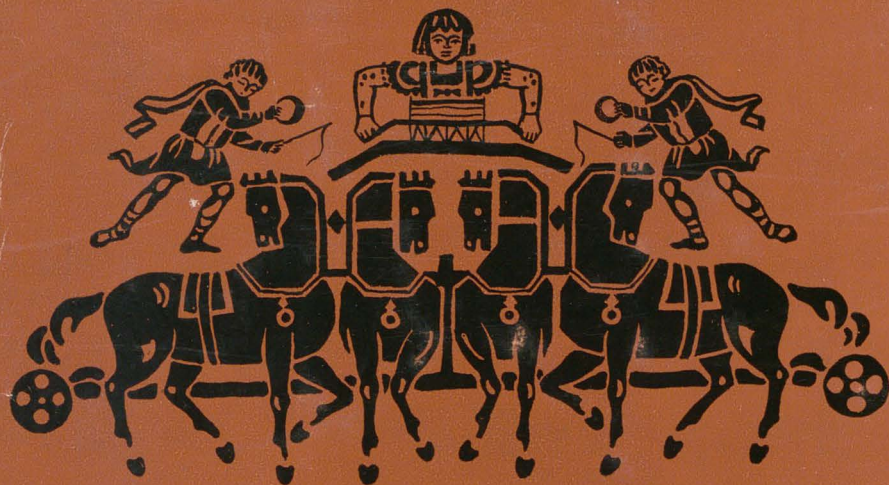

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE

NICOLAE JORGA

ISTORIC
AL BIZANȚULUI

Încă de la începutul activității sale științifice, Nicolae Iorga a manifestat un viu interes pentru problemele istoriei Bizanțului. Întotdeauna pasionat să fixeze „locul românilor în istoria universală” (una din lucrările sale poartă acest titlu) în raport cu acele împrejurări pe care le-a numit cu exagerare conștientă „permanentele istoriei”, Nicolae Iorga a considerat obligatorie cercetarea cadrului universal al istoriei naționale. Din această cauză o civilizație milenară, cuprinzând o vastă arie teritorială și atât de aproape de pământul românesc, nu putea decît să atragă examenul stăruitor al mării sale inteligențe. Bizanțul a fost astfel pentru Nicolae Iorga, de la începutul pînă la sfîrșitul vieții sale, cea mai bună și mai adîncă înțelegere a sensului istoriei poporului român.

Cercetarea viziunii lui N. Iorga despre epoca protobizantină pune în lumină mecanismul intern determinat de necesitatea istorică a formării sintezei bizantine. Studiarea epocii iconoclasmului i-a dat lui N. Iorga prilejul să delimiteze mai clar drumul istoric propriu al componentei grecești și al celei orientale, fără de care sinteza bizantină e lipsită de înțeles. Bizanțul și Orientul latin a fost o teorie favorită a lui N. Iorga, prin care a putut, revenind mereu, să fundamenteze rolul Bizanțului de punte între Orient și Occident și, mai ales, deschiderea firească a Bizanțului față de Apusul Europei.

NICOLAE IORGA – ISTORIC AL BIZANȚULUI
CULEGERE DE STUDII

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE

NICOLAE IORGA —
ISTORIC AL BIZANȚULUI
CULEGERE DE STUDII
Îngrijită de EUGEN STĂNESCU

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI, 1971

1401119
Coperta de: UNTEHIOAN

	<u>Pag.</u>
Cuvint înainte	7
EUGEN STĂNESCU, Nicolae Iorga și sensul istoriei Bizanțului	9
EMANUELA POPESCU, Nicolae Iorga, istoric al perioadei protobizantine	23
ANDREI PIPPIDI, Orientul latin în opera lui Nicolae Iorga	45
STELIAN BREZEANU, Nicolae Iorga și problematica bizantină a veacului al XIII-lea	63
TUDOR TEOTEOI, Nicolae Iorga, istoric al crucadelor târzii	87
CRISTINA ROTMAN, Relațiile osmano-bizantine în opera lui Nicolae Iorga	129
NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA, Nicolae Iorga – istoric al literaturii bizantine	155
RADU LĂZĂRESCU, Nicolae Iorga și arta bizantină . .	189
OLGA CIGANCI, Concepția lui Nicolae Iorga despre „Byzance après Byzance“	201
Bibliografia lucrărilor lui N. Iorga referitoare la Bizanț și cruciade (Andrei Pippidi)	235

În volumul de față sînt grupate studii privind diferite aspecte ale activității de bizantinist a lui Nicolae Iorga. Apărînd în anul centenarului nașterii marelui istoric, această culegere de studii are un caracter omagial. Convinși că cinstirea amintirii unui om de știință își găsește expresia cea mai potrivită în prezentarea obiectivă a aportului său la mersul înainte al disciplinei pe care a slujit-o, punîndu-se în lumină ce este durabil în opera sa, fără a se ocoli ceea ce este de îndreptat sau de revizuit, autorii acestui volum și-au propus să înfățișeze, în perspectiva cercetărilor mai noi, opera acestui mare reprezentant al bizantinologiei românești.

Prin lucrările pe care le-a dedicat istoriei Bizanțului, prin cursurile sale de istorie bizantină, prin activitatea sa de fondator și conducător al primului Institut român de studii bizantine, prin contribuția care i se datorează la organizarea primului Congres internațional de studii bizantine întrunit la București, în 1924, Nicolae Iorga a fost nu numai o mare personalitate științifică a bizantinologiei, dar și un promotor de excepțională însemnătate al cooperării intelectuale între națiuni. În acest sens și astăzi, cînd în fața bizantinologiei românești, în condițiile ținerii celui de al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine din nou la București, stau sarcini deosebit de importante, exemplul istoricului român continuă să fie stimulat.

Studiile au fost elaborate de un grup de tineri care se află, în marea lor majoritate, la începutul activității științifice și care s-au străduit în acest fel să evoce personalitatea și să analizeze opera lui Nicolae Iorga, în care fiecare dintre ei vede, peste inevitabilele și necesarele diferențe de concepție și metodă istorică, un înaintaș. Se știe că, din punct de vedere al concepției sale istorice generale, N. Iorga a fost un istoric idealist, caracterizat însă prin puternice elemente de gîndire materialistă. Acestea s-au manifestat mai ales în unele domenii ale cercetărilor sale, între care un loc de frunte îl ocupă istoria Bizanțului, unde N. Iorga a sesizat, mai mult ca în alte domenii, determinarea social-economică a procesului istoric universal, lupta dintre vechi și nou, caracterul înaintat al anumitor fenomene. În scopul reconsiderării științifice a operei de bizantinolog a lui N. Iorga, în volumul de față atenția a stăruit mai ales asupra acelor teme în tratarea cărora gîndirea sa istorică s-a dovedit a fi înnoitoare.

Prezenta culegere de studii a fost întreprinsă din inițiativa și sub îngrijirea profesorului Eugen Stănescu, membru corespondent al Academiei de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România, șeful secției de istorie din Institutul de studii sud-est europene din București, care a alcătuit

colectivul de autori și a indicat temele tratate. Din colectiv fac parte: Olga Cicanci, Emanuela Popescu, Cristina Rotman-Bulgaru, Radu Lăzărescu, Andrei Pippidi, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi — cercetători la Institutul de studii sud-est europene și Stelian Brezeanu, asistent la catedra de istorie universală din cadrul Facultății de istorie a Universității din București.

Prin operativitatea cu care a asigurat apariția volumului cu ocazia celui de al IV-lea Congres internațional de studii bizantine, Editura Academiei și, în chip direct, redactorul ei Nina Florea, s-au asociat omagiului adus cu acest prilej ilustrului bizantinist român.

O parte din studiile de față au fost prezentate într-o formă prescurtată în cadrul ciclului de comunicări organizat de Societatea română de studii bizantine în cinstea centenarului Nicolae Iorga. Observațiile făcute de participanții la ședințe, ca și observațiile tuturor acelor care au citit textele grupate aici înainte de predarea lor spre publicare au fost luate în considerare, cu recunoștință, de autori.

INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE
AL ACADEMIEI DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

În volumul de față un grup de tineri bizantinologi din cadrul Institutului de studii sud-est europene și al Facultății de istorie a Universității din București au întocmit — sub îngrijirea celui care semnează aceste rânduri — o serie de studii prin care s-a încercat să se adîncească și să se clarifice unele probleme de istorie bizantină care l-au preocupat mai îndeaproape pe Nicolae Iorga.

Este o constatare evidentă că, de-a lungul întregii sale vieți, Nicolae Iorga, ori de cîte ori trebuia, depășind generalitățile, să sublinieze viziunea proprie a istoriei bizantine, și-a fixat atenția asupra unor probleme predilecte. Studiarea concepției sale despre cîteva din acestea constituie însuși conținutul prezentului volum. Se pune însă întrebarea : ce l-a făcut pe Nicolae Iorga să acorde acestor probleme o stăruință mai mare decît altora. Se poate răspunde că în încercarea sa neîntreruptă de a construi o imagine cuprinzătoare, în care să poată intra tot ce definește în esența sa Bizanțul, Nicolae Iorga a simțit adesea nevoia, ca om de știință, să particularizeze această imagine prin penetrația clarificatoare, atît de firească spiritului său. Căci, în acest sens, se poate vorbi de trei faze în formarea concepției lui Nicolae Iorga despre istoria Bizanțului. Întîi a fost, așa cum apare în primele sale lucrări, o schiță conturată, dar necristalizată încă, a sintezei bizantine, mărturisind o căutare neterminată, cu răspunsuri încă așteptate la întrebările puse. Definitivă, din punct de vedere conceptual, ideea de sinteză bizantină va fi construită abia spre sfîrșitul vieții sale în cunoscuta sa *Istorie a vieții bizantine*. Între aceste două limite extreme se așază cercetarea pasionată, mereu reluată, a unor probleme particulare, la clarificarea cărora luminile aduse de Nicolae Iorga au fost innoitoare. Ele i-au permis, după străbaterea unui drum destul de lung, să ajungă la acea viziune generală și sintetică a istoriei bizantine, prin care și-a cucerit un loc durabil în istoria bizantinologiei. A cerceta mai îndeaproape care a fost concepția proprie și originală a lui Nicolae Iorga despre unele din aceste probleme este scopul urmărit prin prezenta culegere de studii. A ușura înțelegerea acestor probleme și a arăta în lumina lor ce a fost Bizanțul în concepția istorică a lui Nicolae Iorga este rostul acestui cuvînt înainte.

Încă de la începutul activității sale științifice, Nicolae Iorga a manifestat un viu interes pentru problemele istoriei Bizanțului. Întotdeauna pasionat să fixeze „locul Românilor în istoria universală” (una din lucră-

rile sale poartă acest titlu) în raport cu acele împrejurări pe care le-a numit, cu exagerare conștientă, „permanențele” istoriei (dar a neglijat, din cauza concepției sale idealiste despre istorie, relativismul acestor „permanențe” care puteau fi considerate numai în aparență ca atare), pentru Nicolae Iorga a fost obligatorie cercetarea cadrului universal al istoriei naționale. Din această cauză o civilizație milenară, cuprinzând o vastă arie teritorială și atât de aproape, în toate felurile, de pământul românesc, nu putea decât să atragă examenul stăruitor al marii sale inteligențe. Bizanțul a fost astfel pentru Nicolae Iorga, de la începutul pînă la sfîrșitul vieții sale, cea mai bună cale pentru o mai adîncă înțelegere a sensului istoriei poporului român. De aceea constatăm că în anii uceniciei sale, Nicolae Iorga umple caiete după caiete cu pasaje copiate din toate categoriile de izvoare ale istoriei bizantine, pentru ca, în anii deplinei maturități, să consacre Bizanțului un loc important în diferitele sale lucrări.

Nicolae Iorga își începe activitatea de bizantinolog cu o lucrare, publicată la Londra în limba engleză, *The Byzantine Empire*, în 1907. Ulterior, el s-a aplecat asupra acestor probleme sub presiunea unor împrejurări politice de cea mai strictă actualitate. Nicolae Iorga a fost unul din acei mari istorici care au considerat că sînt datori să explice contemporanilor, prin trecutul istoric, prezentul, lucru pe care nu l-a făcut fără amprenta unui puternic subiectivism. Astfel, în 1914, după războaiele balcanice, a scris *Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani*, iar după primul război mondial a ținut, în anii 1922 și 1923, două serii de lecții la Sorbona, prima serie sub titlul *Forme bizantine și realități balcanice*, iar a doua intitulată *Relațiile dintre Orient și Occident*. Adunate ulterior, în 1939—1940, împreună cu numeroase alte lucrări, în cele două volume de *Études Byzantines*, ele au alcătuit o operă care, prin însăși structura ei, oglindește fidel concepția de bizantinolog a lui Nicolae Iorga. Toate aceste studii sînt legate de evenimente contemporane și tind să demonstreze continuitatea multiformă a istoriei europene. Spre sfîrșitul vieții (1934) el publică, lucrarea de sinteză de mai mari proporții *Histoire de la vie byzantine*, completată, un an mai tîrziu, de aceea atît de originală și sugestivă ca titlu *Byzance après Byzance*. Se poate considera că testamentul său de bizantinist este mica, dar profunda sinteză *Ce e Bizanțul?*, prelucrare a unei conferințe ținută în martie 1939. Se vede astfel că pentru Nicolae Iorga bizantinistica a fost o preocupare continuă, care l-a însoțit în tot ce a gîndit și a scris.

Marele nostru învățat se numără printre acei bizantiniști a căror concepție teoretică și metodologică (am spune filozofia istoriei bizantine) este mai ușor de desprins, deoarece filozofînd asupra istoriei Bizanțului a însemnat pe hîrtie încheierile la care a ajuns. Pe Nicolae Iorga istoria Bizanțului l-a cucerit nu numai prin farmecul civilizației sale, ci și prin meandrele și zigzagurile pline de semnificație adîncă ale unei istorii milenare. Concepția sa despre istoria universală, privită ca un tot, ale cărei componente se află într-un permanent contact de mai mare sau mai mică intensitate, a determinat o definiție a istoriei Bizanțului ca

aceasta : „Bizanțul e o sinteză de elemente foarte deosebite, venite de pretutindeni, care rămîne totdeauna deschisă pînă ce ideea însăși bizantină a dispărut”¹. Și în altă parte se mărturisește singur cînd scrie : „Bizanțul a fost deci într-o continuă prefacere. Sînt atîtea perioade de istorie bizantină, cu atîtea feluri de infiltrare și vecinătate, încît această dezvoltare nu este întru nimic inferioară dezvoltărilor pe care și arta le-a avut în lumea europeană, catolică, în lumea din Apus”.

Ca atare, sinteza istorică pentru Nicolae Iorga nu este imobilă, fixată întru aceeași formă și același conținut pentru veșnicie. Căci nimic n-a fost mai străin de Nicolae Iorga decît o concepție imobilistă despre Bizanț și civilizația sa. De aceea el se referă adesea, cum s-a arătat mai înainte, la ceea ce numește „o dezvoltare plină de viață”, bazată pe „mișcarea elementelor care îi compun sinteza”. El afirmă că nimic nu este mai fals decît concepția despre Bizanț „ca despre ceva care nu s-a schimbat niciodată”². Aceasta îl face să considere ca o realitate indiscutabilă imaginea multilaterală a unui Bizanț în continuă schimbare : „Dacă privim mai de aproape, ne dăm seama că într-adevăr există o viață bizantină, dar că totodată există mai multe Bizanțuri”³. Însăși ideea sa despre un „ev mediu bizantin”, situat între ceea ce numește el cu expresivitatea sa obișnuită ca forme istorice de început și de încheiere a Bizanțului, Roma nouă : „...Roma orientală la început și la sfîrșit : Roma turaniană”⁴, indică o viziune evoluționistă a acestei istorii. Aceasta nu se referă numai la Bizanț în întregimea sa, ci totodată la diversele registre ale civilizației bizantine, ca de pildă arta, din care cauză Bizanțul în continuă prefacere, prin mobilitatea interioară a elementelor sale, constituie una din cele mai importante probleme de istorie universală : „Istoria acestei realități presupusă a fi o simplă permanență, cîrînd decadentă, și care este, dimpotrivă, o dezvoltare plină de viață, uneori profund tragică, întotdeauna deosebit de interesantă, trebuie să fie prezentată în mișcarea interioară a elementelor care-i compun sinteza, una din formele cele mai bogate ale vieții de ansamblu a umanității, adică : Roma politică, elenismul cultural și ortodoxia religioasă, dar în același timp continuarea tenace a unui orientalism, a unui asiatism. . .”⁵. „De fapt, spunem noi, aceste patru elemente s-ar putea reduce la două elemente fundamentale. Bizanțul poate fi considerat ca sinteza fundamentală a Occidentului și Orientului, a Occidentului sub forma dublă a Imperiului roman și a culturii elenice și a Orientului sub forma ortodoxiei și a asiatismului.

Bizanțul e deci roman, imperial ca structură instituțională. În această privință, Nicolae Iorga a fost consecvent fidel punctului de vedere exprimat în lucrarea în limba engleză din 1907, socotind că doctrina politică oficială a Bizanțului corespundea felului de a gîndi și a simți

¹ N. Iorga, *Ce este Bizanțul?*, Buc., 1939, p. 13.

² Idem, *La littérature byzantine*, . . . , în *Études Byzantines*, II, Buc., 1940, p. 71.

³ *Ibidem*.

⁴ N. Iorga, *Y a-t-il eu un moyen âge byzantin*, în *Études Byzantines*, I, Buc., 1939, p. 311.

⁵ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, I, Buc., 1935, p. 20.

al bizantinilor și că aceasta era adevărata sa realitate. „Deci împărăția aceasta a fost a „Romeilor” care se consideră ca Romani, nu admitând cu supunere o îngenunchiere a lor, ci reclamând cu mândrie apartenența față de Imperiul roman”⁶. Acest imperiu nu avea înțeles istoric ca imperiu roman, ci totodată ca imperiu unic. „Împărțirea în două a lumii creștine: una a Apusului, alta a Răsăritului, aceasta era inadmisibilă pentru Bizanț, Bizanțul putea accepta o situație provizorie, dar își rezervă oricând să se întoarcă”⁷. Ceea ce arată că pentru Nicolae Iorga, Bizanțul, ca Imperiu roman, însemna o permanență istorică și o conștiință de drept. Permanența istorică se manifestă în însăși cei 1 000 de ani de existență, care au probat trăinicia în comparație cu vremelnicia atîtor formații care s-au perindat pe scena istorică europeană. Plină de forță și culoare, în concizia ei, este această frază a lui Nicolae Iorga despre raportul istoric fundamental dintre Bizanț și cruciade: „Cruciada, în toate variantele ei trecuse, Imperiul însă rămînea”⁸. Este totodată, conștiință de drept, pentru că Bizanțul lui Nicolae Iorga nu trăiește din căutări juridice cu greu cristalizate, situație obișnuită în evul mediu, ci printr-o viață publică reglementată în scris, cîteodată chiar împotriva „spiritului și necesităților timpului”⁹. Acest imperiu era roman și pentru că avea caracterul unui bloc cu o anumită coeziune interioară cît timp a prevalat teoria și practica politică a nediferențierilor etnice. „Marea forță a Bizanțului, din interior și din exterior, izvorăște, o repet, din aceasta: capacitatea de a fi fost în chip permanent un bloc și, în istoria universală, numai statele care pot fi sub toate raporturile blocuri fixate o dată pentru totdeauna și susținute de o națiune sau un grup de națiuni legate printr-o solidaritate perfectă, pot exercita o influență asupra altor state și asupra altor națiuni” — o spune într-un loc¹⁰. Acest imperiu era roman și pentru că îndeplinea funcția unui fel de liant universal, capabil să strîngă la un loc, în cadrul aceleiași formații, tot ceea ce era răzlețit de universalitate. Deci, imperiu de un fel deosebit, cu un rol istoric precizat în acest fel: „Or, Imperiul bizantin nu este un stat în acest sens. Imperiul bizantin, ca și Imperiul roman, este ceva care poate să se extindă în chip nedefinit; el își atribuie dreptul de a dezvolta, atît cît putea s-o facă, civilizația pe care o reprezintă, atît cît principiul de care e însuflețit capătă el însuși extindere”¹¹.

Bizanțul este apoi elenic. Elenismul bizantin pentru Nicolae Iorga n-a avut niciodată un înțeles etnic, de unde specificitatea fenomenului bizantin, cel puțin pînă în epoca decăderii. Elenismul bizantin trebuie considerat ca fiind în primul rînd de limbă și cultură. În chiar prima sa lucrare de sinteză în limba engleză își intitulează primul capitol „Im-

⁶ Idem, *Ce e Bizanțul ?*, p. 16.

⁷ *Ibidem*, p. 17.

⁸ Idem, *Orient impérial et Occident populaire devant le devoir de „croisades”*, în *Études Byzantines*, I, p. 275.

⁹ Idem, *L'homme byzantin*, *ibidem*, I, p. 320.

¹⁰ Idem, *Byzance en Occident*, *ibidem*, I, p. 330.

¹¹ N. Iorga, *La littérature byzantine*, în *Études Byzantines*, II, p. 85.

periu roman și Orientul vorbind grecește”¹². Întreg acest răstimp al veacurilor IV—VI, pe care Nicolae Iorga nu-l numește niciodată „Bizanț timpuriu” sau „Proto-Bizanț”, e prezentat ca o luptă surdă, dar acută, între limba latină și limba greacă, între cultura romanică și cea elenică, cu o culoare extraordinară fiind zugrăvite retragerile și străpungerile care au loc de o parte și de alta în diversele regiuni ale Imperiului roman înainte și după împărțire. Deosebit de importantă este distincția pe care o face între elenismul popular de limbă și mentalitate și elenismul intelectual, de limbă și cultură. Ea îi permite chiar să periodizeze dezvoltarea elenismului bizantin care, sub o formă sau alta, a jucat un mare rol istoric, avînd „o mare influență ca armă împotriva monahismului ortodox”¹³. E posibil, din cercetarea opiniilor lui Nicolae Iorga în problema elenismului bizantin, să se afirme că, potrivit viziunii sale, acesta a trecut prin trei stadii, stadiul începător cînd pare să se îndrepte către „o nouă ediție a Siriei și Egiptului urmașilor lui Alexandru, susținută pe armătura puternică a Romanilor și prin sensul nemuritor al civilizației grecești”¹⁴, un stadiu de mijloc, „al doilea elenism”¹⁵, impregnat de laicitatea antimonahală și, în sfîrșit, al treilea stadiu, cînd, în împrejurările speciale ale Imperiului de la Niceea, începea să mijască „un caracter național grec care nu putea să se formeze la Constantinopolul rămas internațional conform originilor și misiunii sale”¹⁶. Iată evoluția pe care Nicolae Iorga înțelege s-o schițeze în ce privește caracterul și evoluția elenismului bizantin.

Bizanțul este totodată ortodox. Ca și elementul imperial romanic și cel cultural elenic, elementul religios ortodox este considerat de N. Iorga ca un fenomen de adîncime și nu de suprafață, asigurînd o legătură intrinsecă a părților diverse, fără de care nu se poate închipui locul pe care îl reprezintă lumea bizantină. „Ortodoxia aceasta a pătruns adînc în sufletul bizantinilor de originile cele mai deosebite și a servit ca legătură între dinșii”¹⁷, o spune în ultima sa lucrare. Ortodoxia însă a jucat un mare rol în practica guvernării de stat, înzestrînd pe împăratul bizantin cu posibilitatea atît de prețioasă de a-și întemeia autoritatea pe obîrșia divină și pe un caracter sacru. Ortodoxia reprezenta deci „...nu numai un ceremonial pe care omul bizantin a trebuit întotdeauna să-l respecte în modul cel mai strict, pentru că nimeni nu putea fi cu adevărat împărat fără a accepta tot ceea ce era învățătură (ortodoxă), dar care în același timp era o funcție sacră”¹⁸. N. Iorga însă a considerat întotdeauna că, deși ortodoxia a fost un element de bază al sintezei bizantine, statul bizantin n-a fost un stat clerical în înțelesul propriu-zis al cuvîntului. Aceasta a fost, după el, marea tărie a statului bizantin, ai cărui principali ziditori

¹² Idem, *The Byzantine Empire*, Londra, 1907, p. 1—57.

¹³ N. Iorga, *L'homme byzantin*, în *Études Byzantines*, I, p. 319.

¹⁴ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 74.

¹⁵ *Ibidem*, II, p. 92.

¹⁶ *Ibidem*, III, p. 27.

¹⁷ Idem, *Ce e Bizanțul?*, p. 17.

¹⁸ Idem, *L'homme byzantin*, în *Études Byzantines*, I, p. 322.

au fost împărații iconoclaști care au meritul de a fi pus în mișcare și în valoare marile energii omenеști și rezerve materiale pe care mănăstirile le închideau într-o perpetuă sterilitate. Misiunea istorică a împăraților iconoclaști a fost : „A da îndărăt societății, adică rindurilor devenite rare ale contribuabililor și soldaților, pe acești dezertori din mănăstiri, al căror număr se înmulțea fără încetare în urma nenorocirilor care loveau Imperiul, sub influența înspăimîntătoare a cometelor, a cutremurelor de pămînt și a incendiilor, să consacre ca atare războiului eliberator tot acest aur inutil, care strălucea în fundul bisericilor, să supună impunerilor fiscale și chiar administrației ofițerilor imperiali imensul patrimoniu al Bisericii, aceste bunuri de mină moartă care refuzau, dat fiind imunitatea lor, tributul de aur precum și tributul de sînge; era un program capabil să ispitească ambiția unor oameni de energie feroce, cu totul lipsiți de superstiții ca cei care au fost Leon și Constantin al V-lea”¹⁹. Pentru N. Iorga acesta este unul din cele mai importante capitole ale istoriei bizantine care trebuie să rețină cercetarea atentă și minuțioasă a bizantinologilor : „Trebuie să pătrundem valoarea, să descoperim opera acestor iconoclaști, primii făuritori ai creării, necesare, a Imperiului laic”²⁰. În fond, ca un fel de concluzie, marele învățat remarcă în ce privește opera împăraților iconoclaști că aceștia au salvat Imperiul de la moarte prin ceea ce numește el reacția antimonahală. „A fost o reacție contra clasei monahale cu tot ce avea aceasta, cu tot ce punea la cale, cu tot ce pretindea și încălca. Vechiul Imperiu murise din cauza creștinismului pauper, încurajînd dezertările; noul Imperiu se temea să nu aibă aceeași soartă în fața unei extraordinare organizații, care nu era în nici un fel legată de interesele sale și care, mai mult, lipsise societatea de destule mijloace prin care se putea confrunta orice rival sau adversar”²¹. Ca atare, deși poate să pară paradoxal, ortodoxia bizantină, după Nicolae Iorga, a fost imperială și nu numai ecleziastică.

Bizanțul este și oriental. Nu se poate spune că N. Iorga a manifestat o deosebită simpatie pentru componenta orientală, de altfel mai mult asiatică, a sintezei bizantine. Totuși el o ia în considerație, mai ales la începutul Bizanțului, cînd, după cum spune el, acest Imperiu a îmbrăcat un nou caracter : „Cel al monarhiei orientale, stăpînitore de persoane și bunuri și neaflînd în fața lor nici o organizație, nici un curent moral capabil să-i țină piept”²². Din cauza poziției sale specifice în această problemă, Nicolae Iorga a considerat întotdeauna că, deși nu se poate ignora pecetea asiatică a lumii bizantine, aceasta n-a fost niciodată ruptă de Occident. Teoria lui N. Iorga pare să se caracterizeze printr-o linie de gîndire conform căreia ideea fundamentală este aceea a interpenetrației (care, considerăm noi, poate fi în același timp interdependență și interacțiune) a Occidentului și Orientului Europei, totdeauna legate printr-un

¹⁹ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, II, p. 33—34.

²⁰ Idem, *Une nouvelle histoire de l'Empire byzantin*, in *Études Byzantines*, II, p. 28.

²¹ N. Iorga, *Les origines de l'Iconoclasmе*, in *Études Byzantines*, II, p. 234.

²² *Ibidem*, p. 230.

fond comun pe care evenimentele nu l-au putut altera. „Nu există un fond vechi diferit pentru aceste două părți ale lumii europene și nu există, de asemenea, anumite ramuri barbare în chip special particulare fiecăreia dintre ele”²³, afirmație pe care o întâlnim la începutul unei lucrări consacrate în întregime acestei probleme. De mare preț în această privință este contribuția lui N. Iorga în stringerea materialului faptic care ilustrează sinteuză istorică neîntreruptă a vehiculării bunurilor materiale și spirituale între Apusul și Răsăritul Europei. De aici decurg pentru el două idei. Prima idee este că, în cadrul acestei interpenetrații, în unele momente a putut să prevaleze, câștigând în greutate specifică, componenta orientală a sintezei bizantine. „Bizanțul a fost întors, astfel, cu fața către Asia”²⁴, o spune sugestiv în ultima sa lucrare, caracterizând în acest fel unele capitole de istorie bizantină. A doua idee este că, în pofida acestor momente, legătura cu Occidentul și anume vie nu formală, a fost mereu păstrată. „A crede însă că Bizanțul s-a rupt de Apus, de viața vie a Apusului, nu de tradiția juridică și de amintirile istorice, este o foarte mare greșală”²⁵ — subliniază în același loc. Asemenea concepție în aspectele ei principale ne arată că, spre deosebire de componentele imperial roman și cultural elenic, N. Iorga înțelege să limiteze în timp și în spațiu importanța ultimelor două componente ale sintezei bizantine. Căci „Imperiul roman” în continuă transformare și mișcare a dominat în permanență viziunea lui Nicolae Iorga despre Bizanț ca sinteză politică hotărâtoare pentru destinul Europei, dar într-un anume sens este clar că idealismul concepției sale despre istorie l-a împiedicat să sesizeze în ce privește acest „imperiu roman” caracterul său strict formal.

Bizanțul lui Nicolae Iorga este o sinteză de civilizație. „Prin urmare, avem a face cu o sinteză care este compusă din mai multe elemente, dar care rămâne capabilă de a primi elemente noi”²⁶ — spune Nicolae Iorga. În acest sens, Bizanțul este o sinteză artistică, o sinteză literară, o sinteză filozofică, o sinteză religioasă. Determinant în dezvoltarea acestei sinteze este echilibrul între Occident și Orient pe care, cât timp reușește să-l mențină, Bizanțul e puternic și viabil. Din momentul când balanța începe să se incline fie spre Occident, fie spre Orient, Bizanțul pornește pe treapta decadenței, ca anexă a Occidentului latin sau a Orientului asiatic. Nicolae Iorga are meritul de a fi definit cu o excepțională plasticitate cele două dimensiuni ale civilizației umane, Occidentul și Orientul, pe care Bizanțul a izbutit vremelnice să le sintetizeze. Occidentul se caracterizează prin „posibilitatea mișcării spontane a producției mereu noi care țîșnește în viața națiunilor”, în vreme ce Orientul reprezintă „ceva nedefinit și grandios, dominând viața individuală și chiar viața totală a unei națiuni...”²⁷. Bizanțul lui Nicolae Iorga se definește ca un efort permanent de a se men-

²³ N. Iorga, *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au moyen-âge*, în *Études Byzantines*, II, p. 99.

²⁴ Idem, *Ce e Bizanțul?*, p. 18.

²⁵ *Ibidem*, p. 19.

²⁶ *Ibidem*, p. 15.

²⁷ Idem, *Relation entre l'Orient et l'Occident*, în *Études Byzantines*, I, p. 162.

ține pe drumul de mijloc între acest Occident și acest Orient. Sugestivă în această privință este caracterizarea pe care o dă tocmai ca sinteză de tendințe contrare literaturii bizantine : „literatura bizantină nu e deci o literatură națională și nici măcar o literatură populară și spontană”²⁸. Aceasta pentru că, în fapt, este și una și alta.

Pentru Nicolae Iorga Bizanțul este totodată o sinteză umană. Se știe că Nicolae Iorga este singurul istoric mai vechi al evului mediu românesc care a considerat necesar să evoce, pe baza izvoarelor istorice, mintea și sufletul poporului român, așa cum apare în trecutul său. Tot astfel, Nicolae Iorga este unul din puținii bizantinisti pentru care cercetarea formelor mentale și psihice ale omului bizantin a reprezentat un pasionant obiect de cercetare. El o face cu forță excepțională în studiul intitulat semnificativ *Omul bizantin*, care se simte și nu se simte continuare a antichității romane sau grecești. Faptul că bizantinul s-a simțit vreme de multe veacuri în primul rînd romeu (adică roman) — și anume cînd Bizanțul se afla în înflorire și dezvoltare — și a început să se simtă „elen” abia o dată cu începutul decadenței, îl face pe Nicolae Iorga să considere aceasta hotarul dintre omul elenismului medieval (bizantin) și omul neelenismului premodern (postbizantin). De mare importanță în această privință este critica pe care Nicolae Iorga o adresează aceluia care confundă Bizanțul omului simplu și sărac cu Bizanțul curții fastuoase și corupte, aruncînd asupra întregii societăți bizantine blamul meritat numai de pătura conducătoare. De aceea el poate să spună : „În acest om bizantin atît de strîns legat de lege, atît de puternic cîrmuit de drept, atît de profund însemnat de credința ortodoxă, atît de supus influențelor magnifice ale Orientului, există totodată conștiința unei aristocrații spirituale care servește de sprijin împotriva celor mai rele amenințări și aprigi umilințe”²⁹. În felul acesta nu poate să surprindă rolul pe care Nicolae Iorga îl acordă, nu fără o exagerare izvorită dintr-o judecată de valoare necritică și idealizantă, societății bizantine de a fi fost singura care, timp de cîteva veacuri, a reprezentat o reală umanitate.

Sinteza bizantină nu este, după Nicolae Iorga, o sinteză imobilă, ci în continuă mișcare, în primul rînd pentru că ea e continuitate în raport cu ceea ce a fost înainte de Bizanț și supraviețuire în raport cu ceea ce urmează după Bizanț, continuitate a lumii antice tîrzii și supraviețuire în lumea modernă timpurie. Ca o continuitate și supraviețuire, prin aceasta capătă sens istoric imaginea despre Bizanț conform viziunii lui Nicolae Iorga. Continuitatea, după Nicolae Iorga, e triplă : politică, de civilizație și umană. Continuitate politică, pentru că Bizanțul este o a doua Romă, organizatorul și protectorul „Romaniilor” periferice și modeste sub care se continua romanitatea europeană, pentru că de la începutul pînă la sfîrșitul existenței sale istorice împăratul bizantin e oficial „împăratul Romanilor”. Continuitate de civilizație pentru că, înainte și după ruptura provocată de expansiunea arabă, Bizanțul luptă să rămînă în continuare

²⁸ N. Iorga, *La littérature byzantine*, în *Études Byzantines*, II, p. 77.

²⁹ Idem, *L'homme byzantin*, în *Études Byzantines*, I, p. 325.

legat de Apus și de întreaga civilizație europeană, de la care împrumută și căreia îi împrumută bunuri materiale și spirituale. Continuitate umană pentru că omul bizantin îl continuă pe omul antichității greco-romane și, cu toată biruința ideologiei creștine, mai rămân multă vreme reziduuri mentale și sufletești pe care Bizanțul le tolerează pentru că știe să le neutralizeze. Este meritul lui Nicolae Iorga de a fi pus în lumină premisele și originile lumii bizantine în raport direct cu lumea antică din care s-a născut, dar de care s-a îndepărtat printr-un proces neîntrerupt de diferențiere.

Bizanțul e totodată o supraviețuire și, din această cauză, reprezintă un caz deosebit al istoriei universale. Nicolae Iorga e poate bizantinistul care s-a ocupat cel mai mult de această problemă; el a pus de fapt în circulație noțiunea de „Bizaț după Bizanț”, care, ulterior, a căpătat drept definitiv de cetățenie în știință. El a arătat cum supraviețuiește Bizanțul din punct de vedere politic prin instituții care, dat fiind împrejurări istorice asemănătoare, își păstrează formă și conținut asemănătoare în lumea slavilor de sud, în lumea românilor, a rușilor și ucrainenilor, în toate cazurile monarhia medievală fiind o monarhie de tip bizantin. El a arătat că Bizanțul supraviețuiește ca civilizație, că, de fapt, înainte de pieirea Bizanțului ca stat, biserica a înlocuit vechea unitate politică cu o unitate de civilizație, dominată de ortodoxia creștină; astfel artele plastice, literatura, filozofia teologică au căpătat și au rămas cu o anumită pecete bizantină pînă aproape de începuturile timpurilor moderne. Și a subliniat că această supraviețuire este și una umană; omul bizantin nefiind delimitat din punct de vedere etnic și corespunzînd unei arii de civilizație, se perpetuează în cadrul acestui ev mediu întîrziat pînă cînd popoarele din sud-estul și estul Europei se vor elibera prin luptă de dominația unui ev mediu în bună măsură bizantin. Nicolae Iorga a arătat că această supraviețuire a sintezei bizantine a fost pozitivă pentru că a înzestrat numeroase popoare cu armele utile ale culturii, dar și negativă pentru că dezvoltarea istorică n-a cunoscut un ritm prea rapid. Și, de fapt, din punctul lui de vedere, timpurile moderne încep categoric cînd „post Bizanțul” încetează să mai existe. Dar neluînd în seamă rolul marilor formații social-economice în evoluția istoriei, Nicolae Iorga a prelungit dincolo de termenul ei natural supraviețuirea bizantină.

Contururile în care am încercat să înscrim concepția generală de bizantinolog a lui N. Iorga explică așa cum am arătat mai înainte predelecția acestuia pentru unele probleme particulare. Sinteza bizantină pe care a construit-o ca viziune fundamentală, tot timpul vieții sale, i-a slujit în primul rînd să pună în lumină sensul istoriei bizantine. Problemele particulare pe care a căutat să le adîncească și să le clarifice l-au ajutat să pună un fel de pete de culoare mai accentuate, acolo unde credea că e în primul rînd necesar, sintezei bizantine. De aceea generalul s-a îmbinat cu particularul în elaborarea unei concepții istorice care, atît în totalitatea ei, cît și în ce privește aplicarea ei la cazul concret al Bizanțului, se caracterizează printr-o vădită originalitate. Astfel se pot înțelege mai

bine criteriile care au stat la baza selectării problematice a volumului de față. În acest sens cercetarea viziunii lui N. Iorga despre epoca proto-bizantină pune în lumină mecanismul intern determinat de necesitatea istorică a formării sintezei bizantine care i-a dat prilejul să delimiteze mai clar drumul istoric propriu al componentei grecești și al celei orientale, fără de care sinteza bizantină e lipsită de înțeles. Bizanțul și Orientul latin a fost o temă favorită a lui N. Iorga, prin care a putut, revenind mereu, să fundamenteze rolul Bizanțului de punte între Orient și Occident și, mai ales, deschiderea firească a Bizanțului față de Apusul Europei. Clarificări importante au fost aduse de Nicolae Iorga în problemele veacului al XIII-lea și, mai ales, în aceea a statului de la Niceea, în care Nicolae Iorga a văzut un exemplu tipic al vitalității sintezei bizantine, capabilă să-și înnoiască parțial componentele prin adaptarea lor la cerințele vremii. Cruciadele târzii, altă temă care s-a bucurat de preferințele lui Nicolae Iorga, învederează, conform ideilor sale, că oricât de precară ar fi fost situația Bizanțului, deschiderea spre Occident nu putea fi înlăturată. La fel capitolul atât de important al relațiilor bizantino-otomane pune în lumină părerile lui Nicolae Iorga cu privire la deschiderea bizantină spre o Asie care nu l-a putut cuceri niciodată în întregime, altfel decât pur teritorial. Literatura, ca și arta bizantină, așa cum le-a văzut Nicolae Iorga, dau contur concret sintezei de civilizație umană a Bizanțului, explicînd-o și explicîndu-se prin aceasta. Și, în sfîrșit, atît de interesanta concepție despre un *Bizanț după Bizanț* subliniază soliditatea unei supraviețuiri dincolo de dispariția definitivă a organizației de stat. Iată temele care conform viziunii lui Nicolae Iorga despre Bizanț, au dictat de la sine problematica acestui volum.

Unele idei generale caracteristice concepției despre istorie a lui Nicolae Iorga au influențat într-o anumită măsură soluționarea acestor probleme particulare. Ne referim aici în primul rînd la o pondere necorespunzătoare acordată realităților social-economice. Din această cauză el n-a putut înregistra corect conținutul fundamental al epocii protobizantine, criză a societății sclavagiste, și faptul că Bizanțul propriu-zis se naște numai atunci cînd apare o nouă societate. În problemele Orientului latin n-a subliniat îndeajuns artificialitatea rînduelilor social-economice introduse de cruciați și destinate ca atare să dispară de pe scena istoriei. Veacul al XIII-lea—puternică înfruntare dintre vechi și nou—n-a fost îndeostul analizat din punctul de vedere al apariției unor structuri înnoitoare. De asemenea în ce privește cruciadele târzii, aspect important al ideologiei apusene față de problema răsăritului, n-a cercetat îndeajuns geneza lor pe baza forțelor social-politice în competiție. Cît despre problemele literaturii și ale artei bizantine unde, ca și în celelalte probleme, legătura cu dezvoltarea societății n-a fost neglijată—influența directă a acestora asupra evoluției genurilor literare și artistice a fost mai puțin înregistrată. Și în sfîrșit în ceea ce Nicolae Iorga a numit "*Bizanț după Bizanț*" se observă aceeași evitare de a defini conținutul social-economic al epocilor istorice care l-a dus la o anumită extindere spațială și temporală a civilizației bizantine. În acest

sens operei de bizantinolog a lui Nicolae Iorga i se poate aplica în aceeași măsură caracterizarea generală formulată de președintele Academiei de Științe Sociale și Politice în concluziile sesiunii comemorative consacrate centenarului Nicolae Iorga: „Trebuie arătat însă că, studiind realitatea istorică, în toată varietatea și complexitatea ei, el a fost obligat adesea să adopte soluții și interpretări ce cuprindeau în ele elemente de gândire materialistă. De aceea, aprecierea globală a lui N. Iorga trebuie să țină seama atât de factorul *dominant*, care era concepția sa idealistă, cât și de elementele constructive care sînt o consecință a activității sale de cercetare a documentelor și a vieții istorice. Asupra acestei opere trebuie emisă o *dreaptă judecată critică* dar nu de apreciere simplificatoare și totalizantă, entropică, nivelatoare”³⁰.

Locul pe care îl ocupă Nicolae Iorga în istoria bizantinologiei este important nu numai prin lucrările sale, care conțin atîtea idei originale și valoroase, ci și pentru rolul său de animator și stimulator al studiilor de bizantinistică. Nicolae Iorga a fost conștient că aceste studii au nevoie de un cadru potrivit de organizare, fără de care nu se puteau dezvolta în mod corespunzător. Așa a luat ființă, în 1914, Institutul sud-est european, în al cărui profil bizantinistica ocupa un loc de frunte. Dar mai ales fundamentală rămîne contribuția lui N. Iorga prin organizarea, în 1924, la București, a primului Congres internațional de studii bizantine. Acest congres, prin Nicolae Iorga, a consacrat capitala României ca important centru al bizantinologiei europene. Meritele lui Nicolae Iorga de a fi inițiat organizarea acestui congres au fost puse în lumină de cei mai de seamă bizantiniști contemporani. Iată ce spune marele învățat Charles Diehl: „Dar pușini dintre oameni mai ales au avut o asemenea prodigioasă activitate intelectuală, o țîsnire atît de neînteruptă și spumoasă de idei; și aceasta se știe bine la Paris ca și la București”³¹. Poate aici este locul să arătăm că, în calitate de bizantinolog, Nicolae Iorga a fost adesea un prețios ambasador al culturii românești peste hotare și că, prin raportarea la cadrul bizantin și sud-est european al problemelor de istorie națională, el a făcut ca acestea să fie mai larg și mai bine cunoscute. Nicolae Iorga, bizantinologul, e cel care a cîștigat pentru patria sa numeroși prieteni fideli care, prin autoritatea lor științifică, au răspîndit cunoștințele despre România și au consolidat prietenia pentru țara și poporul nostru.

Toate acestea sînt numai puține și răzlețe aspecte ale unei activități neobosite în slujba unui crez științific care era totodată și un crez intelectual. A înțelege mai bine Bizanțul, însemna pentru Nicolae Iorga a înțelege mai bine întreaga istorie europeană, întreaga istorie a omenirii. Din această cauză, referindu-se la necesitatea unei istorii a Bizanțului, care să fie

³⁰ Miron Constantinescu, *Nicolae Iorga*, în „Lupta de clasă” Seria a V-a, nr. 6, iunie 1971, p. 38.

³¹ *Impressions de Roumanie*, în „Revue des Deux Mondes”, vol. 94, p. 834.

mai ales a omului bizantin, el socotea necesar să spună : „Cînd nu numai istoria Bizanțului, ci întreaga istorie va fi umanizată, în loc de a scrie cărți pentru colegi care nu le iubesc, pentru studenți care nu le suportă, pentru bibliotecari care le pun în raft și pentru un public care le ignoră, atunci vom fi înconjurați, cum erau odinioară marii savanți ai unei alte epoci, de comprehensiunea și recunoștința unei societăți întregi”³².

Ne îngăduim să credem că în volumul de față se regăsesc multe semne ale acestei comprehensiuni, venită din rîndurile unei tinere generații de cercetători care o consideră ca un just omagiu la adresa unui mare înaintaș.

NICOLAE IORGA ET LE SENS DE L'HISTOIRE BYZANTINE

RÉSUMÉ

Dans ce volume, un groupe de jeunes byzantinologues de l'Institut des études sud-est européennes et de l'Université de Bucarest ont rédigé — sous la surveillance du signataire de ces lignes — une série d'études destinées à approfondir et à élucider certains problèmes d'histoire byzantine auxquels Nicolae Iorga s'était particulièrement attaché. En effet, il est frappant de constater qu'au long de sa vie Nicolae Iorga avait fixé son attention — chaque fois où il devait souligner sa propre vision sur l'histoire byzantine — sur quelques sujets d'élection. C'est précisément sa conception sur certains d'entre eux qui forme le contenu du présent volume. La question qui se pose est de savoir ce qui a déterminé Nicolae Iorga d'insister plutôt sur ces problèmes — que sur d'autres. La réponse pourrait être que — dans son effort ininterrompu de construire une image compréhensive, pouvant contenir tout ce qui définit Byzance — Nicolae Iorga a souvent senti la nécessité, en tant que véritable homme de science, de préciser cette image par le pouvoir de pénétration qui lui était propre. C'est dans ce sens qu'on peut parler de trois phases dans la formation de la conception de Nicolae Iorga sur l'histoire de Byzance. Tout d'abord, il s'agit d'une esquisse à peine ébauchée de la synthèse de l'histoire byzantine, qui paraît dès ses premières études, témoignant d'une recherche inachevée, qui en était aux questions et pas encore aux réponses. Cette synthèse byzantine ne sera définitive, du point de vue de la conception, que vers la fin de sa vie, dans sa bien connue „Histoire de la vie byzantine”. Entre ces deux limites extrêmes, se place la recherche passionnée insistant sur les problèmes particuliers que la pensée lumineuse de Nicolae Iorga a contribué à élucider, en lui permettant — au bout d'un effort prolongé — d'arriver à cette vision générale et synthétique de l'histoire byzantine qui lui a valu sa place dans l'histoire de la byzantinologie. C'est le but

de ce recueil d'études de faire connaître de plus près la conception si originale de Nicolae Iorga sur certains de ces problèmes. C'est aussi le but de ce bref avant-propos de voir ce que fut Byzance dans la conception de Nicolae Iorga, afin de mieux comprendre ces problèmes.

Dès le début de son activité scientifique, Nicolae Iorga a montré un vif intérêt pour les problèmes de l'histoire de Byzance. Cherchant toujours à fixer „la place des Roumains dans l'histoire universelle” (un de ses ouvrages porte ce titre) par rapport à ces circonstances qu'il a dénommées, par une exagération voulue, „les permanences de l'histoire”, Nicolae Iorga a considéré comme obligatoire l'étude du cadre universel de l'histoire nationale. C'est pourquoi une civilisation millénaire, embrassant une vaste zone territoriale, tellement proche de tout point de vue des pays roumains, ne pouvait qu'attirer l'intérêt passionné de cette vive intelligence. D'ailleurs, Byzance a été pour Nicolae Iorga, durant toute sa vie, la meilleure voie et la plus profonde pour la compréhension du sens de l'histoire roumaine. Aussi, dès l'époque de son apprentissage, nous trouvons des tas de cahiers que Nicolae Iorga avait remplis de passages pris à différentes catégories de sources de l'histoire byzantine, pour consacrer ensuite à Byzance, aux années de sa maturité, une place de plus en plus importante dans ses ouvrages.

Nicolae Iorga, istoric al perioadei protobizantine

de EMANUELA POPESCU

OPERA de bizantinolog a lui Nicolae Iorga formează, în cadrul bizantinologiei universale, un capitol a cărui valoare, timpul, adesea necrutător, n-a reușit să o altereze. Subliniind caracterul sintetic, dinamic și fecund al civilizației bizantine, savantul român a relevat importanța acesteia în cadrul istoriei universale, deschizând studiilor bizantine noi perspective de dezvoltare. Trebuie însă să menționăm că în selectarea și structurarea materialului determinată de concepția sa idealistă despre istorie, savantul nu a acordat suficientă atenție aspectelor social-economice ale istoriei Bizanțului.

Justificate de valoarea scrierilor sale, încercările de exegeză a concepției de bizantinolog a lui Nicolae Iorga, pînă acum puține la număr¹, pot fi interesante și utile atît pentru cercetătorii istoriei bizantine, cît și pentru un public mai larg dornic să cunoască personalitatea complexă a istoricului și aportul său la dezvoltarea științei istoriei. Ele se impun cu atît mai mult cu cît selectarea și structurarea materialului, potrivit originalei sale concepții istorice, despre care s-a spus, pe drept cuvînt, că este „fără putință de a fi reluată, de cine ar uita că Ulise singur știa să-și minuiască propriul său arc”², bogăția de idei exprimată adesea în zgîrcenia unei singure fraze, stilul extrem de elaborat, fac dificil contactul cu opera lui Nicolae Iorga. Pentru a reuși să-i surprinzi ideile și să refaci cu ajutorul lor viziunea de ansamblu trebuie să citești mult, dar mai ales să revii adesea, uneori la distanță în timp, sprijinind lectura de o bună cunoaștere a istoriei bizantine. Așa cum o spune singur, cărțile sale nu sînt manuale de învățat istoria, ci cărți din care poți învăța cum să înțelegi istoria: „Je ne sais pas si on recourra à ce livre pour s’informer, mais je crois qu’il ne serait pas tout à fait inutile de le lire pour un peu mieux comprendre”³.

Vom încerca, în cele ce urmează, să relevăm aspectele esențiale ale concepției lui Iorga despre perioada protobizantină, fără a avea pretenția să epuizăm în aceste puține pagini bogăția de idei a operelor istoricului.

Realitate istorică a cărei apariție marchează granița dintre antichitate și evul mediu, Bizanțul este în așa de mare măsură tributar anti-

¹ Vezi Eugen Stănescu, *Nicolae Iorga, historien du monde byzantin*, în „Bulletin AIEESE”, 2, 1965, p. 15–28; Vitalien Laurent, *N. Iorga, historien de la vie byzantine*, în „Revue des études byzantines”, IV, 1946, p. 5–23.

² Vezi Al. Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, în „Studii”, nr. 5, 1965, p. 1271.

³ Nicolae Iorga, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, vol. I, Bucurest, 1934, p. 16–17 (= *Hist. de la vie byz.*).

chităţii, mai ales în primele veacuri ale existenţei sale, încît istoria sa nu poate fi înţeleasă decît în strînsă legătură cu istoria veacurilor anterioare. De aceea ni se pare firesc şi necesar să începem acest studiu referindu-ne la concepţia lui Nicolae Iorga despre antichitate, sintetizată în cartea intitulată cu modestie *Observaţii ale unui nespecialist asupra istoriei antice*⁴. Căutînd să surprindă dincolo de diversitate şi aparenţe principiul de viaţă al civilizaţiilor antice, elementul de legătură dintre ele, Nicolae Iorga îl află în *ideea imperială*. Evoluţia politică a lumii antice a fost determinată de ideea imperiului conceput sub forma monarhiei ecumenice, expresie a setei omenirii de unitate. Privite astfel, imperiile încetează să mai fie rezultatul ambiţiei uneia sau alteia dintre personalităţile istorice, de a cucerii lumea. Ele devin o *necesitate* istorică, iar realizarea lor — o *misiune* istorică, căreia popoarele i se supun pe rînd. Pe măsură ce un popor îşi istoveşte puterile, apare un altul a cărui vitalitate este pusă în slujba ideii imperiale, a cărui putere regeneratoare este „sorbită de dorul nemărginit al omenirii de a avea pretutindeni o autoritate şi pentru toate timpurile”⁵.

O frumoasă comparaţie luminează ideea : „Un pom în fiecare primăvară dă alte flori ; trunchiul rămîne acelaşi. Trunchiul în viaţa umanităţii, este necesitatea de viaţă unitară a ei, florile însă şi frunzele vin din ceea ce ploile cerului şi bogăţia pămîntului adaogă la viaţa aceasta esenţială a popului şi culturile naţionale sînt faţă de nevoia oamenilor de a trăi împreună în anumite forme tot ce se adaogă din toamnă pînă în primăvară ca vigoare la rădăcina copacului pentru ca trunchiul să dea din nou din ramurile sale fragede flori şi frunze”⁶.

Slujită pe rînd de egipteni, babilonieni, caldeeni, asirieni, perşi şi macedoneni, ideea imperială îşi găseşte, în antichitate, realizarea cea mai durabilă şi mai completă în Imperiul roman. Unind în corpul aceluiaşi imperiu Orientul şi Occidentul, romanii au realizat „asociaţia întregii umanităţi culte ca să trăiască în pace, apărîndu-se de elementele barbare de la hotare”⁷. Secretul durabilităţii Imperiului roman constă, după Nicolae Iorga, în capacitatea lui de a-şi înnoi continuu bazele : „Ceea ce este extraordinar de interesant în Imperiul roman este că *bazele se puteau schimba* şi atunci cînd una cedează, imediat se strămută toată greutatea clădirii asupra alteia, încă solidă, din vecinătate. Roma nu putea susţine sarcina ? Sarcina a trecut la Ilirici ! Cînd Iliricii ei înşişi au fost măcinaţi, greutatea a trecut asupra Orientului”⁸.

Capacitatea de a-şi înnoi bazele a asigurat într-adevăr durabilitatea Imperiului roman, dar pe de altă parte a determinat şi transformarea lui,

⁴ Vezi D. M. Pippidi, *N. Iorga, historien de l'antiquité*, RHSEE, 12, 1945, p. 37—66.

⁵ N. Iorga, *Oameni reprezentativi în purtarea războaielor. Lecţii ținute la Școala de război în 1937*, București, 1943, p. 188.

⁶ N. Iorga, *Observații ale unui nespecialist asupra istoriei antice*, Vălenii de Munte, 1916, p. 198.

⁷ *Ibidem*, p. 195.

⁸ *Ibidem*, p. 197.

căci în momentul în care imperiul și-a mutat centrul de greutate în Orient, acesta „n-a consimțit să fie numai o bază pentru Imperiul roman, ci a înțeles ca pe acest imperiu pe care-l susținea să-l și prefacă după tradițiile sale și să-l și domine în spirit oriental. Vremea creștinismului, principiu asiatic de regenerare, venise”⁹. Factorul esențial în înlocuirea formulei imperiale romane cu cea bizantină este creștinismul care, după Iorga, reprezintă o nouă formă de imperialism și „două forme de imperialism nu puteau să încapă alături”¹⁰.

Se pune aici întrebarea : care este raportul între o formulă imperială și cea care o precede ? Nici un imperiu nu distruge ceea ce s-a creat înaintea lui, ci preia și desăvârșește. De aceea nici creștinismul, care a apărut sub semnul luptei împotriva ordinii de stat romane, n-a distrus în întregime formula imperială romană, căci „a doua zi după negările înverșurate din *Civitas Dei*, în care cu toate acestea tresare de mai multe ori mândria romană, patriotismul cetățeanului și conștiința superioară a literatului, noua religie cu toate misterele ei, dorința ei de singurătate, dragostea ei pentru sărăcie, se supunea condițiilor de viață romană. Ea învinsese imperiul substituindu-i-se, înlocuindu-l și perpetuându-l în același timp”¹¹.

Unite prin cucerirea romană, Occidentul și Orientul aveau să-și urmeze în fapt, fiecare în parte, o dezvoltare proprie, distinctă, cu toate influențele pe care în mod inevitabil unul le exercita asupra celuilalt. În momentul în care, începînd din secolul al III-lea, ca urmare a presiunii barbare de la granițe, centrul de greutate al imperiului se mută în Orient, se întîlnesc pe teren comun și sînt silite să coabiteze două tipuri de civilizație : cea occidentală și cea orientală și fără ca una s-o biruie complet pe cealaltă, ci preluîndu-se elemente din fiecare se va ajunge treptat la o sinteză care va însemna în istoria omenirii un nou tip de civilizație, cea bizantină.

Cu alte cuvinte, Bizanțul este ceea ce Orientul și Occidentul, într-un efort comun de sinteză, aveau să lase moștenire istoriei universale.

Caracteru sintetic al civilizației bizantine este dominanta concepției de bizantinolog a lui Nicolae Iorga. Prin prisma sintezei trebuie explicată orice perioadă a istoriei bizantine. Două definiții exprimă admirabil concepția savantului român : prima — din conferința *Ce e Bizanțul ?* : „Bizanțul este o sinteză de elemente venite de pretutindeni care rămîne totdeauna deschisă pînă ce ideea însăși bizantină a dispărut”¹², cealaltă — din *Istoria vieții bizantine* : „L’histoire de cette réalité, qu’on a supposée être une simple permanence, bientôt décadente, et qui est, au contraire, un développement vivace, parfois hautement tragique, toujours particulièrement intéressant, doit être présentée dans le mouvement des éléments composant sa synthèse, qui est une des formes les plus riches de

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 198.

¹¹ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 132.

¹² N. Iorga, *Ce e Bizanțul ?*, Conferință la Universitatea liberă, București, 1939, p. 13.

la vie d'ensemble de l'humanité à savoir : Rome politique, hellénisme culturel et orthodoxie religieuse, mais aussi une continuation tenace d'un orientalisme, d'un asiaticisme..."¹³.

Reținem din pasajele citate în primul rînd accentul pe care savantul îl pune pe faptul că Bizanțul este o *sinteză* — cuvîntul apare în ambele cazuri —, în al doilea rînd, faptul că atributul esențial al acestei sinteze este *mobilitatea*. Ce raport stabilește N. Iorga între cele două noțiuni? *Forma* sintetică a civilizației bizantine este constantă, *conținutul* ei este variabil datorită schimbării raportului dintre elemente, a ponderii pe care unul sau altul dintre ele îl capătă la un moment dat. Privit în felul acesta, Bizanțul încetează să mai fie o lungă și tristă agonie a Imperiului roman, o realitate decadentă politic și moral. El devine nu numai o realitate vie, dar una variată și complexă a cărei studiere este extrem de interesantă pentru istoric¹⁴.

Definirea Bizanțului ca o civilizație de sinteză atrage după sine întrebări firești : cînd începe această sinteză, cum a luat naștere etc.

Pentru Iorga sinteza bizantină capătă o formulă bine definită în timpul domniei lui Iustinian : „Le premier empereur byzantin sera donc, sans doute Justinien. Il représente la réunion des éléments qui forment l'essence même de Byzance. À ces éléments il donne la forme définitive”¹⁵. Savantul respinge punctul de vedere al unor istorici ca Charles Diehl sau A. A. Vasiliev, care, pornind de la cele două elemente nou apărute în viața imperiului la începutul secolului al IV-lea și anume : declararea creștinismului religie oficială și mutarea capitalei la Constantinopol, socoteau domnia lui Constantin cel Mare începutul Bizanțului. Fără a minimaliza importanța acestor doi factori, Nicolae Iorga arată că în secolul al IV-lea ei nu aveau nici pe departe tăria pe care o vor dobîndi ulterior și care le va permite să imprime vieții imperiului un nou curs.

Sprîjinirea creștinismului de către Constantin nu este explicabilă, după Nicolae Iorga, prin propria convertire a împăratului — despre care consideră că și-a păstrat pînă la sfîrșitul vieții spiritul latin și păgîn — ci prin rațiuni de ordin politic. Împăratul a văzut în acceptarea noii religii, instrumentul ideal pentru stabilirea în imperiu a faimoasei „pax romana”¹⁶.

Creștinismul fiind o religie fundamental diferită de cele antice, convertirea presupunea importantă mutații în conștiință, deci el nu putea deveni în fapt, religia întregului imperiu impusă printr-un edict, ci numai în mod treptat, după ezitări și reveniri. Pe de altă parte, mutînd capitala la Constantinopol, Constantin nu voia decît să facă o nouă Romă după chipul și asemănarea celei din Occident, căreia îi copiase chiar planul, cu alte cuvinte nu avea în vedere o schimbare. Oraș improvizat în grabă,

¹³ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 20.

¹⁴ N. Iorga, *Études byzantines*, I, București, 1939, p. 330—331.

¹⁵ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 32.

¹⁶ *Ibidem*, p. 25.

împodobit prin spolierea marilor centre ale antichității, Constantinopolul era deocamdată „a doua Romă în spațiu dar nu și în timp”¹⁷.

Deci nici apariția noii capitale, nici creștinismul cvasi-biruitoare nu justifica, după savantul român, plasarea începutului istoriei Bizanțului în secolul al IV-lea. Căci, deși existau acum toate elementele sintezei, lipsea factorul esențial, împrejurarea istorică decisivă, care avea să determine și să grăbească îmbinarea acestor elemente într-un singur tot, anume: „*separarea definitivă, separarea materială* — căci unitatea ideală exista încă — de regiunile occidentale”¹⁸, ca urmare a invaziilor barbare din secolul al V-lea. Silit să trăiască numai în granițele Orientului, caracterizat prin respectul lui sacru față de tradiție, prin conservatorismul său, Imperiul roman se va transforma treptat în Imperiu bizantin. „*Seulement lorsqu'ils seront confinés à l'Orient seul, Orient hellénique, Orient hellénisé, les Romains de Constantinople, en train de devenir des Rhomées, pourront se gagner et se conserver leur physionomie définitive*”¹⁹.

Procesul formării sintezei bizantine, fiind treptat și lent, depinzând de împrejurările istorice și nu de geniul politic al vreunei personalități istorice este mai corect, crede Nicolae Iorga, ca perioada cuprinsă între secolele IV—VI, pînă la domnia lui Iustinian, să fie considerată o perioadă prebizantină și să fie inclusă în orice istorie a Bizanțului ca o prefață indispensabilă. Un asemenea punct de vedere este rezultatul unei evoluții în însăși concepția de bizantinolog a istoricului român. După ce în scurta sinteză *The Byzantine Empire* perioada secolelor IV—VI lipsește, iar în *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* e tratată numai ca perioadă de sfârșit a antichității, în volumul întâi din *Histoire de la vie byzantine* ea este pe larg înfățișată, într-o viziune originală asupra căreia vom reveni.

Din cele expuse mai sus reiese deci că în concepția lui Nicolae Iorga istoria propriu-zis bizantină începe în secolul al VI-lea; ea este expresia sintezei a patru elemente — *Roma politică, elenismul cultural, creștinismul și tradițiile orientale*.

Pentru a înțelege corect imaginea sintezei bizantine și rolul fiecărui element în cadrul ei, trebuie cercetat în prealabil, spune Nicolae Iorga, stadiul în care Bizanțul a primit elementele sintezei sale. În momentul de început al sintezei, Roma era puternic orientalizată în esența ei politică. Departe de concepția mediteraneană a cetății, ea aparținea acum succesiunii lui Alexandru cel Mare, el însuși succesor al regilor de caracter imperial din Orient. „*Son être abstrait équivalait, dans l'idée et dans les fonctions, à la réalité héroïque qu'avait été le Macédonien adopté par l'Asie*”²⁰.

¹⁷ G. Dagron, *L'Empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios*, „Travaux et Mémoires”, 3, Paris, 1968, p. 199.

¹⁸ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 23

¹⁹ *Ibidem*, p. 24.

²⁰ N. Iorga, *Études byzantines*, II, p. 140.

La rîndul său, elementul grec care intra în alcătuirea sintezei reprezenta Grecia „conquise de par la victoire même d’Alexandre et amalgamée par l’Orient, qui donne sa grécité à Byzance : solennel et lourd vêtement oriental pris dans les tombeaux où gisent les « rois des rois », à la place de la lucide, la simple et claire pensée, qui n’encombre jamais le décor de prestige de l’ancienne Grèce”²¹.

Din pricina importante influențe orientale pe care o suportaseră atât elementul roman, cît și cel grec în cursul istoriei lor individuale, înainte de a intra în sinteza bizantină, elementul oriental are un rol hotărîtor în cristalizarea sintezei în forma ei inițială. Alături de creștinism — el însuși, în parte, expresie a spiritualității orientale — el este factorul activ, transformator, în timp ce ceilalți doi îi servesc drept suport. Bizanțul va deveni din acest motiv „la dernière forme de la synthèse orientale, une nouvelle édition de la Syrie, de l’Egypte, des successeurs d’Alexandre, retenue par l’armature forte des Romains et par le sens immortel de la civilisation grecque”²².

Existența unei influențe orientale anterioare asupra lumii grecești și romane demonstrează faptul că sinteza bizantină nu este decît desăvîrșirea unui proces pe care istoria îl începuse cu mult înainte și nu o creație hibridă, născută din reunirea forțată a unor elemente disparate.

Pornind de la interpretarea Bizanțului ca o civilizație de sinteză și considerînd perioada secolelor IV—VI ca o perioadă prebizantină prin studierea căreia se poate surprinde mecanismul formării sintezei, Nicolae Iorga structurează faptele istorice nu cronologic, ci grupîndu-le în cadrul fiecărui din cele patru elemente în așa fel încît să iasă în evidență ce este vechi, moștenit, și ce este nou, ca și raportul dintre vechi și nou. Istoricul reușește astfel să creeze imaginea unei lumi care piere, și a alteia care se naște din ea și în locul ei. De asemenea, urmărind comparativ situația din Orient și cea din Occident, savantul scoate în evidență decăderea politică și spirituală a lumii occidentale, datorată năvălirilor barbare, față de efervescența spirituală pe care o trăiește Orientul în aceeași perioadă. Orientul este de fapt acum, singura realitate politică și spirituală vie care prin vitalitatea ei depășește cu mult Occidentul.

Să vedem acum care este, în concepția lui N. Iorga, conținutul fiecărui dintre elementele componente ale sintezei bizantine.

Elementul roman

Născută în cadrul și pe seama Imperiului roman, lumea bizantină a păstrat pînă la sfîrșit mîndria apartenenței la Imperiul roman în ciuda realității istorice sensibil modificate. *Bizanț*, *bizantini* sînt denumiri care nu au existat în epocă. Bizantinii s-au numit întotdeauna *romani* (Ρωμαῖοι),

²¹ *Ibidem*, I, p. 322.

²² N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 74.

iar imperiul era βασιλεία τῶν Ῥωμαίων²³. Este semnificativ faptul că în secolul al XII-lea, cind rănit de o săgeată otrăvită Ioan Comnenul este rugat de cei din jur să i se amputeze mâna, răspunde: *Imperiul roman nu se guvernează cu o singură mână*²⁴. Elementul roman ar fi neglijabil în cadrul sintezei dacă s-ar limita numai la această apartenență ideală la imperiul și tradițiile romane. El se manifestă însă în mod concret prin păstrarea limbii latine ca limbă oficială a imperiului pînă în secolul al VII-lea, ca și prin existența unei populații de limbă latină în Peninsula Balcanică, a unei Romanii care va juca un rol important în istoria secolului al VI-lea, asupra căreia vom reveni. Dar, mai presus de toate, Roma trăiește în Bizanț prin instituții și drept.

Fără a intra în detalii, Nicolae Iorga face, în privința instituțiilor, câteva importante observații. Ceea ce caracterizează edificiul instituțional în această perioadă este amestecul dintre instituții și magistraturi romane, demult anchilozate, dar necesare pentru păstrarea aparențelor romane, și o administrație extrem de complicată și de ramificată de tip oriental. În această lume orientală păstrarea vechilor tradiții și instituții romane este de fapt imposibilă căci lipsește elementul social, prin excelență conservator, care să o sprijine: aristocrația „une vraie aristocratie, résidante et active, reconnue comme telle par le pouvoir suprême, cette aristocratie qui conseille et, au besoin, impose”²⁵. O schimbare esențială are loc în ordinea socială a imperiului: noblețea de sînge, noblețea castei este înlocuită de noblețea funcției. Consecința imediată este că un val de corupție, de cupiditate și de parvenitism invadează această societate în curs de formare, urmărind-o pe toată durata existenței sale. „Faute d’avoir une classe de cette solidarité, fière et frondeuse, Byzance vécut au gré de la fortune des parvenus. Ils apportaient avec eux, sans doute, une nouvelle humanité toute fraîche, mais en même temps des passions fortes, une cupidité insatiable, de vilaines mœurs... Les empereurs, élevés trop souvent par des intrigues, des caprices ou des crimes, partageaient cette façon d’être. Une vulgarité brutale envahit dès le début la Rome de Constantin, et personne ne pourra, pas même sous les mieux élevés des Macédoniens, des Comnènes, et des Paléologues, l’en chasser. Entre des soudards, des moines et des pédants on ne pouvait pas s’élever plus haut”²⁶. Alături de instituții în forma lor evoluată, orientalizată, caracteristică ultimelor secole de existență a Imperiului roman, dreptul constituie una din principalele componente ale elementului roman. „Armătura legală” a Imperiului bizantin a rămas esențialmente romană. „Malgré tout ce que pouvait donner le nouveau milieu de la capitale imposée, l’armature légale restait absolument romaine à l’ancienne façon, et c’était l’essentiel pour de gens chez lesquels l’État était au fond la formule juridique”²⁷.

²³ N. Iorga, *Études byzantines*, II p. 136.

²⁴ Idem, *Ce e Bizanțul?*, p. 17.

²⁵ Idem, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 38.

²⁶ *Ibidem*, p. 39.

²⁷ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 41.

Conștiința dreptului, respectul față de textul sacru al legii reprezintă, după Nicolae Iorga, una dintre coordonatele principale ale spiritualității omului bizantin, venită prin filieră romană. „Tout d'abord, qu'est-ce que cette *idée romaine*? C'est avant tout une conscience de droit : on doit être surtout celui qui s'en tient à des préceptes d'un caractère abstrait et en quelque sorte éternel. On ne vit pas par improvisations comme au Moyen Age ; on vit dans la vie publique par les prescriptions qui se trouvent dans les livres qui, d'une époque à l'autre, doivent être conservés, fût-ce même contre l'esprit et les nécessités du temps”²⁸. În societatea în care activează, respectul față de lege este un factor disciplinator, un element de ordine. Opera legislativă a lui Iustinian a avut din acest punct de vedere o importanță capitală pentru societatea bizantină, căci a introdus principiile solide ale dreptului roman într-o lume care se conducea pînă atunci după străvechi cutume. Ea a fost „œuvre d'éducation rappelant les esprits à une époque où la loi, strictement exécutée et contre tous, était la première règle d'une société uniforme et disciplinée”²⁹. Nicolae Iorga arată însă că această legislație are pe lîngă meritele sale și un mare defect provenit din *exagerarea* respectului față de vechile texte de legi ; ea este de aceea în mare măsură anacronică, nu se mai potrivește realității sociale pe care tinde să o coordoneze. „Legislația lui Iustinian era în foarte mare parte arheologie, formalism, iluzie ; însuși Iustinian își dădea foarte bine seama că ceea ce se cuprindea în codul său nu se mai putea aplica societății contemporane. Societatea pentru care se făcuse codul era societatea păgînă”³⁰. Observația, nu lipsită de justete, este însă prea categorică. Dreptul iustinianeu, pe lîngă o anumită tendință arhaizantă unanim recunoscută de savanți, nu reprezintă dreptul roman preluat în bloc, fără discernămint, ci o etapă calitativ nouă a acestuia. Elementele creștine și orientale care pătrund acum în dreptul roman demonstrează tocmai efortul de adaptare la nevoile societății bizantine. De aceea codul lui Iustinian este punctul de plecare al *dreptului bizantin*³¹.

În concluzie, în ciuda eforturilor de a menține vechile tradiții politice romane, necesitățile sociale au impus transformări atît în conținutul instituțiilor, cît și al dreptului în așa fel încît caracterul roman al societății bizantine dispărea aproape cu totul. Imperiul evoluează tot mai mult în sens grec și oriental. „Sous ces efforts de conserver la race, de maintenir les bonnes traditions politiques il y a cependant un lent travail d'assimilation, sous la croix chrétienne, et même par dessus la différence de religion... Mais on pouvait croire, tout de même, que cette assimilation sera latine, qu'elle aidera à la création d'un monde romain en Orient : nous verrons qu'elle sera au contraire, grecque”³².

²⁸ N. Iorga, *Études byzantines*, I, p. 319.

²⁹ Idem, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 45.

³⁰ Idem, *Originea formelor vieții contemporane*, București, 1934, p. 96—97.

³¹ Vezi P. Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien*, Paris, 1912, vol. I, prefața ; Val. Al. Georgescu, *Probleme istorice ale dreptului roman în gîndirea lui N. Iorga*, în „Studii clasice”, VIII, București, 1965, p. 302.

³² N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 41.

Elementul grec

Elementului roman care vrea să domine continuînd cu orgoliu vechile tradiții, N. Iorga vede opunîndu-i-se un element mult mai puternic : elementul grec. Cu tradiții mai vechi în Orient decît Roma, purtător al unei culturi pe care Roma n-a putut niciodată s-o egaleze calitativ, sprijinit de un numeros element demografic, de o pătură de intelectuali, dar mai cu seamă de biserică, elenismul avea să cucerească treptat această lume care se vrea încă romană, transformînd imperiul într-un imperiu roman de limbă și cultură greacă. Deși în luptă unul cu altul, cele două elemente sînt unite printr-o trăsătură comună : amîndouă constituie puntea de legătură între antichitate și evul mediu, elementul roman asigurînd continuitatea politică, cel grec continuitatea spirituală. Nicolae Iorga subliniază că ar fi o greșeală să credem că de la bun început creștinismul a învins păgînismul în manifestările sale spirituale și că lumea aceasta orientală, pe cale de a deveni bizantină, s-a rupt brusc de tot ce a însemnat cultura antică. „Cum păgînismul acela care dăduse pe Platon, care în ultimul timp produsese o întreagă mișcare în legătură cu teoria ideilor a lui Platon, cu o filozofie care era aproape o religie atingînd mai multe inimi. . . , păgînismul acesta filozofic nu lăsase el nimic ? . . . Ar fi fără îndoială o greșeală să se creadă că legea creștină a distrus întreaga gîndire antică, afară doar de elementele care au pătruns în ea însăși. . . ”³³. Veacurile IV—V ne oferă imaginea unei intelectualități ezitînd între păgînism și un creștinism recent, încă neasimilat, creatoare a unei literaturi filozofice și poetice, care își trage seva din cele mai vechi tradiții antice. Sprijinit de școlile de filozofie, acest curent arhaizant, care a dat cîteva nume mari ca Synesius, Temistius, Proclus sau Hypatia, reprezintă însă un drum închis. „Seulement — et voici la grande différence et la suprême caractéristique de ce que nous appelons le Moyen Age — l’antiquité conservée avec soin est une chose qu’on ne peut plus développer. Ces éléments d’emprunt, de pure tradition sont désormais stériles”³⁴.

Nimic nu este nou nici în conținutul, nici în forma acestei literaturi care reprezintă amurgul antichității. Sînt simple variații pe teme platonice sau aristotelice îmbrăcate într-un retorism sufocant. „La philosophie de ces « écolâtres » pré-byzantins traînait dans l’ornière de l’héritage néoplatonicien, faisant ou non des concessions à la religion nouvelle ; elle versait très souvent dans la rhétorique, dans le simple jeu avec les idées ou avec les termes”³⁵.

Incapabilă să domine viața spirituală a imperiului și să-și impună punctul de vedere, această intelectualitate cedează tot mai mult locul unui alt factor care reprezintă elementul grec : biserica. „Mais avant tout

³³ N. Iorga, *Cărți reprezentative în viața omenirii*, vol. I, București, 1924, p. 100.

³⁴ Idem, *Moyen-Âge et antiquité*, Scientia, 1930, p. 190.

³⁵ Idem, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 55.

l'Eglise d'Orient dans le milieu de laquelle Constantin avait transporté, sans se rendre compte de ce que cela signifiait, un Empire qu'il désirait latin, était le grand facteur de grecisation''³⁶.

Biserica este un factor de grecizare prin liturghia și predica în limba greacă, dar mai ales printr-o întreagă literatură, care după ce timp de două secole fusese concurată de literatura latinilor din Occident a sfârșit prin a o învinge. Această literatură este în primul rînd o literatură de exegeză a textelor sfinte care pornește în special de la Origen, „cet Alexandrin, rongé pendant toute sa vie de la curiosité de savoir ce qu'il y a sous la simplicité, inadmissible comme telle, du christianisme, qu'il faut anoblir par l'exégèse, pour que la religion du Christ soit vraiment au niveau des «intellectuels» . . . Tout le monde fut pris par la même fureur de percer le symbole''³⁷.

Reprezentant al școlii din Alexandria, Origen caută sensul alegoric, secretul mistic al textelor sacre. Perioadei apologetice în care creștinismul își apăra ființa îi urmează una de interpretare a textelor sacre în dorința de a înălța creștinismul pe baze mai înalte. Ideile lui Origen au determinat apariția unui curent în literatura religioasă a timpului și au jucat un rol important atît în Orient, cît și în Occident — unde a fost tradus în latinește —, cu toate condamnările bisericii. Compilațiile lui Filip din Sida, Hesychius sau Filostorgios urmează direcția imprimată de Origen.

Alături de scrieri cu caracter exegetic încep să apară istoriile bisericii. Cel mai activ în această privință este, fără îndoială, Eusebiu din Cezareea. Din dorința de a apăra noua credință, recent acceptată de stat, Eusebiu prezintă istoria bisericii „comme un développement dont les décisions de 325 auraient été le dernier but et la conséquence nécessaire''^{37a}

Nicolae Iorga surprinde cu justețe caracterul mixt al acestui gen de scrieri; ele consemnează alături de faptele direct legate de viața bisericii fapte de istorie pură, acoperind într-un fel penuria literaturii istorice din această perioadă³⁸.

Pe lângă istoriile ecleziastice, literatura creștină este ilustrată acum de un gen care va căpăta ulterior o mare dezvoltare: viețile de sfinți, „mélange d'éloges, de prédication, de roman pieux''³⁹.

În fine, nu în ultimul rînd ca importanță, trebuie citați marii oratori ai bisericii. Nicolae Iorga se oprește asupra lui Ioan Hrisostomul care i se pare figura cea mai reprezentativă căci „rareori o viață, un grai și un scris au fost mai strîns unite într-o personalitate vrednică de respectul tuturor timpurilor''⁴⁰.

Predicile lui se remarcă prin virulența, prin severitatea cu care condamnă moravurile timpului fără a cruța pe nimeni. Se simte în ele influ-

³⁶ *Ibidem*, p. 64.

³⁷ *Ibidem*.

^{37a} *Ibidem*, p. 66.

³⁸ *Ibidem*, p. 66—69.

³⁹ *Ibidem*, p. 70.

⁴⁰ N. Iorga, *Cărți reprezentative în viața omenirii*, I, p. 98.

ența literaturii satirice păgine. „E un cititor al lui Iuvenal, un cititor al marilor poeți satirici ai Romei. Îi place să întrebuințeze versurile lor cu dibăcie, le amestecă în scrisorile sale și ne dă astfel o literatură mușcătoare asemenea cu literatura mușcătoare a păginilor”⁴¹.

Biruința elementului grec în domeniul spiritual este însoțită de biruința treptată în domeniul limbii. Concurând latina, decretată limbă oficială a imperiului de către Constantin cel Mare, greaca pătrunde încetul cu încetul în administrație și drept și după o perioadă de bilingvism își elimină rivala⁴².

Față de eflorescența literaturii creștine în Orient, în Occident în lumea barbară și sub patronajul ei se mai păstrează încă, săracă, tradiția vechii literaturi păgine. Fiind exprimată în limba latină, formal, prezența ei ar fi nejustificată în cadrul elementului grec. Nicolae Iorga o introduce totuși deoarece ea își găsește corespondențe în lumea greacă a imperiului din Orient. În afară de aceasta ea este un document care oglindește relațiile dintre romanii și goții din Occident. Este o încercare de a pune de acord vechile tradiții ale istoriei romane cu noua stare de lucruri. Cassiodor și Iordanes scriu istorie pentru a le crea goților „un rang dans l'histoire plus éloigné de l'antiquité, ou pour donner à la chancelle impériale le prestige de l'époque où Trajan était servi par Pline le Jeune”⁴³.

În domeniul filozofiei occidentale, Boethius este considerat de Nicolae Iorga figura cea mai reprezentativă. De aceea îi dedică în volumul întâi din *Cărți reprezentative în viața omenirii* citeva frumoase pagini. Cartea lui Boethius *De consolatione Philosophiae* poate servi ca bază „pregătirii sufletești a umanității”⁴⁴ căci ea încearcă să răspundă unor întrebări fundamentale ale existenței: care este rostul vieții, ce este răul, ce este binele? Filozoful proclamă zădărnicia lumii și necesitatea de a căuta un refugiu în absolut și etern. Deși creștin, Boethius aparține prin ideile sale filozofice spiritualității păgine, căci lipsește în opera sa credința adâncă în divinitate, care să servească drept suport moral. De aici și sentimentul pregnant de singurătate a omului în fața vieții, aspirația spre infinit care îi străbate opera. Acest lucru Nicolae Iorga îl pune în evidență comparând opera sfântului Augustin cu cea a lui Boethius. „Era, ca și la Augustin, satisfacerea întrebărilor minții trecînd dincolo de hotarele ei. Dar aici, în locul stîlpului de piatră al credinței de care s-a prins rațiunea naufragiată pentru a trăi, e liniștita cufundare în valuri, cu sentimentul că desfacerea din marginile înguste ale vieții, reintrarea în infinit e singura adevărată și definitivă liberare. Și în filozofie deci lumea antică fără creștinism n-avea altă soluție decît: sinuciderea, socială sau individuală”⁴⁵. Nu putem împărtăși punctul de vedere al savantului român. Cartea lui Boethius este reprezentativă numai pentru problemele spirituale

⁴¹ *Ibidem*, p. 88.

⁴² N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 59–64.

⁴³ *Ibidem*, p. 73.

⁴⁴ N. Iorga, *Cărți reprezentative în viața omenirii*, I, p. 99.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 111.

ale lumii occidentale contemporană filozofului. Ea nu poate fi însă considerată o carte fundamentală pentru pregătirea spirituală a umanității în general și recomandată ca atare, căci felul în care Boethius pune problema existenței și soluția la care ajunge sînt pentru noi inacceptabile.

O concluzie se impune în urma analizei elementului grec : spre deosebire de elementul roman, mai conservator, acesta se adaptează mai ușor realităților lumii orientale. Fără a se fi rupt cu totul de tradițiile spirituale ale antichității, el este acum principalul promotor al noilor idei creștine, prin intermediul unei literaturi care dezvoltîndu-se va forma literatura bizantină cu caracter dominant teologic.

Elementul oriental

În afară de influența orientală asupra elementului roman și a celui grec, exercitată anterior intrării acestora în sinteza bizantină, deci prezentă în sinteză în forma aceasta mediată⁴⁶, Nicolae Iorga surprinde manifestările directe ale elementului oriental în absolutismul imperial, căruia nici o autoritate nu i se poate opune, în gustul pentru fast și splendoare, ca și în concepția despre demnitatea imperială privită ca o emanație a divinității. „C'est la raison même d'être des monarchies sacrées de l'Orient pour lesquelles le principe d'autorité n'est pas sur la terre et le roi est surtout celui qui officie sa royauté, les sujets étant obligés envers cette divinité dont l'image vivante à travers les générations est le roi. Entre Cyrus et Darius et un Comnène, à travers Constantin le Grand, il n'y a pas de différence essentielle”⁴⁷. De fapt concepția aceasta despre demnitatea imperială nu este expresia influenței directe a Orientului asupra concepției imperiale romane ; ea fusese preluată de gîndirea politică elenistică și prin intermediul acesteia și al creștinismului a fost transmisă lumii orientale pe cale de a deveni bizantină, sub forma unei ideologii cristalizate⁴⁸.

Influența elementului oriental, atît în domeniul politic, cît și în cel spiritual — manifestată mai ales în religie — face ca sinteza bizantină, în forma ei de început, să aibă un pronunțat caracter oriental. Prin pierderea părții occidentale a imperiului „Bizanțul a fost întors cu fața spre Asia”⁴⁹.

Ortodoxia

Element fundamental al sintezei bizantine, ortodoxia, și instituția care o reprezintă, biserica, constituie liantul care unește într-un singur bloc elementele de origini diferite ale sintezei bizantine. Iorga explică rolul unificator al religiei în această lume orientală extrem de diversă prin

⁴⁶ Vezi mai sus p. 27—28

⁴⁷ N. Iorga, *Études byzantines*, vol. II, București, 1940, p. 139.

⁴⁸ Vezi G. Dagron, *art. cit.*, passim.

⁴⁹ N. Iorga, *Ce e Bizanțul?*, p. 18.

faptul că ea însăși este un produs de sinteză în care s-au întilnit laolaltă severitatea romană, speculațiile filozofiei alexandrine și misterele cultelor asiatică⁵⁰. „Des spéculations mystico-théologiques et la philosophie alexandrine s'y rencontrent admirablement reliés avec la piété des mystères grecs et la théosophie orientale. . . La liturgie byzantine de Chrysostome ou de Basile est comme un microcosme de la vie spirituelle religieuse et philosophique de l'hellénisme”⁵¹.

Pentru ca biserica să capete rolul fundamental pe care l-a deținut în viața bizantină trebuia ca în prealabil să se împlinească trei condiții: realizarea pactului definitiv între stat și biserică, existența unei formule dogmatice asupra căreia să nu se mai poată reveni și, în fine, crearea unui numeros cler care să o slujească, apărînd-o de gîndirea greacă, totdeauna agitată, și de instinctul național al popoarelor orientale pe care elenismul nu reușise să-l domolească⁵². Nicolae Iorga urmărește succesiv procesul prin care s-a ajuns la împlinirea acestor trei condiții.

Constantin cel Mare, dîndu-și seama de importanța politică a creștinismului pentru stabilirea mult căutatei „pax romana” în imperiu, a realizat pactul dintre stat și biserică acceptînd creștinismul ca religie oficială. Abila politică a lui Constantin n-a găsit însă în împărații care i-au succedat, niște continuatori. Înclinația spre arianism a urmașilor lui Constantin, ca și perioada de revenire la păgînism din timpul lui Iulian Apostatul au tulburat echilibrul obținut de Constantin. Acordul definitiv între stat și biserică s-a realizat abia prin politica intransigentă de niceean convins a lui Teodosie cel Mare. Măsurile sale împotriva păgînilor au determinat triumful de fapt al creștinismului în imperiu. „Ce n'est qu'après le glissement de ses fils (ai lui Constantin—*n.n.*) vers l'arianisme et leur éloignement de l'Eglise qu'on revient sous Théodose à un accord durable entre les deux puissances. On a eu raison de qualifier son œuvre religieuse comme «la création de l'Etat orthodoxe»⁵³.

Dacă împăcarea dintre cele două puteri — statul și biserica⁵⁴ — a fost obținută relativ repede, în schimb, la o formulă dogmatică unică pentru întreg imperiul s-a ajuns tîrziu, în vremea lui Iustinian, după o perioadă

⁵⁰ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, 94.

⁵¹ *Ibidem*, p. 94—95.

⁵² *Ibidem*, p. 81.

⁵³ *Ibidem*, p. 82.

⁵⁴ N. Iorga nu folosește termenul de cesaropapism. Savantul explică imixtiunea împăraților în problemele religioase prin prisma concepției romane despre imperiu; „Imperiul este perpetuarea fără o nouă victorie, a unei victorii care a fost cîștigată într-un moment, transformarea într-un element de bază a ceea ce nu era altceva decît răsplata morală a unui biruitor, încît împăratul adună pe rînd toate magistraturile romane în favoarea lui, el este și Pontifex maximus. Mai tîrziu, dacă Constantin cel Mare a sprijinit creștinismul, aceasta nu înseamnă că el era încredințat că este mai bun Iisus decît zeii, ci pentru că el avea datoria de a-și însuși orice conducere a oricărui cult, care a ajuns să fie admis, sprijinit și servit de un număr mare de locuitori ai imperiului. Împăratul este omul care adună toate puterile la dînsul” (*Oameni reprezentativi în purtarea războaielor*, p. 70).

de disensiuni în sinul bisericii, care au avut consecințe grave pentru imperiu. Nicolae Iorga insistă asupra imposibilității de a rezolva conflictele religioase, adevărată criză internă a imperiului, prin măsuri intransigente sau prin compromis, căci îndărătul discuțiilor aprinse pe teme dogmatice se ascundeau rivalitățile naționale dintre provinciile orientale care aparținuseră odinioară unor state diferite.

„De fait, ce qui divise au IVe siècle la société chrétienne n'est pas, malgré les apparences solennelles autant la divergence des opinions concernant le dogme, que la rivalité des races qui reviennent à la vie, se rappelant les Empires qu'elles avaient jadis soutenus”⁵⁵.

Consecința politicii religioase a împăraților din perioada protobizantină, oscilând între condamnarea ereziilor venite din provinciile orientale și compromisul între ortodoxie și erezii este separarea spirituală a acestora de restul imperiului. Ieșind din marea familie spirituală a imperiului ele vor evolua în direcția dezvoltării unei culturi naționale. „Pendant le IIIe et IVe siècle il y avait eu encore la communauté morale avec les régions nongrecques : Syrie, Egypte, Arménie. Les querelles religieuses suscitées par les empereurs du Ve siècle amenèrent donc ce schisme, qui, malgré les efforts de Justinien, persévérera. La conscience nationale de ces grands pays s'était éveillée pour toujours. Leur littérature nationale, au moins pour la Syrie et l'Arménie, se forme et se consolide. Dorénavant ils n'appartiennent que par l'occupation militaire à Constantinople capitale d'une seule langue pour un Empire qui devra restreindre bientôt ses frontières”⁵⁶.

Rivalităților interne din sinul Orientului li se adaugă rivalitatea dintre Orient și Occident care mai formează încă în perioada protobizantină un singur imperiu. Natura relațiilor dintre aceste două părți ale lumii a fost determinată în bună măsură de politica religioasă a Orientului. Ortodox intransigent, refuzând orice discuție asupra dogmei, Occidentul preferă compromisului schisma. „Ce qui impose à l'Eglise romaine son attitude c'est ce fait qu'elle représente un monde déjà fixé : elle représente «l'occidentalisme» ayant déjà un caractère suffisamment complet pour ne pas accepter les traditions de l'Orient”⁵⁷.

Edictul de unire al lui Zenon (482) provoacă o schismă între Orient și Occident care va dura pînă la urcarea pe tron a lui Iustinian, a cărui domnie este numită de Nicolae Iorga perioada „ofensivei ortodoxe”⁵⁸, și care rezolvă problema religioasă prin forță. Biserica găsește în el, în egală măsură, un apărător și un stăpîn. Considerînd pe capii bisericii orientale sau occidentale ca supușii săi și înlocuindu-i la cel mai mic semn de nesupunere, Iustinian reușește să împace Orientul cu Occidentul, să impună provinciilor orientale dizidente credința imperială ortodoxă,

⁵⁵ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 83–84.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 88.

⁵⁷ N. Iorga, *Études byzantines*, I, p. 179.

⁵⁸ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 241–251.

creind, cel puțin în aparență, „une œcuménicité chrétienne » sous les ordres, intangibles de l'empereur”⁵⁹.

Acceptată și sprijinită de stat, biserica devine treptat o a doua putere în imperiu. Pierzînd discreția și umilînța care caracterizează începuturile creștinismului, ea se va înconjura de același fast specific Orientului, ca și împăratul.

Schimbarea pe care creștinismul biruitor o aduce în viața imperiului este acea undă de umanism care străbate codurile de legi, manifestată în restrîngerea cazurilor de pedeapsă cu moartea, în protejarea celor săraci împotriva celor puternici etc. „Il y a maintenant dans cette société byzantine une espèce de délicatesse chrétienne qui se manifeste à toute occasion”⁶⁰.

Avînd o religie nouă ale cărei valori etice sînt exprimate de o literatură nouă, cu pronunțat caracter teologic, lumea bizantină în curs de formare își va crea și o artă care să-i exprime idealul estetic. Vorbînd despre caracterul mixt al lumii bizantine, Nicolae Iorga nu putea să nu se oprească și asupra artei care îl reflectă cel mai bine. Savantul numește arta Bizanțului timpuriu o artă „composită”, în care se îngemănează elementul roman cu cel grec și cu cel oriental. Basilica romană primește de la Orient, în arhitectură, cupola sprijinită pe pandantivi, iar în decorație policromia și excesul de materiale prețioase⁶¹. Echilibrul specific artei grecești care avea în centrul său omul este înlocuit cu grandoearea specific orientală, omagiu adus divinității și împăratului⁶².

Cele patru elemente ale sintezei bizantine, de natură și cu conținut atît de diferit, reușesc în timpul domniei lui Iustinian, după un interval de două secole de coabitare, să se unească în corpul unei sinteze a cărei împlinire înseamnă începutul Bizanțului propriu-zis.

După ce analizează procesul formării sintezei bizantine, dezvăluindu-i elementele componente, Nicolae Iorga le reunește apoi în imaginea de ansamblu a sintezei bizantine. Faptele folosite pentru recea demonstrare a existenței și conținutului fiecărui element al sintezei, sînt unite acum într-un tot viu care încearcă să refacă imaginea vieții bizantine din această perioadă.

Istoricul, pentru care recrearea imaginii vieții avea valoare programatică, nu uită nici un moment că vorbește oamenilor despre oameni și că datorita lui este să învie prin „fantazie” epocile moarte. „Deprins cu amănuntele istoricul trebuie să facă iluzia că trăiește în timpul cu care se ocupă, între oamenii pe care-i studiază și să ne vorbească de acest timp ca de lucruri văzute și trăite. E o misiune pe care în literatură o face zilnic talentul și entuziasmul pentru subiect”⁶³.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 243.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 96.

⁶¹ *Ibidem*, p. 110—111.

⁶² Problemele artei bizantine în opera lui N. Iorga sînt analizate în acest volum de cercetătorul Radu Lăzărescu.

⁶³ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, p. 44.

Încă de la prima sa carte de istorie bizantină, *The Byzantine Empire*, Nicolae Iorga scria : „Am urmărit dezvoltarea vieții bizantine pe toată întinderea și în toată bogăția sa și am vrut să o fixez mai degrabă în tablouri decât în expuneri aride după obicei”⁶⁴.

Unind rigoarea adevărului istoric cu talentul literar, savantul creează adevărate pagini de antologie. Comparații, întâlnite la tot pasul, cu timpurile mai apropiate de noi, ajută cititorul să depășească distanța care îl desparte de Bizanț și lumea lui. Istoricul care vedea în *umanizarea* istoriei Bizanțului una din condițiile de care depinde viitorul studiilor bizantine⁶⁵, s-a ilustrat el însuși, în primul rând, ca un istoric al vieții bizantine⁶⁶.

Descrierea lumii bizantine începe cu Constantinopolul, capitala pe care imperiul și-a creat-o pentru a-l simboliza. „Mais ce qu'il y a de mixte dans la synthèse du VIe siècle s'incorpore mieux que dans tous les différents domaines dans l'aspect même de cette capitale où tout se réunit pour collaborer à une nouvelle synthèse”⁶⁷.

Oraș cu caractere orientale, în ciuda denumirii de „Noua Romă”, Constantinopolul unește în populația sa tot ceea ce lumea civilizată și barbară poate oferi mai divers. Capitala este împărțită în două lumi distincte : de o parte mulțimea pestriță a oamenilor de pe stradă, vorbind toate limbile Orientului, de cealaltă, curtea imperială ascunzînd în splendorile palatelor maiestatea sacră a împăratului. Prima este lumea cartierelor modeste grupate în jurul bisericilor, cea de-a doua este lumea palatului, unde, înconjurat de înalți funcționari, prelați, soldați, intriganți și favoriți, împăratul este „un Dieu agenouillé devant le Dieu des victoires auquel il sacrifie ses trésors”⁶⁸.

Vom cita un pasaj mai lung pentru a oferi cititorilor un exemplu concret al talentului evocator al lui Nicolae Iorga, al darului rar întâlnit pe care l-a avut de a uni știința cu literatura, fără a trăda pe vreuna dintre ele : „Il ne faut pas oublier ensuite les étrangers qui n'ont pas de fonctions ou de commandements dans l'Empire, des princes indiens qui entrent dans le Cirque sur des éléphants pour rendre visite au peuple romain, des Hērmychiones, dernier peuple barbare près de l'Océan et jusqu'à l'émission d'Askel rois des Turcs de l'Altaï... On voit des ambassadeurs étroitement surveillés, comme des prisonniers qui attendent pendant des mois le résultat de leurs propositions, et des hommes des steppes de l'Asie, qui ne savent ni lire, ni écrire et exposent des messages qu'ils ont appris par cœur, de fastueux satrapes de Perse, portant des diadèmes d'or et des ornements de perles et de pierres précieuses : ce sont les mieux traités parce que leur « roi » est puissant”⁶⁹.

⁶⁴ N. Iorga, *The Byzantine Empire*, Londra, 1907, p. V.

⁶⁵ N. Iorga, *Études byzantines*, II, p. 18.

⁶⁶ V. Laurent, *art. cit.*, p. 17.

⁶⁷ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, p. 119.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 135.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 138.

Cele două lumi, cea a oraşului şi cea a curţii, se întîlnesc la biserică, la marile ceremonii sau la reprezentaţiile de la circ. Biserica înlocuieşte acum reprezentaţiile teatrului profan, căci, desfăşurată în ambianţa plină de fast a basilicilor cu bolţi imense, mozaicuri, lămpi de aur şi argint, liturghia pare o dramă sacră. „Ici la littérature poétique réunissaient ses cadences habiles, l'éclat de ses notes rares à une musique qui était arrivée à se former”⁷⁰.

Hipodromul este punctul de atracţie al acestei lumi, dominate de pasiuni, pentru cursele de care, urmărite cu aceeaşi frenezie cu care astăzi sînt urmărite cursele de cai sau luptele de tauri. Este încă unul din locurile unde lumea curţii se amestecă cu lumea oraşului. „Des grands intérêts étaient engagés à ces occasions et les assistants frémissaient d'impatience et de cupidité. Des jeunes gens licencieux s'imposaient aux premiers rangs des spectateurs ; ils devaient ressembler par certains côtés à la pègre parisienne, les souteneurs et les sanguinaires querelleurs. La jeunesse dorée de la Capitale, dans ses vêtements d'une élégance outrée se mêlait volontiers à cette populace sans frein. Ils adoraient, avec les autres, les grands « sportifs », les cochers héroïques, les aurigae aimés et estimés comme les vainqueurs des courses de taureaux en Espagne”⁷¹.

În fine, lumea curţii şi lumea oraşului se amestecă în egală măsură în scandalurile şi revoltele de stradă provocate de cele două facţiuni ale circului, a Verzilor şi a Albaştrilor, devenite încetul cu încetul „des grands partis populaires, qui avaient les attaches et l'influence qu'ont les groupements politiques dans les pays d'un constitutionalisme impur. Ils formaient de vrais *maffie*, des *tammany-halls*, qui prétendaient régler tout selon leurs intérêts et troubler tout selon leurs caprices”⁷².

Facţiunile, cu dese lor revolte, care fac şi desfac împăraţi, omoară înalţi funcţionari sau prelaţi, sînt singurul rudiment de viaţă politică pe care-l mai poate oferi imperiul⁷³. Dicotomiei acesteia pe plan social „curte—oraş”, Nicolae Iorga îi găseşte corespondente pe planul creaţiei artistice. Literatura epocii lui Iustinian este analizată de istoric din punctul de vedere al „gustului literar” caracteristic fiecăreia din cele două lumi. Există pe de o parte o literatură scrisă pentru curte — nu o literatură de curte — alcătuită din istorii care laudă împăraţi, generali şi războaie ca istoriile lui Procopiu din Cezareea şi istorii ale bisericii; există însă, pe de altă parte, literatura „pentru oraş”, pentru acel public care preferă istoriei lui Procopiu, istoria lui Malalas „récit facile, varié et brillant, un recueil d'anecdotes, de détails intimes, une présentation de spectacles et d'événements miraculeux, bref un journal allant de la lointaine antiquité jusqu'à l'époque contemporaine”⁷⁴.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 142.

⁷¹ *Ibidem*, p. 152.

⁷² *Ibidem*, p. 154.

⁷³ *Ibidem*, p. 156—159.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 173.

Același public înlocuiește lectura greoaie a istoriilor bisericii cu pitorescul vieților de sfinți și cu descrierile fantastice ale istoriilor populare despre animale și păsări. De o parte o literatură a erudiției pedante, de cealaltă parte, o literatură izvorită dintr-o imaginație debordantă⁷⁶. Alături de viața capitalei, a Constantinopolului, Nicolae Iorga face loc în paginile istoriei Bizanțului vieții provinciilor imperiului, prea adesea ignorată de istorici care confundau capitala cu întregul imperiu. „Sans doute — spune savantul — Constantinople est le symbole de cette synthèse byzantine à laquelle l'ancienne Rome, l'Hellade immortelle et le vaste et fastueux Orient ont donné ce qu'ils ont de plus essentiel et de plus durable. Mais à côté et malgré l'influence, pas aussi grande, qu'a due exercer une pareille Métropole, il y a aussi la province. Elle a sa part dans la création et le développement de ce qui est le byzantinisme. Ses traditions, ses modes, ses intérêts passent de là-bas à Constantinople”⁷⁶.

Oricît de zgîrcite ar fi izvoarele în informații despre viața provinciilor, istoricul Bizanțului este dator să le stringă cu grijă pentru a afla care era aici ecoul evenimentelor din Constantinopol sau pentru a cunoaște viața plină a orașelor și satelor imperiului. Orașe ca Antiohia, Alexandria, Ierusalim reclamă prin importanța lor un drept aproape egal cu cel al Constantinopolului de a fi consemnate în istorie. „Antioche, « la belle et la très grande » riieuse, spirituelle, très cultivée, capable d'héroïsme à l'heure du danger, est une vraie république, dont le penchant aux troubles était généralement connu, jusqu'au point que les enfants tuèrent un évêque avec leurs plumes, alors qu' à Edesse, à demi-perse de mœurs et d'école, il y a moins de vivacité syro-hellénique. Alexandrie brûle, au cinquième siècle, ses magistrats réfugiés dans le temple de Sérapis et, ayant perdu pour ce crime ses provisions gratuites, ses bains publics et ses théâtres, demande à l'empereur magnanime de les lui rendre”⁷⁷.

Viața unui oraș de provincie copiază în mic viața capitalei. „Ecoles de grammatistes où accourent aussi les enfants des barbares voisins; jeux de Cirque, comédies des mimes, attroupements autour des libelles affichés, querelles des jeunes gens de *démos*, processions et prêches de l'Eglise, arrivée de caravanes, des labeurs de pauvres gens des métiers, petites intrigues politiques, commentaires sur les faits divers et les miracles, voilà les scènes journalières de la vie dans une cité de province”⁷⁸.

O problemă asupra căreia Nicolae Iorga revine în legătură cu istoria Bizanțului, deci și cu protoistoria lui, este cea a relațiilor dintre Orient și Occident. Istoricul insistă asupra faptului că este o eroare să se vorbească în secolul al V-lea despre un imperiu de Orient și unul de Occident,

⁷⁶ Problemele literaturii bizantine în opera lui Nicolae Iorga sînt studiate pe larg în acest volum de cercetătorul Nicolae-Șerban Tanașoca.

⁷⁶ N. Iorga, *Études byzantines*, II, p. 147.

⁷⁷ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, I, 194.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 196.

căci un asemenea punct de vedere — adoptat de istorici din comodități de clasificare — nu corespunde nici concepției despre imperiu a lumii bizantine, nici realității istorice.

Imperiul în concepția bizantină, ca și în antichitatea care îi transmisesese această concepție⁷⁹, era o monarhie ecumenică, unică, indivizibilă. „Il n'y a jamais eu deux Empires. L'Empire, dans son essence première et dans ses manifestations ultérieures était unique : une « monarchie »... L'Empire ne fut pas divisé, il ne pouvait pas l'être. Il forme une conception historique tellement unitaire que les circonstances ne durent porter aucune atteinte à son indivisibilité”⁸⁰.

A considera partea occidentală a imperiului pierdută în momentul năvălirii barbarilor este fals în raport cu adevărul istoric. Regii barbari din Occident așteptau recunoașterea din partea împăratului din Constantinopol, a singurului împărat care exista, pentru ca puterea lor să capete legitimitate. Formula era „*imperium unicum distinctis tantum sedibus*”⁸¹. În această unitate e drept că Orientul deține un rol preponderent pentru motivul că atât ca bogăție, cât și ca civilizație este superior Occidentului. Este la fel de adevărat și că între cele două regiuni există diferențe fundamentale de structură care fac să se întrevadă de pe acum o evoluție cu totul diferită, dar în interpretarea faptelor istorice trebuie să ținem seama de existența acestui imperiu unic. Altfel se ajunge la interpretări eronate. O astfel de interpretare eronată este considerată de Nicolae Iorga așa-numita „refacere” a imperiului de către Iustinian. Comparată cu concepția despre imperiul unic ea devine absurdă. „Justinien ne pouvait pas penser à refaire un Empire qui ne s'était jamais défait. Pour lui il était l'empereur de l'Empire unique, et l'Afrique, l'Italie, l'Espagne, la France même n'étaient que des provinces de l'Empire qu'il ne pouvait pas administrer directement et qu'il confiait donc à des vicaires”⁸².

Idealul care i se atribuie lui Iustinian ar fi un ideal de împrumut creat de istoricii care i-au lăudat războaiele. Nicolae Iorga socotește că novela citată de obicei în istoriile Bizanțului⁸³ pentru a servi ca argument al existenței acestui ideal, reflectă starea de spirit a lui Iustinian după victoriile facile asupra vandalilor din Africa⁸⁴. A nutri un asemenea ideal într-o epocă ca aceea a lui Iustinian, când imperiul era aproape lipsit de armată, era imposibil. Armata trimisă în Occident nu a fost armata imperială, ci o armată de mercenari strinsă de acel „antreprenor de armată”⁸⁵ care era Belisarie. Războaiele din Occident nu sînt războaiele lui Iusti-

⁷⁹ Vezi mai sus p. 24 și 26.

⁸⁰ N. Iorga, *Études byzantines*, I, p. 165.

⁸¹ *Ibidem*, p. 331.

⁸² *Ibidem*, p. 332.

⁸³ C.I., Nov. 30, 11, 2; vezi A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, vol. I, Paris, 1932, p. 174 și nota 2.

⁸⁴ Vezi recenzia lui N. Iorga în A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, 2 vol., Paris, 1932, în RHSEE, IX, 1932, p. 428.

⁸⁵ N. Iorga, *Chestiunea Durdării. Istoria Europei Răsăritene în legătură cu această chestie*. Lecții ținute la Școala de Război, Vălenii de Munte, 1913, p. 67.

nian, ci sînt războaiele lui Belisarie purtate cu armată personală. Refuzînd pentru Iustinian acceptarea unui plan preconcept de reconquistă a Occidentului, Iorga propune o altă motivare, legată de situația economică și de starea de spirit a imperiului în acel moment : războaiele lui Iustinian au fost în primul rînd determinate de necesități economice. Pentru a se putea întreține, capitala avea neapărată nevoie de grîul din Egipt. Circulația pe mare era însă stînjenită de dominația vandalilor în nordul Africii, barbari care reeditau statul cartaginez. „Cartagina învia de fapt prin prezența vandalilor pe ruinele ei, și învia în forma piraților de odinioară”⁸⁶.

Războiul cu vandalii apare astfel necesar și inevitabil. „Donc, pour ravitailler sa capitale, il fallait à Justinien les blés de l’Égypte et pour avoir les blés de l’Égypte, il lui fallait une mer libre. Mais chez les Vandales, qui possédaient le nord de l’Afrique, il y avait un roi, qui, bien qu’allié à l’empereur Théodose par les femmes, avait gardé tout ce qu’il fallait en fait de convoitise et d’agitation barbare pour empêcher cette communication directe, d’une utilité absolue, entre la côte septentrionale de l’Afrique et Constantinople. Ne pas avoir la liberté des mers c’était au VIe siècle, beaucoup plus que ne le sera, au XVIIe à l’époque de Louis XIV, voir la Méditerranée à la discretion des barbaresques”⁸⁷.

După cucerirea facilă a Africii urmează conflictul cu goții din Italia pentru Sicilia. Se reeditează istoria conflictului romano-cartaginez, numai că acum rolul cartaginezilor îl joacă bizantinii, iar pe cel al romanilor, goții. Începînd războiul cu vandalii, din motive economice, Iustinian a ajuns la goții din Italia. Acesta este firul logic care explică războaiele lui Iustinian în Occident.

Alături de motivarea economică, materială, savantul adaugă o alta : exista în Peninsula Balcanică un nucleu de populație latină, o Românie, păstrătoare a acelorași tradiții și avînd aceeași religie ca și latinii din Occident. Încoronarea lui Iustin și apoi a lui Iustinian, amîndoi de origine balcanică, înseamnă biruința acelei Românie balcanice în imperiu, înseamnă biruința spiritului latin asupra celui grec și oriental. Prin campaniile militare în Occident, „latinismul” biruitor în Orient încerca să-și atingă centrul său firesc : Roma. „Ce latinisme vainqueur à Constantinople par Justinien, qui venait après Vitalien, après tout ce que celui-ci avait préparé auparavant pour la victoire de Justinien, devait naturellement chercher son centre à Rome. L’esprit occidental, se basant sur cette population latine d’Adriatique et des bords du Danube, avait conquis pour la formule religieuse et pour ses habitudes politiques la péninsule des Balkans, et maintenant il s’en revenait chez lui”⁸⁸.

Indiferent care au fost motivele ce au determinat începutul războaielor în Occident, rezultatul lor, recucerirea provinciilor occidentale, nu putea fi durabil. Germanii eșecului lui Iustinian se aflau în însăși mijloa-

⁸⁶ N. Iorga, *Cheștiunea Mării Mediterane. Istorie a Europei de Miază-zi în legătură cu această chestie*. Lecții ținute la Școala de Război. Vălenii de Munte. 1914, p. 55.

⁸⁷ N. Iorga, *Études byzantines*, I, p. 191.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 202.

cele cu care fuseseră întreprinse războaiele. Armata trimisă în Occident era în majoritate barbară, așa că în locul latinilor pe care-i așteptau, romanii s-au trezit în fața unor „greci”. Elementul latin era prea slab, astfel că „la conquête commencée au nom du latinisme et par des forces latines, s'est trouvée à un certain moment représenter autre chose, cet Orient lui-même qui, disparu un moment de la surface, s'imposait de nouveau”⁸⁹.

Slăbiciunea elementului roman este și mai evidentă sub urmașii lui Iustinian, când provinciile recucerite sînt în majoritate pierdute pentru totdeauna. Era de fapt un lucru normal, rezultatul unei evoluții firești, căci „toate în Imperiu mergeau neconținut către grecizare și orientalizare și prin urmare aceasta trebuia să însemne, în același timp, și *localizarea din ce în ce mai pronunțată în Orient*”⁹⁰.

Am încercat în paginile studiului nostru să scoatem în evidență ideile fundamentale ale concepției lui N. Iorga despre Bizanț în general și perioada protobizantină în special.

Definitorie pentru concepția savantului român despre civilizația bizantină este interpretarea ei ca o civilizație de *sinteză* care și-a asigurat durata în timp prin *mobilitatea ei*. Aplicată la studiul oricărei perioade a istoriei Bizanțului, această concepție a impus istoricului renunțarea la criteriul cronologic și structurarea faptelor istorice în cadrul elementelor care compun sinteza bizantină pentru a reliefa conținutul și ponderea fiecărui element în cadrul sintezei, ca și schimbarea raportului dintre elemente în decursul timpului. În felul acesta a reușit să surprindă, în perioada protobizantină, procesul lent și treptat cu căutări și reveniri prin care s-au îmbinat laolaltă într-un tot organic, elementele sintezei bizantine în forma ei inițială.

Pe de altă parte, concepția generală a savantului român despre istorie privită ca știință al cărei ultim scop este recrearea imaginii vieții epocilor trecute, l-a făcut să includă în analiza istoriei bizantine faptele de civilizație. Artă și literatura au fost integrate organic în imaginea vieții bizantine, dar nu ca un scop în sine, ci ca mijloace de ilustrare ale sintezei bizantine. De asemenea N. Iorga are meritul de a fi subliniat rolul pe care, alături de Constantinopol, l-au jucat în viața politică și culturală a imperiului, provinciile. Subliniind meritele savantului, nu putem trece totuși cu vederea faptul că el nu a acordat suficientă atenție transformărilor sociale care în ultimă instanță au jucat un rol hotărîtor în trecerea de la Imperiul roman tîrziu la cel bizantin. O justă perspectivă istorică asupra acestor transformări sociale l-ar fi dus la o viziune mai apropiată de adevărul istoric asupra perioadei protobizantine.

Concepția istorică originală, slujită de profunzimea interpretării ca și de un inegalabil talent evocator face ca studiile și sintezele lui Nicolae Iorga asupra istoriei și civilizației bizantine să-și păstreze pînă astăzi nealterată, valoarea.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, p. 71.

NICOLAE IORGA, HISTORIEN DE LA PÉRIODE PROTOBYZANTINE

RÉSUMÉ

L'importance de l'œuvre de N. Iorga en tant que byzantinologue réside dans le fait qu'il a réussi à mettre en lumière le caractère synthétique ainsi que le dynamisme fécond de la civilisation byzantine.

Il a envisagé Byzance comme une synthèse des quatre éléments suivants : Rome politique, hellénisme culturel, christianisme et traditions orientales. Cette synthèse dont il suit attentivement le processus de formation commence pour lui au IVe siècle et se parachève avec le règne de Justinien. Son originalité consiste dans le fait que l'abandon d'une analyse chronologique lui permet de grouper les données historiques autour de chacun des quatre éléments de la synthèse envisagée, de déterminer la valeur relative de chaque élément et d'analyser avec netteté le processus de transition de l'Antiquité au Moyen Âge.

A l'analyse des éléments de cette synthèse fait suite l'image d'ensemble de la vie byzantine.

Un second problème analysé avec beaucoup de finesse est celui des relations entre Orient et Occident durant la même période. Sous la domination des „barbares”, l'Occident fait partie de l'Empire, *de iure* si non *de facto*. Les rois barbares de l'Occident continuent à reconnaître l'autorité des empereurs siégeant à Constantinople. C'est pourquoi N. Iorga refuse de voir, avec l'opinion commune, dans les expéditions de Justinien une œuvre de „reconquête” selon un plan prédéterminé. Ce sont des motifs d'ordre économique qui l'ont poussé à faire la guerre aux Vandales, lesquels mettaient en danger la domination byzantine en Egypte par leurs incursions. La victoire facilement remportée contre les Vandales l'ont encouragé à continuer les expéditions en Occident. La tentative, quels qu'en aient été les mobiles, a échoué. Dans les premières années après le règne de Justinien, les empereurs byzantins ont perdu pour toujours l'Occident. La période protobyzantine constitue dans la conception de N. Iorga une période de cristallisation territoriale et spirituelle du monde byzantin.

de ANDREI PIPPIDI

ACUM trei sferturi de veac, în 1896, prin tipărirea tezei sale la Școala de Înalte Studii din Paris, tânărul Nicolae Iorga cunoștea consacrară într-un domeniu căruia avea să-i rămână credincios toată viața, acela al cercetărilor de istorie a cruciadelor. Un sfat al profesorului său, Ch. V. Langlois, evocat apoi cu emoție¹, decisese cărui subiect aveau să-i fie închinată primele lui strădanii științifice, dar și fără aceasta, înfruntarea dintre creștinătate și Islam nu-i putea rămâne străină, N. Iorga fiind, cum s-a spus cu dreptate, „medievist prin vocație”². Timpurie, dacă ne gândim la vârsta autorului, fama cărții avea să dăinuie neștirbită, *Philippe de Mézières et la Croisade au XIV-e siècle* figurând statornic în bibliografia principalelor lucrări, mai vechi și mai noi, privitoare la expedițiile cavaleresti în Orient (Grousset, Runciman).

Istoricul, aflat atunci la începutul carierei³, „n-a luat acest studiu de inițiere ca un exercițiu de formă, în vederea unei înaintări școlare, ci s-a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspirații către ideal le-ar fi împărtășit, pe care l-ar fi servit în lungile lui călătorii și la căpătâiul căruia ar fi veghiat în chilia de la mănăstirea Celestinilor din Paris, unde și-a închis suprema deziluzie și dorința de izbăvire prin moarte”⁴. După patruzeci de ani, mărturisirea dovedește atenția deosebită cu care N. Iorga a urmărit și mai târziu figura predicatorului de cruciadă, socotit de el „cel mai îndrăzneț dintre visători. . . cel a cărui viață este un veșnic act de credință și o necontentită năzuință spre jertfă, Philippe de Mézières, bătrînul pelerin”⁵. În aceeași simpatie erau asociați cancelarul Ciprului și regele său, viteazul

¹ N. Iorga, *Oameni cari au fost*, III, București, 1936, p. 295–296; idem, *Orizonturile mele. O viață de om — așa cum a fost*, I, Buc., 1934, p. 216.

² M. Berza, *Nicolae Iorga, istoric al evului mediu*, Buc., 1944, p. 53.

³ Eugen Stănescu, *Contribuții la biografia de istoric a lui N. Iorga. Începuturile activității științifice, 1890–1894*, „Studii” 18, 1965, p. 1275–1312.

⁴ *O viață de om*, I, p. 217–218.

⁵ *Breve histoire de la Petite Arménie*, Paris, 1930, p. 54. Alte contribuții ale lui N. Iorga la biografia acestui personaj: *Une collection de lettres de Philippe de Mézières. Notice sur le ms. 499 de la Bibliothèque de l’Arsenal*, „Revue historique”, XLIX, 1892, p. 1–36; *L’épître de Philippe de Mézières à son neveu*, „Bulletin de l’Institut pour l’étude de l’Europe sud-orientale”, VIII, 1921, p. 27–40; *Le testament de Philippe de Mézières*, ibid., p. 119–140.

Petru I de Lusignan, cuceritorul Alexandriei⁶. Acestuia i-a atribuit Iorga chiar inițiativa ofensivei creștine din 1359—1367⁷.

Studiile de tinerețe i-au prilejuit savantului un contact prelungit și rodnic cu trecutul celei mai originale formațiuni politice din Răsăritul latin, Ciprul, cărui Ludolf de Suheim, călător în Țara Sfântă, îi spunea „insula nobilissima”⁸ și a cărui situație de adăpost al cruciadei se reflectă în cuvintele lui Philippe de Mézières: „ceste ysle mal fortunée estoit lors le vray mur defensable de la Crestienté d’Orient... la frontiere puissante et nécessaire de la Crestienté catholique”⁹. Asemenea mărturii contemporane, a căror putere de expresie N. Iorga a înțeles-o ca nimeni altul, abia fuseseră editate la data redactării biografiei lui Mézières. Tot în anii din urmă ai secolului al XIX-lea văzuse lumina tiparului, prin grija eruditului conte de Mas-Latrie, cronica lui Florio Bustron, care cu o neîntrecută capacitate evocatoare reînvia două societăți: una francă de curteni și cavaleri, suprapusă alteia grecești, a localnicilor, care, la Gorigo, Limassol sau Famagusta, își păstrează caracterul bizantin, pînă la intervenția celui de-al treilea element, negustorii genovezi și venețieni¹⁰. Un alt izvor de valoare la care Iorga a recurs adesea, în ediția canonicului Ulysse Robert, este povestirea lui Jean Dardel, episcop de Tortiboli și duhovnic al ultimului rege al Armeniei, Leon al V-lea, în pribegia lui prin Apus.

Din documentele care-i adînceau înțelegerea acestui mediu, învățatul culegea îndemnul unor lucrări despre care, în autobiografia din 1934, declară: „La Paris, cetînd paginile, frumos caligrafiate, ale operelor lui de Mézières, « Visul bătrînului pelerin », tratatele de propagandă a cruciatei, formasem planul de a scrie istoria literaturii franceze în secolul al XIV-lea, ambițios proiect pe care, ca și pe acela al unei istorii a cruciadelor mai tîrzii, neglijate de obicei, l-am urmărit multă vreme și, cum se întîmplă cu asemenea subiecte îndelung netezite și mîngîiate, nu l-am realizat niciodată”¹¹. În realitate, cel dintîi proiect își găsisse realizarea, într-un cadru mai cuprinzător, încă din 1920, deoarece literatura franceză din veacul al XIV-lea este analizată pe larg în primul volum al *Istoriei literaturilor romanice*¹². Tratarea celui de-al doilea subiect în ampla compilație a lui A. S. Atiya¹³ nu-l putea mulțumi pe Iorga, care-și manifestase preocu-

⁶ *Philippe de Mézières et la Croisade au XIVe siècle*, Paris, 1896, p. 4—5. Cf. *France de Chypre*, Paris, 1931, p. 63.

⁷ *Brève histoire des Croisades et de leurs fondations en Terre Sainte*, Paris, 1924, p. 187—191, și *France de Chypre*, p. 54—63, 155—178. Vezi însă *Brève histoire de la Petite Arménie*, p. 30—31, susținînd că mișcarea a fost provocată de statul cilician, unde domnea o altă ramură a Lusignanilor.

⁸ *Archives de l’Orient latin*, II, 2, 1884, p. 335.

⁹ N. Bănescu, *Le déclin de Famagouste, fin du royaume de Chypre. Notes et documents*, Bucarest, 1946, p. 15.

¹⁰ *Mélanges historiques, choix de documents*, V, Paris, 1886.

¹¹ *O viață de om*, I, p. 231.

¹² În ediția Al. Duțu, I, București, 1968, p. 266—316, 360—378.

¹³ *The Crusade in the Later Middle Ages*, Londra, 1937. Recenzia lui N. Iorga, în „Revue historique du sud-est européen”, XVI, 1939, p. 88—90, este relativ favorabilă în comparație

parea pentru creațiunile de stat ale cruciadei în sintezele parțiale de istorie universală care marchează, în opera sa, o etapă hotărâtoare.

Drumul de la *The Byzantine Empire* (1907) la *Geschichte des Osmanischen Reiches* (1908—1913) trece prin domenii învecinate și izbucnirea războaielor balcanice va da actualitate studiilor sale despre bulgari și sârbi sau despre autonomiile urbane de pe coasta dalmată, regiune care poartă și ea amprenta cruciadei. Curînd după ce caracterizase în câteva pagini rolul Ciprului, Rodosului și Moreei în bazinul mediteranean¹⁴, Iorga scria: „încep studii care vor dura mai mulți ani de zile, fiind pentru mine o pregătire cu privire la acea istorie universală pe care cred c-aș putea s-o scriu inspirat de alte idei decît de cele obișnuite”¹⁵. Acestei perioade îi aparțin cărțile *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei* (1920), *Formes byzantines et réalités balcaniques* (1922), *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen-Age* (1923) și *Brève histoire des Croisades* (1924), aceasta din urmă depășind cu mult, în înlănțuirea evenimentelor relatate, data cuceririi Acrei care, convențional, stabilea sfîrșitul cruciadelor clasice. Această încercare de a prezenta campaniile creștinilor în Levant, indiferent de ținta lor — Palestina, Siria, Bizanțul sau Egiptul — se oprea în momentul precis în care începea lupta antiotomană, în legătură cu care autorul adunase „notele și extrasele pentru a servi la istoria cruciadelor în veacul al XV-lea”¹⁶. Singur titlul acestei colecții de documente arată îndeajuns că, în concepția lui N. Iorga, războiul împotriva Semilunii nu era decît o continuare a cruciadelor. Însemnatul efort de sinteză pe care-l reprezintă *Brève histoire des Croisades* precedă cu puțin un mănunchi de studii speciale închinat cronicarilor cruciadei dintîi — după Iorga, „singura adevărată, singura interesantă pentru noi”, întrucît exprimă „instinctul creator al mulțimilor, pe care atîta vreme l-am constatat ca principal factor de schimbare și progres în evul mediu”¹⁷.

Investigațiile științifice în jurul stăpînirii latine în Orient nu s-au oprit însă aici, căci „toate acestea erau”, după mărturisirea autorului însuși, „pregătiri pentru istoria universală, privită sintetic și organic ca un șuvoi de mai multe ori milenar, pornit din izvorul său, dar hrănit de atîția afluenți, cari se cereau urmăriți fiecare pînă și la întîia țîsnire din

cu felul în care cartea avea să fie „executată” în aceeași revistă, XIX, 2, 1942, p. 527—583: Francisc Pall, *Les Croisades en Orient au Bas Moyen-Age. Observations critiques sur l'ouvrage de M. Atiya*.

¹⁴ Capitolul *Statele france din Orient și legăturile lor cu marea din volumul Chestiunea Mării Mediterane* (Buc., 1914) a fost întîi publicat în *Drum drept*, II, p. 117—127.

¹⁵ *Cărți reprezentative în viața omenirii*, I, Buc., 1916, p. 7.

¹⁶ *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV-e siècle*, 6 vol., Paris (I—III) și București (IV—VI), 1899—1916. Ca dovadă că istoricul nu ezita să împingă și mai departe această limită cronologică, una din conferințele ciclului *La France dans le sud-est de l'Europe* poartă titlul *La croisade à la fin du XVI-e siècle* (RHSEE, XIII, 1936, p. 105—124).

¹⁷ *Les narrateurs de la première Croisade*, Paris, 1928. Citatul de mai sus, din *Probleme de istorie universală și românească*, Vălenii de Munte, 1929, n-ar îndreptăți un comentariu mai amănunțit dacă, în câteva rînduri, nu s-ar fi rostit părerea, izvorită din necunoașterea gîndirii savantului și uneori exploatată cu rea credință, că N. Iorga „a ignorat rolul maselor în istorie”.

pământ”¹⁸. După *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (1926—1928), în care regăsim afirmat rolul statelor de cruciadă, de astădată în cadrul cel mai vast, urmează ciclul de conferințe la Sorbona, prin care, între 1930 și 1935, N. Iorga cerceta particularitățile fiecărei zone în parte, căutînd să desprindă ce elemente anume din viața lor materială și spirituală au fost altoite de străinii veniți de peste mări, spre deosebire de altele care trădează persistența unui străvechi fond local. Mai mult decît auditoriul lor de odinioară, cititorul de astăzi al acestor texte simte rîvna să le compare și are posibilitatea să mediteze asupra-le, atitudine care-i înlesnește, pe de o parte, înțelegerea locului pe care-l dețin unele idei călăuzitoare în gîndirea lui N. Iorga, iar pe de alta îl îndeamnă să prețuiască originalitatea unor puncte de vedere în raport cu poziția altor specialiști în aceleași probleme. Importanța unor asemenea contribuții variază de la cele cîteva pagini care înfățișează într-o perspectivă cu totul nouă legăturile dintre Occidentul carolingian și califatul de Bagdad¹⁹ sau forma inițială în care va fi fost redactată cronică Moreei²⁰ și pînă la simple referiri genealogice de o nebănuită precizie²¹.

E cazul să ne întrebăm care e locul ocupat de N. Iorga în dezvoltarea studiilor istorice asupra Orientului latin. Spre a-l judeca drept, trebuie ținut seama de condițiile vitrege în care i-a fost dat să-și desfășoare activitatea și la care, întîmplător, face aluzie : „j'ai dû laisser de côté certaines informations qu'on ne peut pas trouver dans les bibliothèques de Bucarest ; mais je propose des liaisons et des explications nouvelles qui méritent, je crois, d'être discutées”²². Dacă, așa cum de altminteri se întvede și

¹⁸ *O viață de om*, III, p. 8. În prefața la *Brève histoire des Croisades*, p. XIX, citim : „cette histoire est en relation avec une histoire universelle en préparation”.

¹⁹ Între formulările din *Histoire des Croisades*, p. 6—8, și cele din *France de Terre Sainte*, p. 29, studiul lui M. H. Buckler, *Harunu'l-Rashid and Charles the Great*, i-a dat lui N. Iorga ocazia să-și precizeze opinia în *Les rapports de Charlemagne avec Haroun-al-Rachid, d'après une étude américaine récente*, RHSEE, X, 1933, p. 6—11. Trei ani mai tîrziu, el recenzează și articolul lui Steven Runciman, *Charlemagne and Palestine* (ibid., XIII, 1936, p. 82—83).

²⁰ *France de Constantinople et de Morée*, Bucarest, 1935, p. 85, 98—100. Nu va fi de prisos să amintim că de acest text s-au ocupat și alți cercetători români ; N. Camariano, *La chronique de la Morée sur les combats de Jean Assen avec les Latins*, Balcania, VII, 2, 1944, p. 349—362, și I. Grubea, *Cronica anonimă a Moreei și României. Un document de viață franceză în Orient în secolul al XIII-lea*, Buc., 1932.

²¹ Un singur exemplu va fi de ajuns pentru a ilustra metoda lui N. Iorga. El scrie în *Brève histoire de la Petite Arménie*, p. 143 ; „De la branche arménienne des Lusignan restait seulement une Isabelle, en latinité : Marguerite, fille de Guy, qui épousa Manuel Cantacuzène, despote de Morée”. Despre această figură, dintre cele mai palide pe care le cunoaște prosopografia franco-bizantină, vezi D. A. Zakythinos, *Une princesse française à la cour de Mistra au XIVe siècle : Isabelle de Lusignan Cantacuzène*, „Revue des études grecques”, XLIX, 1936, p. 62—76. Din datele strînse de eruditul grec rezultă că despina era într-adevăr fiica lui Guy de Lusignan și nu a conetabilului Jean, cum afirmă cronicarii Machairas, Bustron, Amadi și Strambaldi. Iorga a mers pe urmele lui Dardel, mai bine informat, cf. *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342—1362)*, „Byzantinische Zeitschrift”, XV, 1906, p. 184—185. I Totuși, un istoric cu renume ca sir Steven Runciman, în genealogia casei regale a Armenie (în apendice la *A History of the Crusades*, III, Cambridge, 1955), înscrie două persoane diferite : Isabella, fiica lui Guy, Cantacuzină după mamă, și Margareta, fiica lui Jean de Lusignan și a principesei georgiene Sultana. . . .

²² *Latins et Grecs d'Orient*, p. 179, n. 1.

din semeția cuvintelor de mai sus, istoricul privea cu oarecare scepticism rezultatele erudiției contemporane²³, el nu șovăia să sublinieze meritele înaintașilor, fără a uita pe cei mai îndepărtați (Bongars sau Du Cange), dar stăruind îndeosebi asupra pozitivismului critic reprezentat în Franța de Riant, iar în Germania de Hopf, Röhrich și Hagenmeyer²⁴. Convins de avantajele riguroasei discipline deprinse la Școala de Înalte Studii, N. Iorga și-a recunoscut întotdeauna datoria față de mediul în care s-a format ca om de știință²⁵. Totodată însă, el vedea limpede limitele metodei profesorilor săi și, de aceea, nădăjduia să adauge cunoștințelor dobândite de ei altele noi: „Si au point de vue des faits, on peut se déclarer satisfait, il y a des interprétations qui restent encore à donner. Ces interprétations seront dans un domaine spécial, appartenant à ce que je pourrais appeler „la manière de situer les faits”. Je crois qu'en ce moment, en histoire, le premier devoir est de chercher à situer les faits d'une autre façon qu'auparavant... Il faut se rendre compte des lignes générales de l'histoire et, en tenant compte des lignes générales de l'histoire, on arrive à pouvoir interpréter parfois les choses du caractère le plus spécial dans un domaine particulier”²⁶.

Scopul urmărit de Iorga în cercetarea statelor de cruciadă este așadar mai deplina lor încadrare în viața evului mediu²⁷. Cu această năzuință pornește el la lucru, publicând într-un scurt răstimp, aproape un an după altul, *Brève histoire de la Petite Arménie* (1930), *France de Chypre* (1931), *Rhodes sous les Hospitaliers* (1931), *France de Terre Sainte* (1934), *France de Constantinople et de Morée* (1935). Caracterizate printr-o mare densitate de idei și capacitate de sinteză, lucrările acestea caută să pună în evidență mai cu seamă ceea ce un Le Goff numește astăzi „contextul mental și emoțional al cruciadei”. Structura lor este aproximativ aceeași: câteva considerații generale asupra participării franceze preced un capitol de „instituții și moravuri”. Sînt studiate în continuare elementele indigene, iar încheierea prezintă o sinteză.

Este incontestabil că nici unul din volumele evocate nu a egalat notorietatea monografiilor despre Philippe de Mézières, care le deschisese drumul. În cercurile mediaviștilor nu li s-a acordat atenția meritată. O piedică în calea răspîndirii lor n-o putea constitui, ca în alte cazuri, limba

²³ *France de Terre Sainte*, Bucurest, 1934, p. 4.

²⁴ *Histoire des Croisades*, p. VII—XIX. Ultima scriere de un caracter general care se învrednicește de o mențiune elogioasă în acea rapidă enumerare este cartea din 1907 a lui Louis Bréhier, *L'Eglise et l'Orient au Moyen-Age: les Croisades*.

²⁵ *Les études d'histoire en Roumanie pendant le XIX-e siècle*, RHSEE, X, 1933, p. 105—118 (tradus în *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. Liliana Iorga-Pippidi, Buc., 1944, p. 175—187). Dar chiar în corespondența din anii cînd era elevul monseniorului Duchesne se ghicește intrucîtva nerăbdarea față de „descoperirea paraclisurilor problematice și a sfinților de prin catacombe” (Eug. Stănescu, *art. cit.*, p. 1278, n. 22).

²⁶ *Brève histoire de la Petite Arménie*, p. 7—8. Importanța metodologică a acestor rînduri nu mai are nevoie să fie subliniată.

²⁷ *Histoire des Croisades*, p. XIX.

în care fuseseră scrise²⁸. Lipsa lor de ecou pare consecința specializării excesive a unor confrăți care practicau într-un spirit îngust „istoria istorizantă”, criticată de Lucien Febvre²⁹, ferindu-se de a reține interpretarea nouă a faptelor de toți știute³⁰.

Dar o carte există independent de primirea care i s-a făcut la apariție și sînt unele care își croiesc anevoie calea, vădindu-și tîrziu importanța, pentru o altă generație decît cea căreia i se adresau. Firește, de-a lungul scrierilor amintite sînt reluate anumite idei de bază, fără ca ansamblul să lase cituși de puțin impresia unei limitări. Lectura lor atentă, o lucrare după alta, dezvăluie secretul evoluției în timp a operei lui N. Iorga — ea nu se îmbogățește și nu se schimbă decît în nuanțe, se repetă în adîncime pînă cînd ajunge la un contur definitiv³¹.

Astfel, savantul român și-a menținut statornic concepția după care cruciadele au fost „une des manifestations les plus énergiques de la vitalité croissante des pays occidentaux, du monde latin surtout, de la France en première ligne”³². Dar ce înseamnă vitalitatea unui popor pentru N. Iorga?

Răspunsul trebuie să-l căutăm, cum se întîmplă cel mai adesea în șrisul extraordinar de întins și variat al marelui istoric, foarte departe în timp și în ordinea de preocupări: într-o broșură care cuprinde lecțiile ținute la Văleni în 1939. „Vitalitatea unui popor, cea adevărată, nu cea care pretinde să-i ia locul, cere două lucruri: să fie populară și profundă, să fie permanentă în orice împrejurări și-n toate domeniile, putîndu-se lipsi de forma însăși a statului...”. Concluzia vine neîntîrziat: „Din marea tăcere a evului mediu românesc vom vedea cum, împlinind aceste condiții, se ridică permanența populară a unei vitalități indestructibile”³³.

Pe de o parte, deci, avem de-a face cu un caracter popular. De aceea, în încercarea de sinteză a istoriei universale, în momentul încheierii luptelor dintre papalitate și imperiu și în pragul cruciadei I se constată:

²⁸ Particularitățile stilului francez al autorului au fost notate cu ascuțime de C. Th. Dimaras, Nicolas Iorga, „Ο Έραμιστής”, Atena, 1965, p. 221.

²⁹ L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1965, p. 114—118. Deși nu a existat nici un contact direct între N. Iorga și cercul de la „Annales”, o comparație a pozițiilor savantului român și ale istoricilor francezi n-ar fi zadarnică; dimpotrivă, ar rezerva multe surprize.

³⁰ Pentru legăturile lui Iorga cu istoricii străini ai cruciadelor, după perioada în care colaborase la „Revue de l'Orient latin” (1894) e de remarcat că în „Revue historique du sud-est européen”, condusă de el, a apărut articolul lui John La Monte, *The Rise and Decline of a Frankish Seigneurie in Syria in the Time of the Crusades* (XV, 1938, p. 301—320).

³¹ Vezi memoriul profesorului M. Berza, *Știință și metodă istorică în gîndirea lui N. Iorga*, „An. Acad. Rom.”, mem. secț. ist., s. III, t. XXVII, 1945, 64.

³² *Histoire des Croisades*, p. XIX.

³³ *Afirmarea vitalității românești*, Vălenii de Munte, 1939, p. 9. În contextul politic al momentului, Iorga refuza să interpreteze politica imperialistă a Germaniei și Italiei ca o adevărată „declanșare de vitalitate”, comparînd-o cu năvălirile mongolilor. Cf. lecția de deschidere din 1940 *Istoria, marea judecată în sens moral a statelor și națiunilor*, în *Generalități*, p. 328—333.

„les grands faits de l'histoire étaient maintenant de ce côté-là où les masses agissaient, créant un monde de synthèse nouvelle”³⁴.

Celălalt aspect al fenomenului este unul „național”, pentru care pledează cu alte privilegii: „selon mon humble opinion, la place d'une nation dans l'histoire de l'humanité n'est pas déterminée par l'étendue de son territoire”³⁵. O aluzie în același sens se întâlnește cu șapte ani mai înainte: „Pour bien connaître l'histoire de n'importe quelle nation, il faut en dépasser les limites. Il faut passer non seulement à côté, mais souvent très loin”³⁶. Sau iarăși: „Il y a toujours une erreur à considérer la vie de la nation française entre les limites, si grandes et cependant si étroites, du territoire français”³⁷. Într-adevăr, în cadrul expansiunii externe a societății medievale apusene, N. Iorga s-a oprit cu precădere la contribuția Franței — ce-i drept, hotărâtoare.

Din acest punct de vedere se justifică titlul studiilor sale citate mai sus („ce titre qui pourrait paraître un peu prétentieux et hasardé, *la France d'Arménie*”³⁸). Definind, o dată mai mult, temeiul acelor formațiuni politice pe care cruciada le-a presărat prin Orient, istoricul român adăuga o lămurire despre „ce que j'appelle la France d'Arménie, c'est-à-dire les rapports si étroits entre les croisés et les Arméniens, puis la création d'une grande synthèse qui a duré pendant deux siècles”³⁹.

Viziunea „Franței dincolo de Franța” este una din coordonatele care străbat de la un capăt la altul opera de istorie universală a lui N. Iorga⁴⁰. Privirile lui alunecă neconținut peste hotarele Franței, îmbrățișând un spațiu imens. Nu numai în Orient, dovadă o observație revelatoare despre cuceririle lui Carol de Anjou, către sfârșitul secolului al XIII-lea: „Je crois même qu'il y a beaucoup plus de France dans ce royaume des Deux Siciles, conquis par les Angevins, que dans ce qui se passe, au même moment, dans la France elle-même. Car où il y a l'idée, l'activité, l'ambition d'une nation, là est le vrai centre dont on doit s'occuper, négligeant parfois le territoire dont est partie cette initiative, et qui pourra de nouveau concentrer la vie nationale, aussitôt que ce qui a été gagné

³⁴ *Essai de synthèse*, II, p. 286. Inițiativa maselor e subliniată și în *Histoire des Croisades*, p. 39. Este semnificativ de asemenea că rolul lui Urban al II-lea, exaltat de istoriografia tradițională, a fost desființat de Iorga în *Relations entre l'Orient et l'Occident*, p. 154; *Probleme de istorie universală și românească*, p. 44–45; *France de Terre Sainte*, p. 79–84, 97–98. Cf. și *Essai de synthèse*, II, p. 275: „il est extrêmement probable que le grand discours d'exhortation fut rédigé un peu plus tard pour relever le prestige du St. Siège”.

³⁵ *Les rapports entre la Hollande et l'Empire ottoman au XVII-e siècle et au commencement du XVIII-e*, RHSEE, XIV, 1937, p. 283.

³⁶ *Brève histoire de la Petite Arménie*, p. 8.

³⁷ *France de Chypre*, p. 55.

³⁸ *Brève histoire de la Petite Arménie*, p. 19. Expresia „nova Francia” se află într-o scrisoare a papii Honorius al III-lea către Blanca de Castilia (*France de Constantinople et de Morée*, p. 24, nr. 4).

³⁹ *Brève histoire de la Petite Arménie*, p. 5.

⁴⁰ Desprindem din *Memoriile profesorului* (IV, p. 128), la data de 20 februarie 1924, nota relativă la o discuție cu președintele Gaston Doumergue, care „laudă ideea mea de a scrie istoria Franciei afară din Franța”. Cf. *O viață de om*, III, p. 200–201.

en dehors de ces frontières n'aura plus la même valeur ou aura cessé d'exister"⁴¹. De altminteri, interesul savantului nu se reduce numai la o singură perioadă, ci depășește marginile evului mediu, cercetînd influența franceză în veacul al XVIII-lea în Austria și Prusia⁴². Evident că aici autorul va avea în vedere reprezentările colective, circulația ideilor și a formelor literare etc. Actualitatea deosebită a unor asemenea preocupări nu are nevoie să mai fie subliniată: în ultima vreme, Fernand Braudel, unul din magiștrii venerați ai istoriografiei franceze, a ales drept subiect al cursului său la Collège de France „Italia dincolo de Italia”⁴³.

Am văzut că „vitalitatea unui popor” îi apărea lui N. Iorga ca „putîndu-se lipsi de forma însăși a statului”. De aceea, nu un stat ci o societate a fost creată de cruciații francezi în Orient⁴⁴. Acestei concepții îi corespunde caracterizarea regatului Ierusalimului, în care trăsătura specifică e tocmai lipsa unei forme teritoriale fixe și a unor forțe proprii aidoma celor care apărau statele din Occidentul Europei⁴⁵. Contradicția înnăscută a statului de cruciadă este exprimată în volumul sugestiv intitulat *Papi și împărați*: „Dacă feudele din Locurile sfinte nu funcționau ca organisme ale Bisericii universale și acel care consimțise a fi la Ierusalim regele baronilor săi, ales și susținut de dînșii, fără vreun act solemn al Papii, era pentru acesta numai *nobilis strenuusque vir Godefridus*, succesul cruciadei era și o victorie a noului spirit roman”⁴⁶. Urmașii lui Godefroy de Bouillon vor trebui să ceară noi și noi întăriri în fruntea cărora fiecare din ei va duce mai departe cruciada⁴⁷. „Ainsi le nouveau royaume se consolidera-t-il de plus en plus; il vit en marge de la croisade, la soutient et s'en nourrit”⁴⁸. Niciodată situația statelor latine din Orient n-a fost mai precis expusă în atît de puține cuvinte. În ochii istoricului, exemplul cel mai semnificativ îl prezintă — cum era lesne de bănuț — Ciprul, „ce pays de continuelle croisade”⁴⁹. Ciprul, constată Iorga, „avait le monopole, pour ainsi dire, de l'idée latine, étant le point de rayonnement de toute tentative tendant au rétablissement de la domination latine en Orient”⁵⁰. Astfel se încheagă treptat din frînturi ideea rolului creator al cruciadei permanente. „Sans l'apport amené par la Croisade”, reținem dintr-un alt pasaj referitor la primele cristalizări de stat ciliciene, sub conducerea unor

⁴¹ *France de Constantinople et de Morée*, p. 65—66.

⁴² *L'esprit français au XVIII-e siècle en Autriche*, RHSEE, XV, 1938, p. 1—33, 97—112; *Frédéric II roi de Prusse et l'influence française*, ibid., XVI, 1939, p. 201—250.

⁴³ „L'Italie hors d'Italie, XVe—XVIIe siècle” (*Annuaire du Collège de France*, 69-e année, Paris, 1969, p. 541).

⁴⁴ *France de Constantinople et de Morée*, p. 49.

⁴⁵ *France de Terre Sainte*, p. 22, 57.

⁴⁶ *Elemente de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane*, I, Buc., 1921, p. 161—162. „Noul spirit roman” se referă la politica lui Grigore al VII-lea preluată de Urban al II-lea. Vezi și *Histoire des Croisades*, p. 69.

⁴⁷ O definiție a poziției regelui, „continuateur du chef de l'expédition sacrée”, în *France de Terre Sainte*, p. 59. Cf. *Istoria poporului francez*, Buc., 1919, p. 128.

⁴⁸ *France de Chypre*, p. 29.

⁴⁹ *Monstrelet et le royaume de Chypre*, RHSEE, XIII, 1936, p. 275—276.

⁵⁰ *France de Chypre*, p. 32.

dinaști armeni, „sans cette infusion de sang occidental, sans cette influence toute puissante de l'Occident vivifiant, l'Etat, si réduit de proportions, de Constantin aurait eu le même sort que celui, beaucoup plus fort et entouré d'une gloire passagère, de Kogh-Vassil. Il se serait perdu dans ce monde byzantin qui n'a jamais abandonné ses prétentions territoriales, et qui a employé chaque occasion pour faire de nouveau valoir ses droits”. Și de astă dată concluzia, de o rară pătrundere, e valabilă pentru toate formațiunile politice întemeiate de cruciați în secolele XI—XIII: „Dès le commencement, on a donc affaire ici avec une création dont une des racines plonge dans l'ancien monde arménien, mais dont l'autre, la plus puissante, s'est infiltrée dans un terrain nouveau, amené par l'invasion des croisés”⁵¹. Considerațiile asupra împrejurărilor în care s-au zămislit statele de cruciadă sînt dictate de o îndelungată frecventare a istoriei universale, o experiență incomparabilă ca bogăție cu cea a vreunui alt învățat din aceeași vreme.

Pe cînd Moreea, în care N. Iorga vedea „o republică cavalerescă”, își capătă organizarea internă în urma „descălecării” lui Champlitte și Villehardouin, căreia i se descoperă o interesantă asemănare cu întemeierea Moldovei⁵², statul armean din Cilicia ia ființă prin acordarea titlului regal pentru Leon I Magnificul de către cezarul germanic Henric al VI-lea, care ar fi urmărit formarea unei feude imperiale capabile să rivalizeze cu Ierusalimul și Ciprul de influență franceză⁵³. Ne apropiem aici de o idee scumpă istoricului: „toute fondation politique porte la marque de ses débuts”. Dată fiind valoarea excepțională pe care o deține factorul tradiției în cugetarea lui N. Iorga, se înțelege tonul aforistic al observațiilor următoare, care par a ținti chiar țările române, alături de statele de cruciadă hărăzite unui destin cu totul opus: „Il existe des pays de fondation populaire: ils le resteront jusqu'au bout; des pays de conquête: on sentira la conquête jusqu'au dernier moment. Il y a des pays fondés par une unité ou une harmonie; il y aura toujours l'unité et l'harmonie dans leurs institutions. D'autres enfin sont dus à un fort conflit: la trace du conflit restera jusqu'à une époque avancée, lorsque les éléments même du conflit n'existeront plus”⁵⁴.

Determinismul originilor se împletește strîns cu acela al condițiilor naturale. Cu opt ani înaintea comunicării de la Zürich — adevărată piatră de temelie a operei lui N. Iorga —, *pămîntul* este înfățișat ca un factor de permanență, menit să stăpînească viața societăților omenești în neîntrerupta lor perindare: „Il y a des pays qui ne peuvent pas vivre sans s'annexer d'autres pays. Il y a des liens géographiques que rien ne peut briser. Et alors la tendance naturelle de l'Arménie était bien vers le littoral, mais avant tout sa tendance était de reconstituer une ancienne unité

⁵¹ *Breve histoire de la Petite Arménie*, p. 18—19.

⁵² *France de Constantinople et de Morée*, p. 67, 69—70.

⁵³ *Breve histoire de la Petite Arménie*, p. 33—35.

⁵⁴ *France de Chypre*, p. 34—35.

byzantine, qui comprenait la Cilicie, Antioche et même l'île de Chypre''⁵⁵. Încă un exemplu al constanței orientărilor dezvoltate „ce rapport si étroit, cette solidarité historique si naturelle, maintenue de l'époque des Pharaons jusqu'à celle de Méhémed-Ali et d'Ibrahim, entre la Syrie et l'Égypte”⁵⁶.

În acest cadru geografic, care-și manifestă imperios exigențele, au luat naștere câteva formațiuni statale: regatele Ierusalimului, Ciprului, Armeniei și Salonicului, principatele de Antiohia și Moreea, pentru a nu pomeni decât pe cele mai importante și lăsând în afara rîndului Constantinopolul, ecumenic în năzuințele sale, și Rodosul, aflat în posesia unui ordin cavaleresc (ca, în aceeași vreme, Livonia Ensiferilor sau Prusia Teutonică). Întemeierea lor a prilejuit codificări de drept feudal încă rare pe continentul unde-și aveau originea. În acest fapt stă originalitatea lor. Pe măsura unor situații fără precedent, o ordine constituțională nouă trebuia creată. „Pentru întâia oară, evul mediu s-a văzut silit să o facă... Și pe atunci, la 1099, nu era încă acea influență a dreptului vechi, a ordinii imperiale romane: pe atunci se găsea toată lumea în ordinea feudală, influențată doar de concepțiile italiene mai elastice, avînd mai multă adaptabilitate și deschizînd mai largi orizonturi”⁵⁷. Examinînd îndeaproape acel monument al gîndirii juridice medievale cunoscut sub numele de „les assises du royaume de Jérusalem”, savantul nu uită să explice: „cuvîntul din limba franceză — căci aceasta era limba curentă în statul întemeiat mai ales de francezi — este corespunzător cuvîntului nostru de așezăminte, *assises* însemnînd și legea și tribunalul care judecă”⁵⁸. Evident, noțiunea îl atrăgea pe cel care, pînă la sfîrșitul unei vieți însemnate prin multe și felurite ctitorii, a vorbit cu mîndrie despre „așezămintele mele”. O asemenea culegere de cutume nu putea decât să reflecte varietatea legislațiilor din Europa apuseană, căci la întocmirea social-politică a statului de cruciadă colaborau „oameni din mai multe nații, oameni din clase diferite, venind din țări deosebite, pe drumuri deosebite, prin împrejurări deosebite”⁵⁹. De pildă, între anglo-normanzii lui Ștefan de Blois, păstrînd amintirea recentei cuceriri, italo-normanzii, uzurpatori ai autonomiilor periferice bizantine, și provensalo-catalanii, înzestrați cu experiența Reconquistei, existau desigur mari diferențe, bazate pe particularitățile proprii de dezvoltare ale colțului de lume din care veneau, dar acestea

⁵⁵ *Brève histoire de la Petite Arménie*, p. 26. Cf. *Permanențele istoriei*, în *Generalități*, p. 240—248.

⁵⁶ *France de Terre Sainte*, p. 81. După un an, N. Iorga scria: „La vie d'une nation est déterminée souvent d'une façon décisive, fatale, à laquelle on ne peut pas résister, par l'assiette géographique dans laquelle elle a dû se développer” (*La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, *Antiquité et Moyen-Age*, Buc., 1935, p. 3).

⁵⁷ *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, I, Buc., 1920, p. 154. Vezi în special Valentin Al. Georgescu, *Unele probleme istorice ale dreptului roman în gîndirea lui Nicolae Iorga*, în „*Studii clasice*”, VIII, 1966, p. 297—305.

⁵⁸ Cf. *France de Terre Sainte*, p. 9—14.

⁵⁹ *Dezvoltarea așezămintelor*, I, p. 150. Mai vezi *France de Terre Sainte*, p. 2—8.

s-au topit laolaltă, ca într-un creuzet, lăsînd să dăinuie numai elementele comune. Privite din acest punct de vedere, instituțiile din Siria sau Ciprul secolelor XI—XIII îngăduie o adevărată radiografie a societății feudale.

De aici pînă la a considera statele latine din Orient drept „feudalități de import”, după expresia lui Marc Bloch ⁶⁰, nu e decît un pas. Atare mod de prezentare, aproape tradițional printre istoricii cruciadelor, păcătuiește printr-o excesivă schematizare și trece prea ușor cu vederea complexitatea structurilor sociale. Într-o vreme cînd era recunoscută autoritatea lucrării lui J. L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100 to 1291*, care accentua caracterul clasic, „pur”, al societății feudale din Țara Sfîntă, N. Iorga, în darea de seamă consacrată acelei cărți, îi reproșa medievistului de la Cincinnati că nesocotește componenta bizantină ⁶¹. El însuși ajunge în același moment la alte rezultate, cercetînd organizarea administrativă a Moreei : „l'apparence est que l'ancien fonds de la population aborigène et des premières dominations, tant de fois séculaires, qui ont précédé celle des Français, que l'élément gréco-byzantin même, n'ont rien donné. On se dit : c'est une fondation féodale . . . Mais en regardant de plus près l'organisation de la Morée, je crois qu'on arrive à se rendre compte que beaucoup de choses du passé survivent sous des noms nouveaux” ⁶². Împărțirea administrativă, fiscalitatea, viața economică, normele juridice pentru localnici și-au păstrat caracterul bizantin. Totodată, Iorga a relevat interesul istoriei Ciprului, ca regiune în care feudalismul de tip occidental s-a suprapus peste cel bizantin, al parecilor, care-i pregătise terenul ⁶³. Nu-i aici locul pentru o reluare a discuției în jurul feudalismului bizantin, chestiune controversată în care, printre cei dintîi, deși cu unele rezerve, savantul român s-a pronunțat pentru un răspuns afirmativ ⁶⁴. Ceea ce este necesar să stabilim deocamdată e opinia lui N. Iorga despre caracterul mixt al formelor sociale și politice zămislite de cruciadă.

În primul domeniu, investigația lui e mai puțin profundă. Totuși autorul notează bunăoară conflictele din sînul clasei dominante, spre deosebire de Mas-Latrie pentru care Ciprul era „un petit royaume fort uni, qui ne sut jamais ce qu'étaient guerres seigneuriales ou révolte de commune” ⁶⁵. Influențele occidentală și bizantină se confruntă cel mai adesea într-un context politic. De fapt, are loc o convertire a noilor veniți la concepția de guvernare bizantină. Integrarea acestui proces în viața atotcuprinzătoare a tradițiilor politice care străbat ca niște

⁶⁰ *La société féodale*, p. 267—269, 455.

⁶¹ RHSEE, XI, 1934, p. 262, Vezi și alte recenzii, semnate de N. Iorga, despre studiile savantului american, *ibid.*, XIII, 1936, p. 299—300, și XVII, 1940, p. 383—384.

⁶² *France de Constantinople et de Morée*, p. 85 și urm.

⁶³ *France de Terre Sainte*, p. 103.

⁶⁴ *Y a-t-il eu un Moyen-Age byzantin ? și Le village byzantin*, în *Etudes byzantines*, I, Buc., 1939, p. 300—311 ; II, Buc., 1940, p. 375—412.

⁶⁵ *France de Chypre*, p. 45.

linii de forță viața omenirii, idee pe care am mai avut prilejul să o evocăm, nu va rămâne ascunsă nimănui, dacă este cât de puțin familiarizat cu scrisul lui Iorga: „On ne saurait assez dire, dans l'étude de l'histoire, que les anciens fondements ne disparaissent jamais”, spune istoricul într-un text care a scăpat pînă acum atenției exegeților. „On peut recouvrir le passé, mais non l'écarter; il revient toujours sous un autre nom”⁶⁶. Pentru a încheia: „Il est impossible de s'établir en terre byzantine sans devenir un peu byzantin”. E un ecou al ideii expuse pentru prima oară în 1913, la al III-lea Congres Internațional de studii istorice de la Londra⁶⁷: „On s'était attaqué à Byzance pour en détruire l'esprit séparatiste au profit de l'unité romaine, incarnée dans l'Eglise puisque l'Empire, première incarnation de cette tendance fatale, avait fait — il faut le dire — faillite. Mais les Empereurs latins de Constantinople se sentirent bientôt en première ligne successeurs des *basileis*, dont ils copiaient les vêtements et la pompe”⁶⁸. S-ar putea crede că e vorba numai de perpetuarea la Constantinopol a vechiului ceremonial, dar istoricul află în cronică lui Guibert de Nogent dovada că, înainte cu un secol de cruciada a patra, Balduin I al Ierusalimului întrebuițase aceleași metode: „Pour imposer son autorité aux indigènes, celui-ci employait les dehors de la souveraineté orientale, le manteau impérial, les cothurnes de pourpre, le bouclier d'or timbré de l'aigle, la barbe, et demandait à être adoré”⁶⁹. Spre a caracteriza guvernarea feudalilor francezi în formă bizantine învățatului român i se înfățișează de la sine comparația cu Mihai Viteazul care, în Transilvania, n-a putut înlătura dominația nobilimii maghiare⁷⁰.

Sinteza nu se îndeplinește doar în Țara Sfântă, ci pretutindeni unde cruciații apuseni intră în contact cu mediul bizantin, chiar în Arhipelagul devenit protectorat venețian, și, în legătură cu Gattilusii din Lesbos, care scriau grecește ca și Lusignanii ciprioți din veacul al XV-lea, Iorga se întreabă: „Si l'Empire avait duré un siècle de plus, qui sait si tout cela ne se serait fondu dans son unité refaite par le lent travail du temps?”⁷¹. Sub acest raport e grăitoare afirmația că proiectele lui Robert Guiscard, zădărnice de moartea bătrînului cuceritor normand în 1085, „tendaient à faire revivre l'Empire byzantin sous de nouveaux maîtres”⁷². Aici este

⁶⁶ *Ibidem*, p. 51. Cf. prefața la *Essai de synthèse*, I, p. VII, pasaj comentat cu adincă pătrundere de M. Berza, *Știință și metodă*, p. 35–37.

⁶⁷ Vezi unele amintiri despre participarea la acest congres în *O viață de om*, II, p. 124–126.

⁶⁸ *Les bases d'une nouvelle histoire du Moyen-Age*, Buc., 1913, p. 16.

⁶⁹ *Histoire des Croisades*, p. 79.

⁷⁰ *France de Constantinople et de Morée*, p. 39.

⁷¹ *Histoire de la vie byzantine*, III, Buc., 1934, p. 196. Mai vezi *ibid.*, p. 135: „La Grèce continentale est latine... Les îles de l'Archipel que la République a distribuées de la même façon, laissant toute autonomie à leurs seigneurs, les Sanudo, les Ghisi, avec lesquels elle forme une association libre comme celle des anciens Athéniens avec leurs clients, sont latines...”.

⁷² *Histoire des Croisades*, p. 38.

subînțeleasă o apropiere între episodul falsului Mihail Dukas și viitoarea persecuție a Anghelilor, pretext al euceririi Constantinopolului de cruciați în 1204. Formula vădește un fel de a gândi caracteristic pentru cercetătorul care subliniașe adeseori în termeni asemănători continuitatea istorică ce leagă Imperiul otoman de Bizanț. Indiferent de religia oficială sau de originea cîrmuitorilor, aceeași concepție de stat sfîrșește prin a se impune — o carte ca *Byzance après Byzance* îi va cerceta ultimele întrupări: patriarhia ecumenică și statele feudale românești —, cea a Imperiului unic, expresie politică a eternei tendințe spre o unitate niciodată desăvîșită. De aceea N. Iorga va revendica legitimitatea pentru dinastiile de la Niceea, Tesalonic și Trapezunt — „les trois capitales n'étant que des places de refuge et d'attente pour des princes qui se considéraient comme des « empereurs des Romains », dans la plénitude de leur droit”⁷³. Din același motiv, urmărind avatarurile ideii politice romane pînă în Cipru, insula lui Isaac Comnenul, el a văzut în acesta „un empereur local, un empereur de protestation contre l'usurpation d'Andronic”⁷⁴.

Bizanțul este așadar un model pentru statele de cruciadă și în primul rînd pentru acela care s-a instalat pe malul Bosforului. Îndărătul contelui de Flandra și urmașilor săi vremelnici, istoricul discerne interesele Veneției: o dată el va vorbi fără înconjur de „dogele creator al imperiului latin de la Constantinopol”⁷⁵. Problema „devierii” cruciadei a patra îi dă prilejul să pună în legătură intervenția militară a lui Enrico Dandolo cu amintirea îndepărtatelor începuturi ale Cetății, din vremea cînd recunoștea autoritatea bizantină⁷⁶. Fără îndoială, se poate discuta în ce măsură conștiința apartenenței la Imperiu a influențat acțiunile Republicii din primii ani ai secolului al XIII-lea; faptul că tocmai în această perioadă armatorii venețieni se străduiau să pătrundă în apele Mării Negre ar sugera mai degrabă o explicație de ordin economic⁷⁷. Nu mai puțin, argumentarea autorului interesează pentru ceea ce, iarăși, el socotea o tradiție politică.

Față de imperiul latin al Constantinopolului, poziția lui N. Iorga este lipsită de orice simpatie, după cum se întvedea și din observațiile lui,

⁷³ *Une nouvelle théorie sur l'origine et le caractère de l'Empire de Trébizonde*, RHSEE, XIII, 1936, p. 173.

⁷⁴ *France de Chypre*, p. 36.

⁷⁵ *Latins et Grecs d'Orient*, p. 206. V. în special *Deux siècles d'histoire de Venise*, RHSEE, IX, 1-3, 1932, p. 43 și urm.

⁷⁶ *France de Constantinople et de Morée*, p. 1-12, după ce, în *Istoria literaturilor române*, I, p. 137-138, autorul încercase, în treacăt, o altă explicație.

⁷⁷ Se cade să adăugăm că studiile lui N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră* (An. Acad. Rom., secț. ist., s. II, t. XXXVI, 1914), și *Dardanelele, amintiri istorice* (ibid., XXXVII, 1915), precedate numai de cartea clasică a lui W. Heyd, nu aveau la dispoziție date îndestulătoare cu privire la cele dintîi relații dintre Veneția și țărmlul pontic. Primul document care înregistrează încă din 1206 unele interese comerciale venețiene în porturile Crimeii a fost editat abia în 1940 (R. Morozzo della Rocca — A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XII e XIII*, II, Torino, 1940, p. 18-19) și semnalat, la timpul lui, de G.I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, RHSEE, XIX, 1, 1942, p. 178, și *La Mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, ibid., XXI, 1944, p. 39-40. Cf. o dare de seamă asupra acestei publicații de documente, de M. Berza, ibid., XIX, 2, 1942, p. 619-621.

citade adineauri, despre reședințele împărătești de exil. Rezultatul acelei *partitio Romaniae* din 1204 apare ca o excepție, fiind singurul stat franc *alături* de cruciadă, în ciuda pretextelor ipocrite ale conducătorilor săi ⁷⁸. De aceea, savantul dublat de un moralist ⁷⁹ îi închină o pagină răzbunătoare, pe cât de nedreaptă pe atât de elocventă: „Cet empire latin de Constantinople qui, sauf cette illusion d'un moment due à un homme entreprenant et habile (aluzie la Henri d'Angre) n'a jamais existé que par son titre, ne laissera, sur ses vains efforts et sur la paralysie complète, sur le marasme qui les suivit, une seule ligne d'histoire, un seul souvenir d'art; les diplômes et tous les documents officiels sortis de cette chancellerie fantôme ont été détruits après l'immanquable catastrophe. Ces soixante ans de pauvreté nue ne représentent que le sort, toujours menacé, d'une ville perpétuellement assiégée et qui sait bien qu'elle doit succomber... La seule chose vivante fut le commerce, et encore, ce commerce représentait-il avant tout le monopole vénitien” ⁸⁰. Rostul acestei contestări vehemente se va lămuri mai târziu: „C'est bien une France qui s'établit à Constantinople... une France qui se laissera exploiter par les Vénitiens, qui s'affaiblira précisément par ce qu'elle n'arrive pas à être internationale, parce que cette transplantation de colonie française entend vivre et mourir avec ce caractère initial de sa fondation à Constantinople” ⁸¹. Fidelitatea față de origini pe care, în alte împrejurări, istoricul ar fi declarat-o pilduitoare e acum tălmăcită ca o incapacitate de adaptare, o atitudine anormală și condamnabilă, deoarece Constantinopolul nu trebuie despărțit de concepția Imperiului universal. Mărginindu-se la imitația formelor exterioare bizantine, în ceremonial și costume, principii francezi nu au realizat, după credința lui N. Iorga, decît o contrafacere derizorie.

Dar Bizanțul nu e numai modelul propus și, de cele mai multe ori, adoptat în statele latine din Orient, ci, îndeosebi în epoca de restaurație a Comnenilor, un concurent. De fapt, cruciații intră în competiție cu două forme ale ideii imperiale: cea creștină, bizantină, și cea islamică. Iată de ce un capitol al *Istoriei cruciadelor* privitor la succesiunea în „regatul lui David” — expresia folosită îi aparține cronicarului Orderic Vital — poartă titlul bine ales „Impériaux byzantins et musulmans”. Remarcabilă este și constatarea că, după Nur-ad-Din, Salah-ad-Din „reprenait sous la forme musulmane l'idéal impérial en Orient” ⁸².

⁷⁸ *Histoire des Croisades*, p. 150: „Pour la Croisade, elle ne signifie que, pendant un demi-siècle, le principal empêchement”.

⁷⁹ M. Berza, *Nicolae Iorga moralist*, în „Revista istorică”, XXXII, 1946, p. 9–36.

⁸⁰ *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 109–110. Aici, istoricul minimalizează valoarea unor izvoare narative, ca Henri de Valenciennes (*Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, ed. J. Longnon, Paris, 1948) sau documentare (v. de pildă B. Hendrickx, *Les chartes de Baudouin de Flandre comme source pour l'histoire de Byzance*, în *Byzantina*, I (Thessaloniki) 1969, p. 61–80).

⁸¹ *France de Constantinople et de Morée*, p. 24–25. Cf. *ibid.*, p. 85: L'Empire français de Constantinople s'est effondré parce qu'il a voulu être trop occidental, trop français”.

⁸² *France de Terre Sainte*, p. 59.

Aceasta ne aduce la problema fundamentală a raporturilor dintre cruciați și Islam. Cu drept cuvânt, Nicolae Iorga observă o relativă toleranță în intervalul dintre o campanie și alta. După ce distinge în cultura societății indigene mai multe straturi succesive: elenistic, roman, bizantin și arab, el se oprește asupra celui mai recent, legat de religia Profetului, ajungând la concluzia că atitudinea elementului local față de cruciați era una „n-aș zice de dispreț, dar de adîncă convingere că ceea ce se întîmplă e din voia lui Dumnezeu; va dăinui o vreme și va trebui apoi să dispară, este pedeapsa cuvenită pentru păcatele lor, dar îndată ce aceste păcate vor fi fost plătite pe deplin, cei care au fost însărcinați cu această ispășire se vor duce de la sine”⁸³. De altă parte, asprimea polemicilor teologice nu trebuie să ne facă să uităm că, dacă Islamul, în general, a rezistat „aculturației”, creștinii au primit o influență puternică din partea mediului înconjurător. Tipul francului orientalizat care apare în memoriile emirului Usama ibn Munqidh⁸⁴ a fost destul de răspîndit în realitate. Interesul lui N. Iorga pentru acest aspect l-a îndemnat la o cercetare specială: „Y a-t-il eu un emprunt? les chevaliers de l’Islam, grands bretteurs, grands chasseurs, grandiloquents dans le récit de leurs exploits, riches de souvenirs glorieux dans leur vieillesse, sont-ils des imitateurs de ces «santans» francs contre lesquels ils sont appelés à combattre d’une génération à l’autre? . . . Les chants épiques d’un Firdousi et les pages des chroniqueurs byzantins du VIe et du VIIe siècle donnent la réponse. C’est de l’ancienne Perse que l’Islam a hérité certaines de ses plus grandes et nobles qualités. Ne serait-ce pas plutôt de ce monde des Perses et des Arabes que vint le «miroir» de chevalerie des Occidentaux?”⁸⁵. Neașteptată, tulburătoare, sugestia originii persane a unor structuri mentale pe care arabii, cuceritori ai Iranului, le-ar fi transmis adversarilor lor, feudalii europeni, mai apare cu alt prilej: „C’est un sentiment chevaleresque qui venait, sans doute, de la Perse, et je me suis demandé plus d’une fois si, au fond, la chevalerie musulmane et la chevalerie des Francs n’ont pas au moins une partie de leurs origines dans cet Empire persan, qui a été toujours un pays de chevaliers, d’aventuriers, de nobles, d’aristocrates, disposés à sacrifier leur vie pour le bien de l’Etat et pour la dévotion personnelle qu’ils portaient à leur roi”⁸⁶.

După stabilirea unor asemenea raporturi între inamici, mai era cu puțință cruciada permanentă? Ea fusese funcția creatoare a statelor latine din Orient și declinul ei n-avea să întîrzie să se manifeste printr-o decadentă timpurie a acestor state. De la moartea lui Amaury, în 1174.

⁸³ *Ibid.*, p. 26–27.

⁸⁴ După ediția lui Hartwig Derenbourg, *Ousama ibn Mounkidh. Un émir syrien au premier siècle des Croisades*, Paris, 1893, opera a cunoscut traduceri în engleză (Ph.K. Hitti, *An Arab-Syrian Gentleman of the Crusades*, New York, 1929) și italiană (Fr. Gabrieli, *Storici arabi delle crociate*, Torino, 1966).

⁸⁵ *Quelques observations sur les rapports entre le monde oriental et les Croisades*, în *Mélanges d’histoire du Moyen-Age offerts à M. Ferdinand Lot*, Paris, 1925, p. 268–269, 273–274.

⁸⁶ *France de Terre Sainte*, p. 32–33.

regatul Ierusalimului se înfățișează ca „un Etat féodal mourant . . . des formes vieilles et tombées bientôt en désuétude”⁸⁷. Ceea ce urmează, vreme de un secol și mai bine, este numai agonia sau, mai bine zis, întreaga existență a acestor formațiuni politice nu a fost decît, în înțelesul dat cuvîntului de piosul spaniol Unamuno, o lungă „agonie”. La secătuirea lor de puteri a contribuit în bună măsură presiunea externă covârșitoare. Pentru a folosi cuvintele lui Iorga, „ces créations de Terre Sainte ont abdicé par usure, par cette longue usure d’une classe si restreinte de défenseurs en pays étranger, devant une forte puissance militaire capable de faire disparaître cette infiltration passagère des chrétiens”⁸⁸. Dar termenii înșiși ai formulării lasă să se înțeleagă natura mai adîncă, launtrică, a cauzelor înfrîngerii. Înainte de a fi a statului, criza este a unei clase sociale, și anume a clasei dominante. Despre această minoritate de obîrșie străină, în Cipru — „continuation du royaume de Jérusalem, mais aussi forme nouvelle, adaptée à d’autres besoins correspondant à d’autres possibilités” —, N. Iorga arată că „plus on devenait *Chypriote*, moins on pensait à la Terre Sainte”⁸⁹. Factorilor care au determinat sfîrșitul stăpînirii latine în Orient li se mai adaugă și fărîmițarea politică ce caracterizează societatea feudală⁹⁰.

Cruciadele tîrzii, studiate de N. Iorga, n-au putut menține cuceririle anterioare. Deși scurtă, existența lor ca stat a avut în Europa consecințe al căror bilanț, cu cele mai diferite rezultate, a fost încercat de nenumărate ori. Vîrsta acestei tradiții istoriografice a depășit cu mult un secol⁹¹. În această problemă, poziția istoricului român a evoluat de-a lungul anilor. În 1920, el scria : „Premergătoare, cu atîta timp, ale prescripțiilor din Magna Charta, *Assisele* sînt legi scrise, asigurătoare contra abuzurilor în mult mai mare măsură decît actul englez împotriva unor abuzuri speciale ; ele reprezintă o normă de drept nesfîrșit superioară, și prin întindere și prin formă, și prin armonia elementelor ce le cuprinde, Chartei engleze. Și e posibilă chiar o derivație a uneia din celelalte (sublinierea noastră — *A.P.*), căci cei cari s-au ridicat împotriva lui Ioan fără-de-Țară, impunîndu-i să revină la legea dreaptă, erau deprinși de un veac întreg cu toate rosturile acestea din Răsărit : doar cruciați mergeau necontent și din Anglia la Locurile sfînte și, cît timp petreceau acolo, ei vedeau judecîndu-se după acele *Assises de Jérusalem*. Chiar Magna Charta a fost acordată în momentul cînd Anglia toată era preocupată de ideea cruciadelor, îmbrăți-

⁸⁷ *Histoire des Croisades*, p. 112.

⁸⁸ *Rhodes sous les Hospitaliers*, Paris-Bucarest, 1931, p. 15.

⁸⁹ *France de Terre Sainte*, p. 100.

⁹⁰ *France de Constantinople et de Morée*, p. 83, și despre inferioritatea numerică a coloniștilor. În regatul Ierusalimului, după aprecierea lui sir Steven Runciman, *A History of the Crusades*, II, p. 291—292, „there can only have been from two to three thousand adult members of the Frankish upper classes”.

⁹¹ Maxime de Choiseul-Daillecourt, *De l’influence des Croisades sur l’état des peuples de l’Europe*, Paris, 1809.

sată încă de Henric al II-lea și servită apoi de Richard Inimă-de-Leu”⁹². În pasajul citat trebuie văzută mai ales o reacție contra exagerărilor care făceau să derive regimul constituțional direct din Magna Charta. Peste cîtva timp, Iorga își va exprima unele rezerve, punînd în cumpănă o strămutare a instituțiilor din statele de cruciadă în apusul Europei⁹³. Nu e exclus să fie aici efectul înclinațiilor personale ale savantului, atras mai puțin de studiile aride de istorie a instituțiilor, întrucît se știe bine aplecarea lui deosebită spre domeniul atît de actual de cercetare a mentalităților, comportărilor și stărilor afective. Această apropiere de concretul uman era făcută însă — ceea ce constituie întotdeauna o condiție de reușită — cu viziunea limpede a structurilor sociale care, în ultimă instanță, determină formele mentale și reacțiile psihice, pentru a suferi la rîndu-le influența acestora. Fapt este că N. Iorga credea că deslușește în clasa feudală franco-engleză din secolele XIII—XV stări de spirit formate în Orientul latin. Cea din urmă dintre „Franțele” a căror întocmire o analizase succesiv ar fi fost așadar în *Anglia*. „J’espère pouvoir prouver que la France d’Angleterre, d’abord, au XIIIe siècle, cette France de Henri III, avec ses querelles entre partisans du Parlement et entre partisans du régime absolu, et ensuite la France de la Guerre de Cent Ans ont été révolutionnées et dominées par cet esprit, un peu arriéré, d’un Moyen Age plus lointain, qui s’est formé là, avec ce sens des libertés, avec cette initiative des mouvements libres, se plaçant sur le chemin de la monarchie absolue, ce qui a fait qu’entre Philippe Auguste et Louis XI il y ait eu un écart, rempli par cette autonomie et par cette initiative chevaleresque venant de l’Orient français”⁹⁴.

Incertă în Occidentul medieval, influența statelor de cruciadă se manifestă în schimb, fără putință de îndoială, asupra Bizanțului Paleologilor. Ea „nu se vede numai din noile legături personale, în setea de aventură, în căsătoriile cu principese franceze, în costume și în serbări, în burghezia acelor βουρgeois, în orașele tinzînd către autonomie, dar chiar în acea conștiință națională grecească, derivînd din localismul popular al civilizațiilor politice ale Occidentului”. De aceea, Nicolae Iorga privește căderea Bizanțului sub stăpînirea otomană cu o amărăciune necunoscută altor istorici, dar și cu o nădejde care le-a rămas străină : „ceea ce a cucerit în 1453 Mahomet al II-lea, înfinit mai bizantin chiar înainte de a intra în Constantinopol decît pe jumătate-sîrbul Dragases Paleologul, nu era, sub zdrențele vechii purpuri orientale, decît un mic stat latin, necredincios marilor sale origini care acoperiseră atîta vreme lumea întreagă”⁹⁵.

⁹² Dezvoltarea așezămintelor sociale și politice, I, p. 155.

⁹³ RHSEE, XI, 1934, p. 262 : „L’influence, aussi minime qu’elle paraît, des fondations de Terre Sainte sur celles de l’Europe me paraît exagérée”.

⁹⁴ *France de Constantinople et de Morée*, p. 68, 101—102. Despre „anacronismul” perioadei războiului de o sută de ani, vezi și *Istoria poporului francez*, p. 214—218.

⁹⁵ *Études byzantines*, II, p. 136.

L'ORIENT LATIN DANS L'ŒUVRE DE NICOLAE IORGA

RÉSUMÉ

Après avoir brièvement rappelé des travaux de jeunesse de N. Iorga ayant trait aux dernières croisades, l'auteur souligne l'importance des recherches que l'historien roumain a consacré aux fondations latines en Orient. Qu'il s'agisse de la Terre Sainte ou de la Petite Arménie, de la Morée ou du Chypre, les leçons de Iorga à la Sorbonne, au cours des années '30, sont autant d'études approfondies sur ce grand sujet, plusieurs fois cerné par lui : „l'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen Age". Chaque fois, Iorga cherchait à démêler les éléments d'une synthèse complexe aussi bien que les raisons historiques qui ont fait que cette synthèse dure ou non.

On signale quelques traits communs de ces livres : la vision de la „France hors de France", l'idée que les Etats latins d'Orient sont une création de la croisade permanente. A leur tour, ils n'existent que pour faire avancer, sans répit, la croisade.

A l'encontre des historiens qui ont pensé à des „féodalités d'importation" (Marc Bloch) qui, s'étant implantées dans des régions ou rien d'analogue n'aurait existé, puissent fournir un exemple classique de droit féodal pur (John La Monte), N. Iorga a attiré l'attention sur les institutions byzantines qui ont facilité l'introduction des relations féodales par les croisés. L'on voit ainsi que Byzance a été pour les Etats latins un modèle — parfois — et un rival — toujours. Lorsque son affaiblissement semble annoncer la victoire des occidentaux, ceux-ci sont déjà près de leur fin. Elle sera amenée par les efforts incessants de l'Islam qui représente, pour Iorga, une nouvelle forme de l'idée impériale.

Néanmoins, avant de disparaître, les Etats de croisade auront exercé, du point de vue des institutions et des mentalités, une double influence, sur l'Europe occidentale ainsi que sur l'Empire des Paléologues.

Nicolae Iorga și problematica bizantină a veacului al XIII-lea

de STELIAN BREZEANU

DESFĂȘURATĂ pe aproape o jumătate de veac, activitatea istorică a lui N. Iorga a uimit pe specialiști, deopotrivă români și străini, prin amploarea și universalitatea ei. Între multiplele sale preocupări, istoria medievală universală și românească — aceasta din urmă cultivată în intimă legătură cu prima deoarece în concepția sa istoria națională își poate găsi semnificația adîncă numai în și prin istoria universală — a ocupat de departe locul cel mai important, marele savant român fiind „un medievist de vocație, prin structură spirituală; prin structură organică, s-ar putea spune...”¹.

Scrisul său istoric a adus contribuții deosebite atît în istoria Occidentului medieval, cît și, mai ales, a evului mediu sud-est european, pe care — și aici este exclusiv meritul lui — l-a încorporat primul istoriei universale². Integrat istoriei sud-estului european, studiul civilizației bizantine a constituit domeniul cultivat cu cea mai mare strălucire. Dar istoricul se remarcă nu prin întinderea sau minuția scrisului — Nicolae Iorga a fost, așa cum s-a subliniat deja, „un bizantinist de cea mai bună esență, unul dintre rarii specialiști ale căror lucrări fac mai mult decît să instruiască, să gîndească și să reflecteze...”³ —, ci prin originalitatea schemei în cadrul căreia a fost concepută desfășurarea istoriei bizantine, care, deși vulnerabilă în fața criticii istorice în detaliile ei, s-a dovedit extrem de fertilă în idei.

Iorga se înscrie printre pușinii bizantiniști, și poate nici unul nu a făcut-o cu mai multă insistență și originalitate, care, în setea de a depăși cadrele strîmte și fragile ale unei istorii evenimentțiale și de a păși într-un teren ferm, în ceea ce savantul român numea „ideile generale” și „permanențele” istoriei, au căutat să găsească o definiție pentru ceea ce a constituit esența imperiului de pe malurile Bosforului.

Pe această linie se înscrie definirea imperiului ca formă istorică ce a îmbrăcat substanța sincretică a milenarei civilizației bizantine, a cărei formulă, impusă de marele nostru istoric, a devenit un loc comun al

¹ M. Berza, *N. Iorga — historien du moyen âge*, în „Revue historique du sud-est européen”, XX (1943), p. 29.

² *Ibidem*, p. 16.

³ V. Laurent, *Nicolas Iorga, historien de la vie byzantine*, în „Revue des Etudes Byzantines”, IV (1946), p. 6.

bizantinisticii. În concepția savantului român „imperiu, în esența sa primară și multiplele sale manifestări ulterioare, era unic, o «monarhie»”⁴. Pornind de la ideea acestui „imperium unicum”, Nicolae Iorga a încadrat statul basileilor într-o schemă ce cuprindea toate ipostazele imperiului: forma originală sau romană, de la origini până la adoptarea creștinismului ca religie de stat, forma creștină sau bizantină, de la Constantin cel Mare până la 1453, și, în sfârșit, forma islamo-ortodoxă sau otomană de la căderea Constantinopolului până în jurul anului 1800, când, o dată cu nașterea spiritului național la popoarele din Balcani în lupta lor de eliberare de sub dominația otomană, dispărea ideea însăși de imperiu universal. Deși nu contestă existența unor alte forme istorice ale ideii de imperiu în evul mediu — istoria politică medievală nu este altceva decât istoria Imperiului bizantin, carolingian și romano-german — pentru istoricul român nici o altă formă nu este mai legitimă, mai universală decât aceea bizantină.

N. Iorga a insistat în a afirma, după Bury⁵, că Bizanțul, „formă locală provizorie, prin hazardul împrejurărilor, devenită permanentă, definitivă a imperiului unic”⁶, a fost moștenitorul titlului cezarilor antici, depozitarul tuturor tradițiilor Romei imperiale. Întocmai imperiului mondial al cezarilor romani, monarhia bizantină a găsit o limitare a orbisului ei, „pe care ea n-a recunoscut-o totuși niciodată în sens teoretic...”⁷. De aici a derivat ideea Imperiului bizantin ca „familie de națiuni”^{7 bis}, națiune nu în sensul modern al cuvântului, incompatibilă cu noțiunea de imperiu. În planul ideilor, în sinul „familiei de națiuni” au luat loc toate popoarele ecumenei. Conform doctrinei imperiale, barbarii, și aici erau cuprinși toți nebizantinii, inclusiv popoarele occidentale, „nu formează state, ei s-au stabilit în pământ de drept roman, imuabil, orice concesie făcută în favoarea lor poate fi modificată sau pur și simplu retrasă”⁸.

Savantul român a reușit să surprindă întreaga semnificație a acestei doctrine în gândirea politică medievală. Pe de o parte, basileii bizantini erau priviți ca depozitarii oricărei puteri monarhice: orice regalitate a vremii trebuia să obțină consacrarea titularului scaunului imperial din Constantinopol. Numai prin imperiul legitim, statele vremii puteau dobîndi un loc în rîndul lumii... politice superioare; abaterea de la această regulă constituia un act de rebeliune față de puterea supremă⁹. Pe de altă parte, dată fiind doctrina unicității puterii imperiale, orice aspirație

⁴ N. Iorga, *Relations entre l'Orient et l'Occident au moyen âge*, Paris, 1923, p. 7.

⁵ Bury, *History of the Later Roman Empire*, London, 1923, I, pp. 16–19, 508.

⁶ N. Iorga, *Y a-t-il eu un moyen-âge byzantin?*, „Bull. de la Sect. Hist.”, t. XIII (1926), p. 1.

⁷ Idem, *Origine et développement de l'idée nationale surtout dans le monde oriental*, Bucarest, 1934, p. 5.

^{7 bis} Conceptul de „familie de națiuni” a fost dezvoltat ulterior de G. Ostrogorsky, *Die Byzantinische Staatenhierarchie*. „Sem. Kond.”, VIII (1936); și F. Dölger, *Die „Familie der Könige” im Mittelalter*, „Hist. Jb.”, 60 (1940), p. 397–420.

⁸ N. Iorga, *Origine et développement de l'idée nationale...*, p. 31.

⁹ *Ibidem*, p. 22–23.

spre puterea supremă se abătea în mod fatal asupra Bizanțului, unica formă legitimă a imperiului în ochii contemporanilor.

Lui N. Iorga îi revine meritul de a fi dat o explicație pertinentă acțiunilor militare ale suveranilor bulgari¹⁰, sîrbi¹¹ și normanzi¹², care, năzuind la un rol internațional și, implicit, considerîndu-se niște basilei „în spe”, și-au îndreptat atacurile contra Imperiului unic, căruia doreau să i se substituie. Imperiul occidental însuși, în cele două ipostaze ale sale, carolingiană și romano-germană, binecuvîntat de autoritatea pontifului, nu a contestat caracterul legitim al puterii imperiale din Orient, ci, cel mult, a revendicat un loc sub soare, ceea ce echivala cu recunoașterea dualității imperiului. Dar lumea bizantină, „crezîndu-se singura deținătoare autentică a imperiului, nu a recunoscut niciodată Occidentului barbar dreptul de paritate”¹³. Cercuri largi ale lumii apusene, chiar după apariția imperiului din Occident, vedeau în Bizanț singura formă legitimă a imperiului. Observator fin al stărilor de spirit, Iorga surprinde faptul că în plin veac al XII-lea lumea occidentală (πᾶν λατινικὸν γένος) se mai considera încă supusă fidelă (πιστῶ; ἐκδουλεύοντες) a stăpînului din Orient¹⁴. Punct de vedere departe de a fi dominant în Occident, fără îndoială, căci să nu uităm că același veac al XII-lea este perioada de gestație pe planul stărilor de spirit a cruciadei a IV-a, dar semnificativ pentru mentalitatea politică proprie evului mediu. Într-o societate în care unitatea era „simțită necesară și profesată în teorie”¹⁵, sub jurisdicția unică bizantină, lumea medievală, atît de pulverizată de particularisme, își potolea, cel puțin în mod formal, setea de unitate. La aceasta, prin opera de evanghelizare, biserica avea să adauge încă un element unificator lumii medievale, reunind sub autoritatea sa bisericile din sud-estul și estul continentului.

Dar Nicolae Iorga nu s-a mulțumit să constate existența simplei jurisdicții a statului basileilor asupra Europei contemporane, ci a căutat să pună în lumină influențele civilizației bizantine, continuatoare directă a înaltelor tradiții clasice, asupra societății europene. Și dacă este vădit forțată constatarea că înrîuririle bizantine „se întîlnesc în Occident la începutul oricărei opere de civilizație”¹⁶, în schimb, marele istoric s-a dovedit, ca nimeni altul, un cunoscător al influențelor decisive exercitate de statul bizantin în sud-estul și estul Europei, care aveau să contureze una din marile arii culturale ale continentului, unde s-au conservat masive elemente ale culturii bizantine dincolo de moartea fizică a imperiului,

¹⁰ Iorga, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, Bucarest — Paris, 1922, p. 65—67; 148; idem, *Origine et développement*. . . , p. 14—17.

¹¹ Idem, *Formes byzantines*. . . , p. 183 și urm.; idem, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 189; idem, *France de Constantinople et de Morée*, Bucarest, 1935, p. 1.

¹² Idem, *Formes byzantines*. . . , p. 126 și urm.; idem, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 80.

¹³ Idem, *Relations entre l'Orient et l'Occident*, p. 99.

¹⁴ Idem, *Y a-t-il eu un moyen âge byzantin?*, p. 12.

¹⁵ Idem, *Elemente de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane*; vol. I, *Papi și împărași*, București, 1921, p. 5.

¹⁶ Idem, *Byzance en Occident*, în *Etudes byzantines*, I, Bucarest, 1939, p. 339.

îndreptăţind acea cunoscută expresie a sa „Bizanţ după Bizanţ”. La rîndu-i, Bizanţul, „stat al întregii lumi, deschis oricărei vitalităţi individuale, îmbrăţişînd fără rezerve elemente luate din toate rasele”¹⁷, a receptat şi a topit într-un singur corp toate influenţele străine. Căci marea forţă a Imperiului bizantin „a fost puterea sa de asimilare, de a reduce orice influenţă venind din nu importă ce regiune, de a absorbi tot ceea ce formează esenţa însăşi a acestei complexităţi bizantine, sfîrşind prin a ajunge la o unitate absolută şi eternă”¹⁸.

Una dintre ideile fundamentale pe care le-a dezvoltat savantul român relativ la evul mediu a fost sensul contrar în care au evoluat Orientul bizantin şi Occidentul latin. Bizanţul s-a caracterizat prin abdicarea de la orice libertate a societăţii în faţa tradiţiei, care nu are nimic comun cu nevoile individului, ale maselor sau ale epocii. Societatea s-a obişnuit să se supună, din generaţie în generaţie, din veac în veac, unui „lucru grandios şi nedefinit” care striveşte personalitatea individului şi a colectivităţii. În opoziţie cu hieratismul milenar al Orientului bizantin, pentru care „esenţialul este ordinea”¹⁹, istoricul aşază caracterul popular al Occidentului, „capabil de producţie spontană”²⁰. Judecata asupra lumii occidentale poartă amprenta concepţiei generale despre evul mediu, mult idealizat de cărturarul român. Pentru N. Iorga, Occidentul latin a fost „o sinteză trecătoare care se reface fără încetare prin manifestări libere ale societăţilor şi, în aceste societăţi, ale indivizilor”²¹, ale cărei origini trebuie căutate în „elementele însele pe care Roma i le-a furnizat”²² şi în teritoriile neocupate în mod permanent de barbari, unde „viaţa latină s-a menţinut prin populaţia însăşi, prin mijloacele care se degajă din voinţa acestei populaţii”²³. Din aceste elemente pozitive, extrase din societatea romană tîrzie, s-au născut „formaţiuni noi, voite şi menţinute de poporul însuşi”²⁴, care constituie marea glorie a evului mediu, infinit mai fecundă decît tot ceea ce a dat epoca modernă²⁵. Societatea medievală ar fi luat sfîrşit o dată cu cristalizarea statelor centralizate, sprijinite pe dreptul roman revitalizat, şi, mai tîrziu, cu apariţia individualismului promovât de spiritul renesantist.

Între aceste două lumi europene, atît de deosebite ca spirit, au existat legături neîntrerupte — de cele mai multe ori sub forma unei confruntări —, care au cunoscut o intensificare deosebită în timpul primelor cruciade în care istoricul vedea un amplu efort, de iniţiativă popu-

¹⁷ Iorga, *Origine et développement de l'idée nationale*, p. 3.

¹⁸ Idem, *Byzance en Occident*, p. 329.

¹⁹ Idem, *Relations...*, p. 5.

²⁰ *Ibidem*, p. 140.

²¹ *Ibidem*.

²² Iorga, *La „Romania” danubienne et les barbares au VIe siècle*, în „Revue belge de philologie et d'histoire”, III (1924), p. 35.

²³ Iorga, *Relations...*, p. 79.

²⁴ Iorga, *Y a-t-il eu un moyen-âge byzantin?*, p. 3.

²⁵ N. Iorga, *Relations...*, p. 181.

lară, al lumii occidentale de a veni în sprijinul marelui imperiu suzeran din Orient ²⁶.

Iorga are meritul de a fi arătat complexitatea registrelor în care s-au dezvoltat relațiile între aceste două lumi. Pe linia istoriografiei pozitivistice, care a acordat atenție, chiar dacă nu în aceeași măsură, și factorilor materiali, nu numai spirituali ai vieții, Iorga a evidențiat efectele negative ale penetrației negustorilor italieni în viața economică a imperiului, în minile cărora au intrat „comerțul ca și finanțele” ²⁷ pentru ca în scurt timp însăși puterea politică să cadă sub influența „acestor stăpîni ai banului și ai creditului” ²⁸.

Acordind prioritate spontaneității organice în nașterea și evoluția fenomenelor sociale — istoria, în concepția sa, „era înainte de toate, prezentarea succesivă a stărilor de spirit care au creat faptele...” ²⁹ —, savantul român vedea originile marilor transformări din secolul al XII-lea din Bizanț în contactul dintre lumea bizantină și Occidentul european. Din acest contact s-a ivit acea „strălucită intrare în scenă a unui fel de «chevalerie» bizantină” ³⁰, ai cărei reprezentanți au fost Comnenii. Imperiul însuși „cu multă strălucire cavaleriească, cu foarte mare influență din Occident, Comnenii fiind înrudiți familiilor feudale”, devenit „mai monarhic, aș putea spune, despotice... este, totodată, cavaleresc, într-un anumit sens, provocător, invadator...” ³¹. Toate aceste mutații aveau să-și găsească deplina lor expresie în persoana lui Manuel I Comnenul, un perfect cavaler pe tronul basileilor din Constantinopol ³², care, în viziunea lui Iorga, are valoarea unui simbol, subliniind penetrația crescîndă a spiritului occidental în viața societății bizantine. De aceea, actul din 1204 „nu era un accident, nici o aventură: este ultimul termen natural al unei îndelungi evoluții...” ³³.

Cauzele acestui eveniment au fost deplasate de Iorga în transformările operate în mentalitatea lumii occidentale. Spre 1200, conștiința de sine a organizațiilor populare ar fi luat o dezvoltare „care le dădea dreptul să treacă peste vechea autoritate, căci Imperiul nu valorează nimic fără acceptarea populară” ³⁴. Avea loc astfel o răsturnare de valori istorice și substituirea acestui „principiu viu unui alt principiu, care se credea definitiv condamnat și destinat să dispară” ³⁵. Ignorînd prestigiul izvorit din tradiție și bază morală, în anul 1204, Occidentul „impuse formele sale.

²⁶ *Ibidem*, p. 154—155.

²⁷ N. Iorga, *Formes byzantines*, p. 133.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ N. Iorga, *France de Constantinople...*, p. 9; idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 160—162.

³⁰ Idem, *Y a-t-il eu un moyen-âge byzantin?*, p. 4.

³¹ Idem, *France de Constantinople*, p. 7.

³² Idem, *Histoire de la vie byz.*, III, p. 16—20; idem, *The Byzantine Empire*, London, 1907, p. 149—153.

³³ N. Iorga, *Deux siècles d'histoire de Venise*, Bucarest, 1932, p. 42.

³⁴ N. Iorga, *Relations...*, p. 167.

³⁵ *Ibidem*.

acestui (Bizanțului, S.B.) necăutînd alt reazim decît acela al forței victorioase”³⁶. Privită din acest unghi, teza lui N. Iorga asupra responsabilității Veneției în actul din 1204 capătă noi semnificații³⁷.

În sistemul său actul din 1204 și evenimentele care i-au urmat au marcat o piatră de hotar în istoria Imperiului bizantin universal. Tot ceea ce constituise originalitatea multisecolarei monarhii s-a prăbușit o dată cu intrarea cruciaților în „Regina orașelor” și cu „implantarea” brutală între fruntariile bizantine a unor noi realități, proprii societății apusene. Rezultatul imediat al cuceririi Constantinopolului a fost fărîmîțarea imperiului, pe ruinele lui ridicîndu-se o serie de formațiuni statale latine și grecești. Statului basileilor i s-a substituit, cel puțin în mod formal, Imperiul latin de Răsărit, iar pe scaunul lui Constantin s-a instalat un cavaler flamand, „împărat roman și august”. Dar istoricul contestă ideea instalării unui imperiu latin în metropola lui Constantin, căci „noii veniți nu puteau să dea decît o dinastie și soldați unui imperiu ce-și păstrează esența”³⁸. La Constantinopol nu putea fi decît „Imperiul roman, imperium Romaniae, imperium Romanorum”³⁹. Ideea de imperiu roman, una dintre „ideile generale”, atît de scumpe savantului român, avea să covîrșească pe învingător, așa cum, peste cîteva veacuri, avea să fie copleșit și cuceritorul otoman⁴⁰. „Bizanțul, scria Iorga, era acolo pentru a deveni curînd elementul dominant, depășind orizontul cuceritorilor pentru nu importă ce formă de cucerire”⁴¹. Cuceritorul însuși a fost obligat să se încadreze în ansamblul tradițiilor vechiului imperiu al basileilor. Și acest fapt se vedește încă de la înscăunarea primului împărat de origine latină, care, din nevoia legitimării puterii, a urmat chiar cu „oarecare pedanterie” întregul ceremonial bizantin cuvenit împrejurării⁴². „Ordinea bizantină” avea să constituie, alături de „creația feudală și organizarea venețiană”⁴³, unul dintre cele trei elemente constitutive ale societății franceze din Constantinopol.

Dar opera politică a cuceritorilor latini s-a dovedit fără viitor. Dominat din punct de vedere economic de „thalassocrația” venețiană⁴⁴ și privat de orice subsidii din partea papei, Imperiul latin s-a văzut, încă de la început, fără sprijin, izolat în mijlocul unei populații ostile. Grație numai sprijinului interesat al Veneției, el a mai beneficiat de o scurtă existență după moartea lui Henri I. „Căci, dacă nu ne oprim la forme, sublinia Iorga, acest imperiu era mort chiar în momentul în care cariera lui Henri, acest singur adevărat împărat francez de Constantinopol, s-a

³⁶ N. Iorga, *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au moyen-âge*, în *Etudes byz.*; II, p. 133.

³⁷ Idem, *France de Constantinople et de Morée*, Bucarest, 1935, p. 4 și urm.

³⁸ *Ibidem*, p. 2.

³⁹ *Ibidem*, p. 1.

⁴⁰ N. Iorga, *Histoire de la vie byz.*, III, p. 295; idem, *Formes byz.*, p. 155—6, 189.

⁴¹ Idem, *France de Constantinople et de Morée*, p. 2.

⁴² *Ibidem*, p. 36.

⁴³ *Ibidem*, p. 50.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 28, 40, 44.

sfârșit printr-o moarte prematură”⁴⁵. De altfel, la mai puțin de șase decenii de viață mizeră, Imperiul latin avea să se prăbușească sub povara propriei sale inutilități.

În concepția lui N. Iorga, cele trei state grecești — Imperiul de Niceea, Imperiul de Trebizonda și Imperiul de Thessalonic⁴⁶ — apărute după 1204 pe teritoriul statului bizantin, au la origine aceleași tradiții și se hrănesc din aceleași idealuri. „Ni se pare dificil, observa cu multă pătrundere istoricul român, a le scoate din teoria generală permanentă, eternă a « basileei », cele trei capitale nefiind decît locuri de refugiu și așteptare pentru prinții care se considerau ca « împărați ai Romanilor », în plenitudinea drepturilor lor”⁴⁷.

Între statele născute pe ruinele imperiului mondial al Comnenilor, istoria statului niceean, care avea să ducă la bun sfârșit opera de reconquistă bizantină, reține cel mai mult atenția lui N. Iorga. Fără a fi întreprins cercetări speciale asupra istoriei Niceei, marele istoric a reușit să surprindă elementele esențiale care au stat la originea destinului istoric al imperiului lascarid.

Între acestea un loc important acordă calităților titularilor scaunului niceean, „personalități istorice de prim ordin”⁴⁸. Primul dintre suveranii tinărului imperiu microasiatic, Theodor I Lascaris, a cărui personalitate a fost întotdeauna estompată, deci și la N. Iorga, care vede în el numai „exemplul unei vieți virtuoză și a unei religii sincere și intime”⁴⁹, de aceea copleșitoare a urmașului său, a reușit cu mijloace mediocre să unească într-un singur corp micile principate din Asia Mică și, totodată, să respingă cu succes toate tentativele puternicilor săi vecini de a-i distruge formațiunea statală, astfel încît, la capătul domniei sale, Niceea, cristalizată ca stat, se impusese în constelația statelor ce moșteneau Imperiul bizantin, cu perspective reale de a reface vechea unitate imperială. Urmașul său, Ioan al III-lea Vatatzes, „personalitate de prim plan”⁵⁰ a istoriei bizantine, a făcut dovada unor rare talente diplomatice și militare — din păcate, tributar preocupărilor manifestate pînă la el în domeniul de față, N. Iorga zăbovește puțin asupra politicii sale interne, de o puternică originalitate —, reușind să creeze astfel premisele readucerii centrului imperiului în metropola consacrată de Constantin. În sfârșit, istoricul român nu insistă

⁴⁵ *Ibidem*, p. 48.

⁴⁶ N. Iorga acordă, fără temei, titlul de despot lui Mihai I Ducas (Lucien Stiernon, *Les origines du Despotat d'Épire*, R. E. B., XVII, 1959), pentru ca apoi să confunde demnitatea aulică cu atributul imperial de despot, asimilînd astfel titlul conducătorilor epiroți cu funcția supremă din statul bizantin (N. Iorga, *France de Constantinople*, p. 55).

⁴⁷ N. Iorga, *Une nouvelle théorie sur l'origine et le caractère de l'empire de Trébizonde*, R. H. S. E. E., XIII (1936), p. 173.

⁴⁸ *Idem*, *Formes byzantines*, p. 157.

⁴⁹ *Idem*, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 114.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 115.

asupra originalei personalități a lui Theodor al II-lea Lascaris, limitându-se la câteva remarci fugare pe marginea activității militare și a operei basileului-filozof⁵¹.

Pe linia tendințelor de idealizare a rolului țărănimii în evul mediu^{51bis}, Iorga consideră că marele efort de creare și ridicare a statului niceean s-a realizat „în contact cu masele rurale”⁵². Acestui contact i se datorește caracterul „patriarhal” al societății niceene care „a purificat sufletele”⁵³ și a dat uitării „scenele de dezmăț și cruzime”⁵⁴. Deși tabloul este mult idealizat, cu o cauzalitate deplasată în domeniul moral, nu lipsesc o serie de date reale care au caracterizat viața socială și politică a statului lascarid.

Caracterul patriarhal al societății din Asia Mică decurgea nu din „moravurile simple ale poporului de păstori și țărani”⁵⁵ și nici din „viața cea mai intensă și cea mai pură”⁵⁶ a grecității din această regiune, ci din cauze izvorite din situația economică și politică a ținărului stat. Imperiul niceean era departe de a egala resursele statului mondial al basileilor constantinopolitani. Stat prin excelență continental — Iorga sublinia ca una dintre gravele consecințe ale dezastrului din 1204 pierderea pentru totdeauna a caracterului de thalassocrație de către Bizanț⁵⁷, una din trăsăturile fundamentale ale statului basileilor —, Niceea își avea resursele în exploatarea solului. Orașele din Asia Mică, deși au cunoscut sub Lascaris o ultimă perioadă de securitate și avânt economic, după o lungă stagnare, nu susțineau comparația cu marile metropole din Europa, pe care imperiul le pierduse. Dacă totuși Imperiul de Niceea a cunoscut o viață economică înfloritoare, dovadă fiind situația prosperă a tezaurului de stat la moartea lui Theodor al II-lea Lascaris, ea se datorește politicii economice înțelepte a împăraților niceeni, care au luat măsuri de încurajare a agriculturii și, prin decrete somptuare, au impus aristocrației o viață austeră.

Pe linia deslușirii structurii sociale din Niceea, N. Iorga susținea ideea că sub dinastia lascaridă „țărani erau mai liberi decât altădată, mai ales după reformele acestui inovator „democratic”⁵⁸ (Andronic Comnenul, — *S.B.*). Remarca istoricului român este justă în sensul existenței unei categorii de țărani liberi mai puternică decât în oricare parte a fostului Imperiu bizantin, care a jucat un important rol economic și militar în viața statului⁵⁹. Dar această categorie socială își avea originea în vechea țărănie liberă de obște și stratiotică, care a reușit să reziste cu tenacitate în regiunile muntoase din jurul Niceei, și mai puțin în reformele lui Andro-

⁵¹ *Ibidem*, p. 117, 130.

^{51 bis} St. Ștefănescu, *Nicolae Iorga — istoric al raporturilor agrare din țările române*, „Studii”, XVIII (1965), nr. 6, p. 1313—1337.

⁵² Iorga, *Felations...*, p. 178.

⁵³ *Idem*, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 120.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Iorga, *Formes byzantines*, p. 159.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 161; N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 155.

nic Comnenul, care puteau, cel mult, să-i prelungească existența, apărînd-o împotriva abuzurilor administrației comnene și a tendințelor cotropitoare ale marii aristocrații microasiatice. La rîndul lor, Lascarizii au revitalizat țărănimea liberă printr-o politică de protejare a ei de către un Ioan al III-lea Vatatzes sau Theodor al II-lea Lascaris și, mai ales, prin masivele colonizări operate în regiunile de graniță din est de Vatatzes din rîndurile populațiilor nomade, îndeosebi cumane. Din sînul țărănimii libere, basileii niceeni aveau să recruteze importante unități de arcași și tot această categorie socială a stat la baza renașterii flotei⁶⁰, ultima pe care o mai cunoaște istoria bizantină, fără a înregistra însă succesele din epoca de glorie a imperiului. În sfîrșit, baza socială a majorității apărătorilor de la granițele din Asia Mică trebuie căutată tot în rîndurile țărănilor liberi. În acest sens, ni se pare pertinentă interpretarea dată de istoricul nostru unui faimos pasaj din Pachymeres, în care cronicarul sublinia politica dinastiei lascaride de favorizare a apărătorilor graniței orientale prin „largi scutiri de impozite” și chiar prin acordarea de „subsидii, pronoiai și rogai”⁶¹. Iorga consideră că din punct de vedere social termenul de apărători ai granițelor din Orient din pasajul în cauză trebuie interpretat prin țărani liberi stratioți⁶² în timp ce majoritatea bizantinștilor care au atins această problemă opinează pentru aristocrația pronoiară⁶³.

Revitalizarea țărănimii libere și creșterea rolului ei economic și militar au fost legate de politica dinastiei lascaride; o dată cu uzurparea Paleologilor și cu politica proaristocratică a noii dinastii ea avea să cunoască o rapidă decădere, cu grave implicații în situația militară și financiară a statului.

Afirmațiile lui Iorga asupra deplinei armonii din sînul societății niceene și, mai ales, asupra fidelității aristocrației⁶⁴, care încearcă să susțină caracterul patriarhal al societății niceene, sînt numai în parte întemeiate. Pericolele externe și politica favorabilă față de aristocrație,

⁵⁸ *Ibidem*, III, p. 121.

⁵⁹ Iorga cuprindea, nu fără temei, în categoria țărănimii libere parecii statului și unele categorii speciale de țărani care se găseau pe domeniile seniorului (N. Iorga, *Le caractère commun des institutions du sud-est de l'Europe*, Paris, 1929, p. 133—134).

⁶⁰ *Idem*, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 122.

⁶¹ *Ibidem*, p. 121. Termenul de „pronoiai” nu are aici sensul restrîns, pe care l-a consacrat veacul Comnenilor, ci sensul larg, acela de orice bun, inclusiv pămînt, acordat de împărat sușușilor săi.

⁶² În sprijinul existenței unei largi păături de țărani liberi în această regiune, fapt trecut sub tăcere de oponenții acestei teze, este existența unei baze sociale pentru recrutarea arcașilor care apar cu prilejul răscoalii din jurul Niceei în sprijinul dinastiei uzurpate, ca și măsurile lui Mihail al VIII-lea Paleologul de deposedare a apărătorilor granițelor microasiatice de bunurile lor; în caz contrar, aceste măsuri ar veni în contradicție cu linia politică generală proaristocratică a primului Paleolog. Cf. Eugen Stănescu, *Les „stratiotes”*. *Diffusion et survivance d'une institution byzantine dans le Sud-Est de l'Europe*, în „Actes du I-er Congrès d'études du Sud-Est européen et balcaniques”, Sofia, 1969, III, p. 227—234.

⁶³ G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954, p. 64; Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Athènes, 1948, p. 53.

⁶⁴ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 120.

dictată de rațiuni militare și politice, au avut ca rezultat, cel puțin sub Theodor I Lascaris și prima parte a domniei urmașului său, stringerea clasei dinaților în jurul monarhiei și sprijinirea eforturilor ei externe. Chiar și în această perioadă au avut loc două reacții aristocratice împotriva puterii centrale la începutul domniei lui Vatatzes. Dar încă de la sfârșitul domniei acestuia și, îndeosebi, în puținii ani în care Theodor al II-lea Lascaris a condus destinele imperiului, aristocrația niceeană a opus o dirză rezistență autorității centrale, care încerca să reia firul întrerupt al politicii antiaristocratice, pe linia celor mai bune tradiții macedonene. Moartea prematură a lui Theodor al II-lea, conjugată cu o serie de factori interni și externi, a dus la reușita tentativei dinaților niceeni⁶⁵. După înlăturarea sfetnicilor defunctului basileu, măcelăriți în cel mai pur stil bizantin, urmată curînd de orbirea și detronarea nevrstnicului reprezentant al dinastiei lascaride, pe tronul imperiului s-a instalat dinastia Paleologilor în timpul căreia, cu mici excepții, autoritatea centrală a pierdut controlul puterii în stat.

Administrația bizantină, în ansamblul ei, rămîne încă un domeniu în care specialiștii sînt departe de a-și fi spus ultimul cuvînt. În ce privește însă administrația niceeană, studiul ei nu depășește încă faza de început, fie din cauza excesivei penurii a surselor, fie din aceea a impreciziei terminologiei din puținele izvoare existente. Cu atît mai prețioase sînt judecățile de valoare pe care Iorga le emite asupra instituțiilor din Niceea. Trăsătura dominantă a acestora, pe care istoricul român o pune în lumină, a fost stricta fidelitate față de tradițiile vechii administrații⁶⁶. Personalitatea basileilor lascarizi și capacitatea lor de selecționare a cadrelor⁶⁷ au constituit cauze ce au stat la baza remarcabilei stabilități a acestei administrații — fenomen pe care sursele lasă să-l bănuim —, estompînd pentru scurt timp efectele negative pe care le-a lăsat asupra acestui domeniu furtunosul veac al XI-lea și perioada de mari mutații a Comnenilor și Anghelilor. Un fenomen nou, atestat de izvoare și remarcat de Iorga⁶⁸, este acea familiaritate ce a domnit între împărat și supuși, izvorită fie din condițiile interne și externe ale Niceei, fie, sub Theodor al II-lea, din crezul filozofic al basileului⁶⁹. Împăratul era înconjurat de curteni și de fruntașii clerului cu care participa la sfat, concilii, spectacole de curte etc. În timpul basileului filozof această familiaritate trece și în domeniul disputelor filozofico-teologice.

⁶⁵ D. J. Geanakopulos, *Emperor Michael Paleologus and the West (1258—1282)*, Cambridge, Mass, 1959, p. 33 și urm.

⁶⁶ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 122—123.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, 125.

⁶⁹ De remarcat faptul că unii istorici interpretează fenomenul ca reflex al irezistibilului proces de feudalizare (N. Svoronos, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*, A.C.I.E.B., 1948), în timp ce alții îi văd originea în ideile filozofice ale basileului (L. P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire byzantin sous les premiers Paléologues*, Paris, 1968).

În sfârșit, un alt element care a avut un rol decisiv în destinul istoric al Niceei, asupra căruia marele istoric român a stăruiț din aceeași nevoie de a atinge zonele profunde ale istoriei bizantine, a fost nașterea între fruntariile restrinse niceene a premiselor conștiinței națiunii neolenice.

Contestând teoriile unor istorici care încercau să acrediteze ideea apariției națiunii încă din primele veacuri medievale în Europa de sud-est, la nivelul triburilor migratoare, în limitele gândirii sale istorice⁷⁰, de caracter idealist, din care cauză n-a putut sesiza totdeauna mecanismele reale ale procesului istoric, N. Iorga a formulat cîteva criterii care definesc conceptul de națiune. Printre acestea, a înscris folosirea unei limbi, crearea unui stat, o acțiune politică și „mai ales acest imponderabil, care nu poate veni decît din cultul unui trecut, din influența continuă a unei culturi”⁷¹. Și subliniind semnificația acestui ultim aspect, marele istoric afirma că „fără nimic scris ca bază a unei gândiri comune capabile de a fi transmise din generație în generație, fără „carte”, fără „biblie”, fără istorie, fără genealogii...”⁷², nu poate exista națiune. Ori aceste condiții nu sînt întrunite „decît foarte tîrziu, în epoca modernă”⁷³.

Premisele conștiinței naționale neolenice⁷⁴, pe care Iorga le descoperă în societatea bizantină a veacului al XIII-lea, sînt studiate în strînsă corelație cu transformările din peisajul politic al sud-estului european din această perioadă, caracterizat de Jirecek ca „un tablou de rapidă schimbare a raportului de putere”. Iorga este primul care, dincolo de nenumăratele și haoticele convulsii balcanice, întrezărește un sens mai profund, „o dezvoltare într-un alt sens a statului bizantin însuși și... o vagă orientare spre noțiuni cu adevărat naționale... a popoarelor din Balcani”⁷⁵.

Importante precizări au fost aduse de Iorga relativ la spațiul care a generat noul sentiment, deși motivarea poartă amprenta concepției sale filozofice. Premisele conștiinței neolenice nu se puteau naște decît sub munții Anatoliei unde se găsea „viața politică a greutății pure, care formează aspectul său național romeic, clar și liber”⁷⁶, și nu în orașul lui Constantin, rămas „internațional conform originilor și misiunii sale”⁷⁷.

Consecvent sistemului creat de el privind evoluția civilizației imperiale, seducător, dar, totuși, fragil în detaliile sale, și tributar concepției sale generale asupra vitalității și spontaneității lumii medievale apusene, N. Iorga vede originea a numeroase fenomene cu solide ancorări în viața internă, apărute în această frămîntată perioadă a istoriei Bizanțului, în contaminarea cu civilizația occidentală. Înseși premisele conștiinței naționale neolenice — istoricul român vorbește de „sentiment național”

⁷⁰ M. Berza, *N. Iorga*, București, 1965, p. 43—50.

⁷¹ N. Iorga, *Origine et développement de l'idée nationale*, p. 2.

⁷² *Ibidem*, p. 5.

⁷³ *Ibidem*, p. 2.

⁷⁴ Pentru conceptul de premise medievale ale conștiinței naționale, E. Stănescu, *Premisele medievale ale conștiinței naționale românești. Român-românesc în textele românești din veacurile XV—XVII*, „Studii”, XVII (1964), 5, p. 967—1 000.

⁷⁵ N. Iorga, *Formes byzantines...*, p. 123—124.

⁷⁶ *Idem*, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 125.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 127.

sau „conștiință națională”, fără să înțeleagă aceste noțiuni în sensul lor deplin cristalizat, fenomen care are loc târziu, în epoca modernă ⁷⁸ — derivă, în opinia savantului român, „din localismul popular al civilizațiilor politice din Occident” ⁷⁹. Aceleași rațiuni ar avea la origine și faptul că apariția conștiinței naționale la popoarele din Apus avea „să se stabilească într-o manieră mai rapidă și mai completă” ⁸⁰ decât aceea la popoarele din sud-estul european. Atunci când nu mai are în mod direct ca sistem de referință schema în care a evoluat istoria bizantină, Iorga reușește să surprindă cauzele reale ale apariției noului sentiment și etapele cristalizării lui. Între criteriile care definesc conceptul de națiune, istoricul român a înscris existența unui „teritoriu ocupat sau apărat” ⁸¹, din care luptă rezultă pentru popor acea „credință profundă că tot ceea ce există vine din eforturile și suferințele sale” ⁸². În virtutea acestui fapt, sentimentul național neolen s-a plămădit „din antagonismul economic care exista odinioară la Constantinopol contra creditorilor latini, din . . . sentimentul de revoltă împotriva grosolanilor cruciaților care ignorau politețea bizantină, din sentimentul foarte natural pe care orice națiune îl nutrește față de invadator” ⁸³. Conștiința națională neolenică s-a zămislit astfel nu sub înfruirea civilizației politice occidentale, ci dintr-o ireductibilă opoziție față de agresivitatea ei ⁸⁴. Încercările și durerile anului 1204 — și evul mediu a asistat la numeroase cazuri similare ⁸⁵ — au silit greците să-și reveleze propria individualitate.

Forma primară de expresie a noului sentiment a fost exaltarea tradițiilor culturii clasice grecești. O asemenea stare de spirit respiră întreaga operă istorico-filozofică a lui Blemmydes sau Theodor al II-lea Lascaris, căreia istoricii, printre care și Iorga ⁸⁶, i-au contestat utilitatea și originalitatea. Intelctual de formație enciclopedică, fapt ce nu constituie o raritate în cultura bizantină, N. Blemmydes este un fidel discipol al lui Platon, un partizan aprig al dogmei ortodoxe ⁸⁷, și, totodată, în a sa ἀνδρῖας βασιλικός, un adversar al monarhiei autoritare. La rîndul său, Theodor al II-lea Lascaris, nutrit la cele mai limpezi surse ale civilizației elene, mărturisește într-una din epistolele sale o puternică emoție în fața ruinelor Pergamului și, în cea mai pură tradiție greacă, numește statul niceean Ἑλλάδα și τὸ Ἑλληνικόν. Pe linia a ceea ce Iorga denumește „conservatism național” ⁸⁸, Theodor al II-lea Lascaris și înaintașii săi au pro-

⁷⁸ N. Iorga, *Origine et développement . . .*, p. 1–2.

⁷⁹ Idem, *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident . . .*, p. 136.

⁸⁰ Idem, *Formes byzantines . . .*, p. 124.

⁸¹ Idem, *Origine et développement . . .*, p. 2.

⁸² Idem, *Relations . . .*, p. 12.

⁸³ Idem, *Formes byzantines . . .*, 160.

⁸⁴ A. Bacalopoulos, Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη, 1961, I, p. 59 și urm.

⁸⁵ Pentru rolul războiului de 100 de ani în apariția conștiinței naționale franceze, B. Guenée, *L'histoire en l'Etat à France à la fin du moyen-âge par les historiens français depuis cent ans*, R. H., t. 232 (1964); idem, *Etat et nation en France au moyen-âge*, R. H., t. 237 (1967).

⁸⁶ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 129, 130.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 129.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 128.

movat cu consecvență în politică ideea unității de neam și religioase a greicității, ca principal mijloc de raliere a tuturor elenilor în jurul monarhiei niceene împotriva agresiunii străine. În acest sens se înscriu eforturile basileilor lascarizi de a pune bazele unei noi culturi în tînărul stat microasiatic. În Niceea, „loc de refugiu pentru literații din întreaga lume grecească”, au fost fondate biblioteci, unde au fost conservate numeroase opere antice, și școli, cu un caracter foarte larg, în care era cultivat sentimentul patriotic⁸⁹. Dar această efervescentă culturală, cu scopuri foarte limitate, a avut și o serie de efecte negative asupra activității intelectuale transformate „într-un simplu produs de școală, care distruge orice originalitate, orice posibilitate de manifestare personală”⁹⁰. În direcția aceluiași „conservatorism național” merită a fi menționată și tentativa lui Theodor al II-lea de creare a unei armate naționale elene, unicul caz în anele bizantine de abateri de la tradițiile armatei de spirit internațional.

Totodată, N. Iorga relevă și sensurile în care a acționat noul sentiment plămădit în societatea niceeană. Sentimentul național s-a manifestat într-un sens combativ al cuvîntului⁹¹ pe care istoricul îl descoperă fie în cadrul luptei împotriva dușmanilor latini, și, mai tîrziu bulgari, sîrbi ori turci, fie cu prilejul venerării osemintelor Bulgaroctonului, găsite cu ocazia unui asediu al Constantinopolului, simbol al unui „trecut de războaie victorioase și de mîndrie triumfătoare”⁹². Dar noul sentiment acționează și într-un sens ortodox⁹³, credința orientală fiind asimilată ființei elene. De aici descinde forța crescîndă a patriarhului din ultimele veacuri bizantine, care, prezentîndu-se în campionul ortodoxismului intransigent, a înfruntat oportunismul politic al statului⁹⁴. În acest sens avea să supraviețuiască neolenismul imperiului basileilor, pregătînd astfel premisele trezirii naționale grecești din secolul trecut.

Nu lipsită de importanță este cunoașterea mediului în care vehicula această lume de idei și imagini. Pe un teren cum nu se poate mai potrivit, ca cercetător asiduu al mentalităților medievale, el pătrunde dincolo de cercul restrîns al intelectualității sau de intențiile politice ale autorității centrale pentru a surprinde transformările din bagajul mental al „omului bizantin”. „Cînd antichitatea elenă începe a fi onorată și imitată, sublinia N. Iorga, acela care aparține Bizanțului, «omul bizantin», opune Occidentului... întregul prestigiu al unei literaturi unice, ale cărei forme nu mai sînt înțelese de popor, dar, totuși întregul popor se simte relegat acestei glorioase tradiții pînă la capăt”⁹⁵.

Crearea într-o formă încă embrionară a unei conștiințe naționale grecești, cu implicații pe toate registrele vieții din societatea lascaridă, avea să fie, înainte de orice, un catalizator al ralierei în jurul Lascarizilor a majorității forțelor grecești nu numai din statul niceean, ci și din restul

⁸⁹ *Ibidem.*

⁹⁰ *Ibidem.*

⁹¹ *Ibidem*, p. 127.

⁹² *Ibidem*, p. 156.

⁹³ *Ibidem*, p. 127.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 204.

⁹⁵ N. Iorga, *L'homme byzantin*, în *Etudes byzantines*, I, p. 325.

lumii elene, pentru refacerea vechii unități imperiale. Și tot ea avea să-i permită „restaurației bizantine să poată conta pe încă două veacuri de viață care nu a fost întotdeauna umilă și amenințată”⁹⁶.

Istoria imperiului Paleologilor, pentru a cărei înțelegere trebuie să ne întoarcem întotdeauna privirea la evenimentele din prima jumătate a veacului al XIII-lea, prilejuieste savantului român o concretizare a opoziției dinamice dintre formele politice imuabile și realitățile populare în continuă mișcare.

În viziunea lui N. Iorga, în ciuda marilor transformări social-economice și politice din ultimele veacuri ale istoriei bizantine, ideea imperială și întreg ansamblul de instituții ce-o servesc își păstrează esența, pentru a trece apoi nealterate în patrimoniul monarhiei universale otomane⁹⁷. „Căci, sublinia istoricul român, pe deasupra revoluțiilor și crimelor, ideea imperială își conservă caracterul său sacru, divin, conform instituției lui Constantin”⁹⁸. Același principiu *non varietur* a caracterizat și viața Constantinopolului și a marilor orașe continentale ale imperiului, care au rămas departe de contaminarea occidentală. De-a lungul tumultoaselor evenimente prin care a trecut în cele zece secole de istorie bizantină, la baza existenței Constantinopolului și, implicit, a Bizanțului, căci capitala a încoronat și a rezumat viața acestuia⁹⁹, au prezidat ordinea și tradiția. În ajunul catastrofei finale, ordinea ce domnea în Constantinopol era aceeași cu cea stabilită de citorul capitalei cu peste un mileniu în urmă¹⁰⁰. „Lumea oficială se opunea din principiu oricăror inovații, iar cea de jos nu avea curajul să le propună”, conclusea N. Iorga¹⁰¹. Era în aceste concluzii ale istoricului român ceva din formația sa filozofică care l-a făcut uneori să rămână la suprafața fenomenelor istorice, dar, totodată, și un ecou al concepțiilor fixiste în care au fost și mai sint considerate instituțiile bizantine și, îndeosebi, instituția supremă de stat. Căci dacă formele se supun principiului imuabilității, în economia și spiritul instituțiilor s-au acumulat, mai ales în această ultimă perioadă, mari schimbări, care, nu-i mai puțin adevărat, se lasă greu surprinse în vocabularul uzat și din recunoscuta imprecizie a terminologiei grecești.

În opoziție cu imobilismul formelor politice, N. Iorga așează caracterul dinamic al realităților din ultima perioadă a istoriei bizantine. La originea principiului care prezidează evoluția realităților bizantine, exprimată lapidar de istoricul român — „c'est deja l'Occident qui prend le dessus”¹⁰² — a stat contactul dintre lumea bizantină și societatea apuseană care avea să se nască în Bizanț, „o spontaneitate creatoare de caracter

⁹⁶ Idem, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 127.

⁹⁷ Idem, *Y a-t-il eu un moyen-âge byzantin?...*, p. 8.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 1.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 4.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² N. Iorga, *L'interpénétration...*, p. 133.

popular” ce „tindea să spargă formele monarhice tradiționale, apanaj al Orientului”¹⁰³.

Printre transformările esențiale intervenite în viața societății bizantine, în strinsă legătură cu confruntarea dintre cele două lumi, se înscrie schimbarea caracterului însuși al statului. Deși mai dispunea încă de un spațiu întins, cel puțin la restaurare, noul stat al Paleologilor „nu avea, din toate punctele de vedere, același caracter cu imperiul Comnenilor”. Căci, acesta din urmă, întocmai imperiului lui Constantin cel Mare, era „o fundație internațională, avînd ca limbă de stat greaca, dar această limbă de Stat, care era totodată o limbă a Bisericii, nu însemna un limbaj național, în relație cu tendințele naționale. Se vorbea greaca, cum se vorbise mai înainte latina, dar fără ca latina să fi fost expresia unei limbi naționale, și incitarea la o politică națională”¹⁰⁴. În exilul niceean, sublinia cu justete Iorga, din „opoziția naturală între ortodoxia lor ireductibilă, devenită fanatică în acest refugiu, și între latinismul invadator” la care se adaugă sentimentul de opoziție națională — căci, acum se poate folosi acest cuvînt — contra Bulgarilor, contra Sirbilor, contra latinilor, mai tîrziu contra Albanezilor”¹⁰⁵ avea să se zămislească o altă lume, opusă fundamental ca spirit universalismului Comnenilor. Avea astfel loc transformarea imperiului mondial bizantin, pe care forța de sinteză a istoricului a prins-o în cîteva cuvinte — „cei care plecaseră ca Romani (din Constantinopol — S.B.) revin ca Greci”¹⁰⁶ —, într-un simplu stat grecesc, de spirit neoelen. În marile convulsii și suferințe ale lumii bizantine din prima jumătate a secolului al XIII-lea, „vechea idee a măreției imperiului ecumenic, fără limite, etern, imuabil”¹⁰⁷ a lăsat locul unei noi concepții despre imperiu, pe care o întîlnim încă din zorii statului Paleologilor. Pachymeres nu mai cunoaște „Imperiul universal, restrîns numai de voința lui Dumnezeu la limite pasagere”¹⁰⁸, ci o „Rhomais” care definește noul stat din punct de vedere strict etnic. „Acest Rhomais, remarca savantul român, este ceva ce vine din sufletul grecesc, este un produs spontan al acestei inimi, este primul strigăt de afirmare al unei conștiințe naționale grecești, care nu este vechea conștiință elenică”¹⁰⁹. Și dacă sub munții Anatoliei s-a plămădit o unitate elenă din ura față de invadatorul latin, în imperiul Paleologilor a apărut ceva nou, ceva profund, acea „credință că există un pămînt grecesc și că șefii acestui pămînt sînt împărații. . . ”¹¹⁰.

Dar o dată cu agonia caracterului ecumenic, Bizanțul a pierdut și trăsăturile ce decurgeau din universalismul său.

¹⁰³ Idem, *Relations...*, p. 180.

¹⁰⁴ Idem, *Formes byzantines*, p. 159.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 159.

¹⁰⁶ N. Iorga, *L'interpénétration...*, p. 135; idem, *Formes byzantines*, p. 158.

¹⁰⁷ Idem, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 155.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 176.

¹⁰⁹ N. Iorga, *Formes byzantines...*, p. 159—160.

¹¹⁰ *Ibidem*.

Înainte de orice, se cuvine să amintim oportunismul politic dovedit de statul ultimelor veacuri bizantine sub imperiul realităților interne și externe. Fruntariile mult restrînse ale imperiului, la care societatea vremii a trebuit să se acomodeze și între care nu se mai găsește „familia de națiuni” de odinioară, ci o populație de o singură rasă, au fost recunoscute *de jure* de doctrina oficială. Obligat să se adapteze noilor realități politice, Bizanțul nu mai privește pe vecini ca usurpatorii drepturilor imuabile imperiale¹¹¹. Vecinii înșiși nu mai așteaptă de la bizantini consacrarea — să nu uităm că restaurarea țaratului lui Boris de neam vlaho-bulgar, proclamarea țaratului sîrb sau cristalizarea principatelor albaneze au scăpat în întregime imperiului basileilor — și nici măcar recunoașterea noilor realități politice.

Rezultat al aceluiași fenomen, ultimele secole ale istoriei Bizanțului s-au desfășurat sub semnul pierderii prestigiului milenar și a forței sale de asimilare. În acest sens, N. Iorga surprinde rolul de turnantă pe care l-a avut anul 1204 în relațiile imperiului cu Occidentul. Dacă pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea orașele italiene au obținut privilegiul comerciale prin grația imperiului universal, de la Kyrios la doulos, sub Paleologi Venetia și Genova și-au disputat economia bizantină scăpată de sub controlul imperiului, sub privirile resemnate ale împăraților¹¹². Compania catalană, chemată în soldă pentru a opri avansul otoman în Asia Mică de un imperiu care-și pierduse forța și prestigiul de altădată, nu mai are nici pe departe fizionomia mercenarilor fideli din vremea Macedonenilor sau Comnenilor. Catalanii — cu un principiu de viață, fixat de Muntaner: „ca orice om, ei nu puteau să trăiască fără să mănînce”¹¹³ — au devenit unul dintre factorii catalizatori ai procesului de dezagregare imperială.

Dar pentru Iorga, efectele acestui fenomen nu s-au făcut nicăieri mai simțite ca în raporturile cu noii năvălitori din Orient. Pînă în veacul al XIII-lea, Bizanțul a reușit să oprească atacurile popoarelor turce nu atît datorită forței sale militare, incontestabilă, de altfel, cît mai ales unei forțe morale care o constituiau prestigiul imperiului, acordarea unor demnități bizantine și chiar subsidii, ce exercitau o atracție irezistibilă pentru conducătorii acestora, constituind un prim pas în intrarea în sfera de influență sau chiar în asimilarea lor de civilizația bizantină¹¹⁴. Conducătorii noilor invadatori, „căzuți într-o adîncă barbarie”¹¹⁵, au pierdut gustul pensiunilor și cadourilor de care imperiul făcea uz în asemenea împrejurări. Soldații otomani nu se mai supuneau unor șofi cîștigați de aurul sau de lustrul civilizației bizantine, preferînd pe conducătorii care-i conduceau la pradă¹¹⁶. Istoricul român a dezvăluit însă și cauzele materiale ale succeselor turce în Asia Mică. Dacă politica militară a împăraților niceeni

¹¹¹ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 156.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*, p. 164.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 160.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 161.

a oprit pentru o jumătate de veac atacurile turce, măsurile sociale și politice ale primului Paleolog au avut efecte dezastruoase asupra forței defensive a granițelor orientale¹¹⁷. Orientarea politicii externe a fondatorului noii dinastii spre Europa occidentală a dus la retragerea și a puținelor efective militare rămase în Asia. În sfârșit — cauză din totdeauna a pierderilor teritoriale de către imperiu —, politica fiscală apăsătoare a primilor Paleologi a creat starea de spirit favorabilă cuceririi otomane¹¹⁸.

Istoricul român sesizează și alte rezultate ale contactului dintre bizantini și latini și nu numai cele izvorite din rivalitatea dintre ei. Căci raporturile dintre aceștia au fost extrem de complexe și contradictorii și nu au îmbrăcat totdeauna și pretutindeni forma unui antagonism. Opușe ortodoxismului intransigent al bisericii, una din formele de bază de manifestare a sentimentului național neolenic, care a reușit să creeze un larg curent de opinie antioccidentală, mai ales în rîndul maselor populare, raporturile amicale dintre cele două lumi, inaugurate de dialogul pornit din rațiuni politice externe, dar și interne¹¹⁹, dintre Lascarizi și Hohenstaufeni, nutrite, mai apoi, din oportunismul politic al puterii imperiale și, local, din contactele economice sau din tendințele arhonților greci de adaptare la noile realități în teritoriile cucerite de latini, aveau să ducă la o sinteză pe teren bizantin ale cărei rezultate au fost exagerate de N. Iorga pînă acolo încît să nu vadă în statul „cucerit în 1453 de Mahomed II, infinit mai bizantin chiar înainte de a intra în Constantinopol decît pe jumătate. Sîrbul Dragases Paleologul, ... sub zdrențele vechii purpuri orientale, decît un mic Stat latin, infidel marilor sale origini de care lumea întreagă fusese acoperită atîta vreme”¹²⁰.

În viziunea istoricului român, zonele de maximă intensitate a influenței exercitate de lumea apuseană în mediul bizantin au fost orașele-porturi și Principatul latin de Moreea.

În orașele-porturi, și N. Iorga stăruie asupra Thessalonicului, sub înfriurirea latină s-a născut o orașenime de „βουργέσις”, care, sub imboldul realităților occidentale, tindea să treacă peste vechile principii ale milenarei administrații bizantine, năzuind spre un statut de autonomie. Dacă în formele sale fenomenul este legat necontestabil de prezența elementelor italiene în aceste orașe, la originea stau cauze profunde de o cu totul altă natură. Acest avînt tardiv, remarcă just un alt mare bizantinist român, referindu-se la mișcarea de autonomie a orașului din vremea Paleologilor, nu se datorește „nici puterii și nici prosperității lor, ci descompunerii centrale, a puternicei birocrății care guvernase odinioară teritoriul Bizanțului și tulburărilor neconținute ale războaielor și invaziilor

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 158.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 161.

¹¹⁹ E. Stănescu, *Bizanțul și Occidentul în veacul al XIII-lea. Theodor II Lascaris și Friedrich II Hohenstaufen*, mss.

¹²⁰ N. Iorga, *Interpénétration...*, p. 136.

lor”¹²¹. Iorga însuși recunoaște existența unei largi autonomii a orașului bizantin înainte de cucerirea cruciaților¹²². Dar istoricul merge mai departe și pune sub semnul aceleiași înriuriri mișcările de clasă din orașul bizantin al veacului al XIV-lea. În Thessalonicul mișcării zeloților, de la forme de acțiune pînă la program, totul este de natură latină și amintește izbitor de convulsiunile din Țările de Jos, din Florența sau Paris¹²³. Dacă nu pot fi contestate o serie de elemente de influență occidentală, mai ales în program, mișcările sociale orășenești din vremea Paleologilor își au cauze interne, legate de întreaga complexitate a evoluției bizantine din această perioadă, latinii înșiși, prin monopolizarea vieții economice a imperiului, constituind un factor agravant al situației.

Dar nicăieri interpenetrația dintre cele două lumi nu a fost mai puternică, mergînd pînă la sinteză, ca în principatul moreot. Contestînd opiniile unor istorici care vedeau în principatul casei de Villehardouin o „simplă fundație feudală” în care societatea este exclusiv occidentală, istoricul român pune în evidență existența „permanențelor” vechiului fond de civilizație al populațiilor locale, care a jucat rolul decisiv în sinteză. Scrutînd dincolo de fațada francă a societății moreote, N. Iorga distinge în administrație, sub etichete noi, instituții imperiale, iar în viața economică vechile orientări dinainte de 1204¹²⁴. Chiar într-un domeniu cum este acela al normelor juridice, contrar tezelor lui Recoura¹²⁵, care susținea supremația fără rival a Occidentului, istoricul nostru constată persistența unui drept popular, un fel de Romania à la grecque¹²⁶, și a vechiului drept bizantin, folosit de populația autohtonă¹²⁷, fapt confirmat de cercetări recente¹²⁸. Interesante considerații ale lui N. Iorga, unde pune în valoare cultura sa enciclopedică, sînt prilejuite de raportul dintre cele două elemente în sinteza de pe sol moreot în artă, limbă și literatură, relativ la aceasta din urmă stăruind asupra celui mai prețios produs al sintezei, Cronica de Moreea, pentru a dovedi prioritatea variantei france¹²⁹. În sfîrșit, atenția istoricului român este reținută de un domeniu în care lumea occidentală a exercitat o influență exclusivă: crearea unor raporturi politice noi, de natură feudală, în sînul clasei dominante, care au dus la apariția a o serie de modificări în mentalitatea societății moreote.

Am pomenit astfel cea mai controversată chestiune a studiilor bizantine din epoca modernă: problema feudalismului în Bizanț. Nu e nici locul și nici nu avem răgazul pentru a aminti măcar lupta de opinii

¹²¹ G. Brătianu, *Privileges et franchises municipales dans l'Empire byzantin*, Paris—Bucarest, 1936, p. 106.

¹²² N. Iorga, *France de Constantinople...*, p. 54, 72.

¹²³ Idem, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 190.

¹²⁴ Idem, *France de Constantinople et de Morée*, p. 86—87.

¹²⁵ G. Recoura, *Les Assises de Romanie*, Paris, 1930.

¹²⁶ N. Iorga, *France de Constantinople*, p. 71.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 91.

¹²⁸ D. Jacoby, *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque*, în *Travaux et Mémoires*, II, Paris, 1967.

¹²⁹ N. Iorga, *France de Constantinople...*, p. 98—100.

din jurul acestei probleme. Ceea ce ne interesează aici este poziția istoricului român în această chestiune. Înainte de aceasta va trebui să ne oprim puțin asupra noțiunii de feudalism, în general, la istoricul nostru.

Pentru N. Iorga, dată fiind concepția sa idealistă, feudalismul este „ceva care vine de sus, un lucru material, capabil de o organizare foarte complicată pe trepte și creînd o ierarhie”¹³⁰. Văzînd în acesta simpla armătură politică a evului mediu, savantul român definea feudalismul drept o „violență ierarhizată”, pornită din vîrfurile edificiului. În opoziție cu feudalismul, așază spiritul cavaleresc, apărut foarte tîrziu, „forma morală, ideală” a lumii medievale, zămislită din „marea milă a evului mediu”¹³¹, ale cărei surse adormite în „lumea germană în esența sa primară”¹³², așteptau cruciadele, cărora Iorga le acordă o importanță esențială în cristalizarea mentalităților medievale, pentru a se revela.

La savantul român, feudalismul bizantin, căruia nu-i contestă existența, este rodul înriurilor occidentale, care s-au făcut simțite cu mult înainte de 1204. Imperiul Comnenilor avea să cunoască și să îmbrățișeze din contactele cu Occidentul în cruciadă spiritul cavaleresc al cărui reprezentant autentic a fost Manuel Comnenul. Fruct al aceluiași contacte, veacul al XIV-lea a revelat o altă lume bizantină, pătrunsă de gustul aventurilor, al costumelor occidentale și al serbărilor, al legăturilor personale și al căsătoriilor cu prințese franceze¹³³. Curînd însă, „mentalitatea coruptă de mediul latin”¹³⁴ avea să atingă și concepțiile de guvernare ale statului. Din inaderența urmașilor lui Mihail al VIII-lea la „sănătatea normelor vechiului imperiu”¹³⁵ s-au născut războaiele civile dintre cei doi Andronici sau dintre Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzinul, ca și tendințele de creare a unor apanaje pentru membrii familiei domnitoare. Din Bizanț, fenomenul avea să pătrundă și în lumea turcă, îndreptînd-o spre „o aceeași direcție feudală, cavaleriească”¹³⁶. Din cele de mai sus reiese că pentru istoricul român feudalismul bizantin, fenomen de împrumut, nu a atins decît zonele mentale ale societății, fără să îmbrace forme politice.

Cu totul alta este situația atunci cînd are în vedere realitățile politice din Moreea francă. Cuceritorul occidental a „implantat” — termenul, folosit de Iorga și de alți istorici, este impropriu chiar și pentru aspectul politic al feudalismului, pe care-l are în vedere istoricul român, deoarece latinii n-au făcut altceva decît să dea o consacrare juridică unor realități *de facto*, și cu atît mai mult pentru aspectul social de la nivelul microcosmosului domanial — relațiile feudale cu întreg ansamblul instituțiilor proprii acestora : curte, funcționari, drept feudal etc.¹³⁷. Dar în viziunea

¹³⁰ Idem, *Relations...*, p. 168.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² *Ibidem*, p. 169.

¹³³ N. Iorga, *Interpénétration...*, p. 136.

¹³⁴ Idem, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 295.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 185.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 249.

¹³⁷ N. Iorga, *France de Constantinople...*, p. 89, 92:

lui N. Iorga, societatea feudală din Moreea nu a căpătat aspectul foarte complicat al edificiului impozant, cu numeroase trepte, rod al „violentei ierarhizate”, din realitățile occidentale. Raporturile suzeran-vasal s-au limitat la relațiile dintre principe și marii seniori apuseni, așezați în Moreea, cărora li s-a adăugat o mică parte a arhonților locali, intrați în serviciile cuceritorului¹³⁸. Principatul moreot este pentru istoricul român o „societate fără stat”¹³⁹, rod al „creației feudale”, la baza căreia nu stăteau normele ce începeau să se impună în statele din Occident, angajate în procesul de centralizare monarhică. În „republica cavalească” din Moreea, „oamenii ... trăiesc prin ei înșiși... au cutumele lor, garanții prin legi”, iar „prințul nu este altceva decât un președinte, acela care decide certurile, dar totdeauna, ținându-se de legea scrisă și avînd în vedere părerea celor care-l înconjoară”¹⁴⁰. N. Iorga înclină chiar să vadă în principiile care au dus la apariția parlamentului englez din veacul al XIII-lea și la transformările din Franța războiului de 100 de ani, fructul influențelor din societatea moreotă, care a păstrat nealterate „sentimentul libertăților” și „inițiativa mișcărilor libere”¹⁴¹. Nutrite din tot ce avea mai bun civilizația politică a Occidentului medieval, principiile de viață ale societății moreote au exercitat o puternică înriuire asupra populației autohtone. Istoricul român evidențiază spiritul de „chevalerie” și prospețimea simțirilor ce animă societatea din Moreea¹⁴².

Dar influențele latine din Moreea au fost superficiale, atingînd de predilecție vîrfurile clasei dominante grecești¹⁴³. Explicațiile acestui fenomen sînt multiple. Istoricul român remarcă mediocritatea efectivelor cuceritorului, împruinate și mai mult de reîntoarcerile în Occident și de neconținutele lupte cu autohtonii. Dar, înainte de toate, fragilitatea sintezei greco-france de pe solul moreot a izvorît din prea plina „sevă naturală care-și dovedise valoarea în provincia din Nicea” și din sentimentul „trecutului elenic tot mai viu”¹⁴⁴, pe care Moreea le-a probat de-a lungul unui veac și jumătate de existență a Principatului. Regăsim aici cele trei permanențe ale lui N. Iorga — de teritoriu, de rasă și ideile sau stările de spirit — care au asigurat populației autohtone superioritatea morală asupra cuceritorului latin. Din acest fond sănătos de civilizație greacă și din antagonismul față de opresorul străin s-a născut în Moreea un sentiment național neolenic, care și-a dovedit forța în cele patru veacuri de dominație otomană, pentru ca apoi să stea la originea revoluției naționale grecești din epoca modernă. În acest climat s-a născut și s-a format unul dintre cei mai originali filozofi pe care i-a dat lumea bizantină, Gemistos Plethon, căruia, pe nedrept, mulți istorici, printre care și Iorga,

¹³⁸ *Ibidem*, p. 70.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 48.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 68.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 68, 101—102.

¹⁴² *Ibidem*, p. 93.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 84.

¹⁴⁴ N. Iorga, *Hist. de la vie. byz.*, III, p. 260.

i-au contestat „contemporaneitatea”¹⁴⁵. Grijă mărturisită față de viitorul țării sale, și să ne gândim numai la cele două memorii către despotul Theodor al II-lea Paleologul¹⁴⁶, este dovada unui fierbinte patriotism. Îndemnurile marelui filozof — politică autarhică, exploatarea la maximum a posibilităților solului, armată națională, politică fiscală sănătoasă — sînt zămislite din cunoașterea profundă a realităților moreote din primele decenii ale veacului al XV-lea.

Cele mai prețioase contribuții ale savantului român la istoria imperiului de pe malurile Bosforului sînt prilejuite de evidențierea factorilor de rezistență a statului Paleologilor, după ce acesta pierduse forța sa „ca putere materială, ca teritoriu, ca finanțe, ca armată, ca viață economică”¹⁴⁷. N. Iorga relevă originea diversă, complexitatea și spiritul contradictoriu în care au acționat elementele de rezistență, ținînd fie de trăsăturile tradiționale ale imperiului ecumenic, fie de fenomenele apărute în ultimele veacuri ale istoriei bizantine, fie, în sfîrșit, de factori exteriori Bizanțului.

Între aceștia din urmă, istoricul român revine în mai multe rînduri asupra intereselor thalassocrațiilor italiene de menținere a Imperiului bizantin¹⁴⁸ — pe alocuri și temporar politica lor, îndeosebi a Genovei, nu a fost lipsită de contradicții —, care le asigura exploatarea strîmtorilor și a întregului spațiu pontic, tot așa cum, cîndva, negustorii lagunelor se înversunaseră să apere cu orice preț creația artificială a cruciaților din 1204.

Printre elementele apărute în ultima perioadă a istoriei imperiale, N. Iorga pune în lumină rolul sentimentului național neolenic. Sub semnul acestui sentiment avea să-și ducă scurta sa existență statul Paleologilor, constituind unul din factorii de menținere a unității morale a acelor „membra disjecta”¹⁴⁹ ale imperiului, în mijlocul anarhiei și depreziunii morale din ajunul prăbușirii și, mai tîrziu, de conservare a ființei grecești sub dominația cuceritorului oriental, după căderea metropolei lui Constantin sub Mahomed al II-lea. Căci dacă n-ar fi existat „această mișcare de reacție asiatică împotriva internaționalismului „roman”, întreg acest efort de a rămîne ei înșiși, Grecii ar fi fost, fără îndoială, invadați spiritual după ce au fost distruși din punct de vedere material de Turci”¹⁵⁰.

Dar atenția savantului român este îndelung reținută de acele elemente, care, ținînd de esența însăși a milenarei existențe bizantine, nu au pălit o dată cu declinul forței materiale a imperiului.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 269.

¹⁴⁶ Παλασιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, ed. Sp. Lambros, III, 1926, p. 253—264; IV, 1930, p. 119—124. Cf. Zakythinos, *Le Despotat de Morée*, I, Paris, 1932, p. 176—180.

¹⁴⁷ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 193.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 168, 281, 284, 285.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 248.

¹⁵⁰ N. Iorga, *Formes byzantines...*, p. 161.

Convins că „stările de spirit domină totul”¹⁵¹, N. Iorga releva importanța vechii idei imperiale, într-o epocă în care „idealismul evului mediu, ideea de autoritate primară din care descinde totul și care, din acest fapt, depășește orice fundament de ordin material, nu era moartă”¹⁵². Chiar uzurpatorii stărilor vechi de lucruri nu fac altceva decât să înlăture formele pentru a prelua sensul lor.

În același sens cu ideea imperială, dar într-un mod mult mai activ, au acționat „civilizația bizantină, care continua să dețină și să dezvolte moștenirea elenică, incomparabilă, și... suveranitatea ecumenică, asupra întregului Orient, a Bisericii sale, care era, în rest, singura liberă printre toate cele din această parte orientală a vechii Monarhii creștine”¹⁵³.

În pofida declinului inevitabil al statului Paleologilor, prestigiul ortodoxiei, a cărei inimă bătea în metropola lui Constantin, nu înceta să crească. Deși, local și temporar, nu au lipsit acte de rebeliune față de patriarhul ecumenic de la Constantinopol, cum a fost cazul Serbiei sau Moldovei, un imens spațiu din trei continente recunoștea supremația titularului patriarhiei constantinopolitane. Din Sudan și Egipt și pînă la Kiev și Moscova, șefii bisericii se supuneau, fără rezistență, ordinelor unui patriarh care reprezenta un stat în plină agonie¹⁵⁴. Biserica bizantină păstra în mod necesar „caracterul ecumenic împrumutat odinioară Statului, care îl pierduse de multă vreme”¹⁵⁵. Prestigiul nealterat al bisericii și-a aruncat razele asupra Bizanțului muribund, pînă în ultimele clipe ale acestuia. Căci, remarca Iorga, „pe baza acestei dependențe de ierarhie religioasă, aceea politică vine de la sine”¹⁵⁶.

Perioada ultimei dinastii imperiale a cunoscut una din cele mai fecunde și mai inspirate etape ale civilizației bizantine. Nu este cazul să stăruim asupra aparentului paradox, ci ne vom limita să pomenim zonele sale de iradiere și modul în care a înrîurit menținerea prestigiului statului basileilor. N. Iorga stăruie mai întîi asupra utilizării limbii grecești în regiunile învecinate, fenomen strîns legat de prestigiul civilizației bizantine. Pretutindeni în lumea balcanică, în Serbia, unde era întreținută chiar o cancelarie greacă¹⁵⁷, în Bulgaria, pe țărmul adriatic și în alte zone ale peninsulei se folosea limba prestigioasă a fostului stat ecumenic. Acolo unde greaca nu era înțeleasă operele bizantine erau traduse în slavă, și astfel, la originea oricărui efort istoriografic slav și, indirect, român, au stat traducerea din secolul al XIV-lea din cronicile bizantine¹⁵⁸. Dar

¹⁵¹ Idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 160.

¹⁵² N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, p. 248.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 193.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 221.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 220.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 244.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 194.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 195.

greaca era folosită nu numai în statele balcanice, ci și în arhipelagul latin de ducii venețieni, de membrii familiei Gattilusio, atrași de căsătoriile cu prințese bizantine sau de steaua cu vulturul bicefal, pe care au și adoptat-o, de regii latini ai Ciprului, care au întrebuințat-o ca pe o limbă internațională în relațiile cu sultanii turci din Asia Mică¹⁵⁹. Arta Paleologilor constituie unul dintre cele mai interesante capitole ale civilizației bizantine a cărei origine a trezit discuții ale căror ecouri nu s-au stins nici pînă azi. Pentru N. Iorga, opinie împărtășită de renumiți specialiști ai domeniului¹⁶⁰, originea noii arte, „cu această putere de expresie și o libertate a mișcărilor pe care trecutul nu le cunoscuse, cu un simț viu al culorii, care corespunde unei tinereți a spiritului, cu o plăcere de viață nebănuită într-o lume vizibil condamnată să moară în centrul său de expansiune, cu o predilecție pentru frescă într-o epocă de sărăcie, în timp ce mozaicul moare după splendorile fundației constantinopolitane de la Kahrie. . .”¹⁶¹, trebuie căutată în adîncurile insondabile ale unei civilizații bizantine, capabilă oricînd să-și reînnoiască formulele. Înriirile ei le întîlnim nu numai la Gattilusio din Arhipelag, pe jumătate grecizați, la bulgari, la sirbi, la Arta în Epir sau în Cephalonia, sub Carpați, la biserica princiară de la Argeș sau la primele biserici domnești din Moldova, ci au ajuns mult departe „pînă în fundul Poloniei, cu care întrețineau raporturi de cruciadă, pe malurile îndepărtate, la Caffa și spre Caucaz, ale Mării Negre”¹⁶². Chiar și șefii brutali ai companiei catalane, la Atena și Theba, sau unii sultani otomani¹⁶³ mărturisesc o vie atracție pentru strălucita artă ce înflorea în Bizanțul muribund.

Aceste elemente de rezistență au supraviețuit morții Imperiului bizantin, căzut sub loviturile lui „el fatih”, și aveau să constituie acel „Bizanț după Bizanț” ale cărui înriuriri asupra unei vaste regiuni din Europa de est și sud-est au fost relevate, ca nimeni altul, de învățatul român.

În rîndurile de față ne-am propus a ne mărgini la unele dintre cele mai importante idei dezvoltate de istoricul român asupra veacului al XIII-lea bizantin. Intuind complexitatea și locul acestei perioade în destinul imperiului, Nicolae Iorga s-a oprit asupra „ideilor generale” ale epocii, asupra zonelor sale profunde. În acest sens, evidențierea premiselor conștiinței naționale neoelenice sau a elementelor de rezistență din evoluția ultimelor veacuri ale imperiului reprezintă importante contribuții la istoria bizantină. Nu lipsesc, de bună seamă, concluzii unilaterale, adesea contradictorii chiar — am trecut peste erorile de detaliu

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 196.

¹⁶⁰ Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1926, ed. a II-a, t. 2, p. 751.

¹⁶¹ N. Iorga, *Hist. de la vie byz.*, III, p. 245.

¹⁶² *Ibidem*, p. 245—246.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 249—250.

dintr-o operă, cum este aceea a savantului român, care se adresează înainte de toate gândirii, reflecției lectorului —, izvorite din formația sa idealistă ori din stadiul la care se aflau cercetările în acest domeniu la vremea sa. Dar la un istoric de larg orizont, cum este N. Iorga, chiar și în cazul acestor din urmă concluzii, nu lipsesc idei înnoitoare sau sugestii fecunde.

NICOLAS IORGA ET LES PROBLEMES CONCERNANT LA BYZANCE DU XIIIe SIECLE

RÉSUMÉ

L'auteur de l'article a essayé de mettre en lumière l'originalité de la vision du grand historien roumain concernant Byzance, et, en premier lieu, la place qu'il accordait au XIIIe siècle dans le schéma de déroulement de l'histoire byzantine.

La première partie de l'étude analyse les conceptions de Nicolae Iorga sur le caractère de l'Empire en liaison avec les traits du monde moyenâgeux de l'Occident. Si ce dernier, beaucoup idéalisé dans l'œuvre du savant roumain, est caractérisé par la création et la spontanéité, l'Empire byzantin, dans son existence millénaire, signifia l'ordre et la tradition. Dernier terme d'un processus commencé longtemps avant, l'année 1204 marqua un vrai tournant dans le cadre de l'histoire impériale, notamment „l'implantation” brutale, entre les frontières byzantines, de nouvelles réalités propres à la société occidentale.

La seconde partie embrasse les contributions du savant roumain à l'étude de l'histoire byzantine d'après 1204. L'un de ses mérites essentiels est d'avoir mis en lumière les conditions et la signification de la genèse des prémisses de conscience nationale néohellénique. Bien que non sans certaines contradictions, N. Iorga a surpris avec justesse les causes du phénomène dans le cadre des lourdes épreuves par lesquelles passait le monde byzantin après la IVe croisade, dans les conditions de la conquête occidentale.

Un autre chapitre s'attaque aux contributions de l'historien quant aux influences occidentales sur le monde byzantin tardif et, surtout, sur la Morée. En cet ordre d'idées, le savant roumain soulignait puissamment le rôle du facteur local, autochtone, dans le cadre de la synthèse de la société de Morée.

Enfin, la dernière partie de l'étude s'arrête aux mérites de Nicolae Iorga pour avoir souligné les facteurs de résistance dans l'histoire des derniers siècles de l'Empire : l'autorité de l'Eglise, les influences de la civilisation byzantine, le sentiment national néohellénique.

ÎN studiile consacrate pînă în prezent activității istorice a lui Nicolae Iorga s-a menționat nu o dată¹ valoarea contribuțiilor sale la elucidarea unui capitol de istorie universală care-și reclamă dreptul la o analiză aparte și își datorează într-o măsură deloc neglijabilă ponderea pe care a atins-o ulterior pe tărîmul cercetării istorice activității învățatului român, capitol pomenit adeseori sub denumirea încă neconsacrată de cruciade tîrzii². S-ar putea spune că pentru Iorga acesta a constituit un domeniu preferat de cercetare, cu care și-a făcut chiar debutul în studiile istorice.

Într-adevăr, ajuns la Paris la începutul ultimului deceniu al veacului trecut și dorind să schimbe preocupările de limbă greacă pentru care fusese trimis de către autoritățile românești cu acelea de istorie în general și medievistică în special, tînărul savant se conforma recomandărilor și sugestiilor eruditului Charles V. Langlois³, fiul cunoscutului specialist al Armeniei medievale, de a pregăti o teză despre Philippe de Mézières, cel ce fusese unul dintre promotorii de frunte ai ideii de cruciadă în veacul al XIV-lea, asupra vieții și activității căruia arhiva mănăstirii Celestiniilor din capitala franceză oferea o foarte bună bază documentară. Sursele lucrării nu aveau însă să se limiteze la acest unic depozit documentar, ci, completate cu informații provenite din alte însemnate arhive și biblio-

¹ M. Berza, *Nicolae Iorga, istoric al evului mediu*, București, 1944, p. 20 și mai ales p. 39—41; Fr. Pall, *Nicolae Iorga și problemele de istorie universală*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, seria istorică, fasc. 1, Cluj, 1966, p. 40.

² Aceeași denumire apare în trimiterile indicate la nota anterioară, ca și în alte cazuri precum articolul Prof. M. Berza, *Der Kreuzzug gegen die Türken, ein europäisches Problem*, în „Revue Historique du sud-est européen”, XIX, București, 1942, p. 60; Iorga folosește foarte rar acest termen, spre exemplu pe prima pagină a articolului *Latins et Grecs d'Orient et l'elablisement des Turcs en Europe (1342—1362)*, în revista „Byzantinische Zeitschrift”, XV, München, 1906, p. 179, unde despre papa Clement al VI-lea (1342—1352) se exprimă că „ne donna jamais de grandes preuves d'enthousiasme pour ce pauvre échantillon de tardive croisade qu'il put ébaucher”. În rest uzitează termenul general de cruciade chiar cînd se referă la perioade ulterioare veacului al XIII-lea. Pentru termeni diferiți folosiți de alți învățați exemplificăm prin G. Schlumberger și R. Grousset care le-au numit „les arrière-croisades” (în *Byzance et croisades*, Paris, 1927, p. 283—336 și resp. *Les croisades*, Paris, 1948, p. 118).

³ N. Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, vol. I, Buc., 1934, p. 217, idem. *Oameni cari au fost*, ed. I. Roman, București, 1967, vol. II, p. 249—250, nnde vorbește cu recunoștință despre acest fost profesor al său, specialist în istoria Franței medevale. Informații inedite asupra aceleiași perioade au fost puse în lumină în articolul lui Eugen Stănescu *Contribuții la biografia de istoric a lui N. Iorga. Începuturile activității științifice (1890—1894)*, (Pe baza arhivei Universității din Leipzig și a corespondenței inedite), în „Studii. Revista de istorie”, t. XVIII, nr. 6/1965, p. 1275—1312.

teci europene dublate de erudiția deja considerabilă a autorului, se vor materializa în teza prezentată Școlii de Înalte Studii din Paris, rămasă de autoritate pînă astăzi⁴. Între timp roadele unor asemenea laborioase cercetări se conturaseră parțial în doctoratul susținut în 1893 la universitatea din Leipzig cu profesorul Karl Lamprecht, care va fi unul din mentorii perioadei de afirmare a sa în creația științifică și pentru care va păstra aprecieri pozitive⁵. În vederea doctoratului a pregătit o teză înrudită cu cea deja menționată, care, prin perioada și aspectul subiectului propus⁶ reconstruie o atmosferă apropiată de aceea a comitatului de Savoia, căruia capitolul de cruciade tîrzii îi acordă un număr de pagini de nelipsit. Intenția de continuare a acestor preocupări se vădea și în anii veacului nostru premergători primului război mondial prin publicarea volumelor de documente cu *Note și extrase privind istoria cruciadelor în secolul al XV-lea*⁷. Ea a fost însă numai pe jumătate îndeplinită, deoarece scopul urmărit de el încă de la sfîrșitul veacului trecut și mărturisit în prefața unuia din volumele de început ale acestei serii, acela de a scrie o istorie generală a cruciadelor din veacul al XV-lea⁸, în care urma să folosească bogatul material documentar adunat în aceste volume, nu a mai fost realizat căci, așa cum cu o umbră de regret avea s-o afirme în ultimul an al vieții, alte preocupări nu i-au dat răgazul necesar pentru a o face⁹. Tot atunci reînnoia această promisiune făcută cu mai bine de patruzeci de ani în urmă, care poate ar fi fost îndeplinită dacă firul vieții sale n-ar fi fost curmat în chip violent la scurt timp după aceea.

Împrejurările în care debuta în studiul istoric la sfîrșitul veacului trecut erau ele însele de natură să-l orienteze spre o asemenea tematică. Era vremea cînd în Franța cunoașterea istoriei cruciadelor luase un avînt deosebit prin activitatea contelui Riant, un erudit neobosit și animator al „Societății Orientului latin” fondată în 1875, care se remarcase prin editarea revistei „Archives de l’Orient latin” și a unor numeroase alte studii despre cruciade, între care nu putem lăsa fără mențiune cartea lui Joseph Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIV-e siècle*, Paris, 1885, care a introdus conceptul de cruciadă tîrzie în cîmpul medievisticii. Deși „Societatea Orientului latin” n-a supraviețuit morții premature a întemeietorului ei survenită în 1888, tradiția sa a fost preluată de periodicul „Revue de l’Orient latin”, în ale cărui pagini apărea și un mic studiu de început al activității lui Nicolae Iorga¹⁰. Era de asemenea sfîrșitul

⁴ *Philippe de Mézières et la croisade au XIV-e siècle*, Paris, 1896.

⁵ *Oameni cari au fost*, ed. cit., vol. II, p. 29–33.

⁶ *Thomas III Marquis de Saluces*, Paris, 1893.

⁷ *Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XV-e siècle*, 6 vol., Paris-București, 1899–1916.

⁸ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XV-e siècle*, vol. II, Paris, 1899, p. V–VI.

⁹ *Les découvertes portugaises et la croisade*, în „Congresso de Mundo Português”, vol. III, Lisabona, 1940.

¹⁰ *Un projet relatif à la conquête de Jerusalem, 1609*, în „Revue de l’Orient latin”, tome II/1894, nr. 2, p. 183–189.

unui veac în care „problema orientală” fusese disputată în contextul politic general, când o serie de națiuni creștine se eliberaseră de sub dominația multiseculară a Imperiului otoman, împrejurări în care interesele de orice natură ale feluritelor factori europeni de însemnătate internațională căpătaseră orizonturi noi și noi cîmpuri de activitate, între care ultimul, dar nu și cel mai puțin important era și acela științific. Prin investigații în trecutul acestui Orient de dinaintea instaurării dominației otomane factorii interesați puteau întîlni o perioadă de cîteva veacuri de contact neîntrerupt între el și Europa central-occidentală, care putea fi în același timp un auxiliar și un argument prețios pentru o penetrație mai puternică a lor în această zonă geografică. Într-un asemenea context social-politic îmbinat pe planul investigației istorice cu progresele metodei pozitivistice de cercetare s-au pus bazele studiilor sistematice de bizantinologie ca domeniu aparte exact în perioada când tînarul Iorga, originar dintr-o regiune ce putea fi încadrată în patrimoniul acestui Orient, deci cu o formație psihologică mai adecvată și mai capabilă să-l înțeleagă, își începea activitatea cărturărească; crearea primelor catedre și reviste speciale de bizantinistică urma unor studii meritorii privind Orientul latin și statele din această regiune în perioada cruciadelor cum ar fi cele ale lui Buchon sau Carl Hopf pentru istoria principatelor latine din Grecia continentală¹¹, Louis de Mas-Latrie pentru istoria Ciprului¹², Dulaurier și Victor Langlois¹³ pentru Armenia medievală, generatoare a unui stat

¹¹ În afara cărții foarte uzitate privind istoria Greciei în evul mediu: *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit* (în Ersch-Gruber, *Allgemeine Enzyklopädie der Wiss. und Künste*, vol. 85 și 86), Leipzig, 1866—1868, Carl Hopf (1832—1873) are și meritul unei ediții de *Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues*, Berlin, 1873. J.—A.—C. Buchon a publicat la Paris în 1843 *Nouvelles recherches historiques sur la Principauté Française de Morée et ses hautes baronnies*, iar în 1875 *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, în care însemnată e traducerea în franceză a cronicii catalanului Ramon Muntaner, foarte utilizată de Iorga și asupra căreia a lăsat niște considerații care în concepția sa generală despre cruciadele tirzii și despre sfîrșitul evului mediu capătă o semnificație deosebită, cum se va vedea ulterior.

¹² L. de Mas-Latrie (1815—1897), în afara contribuțiilor însemnate la periodice cum ar fi „Bibliothèque de l'École des chartes” sau „Revue de l'Orient latin”, are în subiectul ce ne interesează meritul de a fi alcătuit o istorie amănunțită a regatului latin al insulei Cipru: *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, 3 vol., Paris, 1852—1861, precum și de a fi editat poemul lui Guillaume de Machaut: *La prise d'Alexandrie ou Chronique du roi Pierre I-er de Lusignan*, Geneva, 1877, descriind luarea Alexandriei de către cruciații conduși de regele Pierre I de Lusignan (1359—1369), în octombrie 1365.

¹³ Edouard Dulaurier (1807—1881) e mai cunoscut prin publicațiile de izvoare armenesti în traducere franceză, cum ar fi cronică lui Matei din Edessa. Victor Langlois (1829—1869), deja menționat, a publicat între altele *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, 2 vol., Paris, 1867—1869. Valoroasă pentru istoria cruciadelor e însă *Le Trésor des chartes d'Arménie . . . comprenant tous les documents relatifs aux établissements, fondés en Cilicie par les ordres de chevalerie institués pendant les croisades et par les républiques marchandes d'Italie, Venetia, 1863.*

de caracter singular în urma contactului cu cruciații apuseni, așa-numita Armenie Mică sau ciliciană¹⁴.

În studierea istoriei universale, Nicolae Iorga a fost atras pentru prima oară de acel capitol pe care el l-a denumit „istoria întregului Orient creștin”¹⁵, înțelegînd sub această formulă nu numai Imperiul bizantin, ci o dată cu el întregul Orient latin rezultat din cruciade, față de care Imperiul bizantin începînd încă din vremea Comnenilor (1081—1185) nu reprezenta altceva decît „imperiul de penetrație latină”¹⁶. Problemă-cheie a acestui Orient creștin, cruciadele tîrzii i-au constituit o veritabilă placă turnantă din care s-a inspirat în toate sectoarele mari ale muncii sale științifice — istorie occidentală, bizantină, osmană, românească — asupra cărora a revenit continuu, mereu reinnoit.

În acest domeniu relativ nou de cercetare și-a făcut Iorga începuturile activității sale istorice aplicînd ultimele noutăți la care se ajunsese în metodele de investigație istorică, pentru cunoașterea cît mai exactă, mai aproape de adevăr a faptului singular, irepetabil, a celui adevăr istoric concret pe care el l-a intuit, perceput, descris și realizat atît de bine în întreaga sa operă. Totodată, puternica-i personalitate a dat tehnicii sale de lucru acel caracter de singularitate ce constă în aceea că la el nu exista distincția temporară perceptibilă între fazele de creație ale unei lucrări, bunăoară între strîngerea, selectarea și redactarea materialului¹⁷, faze care în concepția sa de metodă istorică expusă studenților ca tînar profesor la Universitatea din București corespundeau celor trei calități ce le considera absolut necesare unui bun istoric: munca, inteligența și talentul¹⁸, acesta din urmă mai cu seamă literar¹⁹. Dacă a doua latură a metodei sale constînd în contopirea momentelor necesare în mod obișnuit la crearea unei lucrări istorice apare greu imitabilă, ba chiar imposibilă aproape, prima latură este în mod necesar imitabilă și demnă de privit mai de aproape, ca un bun exemplu și îndrumar pentru orice muncă științifică onestă: îmbinarea izvoarelor narative cu cele documentare, apelul cu primordialitate la cele documentare, inclusiv inedite culese de Iorga din diverse arhive și biblioteci europene, folosirea izvoarelor narative acolo unde celelalte nu oferă informații: istoriile scrise în ultimul veac din existența Bizanțului, dar mai cu seamă acelea scrise referitor la anumite zone mai restrînse ale Orientului creștin, pentru Iorga mult mai însemnate

¹⁴ Situată în regiunea cu același nume din sud-estul Asiei Mici, spre deosebire de Armenia propriu-zisă, așezată la nord-est de Asia Mică, în zona muntoasă dintre Marea Neagră și Marea Caspică și care pînă în veacul al XI-lea a constituit obiect de dispută între puterea bizantină și cea islamică. Vezi A. Salmasian, *Bibliographie de l'Arménie*, Paris, 1946. Pasionat al paralelelor și apropiierilor istorice, Iorga a considerat Armenia ciliciană ca fiind Neustria celeilalte Austriai — Armenia Mare.

¹⁵ Prefața la *Essai de synthèse sur l'histoire de l'humanité*, în *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 154.

¹⁶ N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, București, 1934, volumul al III-lea.

¹⁷ D.M. Pippidi, *Cuvînt înainte la N. Iorga, Materiale pentru o istoriologie umană*, ed. Liliana Iorga-Pippidi, București, 1968, p. XIII.

¹⁸ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 55.

¹⁹ Prefața la *Materiale pentru o istoriologie*, ed. cit., p. 5.

decît cele dintîi pentru această temă : renumita cronică a Moreei în diversele ei variante : greacă ²⁰, italiană ²¹, aragoneză ²² și franceză ²³, nu mai puțin valoroasa cronică a Ciprului scrisă de Leontios Machairas în veacul al XV-lea ²⁴, apoi cronicile lui Amadi ²⁵, Florio Bustron ²⁶ și Strambaldi ²⁷ pentru aceeași insulă ; pentru Armenia, pe lângă cele publicate de Dulaurier ²⁸ a dat o atenție deosebită celei a lui Jean Dardel descoperită și publicată de Ulysse Robert ²⁹. Nu lipsesc nici izvoarele orientale în măsura în care i-au fost accesibile direct, astfel *Geografia* lui Abulfeda ³⁰, ca și altele adunate de orientalistul Silvestre de Sacy ³¹. Cum cronicile turcești pentru perioada tratată nu erau încă publicate într-o limbă mai accesibilă, Iorga a suplinit această lipsă prin traducerile în latină datorate turcologului Löwenklau din secolul al XVI-lea, ca și prin unele ediții parțiale de cronici cum este cea a lui V. Bratutti ³². La această listă de izvoare narative orientale sau occidentale privind statele cruciate din Orient se adaugă utilizarea știrilor din alte izvoare occidentale care tratează cu precădere alte tematici, dar pot aduce elemente noi și în acest domeniu : cronică lui Jean Froissart ³³, operă a veacului al XIV-lea străbătută de

²⁰ Ed. J. Schmitt, *The Chronicle of Morea (Byzantine Texts, ed. J. Bury)* Londra, 1904 și ed. P.P. Kalonaros, *Τὸ Χρονικὸν τῆς Μωρέως* Atena, 1940. Schmitt are și un studiu asupra variantelor și tradiției manuscrise a acestei cronici : *Die Chronik von Morea. Eine Untersuchung über das Verhältnis ihrer Handschriften und Versionen*, München, 1889.

²¹ Ed.C. Hopf în lucrarea deja citată, *Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues*, Berlin, 1873, cu titlul *Cronaca di Morea*.

²² Ed. A. Morel-Fatio, *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea compilado por comandamiento de Don Johan Ferrandez de Heredia (Société de l'Orient latin, Série historique, 4)*, Geneva, 1885, cu traducere franceză.

²³ Ed. J. Longnon, *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204—1305)*, Paris, 1911. Iorga a folosit edițiile italiană, aragoneză și franceză (făcută de către Buchon înaintea lui Longnon), căci acestea erau publicate atunci : în ce privește ediția franceză, versiunea publicată de Longnon a fost compusă pe la mijlocul secolului al XIV-lea tot după o cronică italiană anterioară (cf. R. Grousset, *Les Croisades*, Paris, 1948 („Que sais-je ?”), p. 111).

²⁴ Ed. E. Müller — K.N. Sathas, *Chronique de Chypre* (Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes), 2 volume, Paris, 1881—1882, cu traducerea franceză. Mai tirziu a apărut o altă ediție — R.M. Dawkins, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus, entitled Chronicle*, 2 volume, Oxford, 1932, cu traducere engleză.

²⁵ Ed. René de Mas Latrie, Paris, 1891.

²⁶ Ed. R. de Mas Latrie, Paris, 1886.

²⁷ Ed. R. de Mas Latrie, Paris, 1893.

²⁸ *Historiens arméniens des croisades*, Paris, 1869.

²⁹ Pentru ultima perioadă de existență a Armeniei Mici important este, deși redus cantitativ, volumul de documente privind pe Lusignanii de acolo, publicat de V. Langlois, *Documents pour servir à l'histoire des Lusignans de la Petite Arménie (1342—1394)*, Paris, 1859.

³⁰ Ed. Reinaud și de Slane, *Géographie d'Aboulféda*, 2 vol., Paris, 1837—1840. Geograful arab devenise mai cunoscut europeanilor încă de la mijlocul veacului al XVIII-lea, cînd fusese tradus în latină de către Reiske, *Annales Moslemici*, Leipzig, 1754.

³¹ *Chresmatie arabe*, ed. a II-a, 3 volume, Paris, 1827.

³² *Historiae musulmanae Turcorum*, Frankfurt, 1591, sau *Annales sultanorum othmanidarum*, Frankfurt, 1596. Bratutti a editat în italiană cronică lui Saad-ed-Din, 2 volume, Viena-Madrid, 1649—52.

³³ După ed. A. Buchon, 3 volume, Paris, 1837—38, cronică lui Froissart a fost publicată și de Kervyn de Lettenhove, Bruxelles, 1863, acesta de pe urmă fiind folosit de Iorga ; o altă ediție a fost a lui Siméon Luce și G. Raynaud, Paris, 1869.

la un cap la celălalt de starea de spirit cavalerescă a nobililor feudali care i-a furnizat lui Iorga argumentul esențial în prelungirea cruciadelor dincoace de limita de sfârșit a perioadei lor clasice, o altă cronică franceză a celor patru primi regi din dinastia de Valois ³⁴, precum și cea a Călugărului de la mănăstirea Saint-Denis ³⁵, izvor foarte prețios pentru unele momente de la sfârșitul veacului al XIV-lea și începutul celui următor — cruciada de la Nicopole (1396), campania lui Boucicaut ³⁶ sau vizita împăratului Manuel al II-lea Paleologul în Occident (1399—1402).

În al doilea rînd ca însemnătate Iorga s-a folosit de cronicile italiene, prea numeroase pentru a fi menționate aici, publicate și republicate de la Muratori încoace, scrise în limba italiană sau latină; un loc aparte îl au cronicile papilor de la Avignon, pe care le putem considera mai degrabă franțuzești, deși au fost scrise în latină și publicate pentru prima oară de Etienne Baluze în 1693 ³⁷. Aici pot fi trecute și izvoarele ecleziastice, precum *Analele ecleziastice* ale lui Raynaldus continuatoarele celor ale lui Baronius, publicate în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea în diverse ediții și prelucrări, apoi izvoare privind cruciadele propriu-zise spre tipărirea cărora primul pas l-a făcut *Gesta Dei per Francos* editată de Jacques Bongars la începutul secolului al XVII-lea și, în sfârșit, acelea privind ordinele călugărești cu rol important în cruciade, cum este cazul bunăoară pentru tema de care ne ocupăm, mai ales cu ospitalierii, dar și cu franciscanii sau minoriții cu ramura lor specială a carmeliților, în rîndurile cărora a fost înregistrat și Pierre de Thomas, unul din cei mai buni prieteni ai lui Philippe de Mézières, propagandist exaltat al cruciadei și copârtaș de gânduri al său, mort la cîteva luni după expediția cruciaților conduși de Pierre I de Lusignan asupra Alexandriei (octombrie 1365). De altfel principalul izvor pentru cunoașterea vieții acestuia este biografia ce i-a scris-o Philippe de Mézières ³⁸. În privința celorlalte ordine călugărești, lăsînd la o parte cărțile pe atunci deja învechite datorate lui Hélyot ³⁹ și abatelui Vertot ⁴⁰, Iorga a avut la dispoziție dacă nu studii exhaustive, cel puțin o serie de ediții de izvoare narative și documentare ⁴¹.

³⁴ *Chroniques des quatre premiers Valois*, ed. S. Luce, Paris, 1862.

³⁵ *Chronique du Religieux de Saint-Denis*, ed. Bellaguet, 2 vol., Paris, 1811.

³⁶ Th. Godefroy, *Histoire du messir Jean Boucicaut, Maréchal de France . . .*, Paris, 1620.

³⁷ Ulterior ele au fost republicate prin grija lui G. Mollat, *Vitae paparum Avenionensium*, 4 vol., Paris, 1914—1927. G. Mollat este și autorul unei cărți despre papii de la Avignon.

³⁸ Singura ediție a acesteia era cea publicată în colecția „Acta Sanctorum”, iar în 1895 apărea studiul abatelui A. Parraud asupra vieții acestui personaj; mult mai tîrziu J. Smet a alcătuit o ediție superioară a celei din „Acta Sanctorum”, cu titlul: *The Life of Saint Peter Thomas by Philippe de Mézières*, Roma, 1954.

³⁹ P. Hélyot, *Histoire des ordres monastiques*, 8 vol., Paris, 1714—1719.

⁴⁰ R. — A. Vertot, *Histoire des chevaliers de S. Jean*, ediție princeps, 4 vol., Paris, 1726.

⁴¹ Pot fi citate: Wadding, *Scriptores Ordinis Minorum*, Roma, 1650; Monsignanus, *Bullarium Carmelitanum*, 3 vol., Roma 1715; Ripoll; *Bullarium ordinis fratrum Praedicatorum*, 8 vol., Roma, 1729—1740; Paoli, *Codice diplomatico del sacro militar ordine Gerosolimitano*, 2 vol., Lucca, 1773—1777; J. Delaville le Roulx, *Les archives, la bibliothèque et le trésor de l'Ordre de Saint-Jean de Jérusalem à Malte*, Paris, 1883. O completare de preț aveau să aducă cele 5 volume din *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Franceseano*, datorate lui Girolamo Golubovich, Florența, 1906—1925.

Mai sporadic se prezentau edițiile de documente pontificale ale vremii puse în discuție, corespunzătoare papilor de la Avignon, „marii schisme” a Occidentului și mișcării conciliare. Publicarea mai sistematică a acestora a început în ultimele decenii, prin grija lui Aloisie Tăutu sub titlul *Acta Romanorum Pontificum*. Se pare totuși că Iorga a fost înclinat să dea o mai mare atenție documentelor inedite culese de el decât celor publicate de alții.

În ce privește izvoarele germane, o dată cu decăderea accentuată a imperiului și a ideii imperiale s-a produs și decăderea genului de cronică imperiale (*Reichschroniken*) ilustrat în perioada anterioară veacului al XIV-lea. Folosite de Iorga și foarte caracteristice acestei vremi sînt cronicile orășenești, înfloritoare ca urmare a fărîmării germane din perioada ce a însoțit și a urmat prăbușirii casei de Suabia (1250—1268).

Iorga a cunoscut și izvoarele engleze, numai că acestea, începînd deja din veacul al XIII-lea și cu atît mai mult în cele următoare, au prea puține de spus în ce privește cruciadele. Anglia era prea departe de teatrul mișcării cruciate pentru ca după expirarea perioadei clasice a acesteia din urmă s-o mai poată reprezenta efectiv, mai mult decât persistența unei simple idei, cu toate că insula Cipru, cel mai durabil dintre statele create de cruciații occidentali și-a avut originile în cucerirea lui de la bizantini de către Richard Inimă de Leu, plecat în cruciada a III-a în ultima decadă a veacului al XII-lea.

Mai importante, mai ales dacă le comparăm cu perioada cruciadelor propriu-zise (sfîrșitul veacului al XI-lea — sfîrșitul veacului al XIII-lea), devin pentru cruciadele tîrzii izvoarele iberice. Pe lîngă cronică lui Ramon Muntaner de proveniență catalană, o valoare însemnată au izvoarele aragoneze, deoarece după „vecerniile siciliene” (1282) a urmat în Sicilia, în dauna dinastiei angevine instaurate și aceasta în dauna celei suabe, o dominație a coroanei de Aragon, ajunsă prin acest fapt într-un contact mai direct cu problemele orientale. Iorga a folosit *Analele* lui Zurita, greu de găsit în bibliotecile românești, căci nu se aflau alte ediții documentare pînă la cele datorate lui Finke⁴² și Rubió y Lluch⁴³, acesta din urmă însemnat ca istoric al prezenței catalanilor în Grecia și pe această cale un deschizător de orizonturi privind studii sistematice în direcția raporturilor dintre lumea iberică și Bizanț.

Grație faptului că în marea parte a veacului al XIV-lea Moreea latină s-a aflat sub suzeranitatea angevină, arhivele din Napoli folosite de Buchon și Hopf la vremea lor, asupra cărora se oprise deja în mod special Durrieu⁴⁴, au fost explorate ulterior și de către Iorga în *Notes et extraits*, în cuprinsul cărora se află și documente de proveniență napolitană interesînd cruciadele tîrzii.

Nu putem lăsa la o parte memoriile diferiților călători din veacul al XIV-lea și al XV-lea, pe care Iorga le-a urmărit cu o atenție specială

⁴² H. Finke, *Acta Aragonensia*, 3 vol., Berlin-Leipzig, 1908—1922.

⁴³ *Diplomatari de l'Orient Català, 1301—1409*, Barcelona, 1947.

⁴⁴ *Les Archives angevines de Naples*, 2 vol., Paris, 1886—1887.

și în istoria românilor, dar în cadrul temei de față călătoriile erau legate de mișcarea de pelerinaj⁴⁵ considerată ca o reciprocă a cruciadelor clasice, care la rindu-le au îmboldit într-atît setea de călătorii, încît istoricul român a relevat persistența spiritului cruciat și în descoperirile geografice. În tratarea cruciadelor târzii, Nicolae Iorga a utilizat pe Ludolf von Sudheim⁴⁶, pelerin german de la mijlocul veacului al XIV-lea, Hans Schiltberger, prizonier din armata creștină învinsă de turci la Nicopole⁴⁷, precum și alții între care mai însemnați din veacul următor i-au părut a fi Bertrandon de la Broquière⁴⁸ și Guillebert de Lannoy⁴⁹, ultimul fiind trimis al ducelui burgund spre a explora posibilitățile unei noi cruciade.

În sfîrșit Iorga s-a oprit și asupra autorilor de proiecte de cruciadă, gen de scrieri înfloritor la sfîrșitul veacului al XIII-lea și în special prima jumătate a celui de al XIV-lea : Pierre Dubois cu *De recuperatione Terrae Sanctae*, Ramon Lull cu *Liber de Fine, Liber de acquisitione Terrae Sanctae* și *Petitia ad acquirendam Terram Sanctam*, ultima adresată conciliului de la Vienne în Dauphiné (1311—1312), Hayton sau Hethum, prinț armean cunoscut prin *Flores historiarum Terrae Orientis*, Marino Sanudo Torsello cu *Secreta Fidelium Crucis* și Burcard sau Brochardus cu *Directorium ad passagium faciendum*, ea să-i cităm pe cei mai importanți cu ce au avut mai reprezentativ în această direcție. Deși Nicolae Iorga nu a consacrat studii speciale acestora, ci numai referiri de la caz la caz, totuși unele observații pot să faciliteze o abordare mai precisă a tematicii noastre. O bună parte a acestor memorii provin din lumea franceză sau sînt legate de ea. Un singur autor aparține lumii creștine orientale, armeanul Hethum, care în urma raziilor egiptene asupra patriei sale ciliciene s-a stabilit în Ciprul Lusignanilor unde a dat la iveală lucrarea sa întocmită la cererea papei Clement al V-lea. Toate aceste proiecte de după luarea cetății Accra de către musulmani (1291) sînt străbătute de ideea continuării luptei armate contra acestora, cu o singură excepție de nuanță la Ramon Lull, unul din primii misionari creștini în lumea islamică, de a cărui activitate se leagă crearea celor dintîi catedre de limbi orientale la universitățile europene, la care apare ideea de îmbinare a cruciadei militare cu cea pașnică de convertire. Cu unele excepții cum ar fi cazul venețianului Marino

⁴⁵ Își păstrează încă actualitatea studiul întocmit pe această temă de către R. Röhrich și H. Meissner, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Berlin, 1880. În aceeași direcție și-a făcut debutul în cariera științifică Riant cu *Expéditions et Pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des croisades*, Paris, 1865.

⁴⁶ Ludolph von Sudheim, *Libellus de itinere ad Terram Sanctam*, Stuttgart, 1851. Despre acesta v. Evelt, *Ludolf von Suthem, Pfarrer im Hochstift Paderborn, und dessen Reise nach dem heiligen Lande*, [1858].

⁴⁷ H. Schiltberger, *Reisebuch*, ed. V. Langmantel, Tübingen, 1885. Din aceeași perioadă datează și spaniolul Ruy Gonzales de Clavijo, *Historia del Gran Tamorlan . . .*, Madrid, 1782.

⁴⁸ *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, ed. Ch. Schéfer, Paris, 1892.

⁴⁹ Guillebert de Lannoy, *Voyage*, ed. Webb în „Archaeologia britanică”, XXI/1826 dată de Iorga în bibliografia de la începutul lui *Philippe de Mézières*. Același călător mai fusese publicat sub titlul *Voyages et ambassades, 1399—1450*, Mons, 1840, fiind amplu studiat de către Ch. Potvin, Louvain, 1878.

Sanudo care susține ideea colaborării cu Bizanțul în lupta contra lumii islamice, aceste planuri se fac ecoul intoleranței confessionale, exprimă lipsa de înțelegere față de riturile creștine orientale mergînd pînă la cereerea de supunere a lor cu forța bisericii romane, în spiritul intransigenței religioase specific perioadei papilor de la Avignon. Aceasta explică faptul că proiectele de restaurare a Imperiului latin de răsărit ce vizau depozitarea Paleologilor „schismatici” — cazul tentativei eşuate a lui Carol de Valois la începutul secolului al XIV-lea — au putut să se adape de la izvorul cruciadelor și să împrumute idealuri cruciate⁵⁰. Proiectul lui Burcard era adresat regelui Franței Filip al VI-lea de Valois în vederea plănuitei cruciade la care acesta urma să ia parte în fruntea unei coaliții în care mai intrau Veneția, Ciprul și ospitalierii din Rhodos, patronată de către papa Ioan al XXII-lea (1316—1334), eşuată complet din cauza izbucnirii războiului de o sută de ani între Franța și Anglia. Referitor la participarea Bizanțului la aceste planuri, fără rezultat de altfel, s-au emis diverse puncte de vedere. Este evident că istoricilor care concep cruciadele ca un fenomen aproape exclusiv occidental, limitat la timpurile lor clasice (sfîrșitul secolului al XI-lea pînă în veacul al XIII-lea), Bizanțul le apare cu atît mai puțin cruciat, mai cu seamă în veacul al XIV-lea. Pentru aceștia nu poate fi vorba de un Bizanț cruciat. Astfel e Waas — ea să luăm exemplul unui autor mai apropiat de vremea noastră — care contestă o continuare a cruciadelor dincoace de veacul al XIII-lea, căci spune că atunci cînd în împrejurarea menționată Bizanțul a cerut ajutor, nu s-a mai produs nici o cruciadă⁵¹. La susținătorii tezei cruciadelor tîrzii — Aziz Atiya spre exemplu⁵² — Bizanțul apare în chip subînțeleș ca un stat cruciat. Este drept că în Bizanț poziția vehement antilatină⁵³ a domniei lui Andronic al II-lea de pînă la izbucnirea conflictului cu nepotul său, viitorul împărat, a cunoscut în perioada 1322—28 o ușoară îndulcire datorită conflictului între bunic și nepot, conflict care favorizase un nou val de extindere otomană în Asia Mică și obligase părțile în luptă în căutare de aliați externi la poziții oscilante și mai puțin rigide, aplecate spre compromisuri, conjunctură ce explică și relansarea primului proiect de unire religioasă din numeroasa serie a celor ce vor urma pînă la sfîrșitul Bizanțului în cercul vicios în care bizantinii cereau ajutor occidental contra turcilor ca o condiție prealabilă a unirii, iar occidentalii cereau unirea

⁵⁰ Cf. Iorga, *Rhodes sous les Hospitaliers*, Paris-București, 1931, p. 51.

⁵¹ A. Waas, *Geschichte der Kreuzzüge*, vol. II, Freiburg im Breisgau, 1956, p. 305.

⁵² A.S. Atiya, *The Crusade in the later Middle Ages*, Londra, 1938, p. 111—113 și mai ales la p. 23, unde spune că „ideea de cruciadă în timpurile medievale tîrzii nu se limita la Europa și Levant” (intrînd în ea și factorul mongol).

⁵³ Anularea completă a unirii religioase de la Lyon (1274), care i-a și atras excomunicarea de către papă, a fost însoțită și de o serie de acțiuni antilatine între care izgonirea minorităților din Constantinopol (1307), ca și a patriarhului latin de aici, a cărui funcție fusese instaurată în urma cruciadei a IV-a (1204), nevoit să se refugieze în Negropont (1309) — Eubea Veneției — sînt numai cîteva episoade ale acestei politici (cf. L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969, p. 336—337 și 346).

religioasă ca anterioară ajutorului⁵⁴. A cere însă ajutor Occidentului însemna oare că Bizanțul era un stat cruciat? Este știut că în disputa încă neîncheiată privind existența unei cereri de ajutor din partea Bizanțului față de Occident, ce ar fi jucat un rol în declanșarea cruciadelor, Iorga a fost printre cei mai vehemenți oponenți ai acestui punct de vedere, negînd complet acea scrisoare a lui Alexios Comnenul către contele Robert de Flandra⁵⁵. De aici reiese evident că între cererea de ajutor și cruciadă nu există nici o legătură. Este primul punct al concepției lui Iorga în această direcție. Pentru a extrage răspunsul la întrebarea mai sus pusă se cuvine o cît de scurtă expunere a orizonturilor pe care acesta le-a dat cruciadelor în general, celor tîrzii în special.

Poate cel mai semnificativ pentru schimbarea de mentalitate produsă în lumea occidentală în privința modului de înțelegere al mișcării cruciate la sfîrșitul perioadei clasice este proiectul de cruciadă emis de Pierre Dubois, purtător de cuvînt al aspirațiilor monarhiei franceze centralizate, considerat de unii exegeți ai operei sale ca unul dintre primii publiciști medievali, pe de o parte orientat deci spre lumea modernă, pe de alta, susținînd cruciada, spre lumea medievală. Pentru reușita cruciadei el recomanda o pace generală între creștini, unirea tuturor ordinelor călugărești, convocarea unui conciliu și — faptul cel mai important — trecerea conducerii generale a acesteia de la împăratul german la regele Franței. Planul său simboliza creșterea Franței⁵⁶ și declinul puterii germane, unde înfrîngerea Hohenstaufenilor marcase înfrîngerea ideii imperiale, sub semnul căreia se desfășurase toată viața de pînă atunci, în avantajul statului „național”, al acelei unități teritoriale de care vorbește Iorga, căreia îi va aparține de aci înainte viitorul. Dar evul mediu nu era încă terminat. Susținător al monarhiei franceze, P. Dubois a dorit ca protectorul și protejatul său regele Filip al IV-lea cel Frumos (1285—1314), învingător în conflictul cu papa, să fie ales împărat. Or, pentru a dobîndi o asemenea autoritate universală, avea nevoie de o idee universală, care nu putea fi decît una medievală; și care alta putea fi mai vie și mai puternică decît aceea de cruciadă? Numai că modul de manifestare al unei atare idei într-o lume care nu mai era într-atît de medievală dădea naștere la contradicții. Chiar și o instanță ecleziastică precum conciliul de la Vienne (1311—12) s-a făcut ecoul unei contradicții aprofund desființarea ordinului călugăresc al templierilor, o creație a cruciadei, despre care se spunea că ar fi căzut în patima puțin medievală a cămătăriei⁵⁷. În aceeași atmo-

⁵⁴ Încă de autoritate pe această temă rămîne studiul lui M. Viller, *La question de l'Union des Églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274—1438)*, în „Revue d'histoire ecclésiastique”, 17/1921, p. 260—305, 515—532 și 18/1922, p. 20—60.

⁵⁵ Între altele *Histoire de la vie byzantine*, vol. III, p. 4.

⁵⁶ Franz Heidelberger, *Kreuzzugsversuche um die Wende des 13. Jahrhunderts*, Berlin-Leipzig, 1911, p. 70—72.

⁵⁷ Despre teza apărută de biserica romană în evul mediu, aceea a „prețului just”, există lucrarea lui F. Schaube: *Der Kampf gegen den Zinswucher, ungerechten Preis und unlauteren Handel im Mittelalter*, Freiburg, im Breisgau, 1905.

feră faimosul cancelar al regelui francez, Guillaume de Nogaret se făcea și el autor al unui proiect de cruciadă condusă de regele Franței, în care punea ca prim pas pentru trecerea la acțiune desființarea templierilor, care-și neglijaseră obligațiile și pierduseră Ierusalimul⁵⁸. Interesantă în sine în măsura în care era autentică, ideea de cruciadă putea servi încă mult timp după scurgerea perioadei ei de efervescență drept paravan pentru cele mai diferite intenții și acțiuni laice, cu totul străine de dînsa. De altfel Iorga nu și-a făcut iluzii și nu a văzut nici chiar în cruciadele clasice o manifestare pură a acestei idei, accentuînd rolul diverselor interese reale în desfășurarea lor⁵⁹.

Cruciadele, fenomen fundamental al evului mediu, au fost abordate de învățatul român prin prisma concepției sale plurivalente despre permanențele istorice, acele „linii comune”, „scheme de dezvoltare”⁶⁰, „idei generale” sau „principii explicative imanente dezvoltării istorice”⁶¹, deci nu se limitează numai la cele analizate în comunicarea expusă la Congresul de la Zürich (1938)⁶², care sînt de considerat drept niște categorii generale, expresii generalizate ale permanențelor, căci în fapt în cunoașterea istorică se pot deosebi mai multe permanențe, raportate la domenii și grade diferite. În cazul cruciadelor, permanențele folosite de Nicolae Iorga au fost noțiunile de Orient și Occident. El a văzut această distincție și a recunoscut-o ca pe o categorie de largă generalizare, ca o permanență a istoriei, în același timp însă într-o unitate de concepție. Orientul însemna estul Europei și citeva regiuni ale Asiei care au participat la civilizația europeană, deoarece au fost formate și educate la școala Imperiului bizantin, care în concepția sa istorică a constituit o parte componentă a civilizației europene⁶³: „Orientul se compune din imperiul roman de la Bosfor și din statele musulmane care aparținuseră cîndva cezarilor Bizanțului”⁶⁴. În mod firesc Occidentul includea sfera de teritorii vest- și central-europene în care existase Imperiul roman de apus, în care s-a creat Imperiul medieval apusean, de cultură în limba latină (în vreme ce aceea a Bizanțului era în limba greacă), de apartenență etnică preponderent romano-germană. Totuși la Iorga e greu să întîlnim o definire clară

⁵⁸ Heidelbergger, *op. cit.*, p. 74—75.

⁵⁹ Vezi explicarea cauzelor reale, de altă natură decît ideale ce a dat-o cruciadelor clasice în cursul litografiat de istoria evului mediu, vol. II, < Buc., 1904 >, p. 951—961; *ibid.*, p. 891.

⁶⁰ M. Berza, *Știință și metodă istorică în gândirea lui Nicolae Iorga*, București, 1945, p. 36—37 (extras din „Memoriile secțiunii istorice a Academiei Române”, XXVII/1945).

⁶¹ Al. Elian, *N. Iorga și istoria universală*, în „Studii. Revista de istorie”, nr. 18/1965, p. 1269.

⁶² *Les permanences de l'histoire*, publicată în RHSEE, XV/1938, p. 205—222.

⁶³ O părere similară a fost dezvoltată de Herbert Hunger în *Byzantinische Geisteswelt*, Baden-Baden, [1958].

⁶⁴ N. Iorga, *Quelques observations sur les rapports entre le monde oriental et les croisés*, în „Mélanges F. Lot”, Paris, 1925, p. 259.

a Occidentului după modelul celei date Orientului, cert e însă faptul, mult mai important pentru noi, că ambele noțiuni separate sînt complementare, că una este pandantul celeilalte în realizarea unității evului mediu care a fost lupta de a restabili și a avea Imperiul — teoria politică fundamentală a evului mediu : „Tot ce se petrece în Europa și în regiunile vecine ale Asiei [adică exact complexul Orient-Occident — *T. T.*]... poate fi clasat sub această rubrică pentru restabilirea imperiului. Este adevărata unitate a evului mediu”⁶⁵. E necesar decia istoria evului mediu să urmărească nu națiile izolate, care atunci nici n-au existat, ci „aceste lupte nesfîrșite, această continuă încordare a tuturor popoarelor pentru a avea Imperiul, singurul Imperiu”⁶⁶. Separarea acestei unități în două nu s-a operat în gîndirea sa nici prin criterii de rasă, nici de limbă, nici de teritorii, ci prin două categorii istorice⁶⁷.

Celor două permanențe ale unității evului mediu european determinat de factorul creștin ca element fundamental în concepția lui Nicolae Iorga⁶⁸ corespund — în ce privește fenomenul medieval cel mai legat de factorul creștin care au fost cruciadele — două categorii de cruciadă : una latină, alta bizantină. Prin aceste viziune nouă concepția clasică asupra cruciadelor referitoare numai la o anume societate — Occidentul medieval — și la o anume perioadă — veacurile al XI-lea, al XII-lea și al XIII-lea — apare ca accepția restrînsă a sensului mai larg pe care Iorga l-a atribuit cruciadelor, care după el n-au fost numai occidentale și nici nu s-au limitat numai la perioada lor clasică, operîndu-se astfel o substanțială extindere temporală și spațială a acestora. Am putea spune că raporturile între cruciadele clasice și celelalte cruciade — înțelegînd prin acestea din urmă orice alte mișcări de caracter asemănător celor dinții, petrecute în evul mediu creștin indiferent de spațiu și timp, și care pe drept sau pe nedrept au putut să îmbrace caracter de cruciadă sau acest caracter le-a fost atribuit de către alții — prezintă un aspect de similitudine cu raporturile între feudalismul teritoriilor aparținînde anterior Imperiului carolingian și celelalte structuri sociale apărute și menținute vreme relativ mai îndelungată și în chip variabil în alte regiuni ale globului, adică între feudalismul considerat de către unii autori „clasic” și alte feudalisme mai mult sau mai puțin clasice. Așa cum argumentarea existenței acestora necesită o permanentă raportare a lor la tipul clasic, la fel și argumentarea afirmativă a cruciadelor tîrzii solicită o raportare la cruciadele clasice.

⁶⁵ În *Generalități* ..., ed. cit., p. 133.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 134.

⁶⁷ „Mais en dehors des races, en dehors des territoires, Mais en dehors même des formations d'État, il y a quelque chose qui distingue ces deux régions et dont il faut chercher les premiers éléments dans le passé”, în *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Age*, Paris, 1923, p. 4. Aceași teză e dezvoltată în comunicarea la Congresul de la Oslo (august, 1928), publicată în BSHAR, XV/1929, unde vorbește de unitatea și confruntarea Orient-Occident, cu referire specială la era cruciadelor : *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Age*.

⁶⁸ Cf. M. Berza, *Nicolae Iorga, istoric al evului mediu*, Buc., 1944, p. 24.

Examinînd multiplele definiiri care s-au dat și mai pot fi încă date cruciadelor (clasice), în atît de abundenta lor bibliografie ⁶⁹, trebuie arătat că semnificația lor a fost desprinsă în moduri foarte diferite de diverșii autori, în funcție de contextul spiritual și politic în care aceștia au trăit, de la considerarea lor de către gînditorii medievali ca războiul sfințit de papă și condus de acesta, dacă nu chiar de Christ însuși — așa cum se credea în secolul al XII-lea, în vremea de efervescență maximă a cruciadelor ⁷⁰ — pînă la interpretarea lor de către ilumiști, cu diverse variante intermediare, ca o manifestare de bigotism medieval. Dacă pentru Michaud, legitimist francez din vremea revoluției franceze și a lui Napoleon I, cruciadele constituiau un fapt romantic servind ideilor sale politice ca manifestarea cea mai expresivă a evului mediu și totodată un argument pentru restaurarea Bourbonilor, Iorga mărturisește intenția de analiză științifică a lor, liberă de orice romantism ⁷¹. La prima vedere pare paradoxal că la începutul *Scurtei istorii a cruciadelor* expune o atare profesiune de credință pentru ca să încheie cu un capitol despre cruciadele tîrzii pe care le intitulează totuși „Efforts romantiques de délivrance”. O oprire mai stăruitoare asupra modului în care abordează această tematică în scrierile sale care o tratează în mod special, alteori numai în treacăt, în diverse prefețe, conferințe sau articole ce se adresează unui public mai larg — și e de remarcat că de multe ori concepția lui e mai ușor circumscrisă în cîteva pagini dintr-o introducere sau o conferință decît în lucrări special consacrate — arată că nu avem a face în acest caz cu nici un paradox, ci cu o concepție cît se poate de sistematică; paradoxul nu aparține minții sale, ci e o realitate existentă în însăși desfășurarea cruciadelor tîrzii care include în sine elemente de contradicție — așa cum s-a semnalat cîteva pagini mai sus — prin raportare la cruciadele clasice. Acest fapt îl dezvoltăm mai pe larg.

Cruciadele clasice sînt un fenomen medieval clasic, într-o societate în care puterea era stabilită în funcție de ierarhia feudală ce depășea

⁶⁹ Hans Eberhard Mayer, *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge*, Hannover, 1960, notează lucrările *Notes et extraits* și *Philippe de Mézières* între acelea de o importanță deosebită pentru istoria cruciadelor, la numărul 1 389 și resp. 2 242.

⁷⁰ Poate fi invocat ca exemplu clasic al acestei stări de spirit adunarea (Reichstag) pentru pregătirea cruciadei a treia convocată de către Frederic I Barbă Roșie în 1188 la Mainz, pe care însă nu împăratul s-a considerat că o prezidează, ci scaunul prezidențial a fost lăsat liber pentru Christ, căci numai lui — șef al armatei cruciate — i se cuvenea această demnitate (A. Waas, *op. cit.*, vol. I, Fr. i Br., 1956, p. 11, cf. H. Hagenmeyer, *Kreuzzugsbriefe*, IV, p. 138).

⁷¹ „Ce domaine de l'histoire se dégage enfin complètement des réminiscences romantiques et du bagage de l'érudition superflue et encombrante pour être considéré d'après les besoins intellectuels de notre époque et interprété selon les idées maîtresses de la société contemporaine” (*Brève histoire des croisades*, Paris, 1924, p. XVIII din prefață). Iorga nu se oprește decît în treacăt asupra acestor „idei stăpînitoare” din vremea cînd scria acestea, atunci cînd adaugă spre sfîrșitul aceleiași prefețe că e vorba de fenomene marcînd vitalitatea țărilor occidentale, a lumii latine și a Franței în primul rînd și conștiința ce după părerea lui trebuia s-o aibă această lume față de sacrificiile ei și în fața concurenței rivalilor ei (ebenda, p. XIX), adică probabil lumea europeană unită sub steag francez, așa cum se rezolvase aceasta după primul război mondial, soluție agreată și promovată de el pe plan politic.

limitele statelor și în fruntea căreia se aflau de drept și adeseori chiar și de fapt imperiul și papalitatea. Conflictele dintre cele două forțe de caracter universal au constituit un factor de slăbiciune chiar în desfășurarea cruciadelor clasice. A doua jumătate a veacului al XIII-lea, fiind imperiul e definitiv învins, dar și papalitatea slăbită, poate servi și ca perioadă de tranziție de la cruciadele clasice la cele târzii. Fenomenul cruciadelor clasice marcase în aceleși timp creșterea internă a Europei occidentale și nevoia de revărsare în altă parte, care la acea dată putea fi numai Orientul.

Așa cum s-a semnalat, Nicolae Iorga a considerat cruciadele ca un element de unitate între Orient și Occident. Conform părerii învățatului român ele au și realizat o asemenea unitate, iar societatea bizantină a acceptat dominația latină în forma ei cavalească, mergând chiar mai departe în afirmația că de n-ar fi venit cruciada a IV-a această unitate s-ar fi accentuat și ar fi rezultat cea mai reușită formă de stat, „mettant ensemble le capital de l'Orient, qui est la tradition et l'autorité et le capital de l'Occident, qui est l'initiative et la création populaire”⁷². Este greu de verificat o posibilitate în eventualitatea unui fapt istoric ce nu s-a produs și Iorga n-a fost pentru speculații de asemenea caracter, dar părerea lui aici poate fi confirmată și de faptul că în Orientul latin clasa municipală — orașenimea — s-a apropiat de cea feudală într-o măsură ce nu s-a produs niciodată în Occident⁷³. Dar ceea ce s-a format efectiv ca expresie a acestei unități aduse prin cruciade a fost Orientul latin, diversele „Franțe” create în Orient, cărora Iorga le-a consacrat studii și cărți aparte, acel „monde mélangé, celui de la « chronique » bilingue, avec des châtelains francs, des prêtres de deux confessions, des bourgeois attendant à deux races et des serfs grecs qui introduisent jusque dans leur langue des notes françaises avec des notions de vie organisée toutes nouvelles”⁷⁴, lume care a transformat profund Bizanțul, al cărui împărat însuși „ieșind din imobilitatea sa aproape rituală” adopta obiceiuri cavalești aduse din Occident, „ces régions de vitalité et d'initiative d'où on sentait avancer le souffle de l'avenir”⁷⁵. Cu aceasta se evidențiază a doua atitudine a lui Iorga față de cruciade ca evenimente ce au marcat prisosul de viață și de energie al Occidentului față de Orient⁷⁶.

Este tocmai acest surplus de energie care a făcut pe Iorga să se ralieze tezei pe atunci recente privind continuarea cruciadelor și după expirarea veacului al XIII-lea; aceasta în ce privește cruciada Occiden-

⁷² *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen-Age*, Paris, 1923, p. 178—181.

⁷³ De aceea în regatul Ierusalimului au existat „Assises de la Haute Cour” și „Assises de la Cour des bourgeois” (cf. Beugnot, *Les Assises de Jérusalem*, vol. II, Paris, 1843, p. I din introducere (și ed. anastatică, Farnborough, 1967).

⁷⁴ *Quelques observations . . .*, în „Mélanges Lot”, p. 261.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 260.

⁷⁶ *Brève histoire de la Petite Arménie cilicienne*, Paris, 1930, p. 18 și 19. Curs de istoria evului mediu (litografiat), vol. II, [București, 1904], p. 949. Tot acolo Iorga exprimă părerea că în vremea Hohenstaufenilor numai hazardul nefericit a împiedicat ca împăratul de apus să nu cucerească pe cel bizantin, realizându-se astfel o nouă unitate europeană, soluție ce o consideră că ar fi fost fericită (p. 961—967).

tului, căci pentru cea bizantină Iorga e cu totul original și fără a fi avut antecesori, mai cu seamă pentru perioada târzie. Pentru a înțelege însă viziunea sa asupra cruciadei bizantine a veacului al XIV-lea și al XV-lea e necesar să vedem modul cum argumentează și tratează pe cea occidentală din același timp.

Am văzut deci că Iorga s-a raliat autorilor atunci încă foarte puțini, astăzi mai mulți, fără a ajunge însă să reprezinte majoritatea, care au acceptat continuarea cruciadei occidentale după veacul al XIII-lea.⁷⁷ Aceștia au reliefat această continuitate prin studiul situațiilor și faptelor concrete care ilustrează respectivul punct de vedere : veacul al XIV-lea n-a fost numai de proiecte și intenții nereușite de cruciadă, ci și de realizări concrete. Vremii de înflorire a planurilor și proiectelor de cruciadă din prima jumătate a aceluia veac îi urma și una de transpunere în practică, deși cu rezultate temporare și parțiale numai : cruciada care a dus la luarea Smyrnei spre sfârșitul anului 1344, stăpînită pînă aici de turcii selgiucizi ai lui Umur (aliatul lui Ioan al VI-lea Cantacuzino), care va și muri în încercarea de a o recuceri (1348) ; n-a reușit și Smyrna a rămas a latiniilor pînă la invazia lui Tamerlan (1402) ; cruciada fără nici un rezultat condusă de Humbert al II-lea de Dauphiné (1345—1347) ; aceea contra Alexandriei, condusă de Pierre I de Lusignan (octombrie 1365) ; cruciada condusă de „contele verde” Amedeo al VI-lea de Savoia, vărul împăratului bizantin Ioan al V-lea, care a readus pentru scurtă vreme peninsula Gallipoli în stăpînirea bizantinilor (1366) ; cruciada contra cetății arabe Al-Mahdiya din nordul Africii, condusă de Ludovic al II-lea de Bourbon, supranumit „Bunul Duce” (1390) ; cruciada de la Nicopole (1396) ; campania lui Boucicaut, spre sfârșitul aceluiași veac, soldată cu o ușoară degajare a împrejurimilor capitalei bizantine și strîmtorilor și cu o vizită îndelungată a bazileului bizantin în Occident în căutare de ajutoare mai substanțiale contra turcilor, dar nu acestea aveau să salveze pentru moment statul său devenit minuscul, ci recrudescența factorului mongol care dădu o lovitură serioasă turcilor otomani la Angora (1402) ; nesuținute în mod real și sistematic de către Occident, dar duse mai cu seamă de către cei direct amenințați, aceste acțiuni vor continua și în veacul următor, culminînd cu cruciada nefericită de la Varna (1444). Este desigur imposibil a ne propune o expunere faptică a acestor evenimente care-și au deja o bibliografie abundentă în studii parțiale sau generale și Iorga însuși a fost un excelent cunoscător și istoric al lor. Mai importantă însă decît expunerea faptică este interpretarea și explicarea pe care le-a dat-o acest învățat. Numite rareori cruciade tîrzii, uneori „ces croisades finales ou

⁷⁷ Poziția lui Iorga continua pe cea a lui Delaville le Roulx, deja menționat. Privitor la autorii care iau în considerație cruciadele numai în sensul restrîns, ei oscilează în genere între două date de sfîrșit ale acestora : unii acceptă 1270, data ultimei cruciade, în fruntea căreia se găsea un monarh occidental — Ludovic al IX-lea cel Sînt, care și moare în acel timp (așa este cazul istoriei generale întocmite de Lavisse și Rambaud) ; alții iau ca punct terminus 1291, data căderii cetății Accra, ultima posesiune deținută de cruciați în Țara Sîntă (Maimbourg, Grousset, Waas, ș.a.). Ambele puncte de vedere au argumente în egală măsură.

posthumes”⁷⁸, altelei altfel, aceste evenimente sînt permanent tratate drept cruciade de cître el. Argumentul principal în a le considera cruciade rezidă în evidențierea în cadrul lor a stării de spirit și a ideii cruciate, a cruciadei ca permanență de idei. Pe baza concepției sale fundamentale că ideile dominante sînt cele ce conduc pe oameni în diverse perioade și constituie totodată cea mai însemnată între cele trei permanențe mari, Iorga și-a fundamentat și concepția despre cruciade, căci istoria e după el înainte de toate, prezentarea succesivă a stărilor de spirit care au creat faptele : „nu faptele, care în sine nu au nici o valoare, fiind adesea anecdote... sînt cele care interesează; ci această psihologie umană, mereu diferită și în continuă evoluție e cea care crează istoria determinînd faptele”⁷⁹. Adept al idealismului istoric, Iorga n-a considerat că fenomenele istorice sînt determinate de infrastructura societăților umane, atribuind rolul determinant fenomenelor din sfera spiritualului. Pe această bază el a clădit viziunea sa despre cruciadele tîrzii, exagerîndu-le locul ocupat în istorie.

Menținerea mentalității cruciate se evidențiază în veacul al XIV-lea nu numai din cele cîteva acțiuni de o apreciazabil de mare amploare unele, altele mai mici și chiar aproape utopice prin modul de procedură — cazul celei din 1390 care căuta drumul spre Ierusalim mergînd spre Africa de nord. Cu cît mai utopice vor fi pîrînd pentru noi unele planuri și chiar acțiuni cruciate, ele sînt totuși cu atît mai însemnate, căci reproduc existența unei stări de spirit realmente trează la acea vreme. Diversele rute urmate de ele pe uscat, dar mai ales pe mare sînt de fapt o materializare a unui sau altuia dintre planurile și proiectele anterior menționate și puțin analizate, care la rîndu-le nu făcuseră decît să redea în scris rezultatele și învățămintele cruciadelor clasice în această direcție, care urmaseră una sau alta din aceste rute. Această persistență a stării de spirit cruciate în veacurile al XIV-lea — al XV-lea este adeseori scoasă în evidență : în activitatea lui Philippe de Mézières, în analiza scrierilor acestuia, mai cu seamă *Visul bătrînului pelerin*⁸⁰; în paralelele și apropierea făcute între felurii reprezentanți ai cruciadei din veacul al XI-lea pînă în veacul al XV-lea, astfel după Iorga ceea ce a fost Petru Eremitul în veacul al XI-lea, Bernard de Clairvaux în al XII-lea, au fost Pierre de Thomas în veacul al XIV-lea sau franciscanul Ioan de Capistrano în al XV-lea, ultimul

⁷⁸ *Les aventures „sarrazines” des français de Bourgogne au XV-e siècle*, în „Mélanges d’histoire générale”, I, Cluj, 1926, p. 4.

⁷⁹ *France de Constantinople et de Morée*, Buc., 1935, p. 9. Aceeași părere există și în alte locuri : „din psihologia majorității unei națiuni... se naște istoria acelei națiuni” (în prefața la *Essai de synthèse...*, în *Generalități...*, ed. cit., p. 152); la fel : „... dans l’histoire des nations et des États, il faut compter toujours avec la psychologie des générations” (în *La France dans le sud-est de l’Europe*, Paris, 1936, p. 108); această concepție idealistă a istoriei fusese expusă deja mai demult de către el : „Este interesant de văzut în această schimbare a ideilor dominante lucrul acesta, care nu s-a întîmplat numai în evul mediu, ci în toate perioadele istoriei omenești, anume că ideile modifică condițiile materiale ale unei epoci, iar nu organizarea materială modifică ideea” (în cursul citat înainte, p. 112).

⁸⁰ *Songe du Vieil pèlerin*, cu analiza căreia se ocupă un capitol special din monografia dedicată lui Philippe de Mézières.

ajutînd pe Ioan de Hunedoara în apărarea Belgradului (1456)⁸¹; în caracterizarea feluritelor situații concrete, astfel proiectele cruciate ale ducelui burgund Filip cel Bun erau „l'une des aventures de guerre les plus romantiques au commencement du XV-e siècle, quand le moyen-âge mourant paraissait revivre dans toute la splendeur de ses « emprises »”⁸²; în sfîrșit, aspectul cel mai însemnat constă în relevarea instituției cavaleriei, unul din factorii decisivi ai desfășurării cruciadelor, menținut și el în această epocă, mai mult ca o stare de spirit și mult mai puțin ca o instituție⁸³. Ceea ce Huizinga a denumit prin persistența idealului cavaleresc „Năzuința după o viață mai frumoasă”, adică înfrumusețarea și romanțarea acesteia⁸⁴, este la Nicolae Iorga persistența a idealului cruciat: domnia atît de îndrăgită de el a lui Pierre I de Lusignan (1359—1369) reprezintă „une réalisation de la plus invraisemblable légende d'ancienne chevalerie”, iar Pierre I poate fi pe bună dreptate supranumit ca și contemporanul său Ioan al II-lea regele Franței — „cel Bun”, adică „cel Viteaz”⁸⁵. Acesta din urmă n-a murit oare în captivitate la englezi unde s-a dus în mod voluntar tot dintr-o onoare cavalerescă? Moartea sa în 1364 l-a lipsit pe regele Ciprului de aliatul principal în cruciada plănuită pentru 1365, pentru care de altfel acesta a și întreprins o îndelungată călătorie în Europa occidentală, dar a trebuit să preia singur principala răspundere a cruciadei asupra Alexandriei, puțin înțeles de contemporani și chiar de subordonații săi. Căci evul mediu era pe sfîrșite, dar idealul cavaleresc persista în continuare, cum se vede și din scrierea marchizului de Saluzzo Thoma al III-lea, intitulată *Cavalerul rătăcitor* și analizată pentru prima oară pe larg în teza de doctorat a lui Iorga, încadrîndu-se în aceeași categorie cu *Visul bătrînului pelerin* a lui Philippe de Mézières, căci prin ambele se vede cum „le moyen âge mourant rassemble tout son éclat, ses plus riches couleurs, dans cette époque de transition, si féconde en contrastes”⁸⁶. În același context se pot releva măsurile de fondare de noi ordine cavale- rești lipsite însă de vigoare, căci vremea lor trecuse: „Chevaliers de l'Annonciade” de către Amedeo al VI-lea de Savoia înaintea expediției sale din 1366⁸⁷, ordinele „de l'Epée” și „de la Passion” întemeiate cam în

⁸¹ *Essai de synthèse...*, vol. III, Paris, 1928, p. 26. Sublinierea altor aspecte de continuitate, cum ar fi de exemplu între acțiunea cruciaților burgunzi din vremea expediției de la Varna (1444) și cea a lui Boucicaud o jumătate de veac mai înainte (*Les aventures „sarrazines”*, p. 6) apare nu rareori și în alte locuri.

⁸² *Les aventures „sarrazines”...*, p. 3.

⁸³ În aceeași ordine de idei Iorga vede ca realizări însemnate ale cruciadelor viața la castel cu consecința ei, cavaleria; viața la castel existase și mai înainte, dar instituția cavaleriei s-a completat prin cruciade, care i-au dat un scop superior și organizarea clasică medievală (*Influența cruciadelor asupra instituțiilor medievale, în Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, vol. I (evul mediu), Buc., 1920, p. 87 și urm.). Legătura atît de strînsă între cruciade și cavalerie a determinat pe unii autori să definească fenomenul cruciadelor ca fiind „par-tea ofensivă a cavaleriei” (ex. E. Barker în *Encyclopaedia Britannica*, ed. 13, vol. VII, Londra — New York, p. 524, col. 2).

⁸⁴ Huizinga, *Amurgul evului mediu*, București, 1970, p. 46—85. Cf. Waas, *op. cit.*, vol. II, p. 292.

⁸⁵ *France de Chypre*, Paris, 1931, p. 177.

⁸⁶ *Thomas III Marquis de Saluces*, p. 87.

⁸⁷ Aziz Atiya, *op. cit.*, p. 384.

aceeași vreme în anii premergători lui 1350 de către Pierre I de Lusignan când i-a fost clar că va fi urmaș la tron⁸⁸ și respectiv Philippe de Mézières în timpul pelerinajului său la Locurile Sfinte, după ce în cruciada de la Smyrna se distinsese și fusese făcut cavaler, iar apoi luind parte la cruciada nereușită a delfinului Humbert al II-lea, în timp ce acesta din urmă se înapoia spre Europa, el se despărțea de delfin în insula Rhodos și se îndrepta spre Ierusalim⁸⁹. Nu pare inutil de amintit că întors în Europa, delfinul intra în călugărie fiind ulterior promovat în funcții ecleziastice, schimbând ceea ce cronicile papilor de la Avignon numesc „militia saecularis” prin „militia Christi”⁹⁰.

Alte studii au venit ulterior să adauge noi elemente concepției lui Iorga referitoare la durata de prelungire a stării de spirit cruciate: între reprezentările picturale ale sfântului Gheorghe ca susținător al cruciadelor, e una foarte importantă de pe la 1460 în altarul de la mănăstirea Sf. Gheorghe din Praga, în care acesta e înfățișat în costum de cavaler cu crucea roșie pe fond alb pe scut și pe umeri⁹¹; din aceleași vremuri există mărturii că tot ceea ce se lega de cavalerie a dobândit o legătură cu Ierusalimul și Țara Sfântă, astfel obiceiul loviturii date la investirea unui cavaler („cou-lée” în franc., „Ritterschlag” în germ.) s-a păstrat și acum, numai că valoarea investiturii unui cavaler în propria țară a fost diminuată, apărind concepția că pentru a fi cât mai autentică, o investire trebuia făcută în țări străine, cea mai valoroasă fiind considerată aceea făcută chiar la Ierusalim⁹².

Toate considerentele anterioare arată cât de îndreptățit a fost Iorga să vorbească de existența cruciadelor în această perioadă, de „projets... et des combats portés au nom du même idéal qui avait inspiré jadis Godefroy de Bouillon, mais contre des ennemis nouveaux, les Turcs établis en Europe pour fonder et dominer une Byzance musulmane”⁹³. Dar starea de spirit a cruciaților din această vreme era sensibil diferită de a celorlalți. Este foarte adevărat că „a fost un cavaler de cruciadă oricine a reînviat acest mare ideal al evului mediu”, că „un curent de romantism onorabil și simpatie”⁹⁴ a dăinuit încă în Europa, că la un Ioan de Capistrano „on peut constater l'état d'esprit du clergé conventuel, correspondant à celui

⁸⁸ *Philippe de Mézières*, p. 83. Tot acolo menționează că și Ludovic de Bourbon, socrul fratelui său mai mare Guy, mort în 1346, întemeiasc pentru cruciadă ordinul „Scutul de aur”.

⁸⁹ *Philippe de Mézières*, p. 71—76.

⁹⁰ Baluzius, *Vitae paparum avinionensium*, ed. G. Mollat, vol. I, Paris, 1914, p. 265—266. Privitor la apariția celor două noțiuni desemnând una ocupația călugărească, alta pe cea laică, Waas, *op. cit.*, vol. I, p. 60, consideră a fi existat anterior cruciadelor încă de când existau benedictinii, fiind mai prudent în ce privește atribuirea lor mișcării cruciate, cum face Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Stuttgart, 1935, p. 11 și 185 și urm.

⁹¹ Observația a fost făcută de A. Krefling, *St. Michael und St. Georg in ihren geistesgeschichtlichen Beziehungen*, Köln, 1937, p. 75—76; cf. Waas, *op. cit.*, vol. I, p. 15.

⁹² Waas, *op. cit.*, p. 292—293.

⁹³ *Notes et extraits...*, vol. IV, Buc., 1915, p. III. În aceeași prefață se refera și la intenția ce n-o realizase în forma anunțată anterior, de a scrie o istorie a cruciadelor „de pe urmă”, cum se exprimă în altă parte, dar o parțială valorificare a celor trei volume anterioare avusese loc în primele două volume din *Gesch. des osm. Reiches*, Gotha, 1908—1913.

⁹⁴ N. Iorga, *Sobieski et les Roumains, 1683—1696*, în RHSEE, X/1933, p. 290.

des chevaliers en quête d'aventures et risques en Orient"⁹⁵, dar la fel de adevărat e și faptul că majoritatea cruciaților nu mai erau animați de sentimentele celor de odinioară, că o diferență substanțială se interpune între aceste cruciade și cele veritabile. Ea rezidă în aceea că mișcarea cruciadelor clasice se produsese în plin ev mediu, pe cită vreme aceste cruciade din urmă au loc în vremea de tranziție de la evul mediu la lumea modernă. Considerind drept caracteristică principală a evului mediu lupta pentru imperiul universal și biserica universală, Iorga constată în același timp că aceste două instituții au o evoluție și o decădere aproape paralelă, începind deja de la moartea lui Frederic al II-lea (1250), că încă din acest timp începuse decăderea teoriei fundamentale a evului mediu și sfârșitul evului mediu însuși, fixat în altă parte după 1300⁹⁶, când peste tot „noua viață modernă se afirmă și obține victoria. În curînd nu va mai lipsi decît intervenția războaielor ca acela de o sută de ani, care au misiune de a stabili frontierele acestor teritorii regale, pentru ca evul mediu să fie definitiv închis”⁹⁷. În aceste împrejurări creșterea internă care într-o perioadă de credință și de război cum a fost evul mediu și-a găsit în cruciade o formă specifică de manifestare, acum, cînd evul mediu e pe sfîrșite, această creștere internă se diferențiază pe grupe de teritorii pe baza unității etnico-geografice și politice a statelor cu monarhii centralizate, în care condiții problemele unificării pe grupe de teritorii împing pe un plan secundar cruciadele care se mențin ca stare de spirit, dar nu generală. Ele nu mai sînt o problemă primordială a statelor occidentale, ci a stătuțelor create de acestea în Orient. Considerate ca „...événements trop longtemps méconnus dans leur valeur historique proprement dite, aussi bien que dans leur signification morale, comme documents d'un état d'âme capable d'expliquer bien de choses, considérées jusqu'ici uniquement comme le résultat des calculs d'un âge de raison commençante”⁹⁸, aceste cruciade tirzii sînt un element specific perioadei de cumpănă dintre „l'âge de foi” care a fost evul mediu și „l'âge de raison” care urma. Aceasta explică diversele contradicții în care ele s-au manifestat într-o lume destul de diferențiată în care capii tradiționali — papa și împăratul — erau în decădere, în care romantismul sentimentelor făcea loc calculului rece. Rolul îndeplinit de ele pînă acum, de element de unitate, era preluat în concepția lui Iorga de către fenomenul Renașterii. Caracterul contradictoriu al manifestării lor nu scapă învățatului nostru și dacă e bine să le denumim cruciade, e la fel de bine să le spunem și „tirzii”. Analizînd istoria lui Ramon Muntaner, Iorga accentuează atît caracterul cavaleresc al catalanilor — sentimentul onoarei, respectului și credinței față de șef, dar și dorința de cîștig⁹⁹, la care adaugă : „Au moins dans ce pays de Catalogne on pouvait être au XIV-e siècle, si plein de contradictions, en même

⁹⁵ Idem, *Les aventures „sarrazines”* . . . , p. 9.

⁹⁶ Vezi și M. Berza, N. Iorga, *Istoric al evului mediu*, București, 1944, p. 43.

⁹⁷ *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du moyen âge* (comunicare la al III-lea Congres internațional de studii istorice, Londra, 1913), București, 1913, p. 18.

⁹⁸ *Les aventures „sarrazines”* . . . , p. 4.

⁹⁹ *Contributions catalanes à l'histoire byzantine*, Paris, 1927, p. 32—38.

temps bon chevalier, sage „compagnon”, hardi pirate et excellent comptable”¹⁰⁰. La luarea Alexandriei (10 octombrie 1365) idealul lui Pierre I de Lusignan era ca să aștepte acolo expediția „Contelui Verde”, pe cea a marilor companii și pe cea a regelui Ungariei, dar numai prima din acestea trei se va realiza, ca apoi cu forțe unite să se îndrepte asupra Ierusalimului¹⁰¹. În acest scop ceda la sfaturile lui Philippe de Mézières 1/3 din veniturile orașului pentru folosul ordinului „de la Passion”. Zadarnice au fost însă planurile, zadarnice intervențiile lui P. de Thomas. În fapt visul cruciat al șefilor nu era și al subordonaților, pentru care mobilul prăzii a fost mai puternic, căci după ce au prădat bine pe musulmani ca și pe creștini, au forțat plecarea din orașul cucerit de numai o săptămână, pe motiv că sînt puțini și nu pot rezista contraatacului musulman¹⁰². Același dublu caracter se manifestă și la cruciatul din 1399, Boucicaud, care în 1403 se îndrepta spre Cipru pentru a forța pe regele Janus (1398—1432) să ridice asediul asupra Famagustei ocupate de genovezi în 1373, fapt care dăduse o lovitură mortală insulei care din această cauză a pierdut rolul cruciat ce-l jucase pînă atunci¹⁰³. Lumea europeană găsisese în puterea banului o formă de expansiune mai eficientă și mai adecvată decît romantismul cruciat. Banii florentinului Nerio Acciaiuoli au fost mai puternici decît catalanii cărora le-a smuls în 1387 ducatul Athenei și Thebei¹⁰⁴. Aceeași contradicție era relevată de tînărul Iorga încă din 1892 în analiza unei colecții de scrisori ale personajului său îndrăgit, din care el a extras „caracterul mistic și activ, plin de contradicții bizare și de antagonisme curioase” al lui Philippe de Mézières, a cărui viață a fost „o lungă luptă în folosul acestei cauze a cruciadei, căreia el i s-a făcut cavalerul și puțin și Don Quichotte-le ei”¹⁰⁵.

Este de la sine înțeles că fără apariția noului factor care l-au constituit turcii otomani, cruciada tîrzie ar fi sfîrșit mult mai repede și nu ar mai fi avut loc „noua eră” a luptelor cu turcii din veacul al XV-lea. Astfel „cruciada trăia sub amenințarea și primejdia turcilor; numai cruciații adevărați îi lipseau”¹⁰⁶. Luptele contra turcilor în veacurile al XIV-lea și al XV-lea pot fi legate de cruciadele clasice care au silit lumea musulmană la unire și la reacție contracruciată, au sporit concepția islamică despre „războiul sfînt” (dijihad), căci datorită lor contraofensiva islamică a veacului al XV-lea a fost întărită și a avut o mai mare forță de izbire prin purtătorii ei otomani, fapt recunoscut și de cei care contestă cruciadele tîrzii¹⁰⁷. Cucerirea turcă reprezenta pentru Iorga un epilog și o revanșă

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 39. Legarea Companiei catalane de mișcarea cruciată e făcută în același loc, p. 16—17.

¹⁰¹ *Philippe de Mézières*, p. 299.

¹⁰² *Ibidem*, p. 297—302. La p. 297 se relevă plîngerea venețienilor că au fost prădați.

¹⁰³ Cf. G. Schlumberger, *Byzance et croisades*, Paris, 1927, p. 140. Vezi și N. Bănescu, *Le déclin de Famagouste. Fin du royaume de Chypre*, București, 1946.

¹⁰⁴ În 1458 ultimii Acciaiuoli pierdeau Athena luată de turci (cf. R. Grousset, *Les croisades*, Paris, 1948, p. 113—114).

¹⁰⁵ *Une collection de lettres de Philippe de Mézières*, în „Revue historique”, XLIX/1892, p. 36 și resp. p. 1—2.

¹⁰⁶ *Brève histoire des croisades*, Paris, 1924, p. 194.

¹⁰⁷ Ex. Waas, *op. cit.*, vol. II, p. 305—306.

a cruciadelor clasice¹⁰⁸, evidențiind o dată mai mult concepția sa pluralistă asupra cruciadelor : pluralistă ca scop urmărit, dar și ca factori chemați a le îndeplini. Scopul nu poate fi restrâns numai la cucerirea Ierusalimului, cum procedase Riant în definiția dată de el cruciadei¹⁰⁹, căci „este o mare greșeală aceea de a se localiza cruciadele numai în Siria... ; tot cruciadă e lupta pisanilor contra maurilor din Africa, ca și luptele regilor creștini din peninsula iberică împotriva maurilor, almoravizilor și almohazilor”¹¹⁰. Deja dintr-o perioadă mai tirzie a cruciadelor clasice, cînd tenta de depreciere a scopului lor ultim și final — luarea Ierusalimului — devenise deja manifestă prin luarea Constantinopolului în 1204, noțiunea de „cruciadă” începuse să fie împrumutată și altor activități din sînul lumii creștine : cruciada contra ereziei albigenzilor de la începutul veacului al XIII-lea, stabilirea în același veac a teutonilor și a ioaniților în teritoriile marginale ale regatului maghiar, în vecinătatea poporului român¹¹¹, stabilirea teutonilor în Prusia, iar în veacul al XIV-lea, în lupta papalității contra stăpînului Milanului Bernabò Visconti, legatul trimis de papa Clement al VI-lea de la Avignon în Italia, cardinalul spaniol Albornoz proclama în martie 1362 „cruciada contra autorului de erezii” care era Bernabò¹¹². Această pluralitate de scop îl face pe Iorga să „corecteze” definiția contelui Riant prin alta mai largă pentru cruciade : „Une guerre sacrée sera donc celle qui, initiée ou patronnée par le Saint-Siège, rassemble des combattants appartenant plus ou moins au corps de la chrétienté latine entière, pour les diriger contre les infidèles dans le but de délivrer les terres chrétiennes qu'ils occupent et en dernier lieu a Terre Sainte elle-même”¹¹³. În ea se include nu numai o extindere a

¹⁰⁸ „Je me propose d'écrire l'histoire des projets, des tentatives, des espérances de croisade au XV-e siècle, de poursuivre jusqu'au bout le déclin de ce grand idéal du moyen âge, d'étudier, spécialement, dans la conquête turque un „épilogue”, une revanche musulmane des croisades classiques” (*Notes et extraits*, vol. II, Paris, 1899, p. V—VI).

¹⁰⁹ „La guerre religieuse proprement dite, provoquée par l'octroi solennel de privilèges ecclésiastiques, et entreprise pour le recouvrement direct ou indirect des Lieux Saints” (Comte Riant, *Inventaire critique des lettres historiques des croisades*, în „Archives de l'Orient latin”, 1/18 81, p. 2).

¹¹⁰ N. Iorga, *Cursul de istorie a evului mediu*, vol. II, p. 1040).

¹¹¹ Iorga regreta că așezarea ioaniților în regiunile acestea n-a fost durabilă și nu s-a creat și aici o „Franță” ca în alte locuri ale Orientului, căci acest contact ar fi fost favorabil tocmai în momentul cînd țările noastre erau pe punctul de a se forma (*Rhodes sous les Hospitaliers*, Paris-București, 1931, p. 18). El face o mențiune însemnată asupra caracterului unor asemenea așezări ale ordinelor cavaleresti occidentale în regiuni orientale, anume că ele nu sînt de considerat cruciade decît în eventualitatea că populațiile în vecinătatea sau în mijlocul cărora s-ar fi așezat ar fi fost păgîne, ori acestea erau creștine. Faptul e clar exemplificat prin cucerirea insulei Rhodos de către ospitalieri și așezarea lor acolo (1306—1310), care n-a constituit un act de cruciadă, pentru că populația indigenă era greacă ortodoxă. În aceeași lumină Iorga interpretează afirmația din cronicile papilor de la Avignon că insula era locuită de turci (ed. G. Mollat, vol. I, p. 62) ca fiind numai motivul în spatele căruia ospitalierii au căutat a-și căpăta aprobarea prealabilă a papei pentru acest act care căpăta astfel o nuanță de cruciadă, ceea ce n-a fost de fapt (*op. cit.*, p. 20).

¹¹² *Philippe de Mézières*, p. 211.

¹¹³ *Breve histoire des croisades*, p. 2.

scopului, ei și a factorilor cruciați, care la el nu-și mai pot reclama apartenența exclusivă numai la confesiunea romano-catolică, cruciada putînd fi opera și a creștinilor de altă confesiune, adică greacă ortodoxă. Relevînd în lumea latină de pildă vechimea cruciadei spaniole¹¹⁴, Iorga a văzut că această misiune teoretică urcată la valoarea unui principiu medieval a revenit după depășirea fazei clasice no unei comunități creștine generale, dincolo de state și dinastii, ci diferiților factori din interiorul acestora, în mod fărîmițat, în raport cu puterea și interesele acestora.

De semnalat în această pluralitate a cruciadelor tîrzii e faptul că pentru reușita acestor acțiuni a devenit necesară o alianță între diverșii factori participanți, inclusiv state și stătuțele, ceea ce a adus noua situație că dintre toți participanții numai unul putea avea conducerea supremă, calitatea de „căpitan general” al cruciadei : primul a fost regele Filip al VI-lea al Franței, care obținea acest titlu în noiembrie 1333, dar din cauza izbucnirii războiului de o sută de ani a amînat acțiunea „sine die” ; același titlu pentru cruciada ce a dus la luarea Smyrnei l-a avut legatul papal Enrico d’Asti, patriarh latin al Constantinopolului ; în decembrie 1354 țarul Ștefan Dușan „al grecilor și sîrbilor” cerea pentru sine acest titlu oferind unirea bisericilor, care după tratative eșuate era oferit regelui Ungariei — Ludovic de Anjou (august 1356). Asemenea alianțe prefigurarau ligile „sfinte” din veacurile ulterioare. Astfel în concepția sa papalitatea a continuat să joace un rol primordial în cruciadele tîrzii, în vreme ce rolul imperiului occidental a fost cu totul scăzut. În schimb rolul pre-cumpănit al Franței de acum se datorează faptului că în timpul anterior, cel al cruciadelor clasice, caracterizat prin apogeul papalității și imperiului, ea nu a intrat în conflictul dintre acestea și a avut parte de liniște. Din a doua jumătate a veacului al XIII-lea Franța a putut să reia ea tradiția imperială, ajungînd ca acum regele ei să ducă o politică italiană și una de cruciadă — drept pînă aici rezervat împăratului german¹¹⁵. Acest rol are însă o scădere bruscă în ce privește monarhia franceză o dată cu începerea războiului de o sută de ani, dar este compensat pe deplin de celelalte „Franțe” din Orient, care în cruciadele tîrzii joacă

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 114, unde admite tentative de cruciadă chiar în Spania veacului al IX-lea, dar în acel timp esențialul l-au format luptele contra arabilor în Sicilia și Italia, în care bizantinii au avut o contribuție considerată de el insuficient studiată. Aceeași idee apare în recenziile cărții lui Rafael Altamira, *Histoire d’Espagne*, Paris, 1931, în care admite un caracter cruciat Reconquistei spaniole chiar înaintea cruciadelor clasice, dar nu o cruciadă „internațională”, cum considera Altamira, ci o cruciadă restrînsă, limitată la condițiile locale ale Spaniei. De altfel Karl Marx însuși a văzut în luarea orașului Toledo (1085) un „preludiu” pentru expedițiile cruciate. Iorga atribuie cruciadei spaniole o tendință de creștere și de „internaționalizare” cînd perioada clasică era deja depășită. Ea ar începe cu instalarea aragonezilor în Sicilia și Italia de sud — Compania catalană rămasă liberă după pacea cu aragonezii (1302) își căuta destinul tot în Orient — și ar continua în veacurile următoare, cînd Spania unificată sub „regii catolici” era capabilă să-și asume o politică de cruciadă de anvergură europeană (N. Iorga, *Note asupra istoriei Spaniei*, în „Revista istorică”, nr. XVII, București, 1931, p. 215 și urm.). Aceasta concordă cu rolul de bastion al catolicismului și reacțiunii feudale jucat de Spania în perioada Contrareformei.

¹¹⁵ *Curs de istoria evului mediu*, vol. II, p. 1056 ; *Les bases nécessaires d’une nouvelle histoire du moyen âge*, p. 18, reproduș și în *Generalități*, ed. cit., p. 136.

rolul al doilea după papă¹¹⁶. Exceptând participări individuale, pe cont propriu care există în cruciadele de acum, rolul Angliei ca stat în capitolul care ne interesează e ca și inexistent.

În schimb republicile maritime italiene — Veneția și Genova — prin flota de care dispuneau erau indispensabile cruciadei. Dar rivalitatea dintre ele le-a dat grele lovituri reciproce și apoi comerțul lor cu Orientul musulman era tocmai factorul ce le stătea la baza prosperității. Iorga le acuză că din motive meschine au lipsit de la datoria ce le revenea, imputându-le, ca și lui Ioan al VI-lea Cantacuzino, vina principală pentru venirea turcilor în Europa¹¹⁷. Din păcate principiul pe care ele se dezvoltaseră era cu totul altul decât romantismul cavaleresc pe care idealismul lui Nicolae Iorga l-a înțeles foarte bine, mai puțin însă și acest principiu mai modern care le-a asigurat existența, altfel nu le-ar fi acuzat cu atîta vehemență. Se află aici prezentă tot această contradicție internă a cruciadelor tîrzii, pe care de altfel Iorga a intuit-o adeseori după cum s-a văzut, dar nu o voință subiectivă putea da tonul evenimentelor, ci o evoluție istorică inexorabilă o depășea¹¹⁸. Idealismul concepției sale istorice nu a permis însă învățatului român să depășească acest punct de vedere unilateral referitor la poziția republicilor italiene față de expansiunea turcească.

În același context de sentiment religios manifestat într-o amestecătură de interese lumești se vorbește în scrierile lui Iorga și de alte cruciade. Astfel cruciada maghiară care apare în unele din ele chiar din momentul creștinării ungarilor de către Wajk devenit Ștefan și Sfînt : „Cette royauté de croisade est une royauté missionnaire. Elle n'a rien de national dans son essence, rien de précis dans ses bornes”¹¹⁹. Același lucru apare în altă parte : „Căci Ungaria veche n-a fost un stat național ; . . . și, creștinîndu-se ungarilor, li s-a dat mandatul permanent de cruciadă”¹²⁰, ca și în alte locuri, în care legat de caracterul pluralist al factorilor cruciadelor

¹¹⁶ *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des turcs en Europe (1342—1362)*, în „Byzantinische Zeitschrift”, XV/1906, p. 179.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 221—222.

¹¹⁸ Cartea citată a lui Heidelberger (p. 79—80) observă de ce cu timpul republicile italiene n-au mai ținut seama de excomunicările bisericii pentru comerțul lor cu „necredincioșii”. Ele singure erau capabile să aibă flota necesară succesului cruciadei, dar fără comerțul cu orientul musulman ar mai fi putut ele avea flotă? Bani se vedeau mai puternici într-o vreme în care în privința cruciadei, deși dependentă de papă și considerată ca un mijloc de penitență și iertare a păcatelor, a apărut posibilitatea ca angajamentul cruciat să poată fi răscumpărat prin bani. De altfel în aceeași vreme avea loc și organizarea finanțelor pontificale, din care s-au dezvoltat o serie de practici ca aceea a „indulgențelor”.

¹¹⁹ *Croisade latine et croisade byzantine dans le sud-est de l'Europe*, în *Choses d'Orient et de Roumanie*, București-Paris, 1924, p. 37.

¹²⁰ *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, vol. I (evul mediu), București, 1920, p. 108—109. Aceeași idee apare și în recenziia cărții unui istoric maghiar unde combate afirmația „que S. Etienne eût été roi des Magyars et pas roi apostolique de croisade”, după care găsește că scrie prea puțin „pour l'immense rôle du grand croisé Jean Hunadi” (în RHSEE, V/1928, p. 365 și resp. 366). Tot pentru aceeași idee de caracter multinațional și de regat de cruciadă al regatului maghiar în *Rhodes sous les Hospitaliers*, p. 16. În *Les permanences de l'histoire* se referă la regii arpadieni „revêtus par le Pape de la charge de conduire la croisade perpétuelle” (RHSEE, 1938, p. 8).

tîrzii e de menționat justa observație asupra termenului de „națiune” în evul mediu, cînd spune de „deosebitele națiuni medievale, în sensul în care termenul de «națiune» se poate întrebuița în evul mediu”¹²¹.

Din caracterul multinațional al coroanei Sf. Ștefan, așa cum stătea mai bine unui regat de cruciadă — e de prisos să adăugăm ceea ce reiese deja din expunerea de pînă aici, că Iorga a văzut în apariția statului „național” medieval, a acestei unități teritoriale un impediment în desfășurarea cruciadelor¹²² — Ungaria era chemată să joace un rol primordial în cruciadele tîrzii. Și-a îndeplinit Ungaria angevină acest rol întru totul? Și în acest caz interesele expansioniste au primat, lozinca luptei cruciate fiind ajustată acestora, scopurilor de extindere în Peninsula Balcanică pe seama statelor creștine „schismatice”, care în problemele de dogmă și de rit se raliaseră și dădeau ascultare patriarhiei din Constantinopol. Mai mult decît atît, în veacul al XIV-lea un conflict serios a opus-o Veneției pentru stăpînirea coastei dalmate, conciliat prin intermediul curții papale de la Avignon care a trimis în acest scop pe Pierre de Thomas, iar în august 1356 numea pe regele Ungariei căpitan general al cruciadei contra sarracinilor¹²³. Înainte de aceasta Pierre de Thomas avusese o altă misiune eșuată pe lingă țarul sîrb Ștefan Dușan care promisese unirea cu biserica apuseană cerînd pentru sine titlul de căpitan general al cruciadei; numai că în spatele acestor făgăduințe religioase mai mult sau mai puțin sincere, dar de astă dată în mod sigur nesincere, nu se ascundea decît dorința lui Dușan de a pune mîna pe Constantinopol. Iorga a dat proporții cuvenite acestei rivalități pe care slavii din Balcani au făcut-o acum Bizanțului imperial decăzut¹²⁴. Nici calitatea dobîndită de regele Ungariei în ce privește cruciada n-a fost onorată conform rangului acordat, iar aproape zece ani mai tîrziu, în loc să meargă în ajutorul lui Pierre de Lusignan care lua Alexandria, așa cum se angajase, regele Ungariei lupta contra sarracinilor luînd Vidinul în sudul Dunării (!). Evident că Iorga nu putea să aducă laude acestor acțiuni, condamnînd în general divizarea forțelor creștine care a fost în detrimentul unei rezistențe mai serioase față de avansul otoman¹²⁵. Abia cu începere de la sfîrșitul veacului al XIV-lea, cînd puterea osmanilor devenea o amenințare directă pentru ea, Ungaria avea să-și asume un rol binemeritat în mișcarea de cruciadă.

Pe linia concilierii intereselor divergente ale statelor creștine apusene, ale aducerii acestora la același numitor comun oferit de credința

¹²¹ *Dezv. așezămintelor* . . . , p. 102.

¹²² În acest sens sublinierea de către el a rolului negativ ce l-a avut pentru cruciade izbucnirea războiului de o sută de ani, unul din primele războaie între state.

¹²³ *Vezi și Fr. Boehlke, Pierre de Thomas, Scholar, Diplomat and Crusader, Philadelphia [1966], p. 108—109.*

¹²⁴ *Les bases nécessaires* . . . , Buc., 1913, p. 18 (cf. *Generalități*, ed. cit., p. 136).

¹²⁵ *Lupta pentru stăpînirea Vidinului în 1365—9 și politica lui Vladislav-vodă față de unguri*, în „Convorbiri literare”, XXXIV/1900, în special p. 963, 967, 972 și 998—999. Iorga leagă aici ambiția angevinilor de pe tronul Ungariei de supremația franceză a veacului al XIV-lea, căci acești angevini erau cei care din Napoli rivniseră coroana bizantină, aducînd la Buda „acele planuri imperiale care se întîmpină în secolul al XIV-lea pretutindeni unde domnesc suverani din casa de Franța” (p. 963).

catolică — în general tendințe neizbutite ale papalității în acea vreme — a stat și încercarea papilor de aplanare a conflictului dintre regatul polon și cavalerii teutoni, ceea ce iarăși n-a reușit¹²⁶. Văzînd în cruciada tîrzie o datorie a tuturor statelor creștine contra turcilor, Iorga s-a referit și la Polonia, care — considera el — după lichidarea conflictului cu teutonii, abia din veacul al XV-lea putea să se erijeze într-un asemenea rol, de care pînă aici nu fusese încă vrednică¹²⁷. Nu știm însă prin ce argumente de fapt se poate susține o cruciadă polonă în acea vreme : poate numai lupta contra tătarilor.

Cruciada continuînd să fie o problemă politică general-europeană, modul în care a fost pusă în aplicare s-a relevat a fi particular nu numai de la un factor la altul, ci și de la un moment la altul, ceea ce a dus la o situație de succesiune în interiorul factorilor ei, fapt expus de Iorga pe larg în cazul statelor latine din Orient, considerate de el ca elementul cel mai viu în cruciadele tîrzii, după papă.

Primul în ordinea cronologică a rolului avut în cruciade ca și a dispariției lui în fața puterii islamice din Egipt a fost regatul creștin al Armeniei Mici, creație a cruciadelor clasice, în speță o rezultată a cruciadei a treia, care, deși condusă de dinastia autohtonă rupenizi continuată de bransa hethumană, a dus o politică atît de filo-latină, încît Iorga s-a crezut îndreptățit s-o considere tot ca o „Franță” orientală, ca un stat latin oriental : „C'est bien une France de pays franc, de pays de croisade, qui greffée sur la tradition arménienne, se fixe dans ses gorges”¹²⁸. Aici sînt de făcut cîteva remarci importante. Prima se referă la faptul că, deși nu o spune direct, situația acestui stat oferă o similitudine aproape perfectă cu cea a Bizanțului Paleologilor pe care într-un mod de asemenea puțin exagerat îl considera tot ca fiind un stat latin : astfel comentînd unirea cu Roma impusă la începutul veacului al XIV-lea de regii armeni bisericii lor, Iorga remarcă și rezultatele practice puțin eficiente ale acestui act, căci era totdeauna un partid al vechilor tradiții¹²⁹, sprijinit pe biserica autohtonă monofizită, opus tendințelor de latinizare forțată ale regalității, care începînd din 1342 a fost reprezentată prin o bransă a Lusignanilor din Cipru pe tronul armean. După părerea noastră, aceeași situație era prezentă și în Bizanț, unde strădania lui Ioan al V-lea de unire cu Roma a fost nulă deoarece s-a izbit de rezistența autohtonă grupată în jurul mișcării girate de călugării hesychaști — partida bizantină a vechilor tradiții care și-a promovat reprezentanții săi pe scaunul patriarhal constantinopolitan capabil să preia tradiția Bizanțului imperial abandonată de Paleologi. Aceași similitudine armeano-bizantină se degajă din citatul luat din cronica lui Dardel, prin care Iorga vrea să caracterizeze pe armenii bogați din tabăra tradiționalistă opuși tendințelor pro-latine ale

¹²⁶ O. Halecki, *La Pologne et l'empire byzantin*, în „Byzantion”, VII/1932, p. 48.

¹²⁷ *Curs de istoria evului mediu*, vol. II, București, 1904, p. 816 și 1 060; recenzia făcută unei cărți a lui Halecki, în RHSEI, X/1933, p. 377.

¹²⁸ *Brève histoire de la Petite Arménie cilicienne*, Paris, 1930, p. 19.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 47.

regalității : „armenii bogați iubesc mai mult pe turci decât pe creștini”¹³⁰. În Bizanț nu s-a auzit oare o expresie celebră cu același conținut ?

A doua observație ține de aceeași concepție plurivalentă a lui Nicolae Iorga, care accentuând caracterul cruciat al Armeniei ciliciene n-a înțeles să-l atribuie acesteia în exclusivitate în cadrul popoarelor orientale, așa cum apăruse în unele scrieri anterioare¹³¹. Fără a-i diminua cîtuși de puțin valoarea, în concepția sa acest popor n-a fost decât unul dintre multele popoare orientale cruciate.

În sfîrșit, o altă constatare apare în aceeași scriere despre Armenia Mică, urmată și în altele, aceea privind cruciada ca rațiune de a fi a unor state¹³², state generate de cruciadă care devin la rîndul lor generatoare de cruciadă : „Mais, à partir d'une certaine date, l'Arménie est un pays de croisade, dans un autre sens : c'est l'Arménie qui crée la croisade, qui la provoque, qui la dirige, qui la résume”¹³³. Locul Armeniei în mișcarea cruciată s-a reliefat în special la sfîrșitul veacului al XIII-lea, după care urma un reflux neconținut, apărut brusc deja din momentul în care marea ei miză în lupta contra mamelucilor din Egipt, alianța cu mongolii în speranța că aceștia se vor creștina, s-a prăbușit prin trecerea acestora la islamism¹³⁴. Mai interesantă de relevat pare însă a fi tocmai acea legătură pe care Iorga o face între cruciadă, a cărei chintesență rezidă în fenomenul cavaleriei, și apariția unor state feudale, pe baza corespondenței unei reciprocități între cruciadă și statul feudal, a capacității lor de a se crea unul pe altul. Acest caracter ambivalent poate să explice apariția într-o altă scriere a sa a paralelismului între întemeierea Moreei franceze în veacul al XIII-lea și tradiția descălecatului Moldovei în veacul următor¹³⁵, căci sensul propriu al „descălecatului” desemnează prin sine însuși un act cavaleresc. Să nu uităm că aceeași tradiție pune și la baza întemeierii Țării Românești un același fapt cavaleresc ce s-ar fi produs deja pe la sfîrșitul veacului al XIII-lea, încă mai reculat în trecut, mai aproape de vremea clasică a cavaleriei. Erau și aceste două țări române proaspăt

¹³⁰ *Op. cit.* anterior, p. 146.

¹³¹ „l'Arménie, la plus fidèle et la plus utile alliée des Croisés, ... jusqu'à la perte de sa propre autonomie, vers la fin du XIV-e siècle; ... l'unique peuple oriental croisé, et plus longtemps que tout autre” (p. VI din introducerea la ediția asisă-lor de la Antiochia folosite în regatul Armeniei Mici și publicate de către Societatea mekhitaristilor, Veneția, 1876).

¹³² „La croisade était donc pour elle [Armenia Mică — n.n.], non seulement une nécessité d'existence, mais l'explication même de sa création, ...” (*Brève histoire* ... , p. 29).

¹³³ *Ibidem*, p. 30.

¹³⁴ O reflectare a acestor speranțe deșarte din partea armenilor, ca și a Europei occidentale în ce privește creștinarea tătarilor se află și în proiectul de cruciadă al lui Hethum, în care apare ideea alianței cruciaților cu tătarii. Despre coaliții între mongoli și creștini Iorga vorbește în *Philippe de Mézières*, p. 34 și urm. Special consacrată raporturilor între mongoli și statele creștine este cartea lui Giovanni Soranzo, *Il papato, l'Europa cristiana e i tartari*, Milano, 1930.

¹³⁵ *France de Constantinople et de Morée*, București, 1935, p. 69—70.

întemeiate în concepția lui Iorga tot niște state ce n-au lipsit de la mișcarea cruciată, numai că ele au dus un alt gen de cruciadă, acela preluat de la Bizanț. Trebuie arătat că în expunerea raportului de reciprocitate dintre cruciadă și statul feudal, Iorga împărtășea un punct de vedere discutabil. El a preluat aici idei din istoriografia mai veche, care au susținut posibilitatea apariției unor state feudale ca urmare a unor factori de natură externă, fără a acorda rolul cuvenit evoluției sociale interne. Preluarea acestor idei l-a făcut pe învățat să exagereze adeseori valoarea influențelor venite din afară, chiar și în tratarea istoriei românilor.

Anihilarea Armeniei Mici în veacul al XIV-lea pînă la pierderea independenței față de puterea islamică egipteană (1375) — ultimul ei rege Leon al VI-lea, după o captivitate îndelungată la Cairo, murea la Paris în 1393 — a însemnat întărirea rolului cruciat al Ciprului.

După prăbușirea ultimului rest al regatului creștin al Ierusalimului care a fost cetatea Accra (1291), această insulă devenea unicul punct de trecere creștin spre Asia¹³⁶. Considerîndu-se urmaș al regatului Ierusalimului, ale cărui „așezăminte” sînt astăzi cunoscute numai prin prelucrări cipriote, Ciprul s-a considerat îndreptățit să-i preia și misiunea. Semn grăitor al acestei preluări este faptul că încoronării monarhului său la Nicosia, capitala, îi urma o a doua încoronare ca rege al Ierusalimului, la Fama-gusta, pe motiv că această localitate era mai aproape de Ierusalim¹³⁷. Iorga a scris cu multă căldură despre acțiunea cruciată a lui Pierre I de Lusignan, care încă din primul an de domnie stabilea garnizoane cipriote în două localități ale Armeniei Mici, la cererea de ajutor a acesteia din urmă; una dintre ele, Gorigos (Korikos) s-a apărat contra turcilor în miinile cărora a căzut abia în 1448¹³⁸. După asasinarea acestui rege aureola cruciată a Ciprului a scăzut brusc, lovită mai ales prin luarea Fama-guste de către genovezi (1373).

Astfel după 1370, primul loc revenea statului ospitalierilor din Rhodos, nevoiți să se lege mai mult de această insulă mai cu seamă după eșecul încercării lor de a se instala în Moreea latină, spre sfîrșitul aceluiași deceniu¹³⁹. Dacă instalarea ordinului în insula locuită de o populație creștină n-a constituit un act de cruciadă¹⁴⁰, Iorga se oprește pe larg asupra situațiilor ulterioare în care Rhodosul ospitalier devine un stat cruciat, asupra raporturilor de bună înțelegere între aceștia și populația autohtonă greacă ortodoxă, care în condițiile puținătății numerice a cavalerilor a

¹³⁶ *France de Chypre*, p. 30—33.

¹³⁷ *Philippe de Mézières*, p. 106; Boehlke, *op. cit.*, p. 181—185.

¹³⁸ *Philippe de Mézières*, p. 110—114. În atitudinea foarte elogioasă a contemporanilor ca și a istoricilor de mai târziu, între care și Nicolae Iorga, față de personalitatea lui Pierre I al Ciprului, Halecki a introdus o notă mai ponderată (*Un empereur de Byzance à Rome*, Varșovia, 1930, p. 81).

¹³⁹ *Rhodes sous les Hospitaliers*, p. 34.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 20 și urm.; cf. supra, nota 111.

fost una din garanțiile esențiale ale menținerii independenței insulei¹⁴¹. Atunci când populația autohtonă n-a mai suportat situația anterioară preferînd stăpînirea turcilor, statul independent al Rhodosului a încetat să mai existe, iar cavalerii lui au fost nevoiți să-și caute o nouă patrie în insula Malta (1522).

Faptul că savantul român relevă rolul crescînd al Rhodosului după 1370 pe aceeași linie a spiritului cavaleresc legat de cruciadă¹⁴² nu pierde din vedere eficiența puterii bancare, în realitate o negație a spiritului cruciat; dar astfel se prezenta în vremea aceasta situația, de aceea Iorga dezvoltă teza alianței între bancheri și militari în veacul al XIV-lea¹⁴³ pe linia semnalatei contradicții a cruciadelor tîrzii.

De fapt în vremea cînd Rhodosul devine un factor activ de cruciadă, cine o mai reprezenta cu adevărat? Toate statele creștine latine sau ortodoxe direct amenințate de expansiunea osmană, acelea care în această perioadă marcată prin înfrîngerile de la Nicopole și Varna au dus o campanie relativ susținută în numele unei unități creștine care nu mai exista. În ce privește societățile occidentale ce nu erau iminent amenințate de turci, e drept că pe ici pe colo mai apare cîte un „cavaler de cruciadă” de modă veche cum e cazul lui Dom Pedro, prințul portughez cruciat în Țara Românească, în prima jumătate a veacului al XV-lea¹⁴⁴, că în veacul al XV-lea flancul răsăritean al cruciadei (antiotomane) era format din țările române, iar cel apusean din țările Peninsulei Iberice; lăsăm la o parte faptul că de exemplu cucerirea de către portughezi de la mauri a Ceutei (1415) poate fi un act de cruciadă¹⁴⁵, dar și unul de interes lumesc, oricum poate fi un fapt cruciat de stil vechi, general antiislamic și în acest caz are o legătură prea depărtată cu cruciada antiotomană pe care o reprezenta însă flancul răsăritean. Iar dacă un flanc prelua cruciada latină veche, iar altul pe cea bizantină, după Iorga încă și mai veche, măsura de înțelegere și de punere a lor de acord era aceeași în care cele două cruciade rivale se înțeleseseră una pe alta în vremile anterioare, măsura în

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 75—77. Referitor la bunele raporturi existente între cele două comunități în insula Rhodos, atestate de altfel și de *Istoria* lui Nikephor Gregoras (ed. Bonn, vol. III, p. 12), Iorga a fost tentat să generalizeze această situație pentru ansamblul lumii bizantine; în acest sens conflictul realmente existent între grecii ortodocși și latinii catolici a fost poate puțin diminuat de el în afirmația că „antagonismul ce se presupune între greci și latini, ura ortodocșilor contra latinilor și sentimentele de dispreț ale latinilor pentru greci sînt una din aceste iluzii cu care istoria s-a hrănit prea mult timp pentru ca noi să avem obligația de a o păstra” (ebenda, p. 28—29). Deși forțează realitatea, această afirmație este însă întru totul conformă cu concepția sa generală despre cruciade ca element de unitate și nu de disidie cum au văzut alții, între Orient și Occident, despre Imperiul bizantin care începînd din veacul al XII-lea a acceptat și a trăit cu mode și idei latine ș.a.m.d.

¹⁴² *Op. cit.*, p. 59 și p. 63.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 30.

¹⁴⁴ *Un prinț portughez cruciat în Țara Românească*, în „Analele Academiei Române”, Memoriile Secț. istorice, seria a III-a, tom V, București, 1925, memoriul 8, p. 1—5.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 4.

care lumea bizantină înțelesese cruciada latină¹⁴⁶. Dar a merge pe această cale a accentuării elementelor ce opuneau cruciada latină acelei bizantine atunci când Iorga a văzut în ele elementele de unitate și le-a unit ar însemna să infundăm discuția într-un drum închis și mai cu seamă străin concepției autorului de care ne ocupăm.

Lăsînd de asemenea la o parte o altă discuție, ce apare la istorici uneori, asupra modului în care lumea occidentală a privit căderea Bizanțului, fie chiar referită numai la ideea cruciadei, excluzînd Ungaria care era direct amenințată, ne dăm seama că în ce privește statele Europei centrale și occidentale care trebuiau să reprezinte centrul celor două flancuri cruciate, participarea lor la „marea idee” creștină, prezentă mai mult în vorbe decît în fapte, era transpusă în practică numai în măsura în care avea legătură cu unul sau altul din interesele lor imediate; că de fapt cruciada ca idee de unitate era de domeniul trecutului, de vreme ce în 1484, după pierderea Chilie și a Cetății Albe, solii lui Ștefan cel Mare la Veneția anunțau că renunță la această idee de unitate care nu adusese Moldovei decît ajutoare verbale, „elogii bine stilizate”¹⁴⁷, dar nu acțiuni efective. Prefigurarea statelor moderne era direcția efortului principal spre care se îndreptau statele occidentale însemnate pînă atunci pentru mișcarea de cruciadă, cum ar fi Franța. Un hazard al lucrurilor face ca în același an în care sfîrșea războiul de o sută de ani văzut de Iorga drept spiritul contrar al cruciadei, care închidea evul mediu, să ajungă și Constantinopolul bizantin în mîinile turcilor (1453). Revenind acum la cele cîteva rînduri de mai sus, înseamnă totuși că în centrul celor două flancuri cruciate nu s-a mai aflat nici un alt stat în Occident? Realitatea învederează însă atît la Nicopole și mai ales la Varna o substanțială participare burgundă. Meritul lui Nicolae Iorga este aici de a fi adus elemente și accente noi în ceea ce se referă la valoarea regiunii lui Lothar, acea fișie de teritorii dintre Franța și Germania, pentru Occidentul medieval. Ea n-a reușit să creeze un stat pe harta modernă pentru că nu ei îi aparținea viitorul în acest sens, pentru că și-a oprit prea mult privirile asupra evului mediu, și într-o perioadă de cumpănă grea — după Iorga chiar de sfîrșit — pentru acesta, părăsea și acest stat scena istorică; pentru că, într-un cuvînt, el a iubit mai mult cruciada medievală decît tendința spre un stat modern. Este de altfel știut rolul nefast pe care Burgundia l-a jucat în fața din veacul al XV-lea a războiului de o sută de ani, cînd prin alianța cu englezii a reprezentat o veritabilă primejdie pentru Franța. Prăbușirea ei în a doua jumătate a acestui veac este o notă în plus că produsul medieval

¹⁴⁶ Ideea de cruciadă a fost una din preocupările Congresului de științe istorice de la Roma, 1955. Referatele lui P. Lemerle și S. Runciman au arătat că ideea cruciadei occidentale era înțeligibilă pentru bizantini (în *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, vol. III, Florența, 1955, p. 595 — 620 și, resp. 621 — 624). Ocupîndu-se în același volum de declinul ideii cruciate, Runciman scrie că toate încercările de a o reactualiza în veacul al XIV-lea au eșuat și cu tot pericolul real al turcilor și toate indulgențele ce le putea oferi biserica, „nu era de ajuns ca să reînvie vechiul spirit” (ebenda, p. 649).

¹⁴⁷ *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. IV, București, 1937, p. 217. Tratînd lupta pentru independență a țării române contra otomanilor în veacul al XV-lea, acest volum e intitulat *Cavalerii*, sugestiv pentru ideea generală a lui Iorga despre cruciade.

— cruciada — nu merge împreună cu acela mai nou — „națiunea” medievală¹⁴⁸; în concepția lui Iorga una a însemnat sfârșitul celeilalte. De aceea după lupta de la Varna — „ultima tentativă cu adevărat europeană pentru a salva Orientul creștin de pericolul otoman”¹⁴⁹ — starea de spirit a cruciadei rămîne fără urmări practice în Occident. După căderea Constantinopolului dieta convocată la Ratisbona (aprilie 1454), la care asista și ducele burgund și care „trebuia să organizeze expediția creștinătății occidentale sub șeful ei natural”¹⁵⁰ (împăratul romano-german), marca eșecul cruciadei imperiale, așa după cum cîțiva ani mai tîrziu avea să se înregistreze și sfârșitul cruciadei pontificale. Totuși sub impresia produsă de căderea Constantinopolului „vechiul spirit de aventură creștină se deșteptase iarăși”¹⁵¹. Faptul se vede și din planul ducelui burgund care simțindu-se solitar, în intenții practice se baza doar pe forțele proprii, reinviind calea de uscat folosită în vremea lui Petru Eremitul, prin Europa centrală și balcanică. Dar chiar și în manifestările acestea spiritul renesantist prevala celui medieval. Pe marginea jurămîntului de cruciadă al ducelui burgund din 17 februarie 1454, aflat în arhivele din Lille și publicat doar parțial în studiul despre „aventurile sarrazine”, Iorga face adnotarea că amintirea lui Scipio Africanul „encourageait à ce début de Renaissance plus que la fantôme, déjà blafard, du roi Godefroy”¹⁵²; iar referitor la congresul convocat de Pius al II-lea la Mantova, — „qui pensait plus aux ruines profanées de l’Antiquité qu’aux églises détruites et à la trace des pieds du Sauveur”¹⁵³ — surprinde foarte bine starea de spirit a papei umanist.

Mergînd pe linia concepției sale putem desprinde din acest rol cruciat tîrziu al Burgundiei o altă permanență istorică. Aici se aflase sediul mișcării clunisiene, de aici a pornit școala lorenă de redresare reformatoare a bisericii apusene prin Grigore al VII-lea, Leon al IX-lea ș. a.¹⁵⁴, aceasta era patria lui Humbert și Petru Eremitul, iar Iorga a adus argumente decisive că tot din regiunea lui Lothar era originar și Philippe de Mézières¹⁵⁵. O dată cu prăbușirea acestui stat se încheia și această permanență, lua sfîrșit ce mai fusese autentic medieval în cruciada tîrzie occidentală. Rhodosul ospitalier o mai purta încă puțînă vreme, conținînd după 1477 numai pe propriile-i mijloace: „Car... cette puissance bourguignonne, entre les mains du Téméraire, ira se briser au profit d’une dynastie étrangère n’ayant rien du noble romantisme qui avait donné

¹⁴⁸ Referitor la imperiul și „națiunile” medievale, vezi W. Holtzmann, *Imperium und Nationen*, în vol. al III-lea, p. 273—303 din *Relazioni*, Florența, 1955, deja citate.

¹⁴⁹ Fr. Pall, *Autour de la croisade de Varna*, în „Bulletin de la section historique de l’Académie Roumaine”, XXII, 2, București, 1941, p. 1.

¹⁵⁰ *Essai de synthèse* . . . , vol. III, p. 36 și urm.; *Les aventures „sarrasines”* . . . , p. 21.

¹⁵¹ *Les aventures* . . . , p. 24.

¹⁵² *Ibidem*, p. 21.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 22.

¹⁵⁴ Pentru aceasta Augustin Fliche, *La réforme grégorienne*, 2 vol., Paris, 1924—1925.

¹⁵⁵ *Une collection de lettres de Philippe de Mézières*, în „Revue historique”, 1892, p. 7, contra afirmației unor autori ce au emis ideea unei origini siciliene sau venețiene. Idem, *Philippe de Mézières*, p. 22.

un élan de revanche chrétienne au bon duc Philippe”¹⁵⁶. Bibliografia citată a lui Mayer include în istoria cruciadelor toate lucrările care ocupându-se de acestea ajung pînă la căderea Bizanțului (1453), cu prelungirea de timp pînă la 1522 în ce privește pe ospitalieri în Rhodos.

Ca nume cruciadele nu dispar o dată cu veacul al XV-lea, cel puțin în ce privește termenul ele apar și în veacuri ulterioare; Iorga vorbește nu rareori despre acestea. Ceea ce a dispărut însă în ele este spiritul medieval. Rareori, cînd el își mai face totuși loc în mod anacronic, asemenea proiecte sînt fanteziste¹⁵⁷. În ansamblu, fie că este vorba de cruciada devenită după 1526 preocuparea specială, aparte a Casei de Austria¹⁵⁸, fie de cruciada sub forma ligilor de state, fie chiar și de un pur artificiu diplomatic menit a ascunde alianța de fapt cu turcii¹⁵⁹, toate asemenea planuri și acțiuni au un caracter modern. Iorga a găsit și un punct de depășire definitivă a spiritului medieval, de înlocuire a acestuia prin cel modern chiar din a doua jumătate a veacului al XV-lea: este vorba de proiectul de cruciadă al lui Antoine Marini, originar din Grenoble, reprezentant al noii clase burgheze în ascensiune care din serviciul Veneției trecea în Imperiul romano-german sperînd înțelegere din partea lui Frederic al III-lea în ce privește cruciada, dar cu speranțele înșelate și-a oferit serviciile regelui Boemiei, adversar lui Matei Corvin. Nimic nu e mai sugestiv decît acest reprezentant al orașenimii, promotor al relațiilor bănești, al investirii banilor în mine, în comerț și nu al tezaurizării lor, dar în același timp „un singular promotor de cruciadă”, nu în sensul că ar fi fost singurul, ci că ideile sale erau noi: soluția oferită de ele era unirea prinților seculari în detrimentul papei și împăratului, adică o cruciadă fără papă și fără împărat. După căderea Bizanțului, în Cehia stăpînită de un rege „eretice”, în care ideile medievale se îmbinau cu cele moderne, erau posibile și asemenea planuri cruciade¹⁶⁰. În fapt ele însemnau sfîrșitul cruciadei. „Cruciadele” trîmbițate în alte situații din societăți ce au depășit evul mediu nu sînt de luat în considerație ca atare.

Să vedem acum ce s-a întîmplat cu cealaltă categorie mare a cruciadei, atînsă numai în treacăt în cîteva pagini anterioare. Consecvent punctului său de vedere că pe lîngă cruciadele occidentale „clasice” au existat și altele, Iorga a descoperat primul capitol din cartea sa scurtă despre aceste cruciade bizantine care au precedat astfel veacuri de-a rîn-

¹⁵⁶ *Les aventures „sarrazines”*, p. 25. Burgundia acelor vremi a fost descrisă de către Barante, *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois, 1364—1477*, ed. princeps, Bruxelles-Leipzig, 1839, comparabilă cu cea a lui Valbonnais pentru istoria Delfinatului.

¹⁵⁷ *Un projet relatif à la conquête de Jérusalem, 1609*, în „Revue de l’Orient latin”, II/1894, nr. 2, p. 183—189.

¹⁵⁸ *Notes et extraits . . .*, vol. I, Paris, 1899, p. 2.

¹⁵⁹ Cazul lui Francisc I, regele Franței (1515—1547), al cărui proiect „cruciat” a fost dezvăluit de Zinkeisen, *Drei Denkschriften über die orientalische Frage, vom Papst Leo X, Koenig Franz I und Maximilian I*, Gotha, 1854.

¹⁶⁰ *Un auteur de projets de croisades: Antoine Marini*, Paris, 1896, (extras, p. 445—457); *Essai de synthèse*, vol. III, p. 36—41.

dul pe cele clasice, însă sfârșeau o dată cu lupta și înfringerea de la Myriokephalon (1176). Cu acest moment se încheia capitolul bizantin și începea cel al unor noi cruciade, începute de Frederic I Barbă Roșie, o revanșă latină ce nu mai tindea să sprijine un stat muribund cu formele lui îmbătrânite și desuete, ci să le înlocuiască printr-o dominație latină efectivă¹⁶¹. Admițând o cruciadă bizantină înaintea celei occidentale se situa pe aceeași poziție cu a lui R. Grousset¹⁶², mai mult decît atît, după el starea de spirit pentru cruciadă exista deja de multă vreme atunci cînd au început cruciadele „clasice”; ea era în veacul al XI-lea chiar generală, atît în răsărit, ca și în apus, căci în urma atacurilor arabe din veacurile anterioare se ajunsese deja de atunci la o colaborare între Bizanț și Occident pe acest plan. Pentru el prima cruciadă n-a fost manifestarea spontană a unei stări de spirit ce nu existase pînă atunci, ci o continuare, chiar o manifestare ultimă a acestei stări. Ea devenise însă vizibilă numai o dată cu cruciada întîia deoarece abia atunci papalitatea a devenit capabilă și puternică să-și asume o atare mișcare. Înainte de aceasta se încercase a se atribui rolul de șef al cruciadei împăratului — acesta fusese pasămite gîndul papei cînd încoronase de pildă pe carolingieni —, dar împăratul vădindu-și ineficiența în această direcție, la sfîrșitul veacului al XI-lea papa confiscă pentru sine acest rol de la împărat, care-i devenise acum rival și chiar dușman¹⁶³. Bizanțul a fost ostil acestor cruciade occidentale, care doreau să-i confişte „cruciada legitimă” ce el o ducea deja de veacuri și pentru că în spatele acestei mișcări de cruciadă a Occidentului — deja existentă pînă atunci — stătea tendința de avînt a acestuia spre Orient, incomodă pentru Bizanț¹⁶⁴. Putînd fi confiscată și însușită de diverși factori, ideea de cruciadă era deci permanentă și imanentă lumii medievale, reprezentată însă de la caz la caz și de la moment la moment de către acel element care avea calitatea de a fi (cel) mai puternic. Reproșînd sensul prea limitat în care a fost tratată mișcarea cruciată, Iorga a reperat cruciada drept misiune generală și spontană a societății medievale, căci această societate universală, „considérée comme une Église, comme une manifestation terrestre du Christ immortel, a produit l'organe qui devait la compléter, l'intégrer, en détruisant toute opposition à son essence, schisme ou hérésie, divergents ou infidèles”¹⁶⁵. Un asemenea rol era încredințat de papă carolingienilor, cărora li se crea în anul 800 imperiul fără caracter „național”, numai că în acel moment aceia n-au corespuns așteptărilor¹⁶⁶. Totuși în lumea medievală nu prea demult apărută cruciada nu lipsea. Bizanțul era cel care o reprezenta : „Mais une autre idée de croisade devait animer cet Empire romain d'Orient devenu Byzance. L'héritage de

¹⁶¹ *Breve histoire des croisades*, p. 111—112.

¹⁶² *Histoire des croisades et du Royaume franc de Jérusalem*, vol. I (*L'anarchie musulmane et la monarchie franque*), Paris, 1934, paginile VI—XXI, care vorbesc de „cruciada bizantină a veacului al X-lea”.

¹⁶³ *Breve histoire des croisades*, p. 145—146.

¹⁶⁴ *Relations entre l'Orient et l'Occident . . .*, Paris, 1923, p. 146—150.

¹⁶⁵ *Croisade latine et byzantine dans le Sud-Est de l'Europe*, în *Choses d'Orient et de Roumanie*, București-Paris, 1924, p. 36—37.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 37.

Constantin, tout plein de tradition romaine, était en même temps essentiellement religieux. La croix byzantine n'était pas moins que l'autre un instrument de conquête, une arme. Toute l'action des armées constantinopolitaines est dominée... par cette même idée... L'action d'un Héraclius n'a rien d'individuel; le sens de la politique byzantine s'exprime dans cette revanche contre la Perse païenne, avec laquelle il peut y avoir des trêves, mais jamais une vraie réconciliation... Par dessus trois siècles elle se rattache à la croisade d'un Nicéphore Phokas et d'un Jean Tzimiskès¹⁶⁷. Are mai puțină importanță stabilirea momentului de la care Bizanțul a început a fi un stat cruciat, dacă acel ce a inaugurat cruciada a fost Nikephor Phokas sau alții de dinaintea lui, în special Heraclius, cum apare în alte studii ale lui Iorga. Răspunsul la această nedumerire trebuie să se oprească asupra momentului în care el a considerat că elementele medievale au prevalat celor antice în Bizanț: din timpul când acesta a ajuns să fie mai mult medieval, el a fost implicit un stat cruciat. Oricum Iorga a atribuit și luptelor de dinaintea lui Nikephor Phokas un același sens de cruciadă bizantină, deosebită de cea latină. Astfel vorbește de colaborarea din veacul al IX-lea între Vasile I Macedoneanul și Ludovic Germanicul contra arabilor ca marcînd pentru prima oară „*două moduri de a fi împărat și sub aceleași steaguri ale Crucii lui Christ, două forme de civilizații tinzînd spre aceleași scopuri într-un mod sensibil diferit*”¹⁶⁸ (subl. ns.). Ulterior, în condițiile apogeului puterii bizantine, „ideea cruciadei era confiscată de către noii împărați bizantini din seria veacului al X-lea, care vor începe opera lor pentru triumful Crucii în Italia meridională contra sarracinilor”, preparîndu-se astfel „pentru acest prim capitol al cruciadelor care sînt expedițiile în Țara Sfîntă ale lui Nikephor Phokas și Ioan Tzimiskes”¹⁶⁹.

Dar a venit vremea cruciadelor occidentale îndreptate în aceeași direcție, vremea lor clasică pentru că o societate feudală „clasică” și în plin avînt le purta pe umeri, în timp ce Bizanțul intra pe traiectoria sa coborîtoare; cruciada lui la fel. De acum încolo concepția lui Iorga despre fenomenul cruciat se leagă strîns de noțiunea de „progres”, întrucît în confruntarea vizibilă dintre cele două tipuri de cruciade în veacul al XII-lea prevalează și are dreptul să o facă nu acela care reprezintă legitimitatea, adică Bizanțul care se găsea cu lumea musulmană în „stare de război perpetuă și necesară”¹⁷⁰, ci acela care rivalizîndu-l i-o ia înainte, bazat pe un surplus de forță și vigoare — Occidentul medieval, capabil să se reproducă în aceste zone îndepărtate și să creeze state asemenea lui, generate de cruciadă, capabile mai tîrziu, la nevoie să fie generatoare de cruciadă.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 38. Același punct de vedere asupra luptei lui Heraclius considerată ca o cruciadă este expus și de R. Grousset (*Les croisades*, Paris, 1948, p. 6), cu atît mai mult cu cît ea a readus la Ierusalim crucea adevărată (630), luată și dusă anterior de persani în țara lor (despre această relicvă A. Frolow: *La relique de la Vraie Croix*, Paris, 1961).

¹⁶⁸ *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Âge* (comunicare la al VI-lea Congres internațional de istorie de la Oslo, 1928, publicată în BSHAR, XV/1929), p. 16—17.

¹⁶⁹ *Relations entre l'Orient et l'Occident* . . . , p. 120.

¹⁷⁰ *Art. cit.*, în *Mélanges F. Lot*, p. 259—260.

Care a fost locul Bizanțului în cruciadele târzii? Opinia lui Iorga a fost că deja de la sfârșitul veacului al XII-lea Bizanțul era un stat muribund și avea nevoie de o prefacere, dar era incapabil de a o face el însuși. Trebuia un factor extern care să o realizeze. Rolul acesta l-a jucat la început cucerirea latină din 1204. Ea a dat Bizanțului o primă lovitură, care deși n-a fost decisivă a fost totuși suficient de puternică pentru a-l transforma într-un stat diferit de esența sa anterioară. Două veacuri mai târziu, lovitură turcilor a reușit. Ceea ce turcii au cucerit nu era însă Bizanțul adevărat. Ei l-au restaurat într-un anume sens, constituind o reacție bizantină împotriva latinismului¹⁷¹. Turcii n-au cucerit Bizanțul, căci Bizanțul restaurat de Paleologi în 1261 nu era acela autentic, ci un stat mic, chiar o creație a cruciadei, un stat latin mai curînd¹⁷², incapabil însă de vreo cruciadă. Căci Paleologii care au pus mîna pe Constantinopol printr-un artificiu oferit de ocazie au readus din Asia Mică ortodoxia și elenismul, dar au lăsat acolo „zdreanța imperială și ortodoxia intransigentă”, care negociînd pentru unire cu Roma au văzut în statul lor o „Rhomaïs”, „un stat grec aproape național”¹⁷³. Acei care pleaseră „romei” s-au întors „greci”. Teza aceasta a lui Iorga prezintă puncte comune cu cea dezvoltată mai aproape de timpurile noastre de către învățatul grec Vakalopoulos. Ea poate fi susținută și prin aceea că spre pildă cronicile papilor de la Avignon numesc pe împăratul bizantin „imperator Graecorum”, de vreme ce pentru ele împăratul constantinopolitan nu e altul decît acela latin alungat în 1261. Subiectul tratat de noi nu impune însă să aducem argumente care să confirme sau să infirme respectiva teză a lui Iorga, ci să găsească firul care-l poate lega de ea. Acest „stat grec aproape național” care e Bizanțul Paleologilor nedemn de marile sale origini imperiale nu mai e prin urmare capabil să reprezintea nici acea funcție imanentă societății universaliste medievale care e cruciada, căci ideea de cruciadă e universalistă și mai ales pentru imperiul medieval — fie apusean, fie răsăritean — ireductibilă la vreo formulă „naționalistă”. Astfel acest Bizanț mărunț care în ce privește statul nu mai era Bizanț, nu mai era în stare să susțină cruciada și a abandonat-o : „sous les Paléologues rétablis à Constantinople « profanée » par les Latins de l'empire d'une autre croisade, les deux croix s'affrontant avec inimitié, l'Empire qui, lui, ne rend compte de son action à aucun pouvoir supérieur, car il est Église et État en même temps, doit abdiquer sa mission”¹⁷⁴ (subl. ns.). În acest mod se explică de ce în scrierile mai generale, ca și mai restrînse consacrate acestei perioade, Iorga, care vorbește atît de des despre cruciade și le extinde atît de mult, nu menționează nici un moment al cruciadelor târzii care să fi fost ilustrat de statul bizantin. Spre pildă în *Geschichte des osmanischen Reiches*, vorbește de planuri de cruciadă și

¹⁷¹ *L'interpénétration . . .*, p. 38.

¹⁷² *Latins et Grecs d'Orient . . .*, p. 180; *Histoire de la vie byzantine*, vol. III, p. 176.

¹⁷³ *Bazele necesare . . .*, în *Generalițăi . . .*, p. 135. La fel în comunicarea la Congresul al II-lea internațional de studii bizantine, Belgrad, 1927, intitulată *Y-a-t-il eu un moyen-âge byzantin?*, extras din BSHAR, XIII/1927, p. 4.

¹⁷⁴ *Croisade latine et byzantine . . .*, în *Choses d'Orient . . .*, p. 38.

cruciade, dar toate pornind din Occident¹⁷⁵. Unicul rol al Bizanțului în toate acestea s-a mărginit la cereri de ajutor în Occident¹⁷⁶. Prin aceste cereri Bizanțul nu mai era un stat cruciat, iar Paleologii care procedează astfel nu erau decât niște „împărați-cerșetori”¹⁷⁷. Măsura în care statul bizantin mai e un stat cruciat apare și în aceea că spre pildă între cei circa 10 000 de cruciați care au luat Alexandria s-a aflat și un nume bizantin cunoscut, Ioan Laskaris Kalopheros, numit „cavaler” în diferite izvoare. Refugiat din Bizanț în Occident, unde a făcut avere și a trecut la catolicism, acesta nu mai era un bizantin, ci un latin¹⁷⁸. Astfel abordată, această realitate și-a pus amprenta asupra viziunii și metodei sale de cercetare a cruciadelor tirzii, în studiul cărora atenția urma să se poarte „mai ales asupra eforturilor Occidentului, asupra temerilor și speranțelor sale”¹⁷⁹.

Toate acestea vor să spună că pentru perioada cruciadelor tirzii capitolul bizantin era încheiat? Statul bizantin al acelei vremi n-a mai fost un stat cruciat, dar cruciada bizantină nu s-a încheiat. Misiunea părăsită de statul ce nu mai era bizantin era în mod compensator însușită de către biserica sa care-și însușea tradiția imperială bizantină și rămânea bizantină mai departe, capabilă deci să reanime cruciada. Căci Bizanțul „n'est ni un territoire, ni une nation, ni même une forme politique. Ses manifestations sont multiples et capables d'être transplantées dans n'importe quelle autre société. C'est une façon d'être, un produit historique, un ferment d'action, et non une formule localisée et nationalisée. Il est donc possible à l'Eglise œcuménique de reprendre le rôle que l'Empire avait abandonné”¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Vol. I, Gotha, 1908, p. 219—225, 244, 264; la p. 239 se referă la lupta de la Cirmen (septembrie 1371) și la imposibilitatea alianței serbo-bizantine, căci bizantinii preferau să ajute mai curînd pe turci decât pe sirbi.

¹⁷⁶ *Ibidem*. p. 218—220, 223—224 ș.a.m.d., peste tot unde e cazul; *Les aventures „sarrazines”* . . . , p. 4; la fel în alte scrieri.

¹⁷⁷ *Curs de istoria evului mediu*, vol. II, p. 1 017.

¹⁷⁸ *Philippe de Mézières*, p. 280; *La survivance byzantine dans les pays roumains* (comunicare la Congresul al III-lea al istoricilor, Londra, 1913), București, 1913, p. 27. În ultima vreme un studiu special a fost dedicat acestui personaj de către D. Jakoby, în „*Revue des études byzantines*”, 26/1968, p. 189—228.

¹⁷⁹ *Notes et extraits* . . . , vol. I, p. 2. Tot aici Iorga lua ca punct terminus al cruciadelor tirzii lupta de la Mohács (1526), soldată cu căderea regatului maghiar. Cîțiva ani mai înainte căzuse și Rhodosul. Iorga nu a fost un adept al periodizărilor în istorie, a vorbit chiar de „zădărnicia” acestora, totuși o oarecare împărțire a perioadei cruciadelor tirzii a fost făcută de el chiar după modul în care a grupat volumele de *Note și extrase*: o primă perioadă mergea de la 1291 la 1396, următoarea de la lupta de la Nicopole pînă la căderea Bizanțului (1453), după care urma un „epilog” al acestora (cf. și *Notes et extraits*, vol. II, p. VIII). Limita temporală ce o fixează cruciadelor tirzii îl deosebește de Atiya, care în *op. cit.* le oprește la sfîrșitul veacului al XIV-lea (la fel și în art. din „*Cahiers d'histoire mondiale*”, II/1954, p. 472), avînd ca argument principal o altă condiție de altfel justificată a cruciadei, aceea de a fi un război ofensiv (această calitate a părut unor autori esențială și definitivă chiar pentru cruciade, spre exemplu Barker, cf. supra, n. 83). Ori cu Nicopole nu au sfîrșit campaniile ofensive. Varna a fost în aceeași categorie. Reproșul făcut lui Atiya în această direcție de către Fr. Pall este justificat (*Les croisades en Orient au bas Moyen Âge*, extras din RHSEE, XIX/1942). În același spirit Halecki a văzut în perioada cuprinsă între cruciada de la Smyrna și cea de la Varna ultimul veac al cruciadelor (în „*Bulletin of the Polish Institute* . . . in America”, nr. 3/1944—45).

¹⁸⁰ *Art. cit.* din *Choses d'Orient et de Roumanie*, p. 38—39.

Nicicînd împărații bizantini n-au avut o asemenea situație de limitare teritorială, de mărginire locală, nicicînd patriarhia de la Constantinopol n-a avut însă o atît de vie și de extinsă activitate. Fără a ține seama de hotarele atît de înguste ale stăpînirii Paleologilor, de tendințele uneori pro-latine ale acestora, vizibile în încercările de unire cu biserica romană, eșuate tocmai datorită opoziției ortodoxe autohtone, biserica de la Constantinopol, fără a-și pune în plan o extindere confesională, reușea o unificare și o fixare dogmatică și teologico-doctrinară pe plan supranațional a tuturor etniilor din sfera sa tradițională de influență, la slavii de sud, la români și la slavii din nord, în special rușii. În pofida situațiilor de restrînte în care se zbătea propriu-i stat, ea revărsa asupra acestor neamuri, dintre care unele tocmai își creau niște state foarte tinere, un suflu puternic de bizantinism, de doctrină imperială medievală „internațională”, autentic bizantină și autentic imperială. Imprimîndu-le doctrina ei, formele de viață și religioase, concepțiile Bizanțului de odinioară, ea realiza un misionarism de un fel aparte, un misionarism de succesiune, care asigura preluarea misiunilor imperiale, inclusiv aceea cruciată de către statele ce-i acceptau, mai presus de deosebirea etnică, supremația spirituală și concepția aceluia Bizanț veritabil, cel care „exclut, jusqu'à la fin, et jusque dans ses transmissions modernes, tout ce qui touche à la nationalité”¹⁸¹. Aceasta înseamnă că misiunea cruciadei bizantine a trecut la celelalte state ortodoxe o dată cu doctrina imperială. Cruciada bizantină nu a încetat, dar purtătorii ei au devenit alții. În gîndirea istorică a lui Iorga cruciadele tîrzii putem spune că înglobează cruciada latină în curs de transformare în ce privește mentalitatea, precum și pe cea bizantină transformată în ce privește purtătorii.

Vorbînd de caracterul viu al activității patriarhiei din Constantinopol în veacurile al XIV-lea și al XV-lea la sîrbi, bulgari, români și ruși, a căror acțiune de atunci era deci o continuare a cruciadei bizantine¹⁸², Iorga se oprește și asupra unora din acestea mai pe larg. Ca o expresie a concepției sale despre transmutarea suferită de cruciada bizantină în acea vreme este modul în care el a văzut cruciada rusă. El o contestă pînă în veacurile al XIV-lea—al XV-lea, cînd a avut loc preluarea în mari proporții a bizantinismului. Respinge legătura între Rusia premongolă și cruciadele clasice, admisă de B. Leib¹⁸³ și A. A. Vasiliev¹⁸⁴. Considerînd neconvîngătoare argumentele aduse de Leib în favoarea unei cruciade ruse premongole pe linia legăturilor cu Scaunul papal¹⁸⁵, ceea ce însemna o ratașare a Rusiei la cruciada occidentală, Iorga a văzut o Rusie de cruciadă numai cu începere din veacul al XIV-lea și al XV-lea, căci pînă atunci ea rămăsese „en marge des courants généraux de l'époque, de la croisade byzantine”¹⁸⁶. În altă parte legătura între Rusia și mișcarea cru-

¹⁸¹ N. Iorga în RHSEE. XIII 1936, p. 324.

¹⁸² *Art. cit. in Choses d'Orient ...*, p. 41.

¹⁸³ B. Leib. *Rome, Kiev et Byzance à la fin du IX-e siècle*. Paris, 1924.

¹⁸⁴ A. A. Vasiliev. *Histoire de l'Empire byzantin*, vol. II. Paris, 1932, p. 35.

¹⁸⁵ În recenzie ce i-o face lucrării mai sus citate în RHSEE. III 1926, p. 331—333.

¹⁸⁶ *Art. cit. in Choses d'Orient ...*, p. 40.

ciată el o vede abia de la 1472, cînd Ivan al III-lea se căsătorește cu Zoe, urmașă a Paleologilor, fapt desigur esențial pentru o legitimare mai puternică a preluării misiunii Imperiului bizantin de către Rusia. Dar ciudat e că de această dată faptul esențial pentru el este că papa a mijlocit această căsătorie și că numai de aici putea Rusia să aibă legitimitate în lupta contra turcilor¹⁸⁷. Ori Zoe Paleolog o dată ajunsă în Rusia a devenit ortodoxă intransigentă, iar Rusia n-a pretins niciodată că poartă lupta cu turcii ca reprezentantă a papei. Lupta ei se baza pe preluarea ideii bizantine, a imperiului unic. Este aici în opera lui Iorga o ușoară contradicție care rămîne de explicat, sau rămîne ca atare. Poate o explicație să fie aceea că Bizanțul căzuse, că o ramură a Paleologilor se refugiase în Occident, de unde vine Zoe în Rusia ș. a. m. d. Numai că o situație similară se învederează și la explicarea locului statelor române în mișcarea generală de cruciadă : spre exemplu Dan al II-lea ori Vlad Dracul în Țara Românească sau Ștefan cel Mare în Moldova. Realitatea istorică însăși fiind contradictorie, interzice să punem pe seama istoricului ceea ce este al ei de fapt. Dan al II-lea apare cruciat în 1427 pentru că-l sprijină pe Sigismund de Luxemburg și tot în Occident își dobîndea și Vlad Dracul distincția. Principiul de bază însă, izvorul participării țărilor române la mișcarea cruciată a fost tot cel rezident în ideea bizantină¹⁸⁸. Primejdia turcă făcea ca cele două cruciade rivale — latină și bizantină — să fie unite¹⁸⁹. Aceasta nu însemna însă că ele nu se puteau distinge. Ea se învederează cu atît mai elocvent cu cît reminiscența ei s-a păstrat chiar și mult mai tîrziu, cînd cruciada fie și tîrzie își trăise vremea devenind „anacronică”¹⁹⁰: sfîrșitul veacului al XVI-lea cînd această distincție apare în legătură cu acțiunea lui Mihai Viteazul. El înțelegea să ducă o cruciadă în slujba Casei de Austria, în manieră occidentală, dar era legat și de ierarhii ortodocși din țările balcanice care preferau să-l vadă căntîndu-și mai puțin aliați în apus și să-și pună toată nădejdea în popoarele sud-est europene, adică o cruciadă bizantină, pe linia „oposiției ortodoxe” din veacul al XIV-lea.

Activitatea „oposiției ortodoxe” în Bizanțul celei de-a doua jumătăți a veacului al XIV-lea, expusă pentru prima dată în detalii convingătoare în cartea lui Halecki apărută în 1930, poate fi considerată o confirmare strălucită a părerii expuse anterior de către Iorga în privința cruciadelor bizantine și a soartei acestora în vremea Paleologilor. În timp ce Ioan al V-lea (1341—91) se orienta spre unirea cu occidentalii, iar „latinofronul” Demetrios Kydones lansa acea „Oratio pro subsidio latinorum”, patriarhii Constantinopolei Callist (1350—1353 și 1354—1363) și Philothei (1353—1354 și 1363—1376) se situau pe o poziție contrară : adepți pe plan teologic ai mișcării hesychaste la a cărei victorie au avut

¹⁸⁷ *Elementele de unitate ale lumii medievale* . . . , în *Prolegomene de istorie universală*, vol. II, București, 1922, p. 42. Aceeași idee o reproduce identic în *Essai de synthèse*, vol. III, p. 52.

¹⁸⁸ *Elementele de unitate* . . . , p. 14.

¹⁸⁹ Cum a fost cazul și la Varna, unde Iorga a evidențiat și o serioasă participare românească, pe lângă cea maghiară.

¹⁹⁰ *Les découvertes portugaises* . . . p. 53.

un rol preponderent, pe linia aceluiași tradiționalism ei reușeau anihilarea tuturor fricțiunilor apărute între celelalte state ortodoxe și scaunul constantinopolitan, unirea acestora pe plan „supranațional” pe baza comunității confesionale într-o alianță capabilă să dea cu propriile-i forțe o ripostă pericolului turcesc, „opozitia ortodoxă” reprezentând cruciada bizantină în confruntare cu aceea latină. Însuși V. Laurent care contestă existența cruciadei bizantine, a recunoscut în această mișcare o capacitate cruciată a bisericii bizantine în veacul al XIV-lea: „Devant le péril grandissant, l'Église byzantine eut cependant comme un sursaut rédempteur. Son chef échafauda le projet d'une ligue interorthodoxe avec la participation de la Russie, *une façon de croisade sans l'aide latine* (subl. ns.); ce qui était certainement la meilleure des solutions”¹⁹¹.

Din nefericire cruciada animată de biserica bizantină peste capul propriului stat care n-a participat la ea, cum observă de altfel și Laurent¹⁹², primea o grea lovitură la Cirmen (septembrie 1371). Rămîne însă din acele împrejurări realitatea confruntării între cruciada bizantină și aceea latină. O dovadă elocventă că astfel stăteau lucrurile este că în mijlocul preparativelor statelor ortodoxe din această zonă pentru respingerea turcilor, cînd împăratul bizantin mersese la Roma și jurase credința bisericii romane (octombrie 1369), cînd pe de altă parte prin Doamna Clara propaganda catolică era foarte ferventă în Țara Românească, papa Urban al V-lea scria principelui acestei țări, Vlaicu Vodă, adept și participant al „opozității ortodoxe”, în aprilie 1370, că se bucură și îi laudă zelul în lupta contra turcilor, dar că atîta vreme cît persistă în „schismă” și nu intră în obediența papală lupta sa este nelegitimă¹⁹³.

Poate nimic nu e mai semnificativ pentru confruntarea dintre cele două cruciade — latină și bizantină — ca acest pasaj. Dar mai puternică decît dezbinarea, Iorga a văzut unitatea dintre ele. Reprezentanți ai unei cauze generale, indivizibile în esența ei și pentru cinstirea luptei lor, principii români ai acestor timpuri de invazie islamică au fost botezați de el cu apelativul general „cavalerii”, distincție a calității lor cruciate și totodată a unei mode occidentale răspîndite în orientul creștin în urma cruciadelor — simbol de unitate¹⁹⁴.

Sensul foarte larg, pluralist pe care Iorga l-a atribuit cruciadelor, extinse la o serie de aspecte diverse întîlnite de-a lungul întregii epoci medievale, ajunge la o debordare substanțială a limitelor spațiale și tem-

¹⁹¹ V. Laurent, *L'idée de guerre sainte et la tradition byzantine*, în RHSEE, XXIII, București, 1946, p. 96.

¹⁹² „Quand vint le moment d'engager la lutte, les Grecs apeurés se déroberent et cette flamme tardive qui avait réchauffé les Slaves ne put dissoudre leur apathie. Ce furent la Maritza, Kossovo et Nicopolis, où ne parut pas un officier byzantin” (*ibidem*, p. 96).

¹⁹³ W. de Vries, *Die Päpste von Avignon und der christliche Osten*, în „Orientalia Christiana Periodica”, 30/1964, p. 92; cf. colecția Hurmuzaki, vol. I₂, București, 1890, p. 159.

¹⁹⁴ Vezi supra, nota 147; vezi și *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, București, 1935, vol. I, p. 173—193 și vol. II, p. 41, 44, 46—47, 64—73, 74—83, 84, 128 și urm., 136—143; idem, *Istoria românilor*, București, 1937, vol. IV, p. 416—431 și vol. V, p. 231—364.

porale ale acestora, depășind formula lor clasică, unanim acceptată. Pentru el — așa cum se întrevede și din definiția ce le-a dat-o —, cruciadele n-au reprezentat un simplu capitol aparte al istoriei medievale, ci o idee ale cărei forme de manifestare a crezut că pot fi urmărite la toate societățile creștine medievale. Cu alte cuvinte, în accepția iorghiană evul mediu poate fi denumit foarte bine și „evul cruciat”. Pentru această perioadă lui Iorga i-a plăcut să vorbească de cruciadă ca o misiune generală, adeseori „perpetuă”, a respectivelor societăți. Concepția sa idealistă s-a afirmat aici cu pregnanță. Într-un asemenea cadru ideea cruciată a dobândit în studiile consacrate de el evului mediu o importanță aproape la fel de mare ca și aceea imperială, ambele putând fi adeseori abordate împreună, oferind chiar o similitudine de evoluție demnă de relevat. După cum două imperii creștine a cunoscut evul mediu, tot așa două tipuri de cruciadă le-au reprezentat: una occidentală, alta bizantină; în jurul uneia sau alteia din aceste două grupe însemnate au gravitat toate celelalte cruciade, inclusiv cele tirzii. Evident că această viziune este foarte coerentă cu ea însăși din punct de vedere logic, dar o argumentare sistematică de fapte care să o justifice în ce privește întreaga parte ce depășește accepția clasică rămâne totuși discutabilă. Sigur este însă faptul — care interesează cel mai mult tema noastră — că decăderea celor două imperii, simptom fundamental în concepția lui Iorga al sfârșitului evului mediu, prevestea, cu începere din veacul al XIII-lea, inevitabila decădere a cruciadelor.

Același postulat care stabilește un raport de interdependență între ideea cruciadei și cea imperială nu mai are însă valabilitate în cazul noilor trăsături pe care Iorga le-a considerat specifice pentru Bizanțul restaurat după 1261. Din acestea se întrevede că o unică alternativă se deschidea micului stat al Paleologilor în ce privește cruciada pe care pînă aci învățatul român i-a atribuit-o cu foarte multă, chiar exagerată generozitate: să o abandoneze sau să o continue mai departe ca o simplă contrafacere a celei occidentale. A admite această din urmă perspectivă e tot așa cum s-ar concepe pentru papalitate sau imperiul apusean capacitatea de a fi dus o cruciadă după modelul bizantin; ceea ce este o imposibilitate, oricum un fapt istoricește neverificat. Și chiar dacă s-ar fi verificat în cazul Bizanțului Paleologilor, el înseamnă același lucru: abandonarea cruciadei proprii. Părăsită de către statul ei, cel mai în drept să o reprezinte, cruciada bizantină nu murea, ci în veacurile al XIV-lea și al XV-lea continua să existe prin alți purtători: idee fecundă, care ulterior și-a găsit întărire din partea altor istorici. Dacă Charles Diehl a vorbit destul de evaziv despre cruciada bizantină¹⁹⁵, Louis Bréhier s-a referit mai direct la „cruciada ortodoxă” a veacului al XIV-lea în paginile sintezei sale¹⁹⁶, părere însușită de către D. Zakythinos, care se referă pentru aceeași perioadă la „cruciada Balcanilor”, opusă celei occidentale¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Referitor la veacul al X-lea, în *Les grands problèmes de l'histoire byzantine*, Paris, 1943, p. 13, 73 și 76.

¹⁹⁶ Bréhier, *op. cit.*, p. 372 și urm.

¹⁹⁷ D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII-e au XV-e siècle*, Athina, 1948, p. 127 și urm.

Admițînd continuarea cruciadelor latine după veacul al XIII-lea, Iorga nu a pierdut din vedere faptul că ele și-au dus existența — epigonică de altfel — în împrejurări cu totul schimbate: fondul dominant în situația externă a fost ofensiva generală a lumii islamice, prin turcii otomani; în situația internă dominantă trebuie legată de transformările pe care implicit avea să le aducă sfîrșitul unei întregi epoci istorice, fixat de el în aceeași vreme. Sfîrșitul unei epoci marca și sfîrșitul unor mentalități specifice, însușirea altora, caracteristice stadiului următor. Cu mici excepții, aproape toate proiectele de cruciadă nu se opreau numai asupra luptei armate, ci prevedeau ca măsură preliminară blocada economică a orientului musulman. Iorga s-a oprit mai puțin asupra acestor proiecte expuse în scris, mai mult asupra realizatorilor lor. Faptul este important întrucît relevă o altă latură a activității sale, aceea de istoric al culturii: anume a surprins foarte bine acele curente și manifestări cu urmări directe în viața și activitatea socială a oamenilor, arătîndu-se mai puțin preocupat și mai puțin înțelegător cu alte curente spirituale a căror legătură cu realitatea nemijlocită e mai greu sesizabilă: așa se învederează situația din modul cum a tratat uneori aspecte ale misticii bizantine sau scolasticii apusene, despre care nu vom găsi la el cele mai dense pagini. Deși idealist ca formație istorică, caracterul prioritar acordat de el acelor mentalități și stări de spirit care au avut o legătură directă cu viața socială și s-au transpus imediat în aceasta constituie fără îndoială un merit. Din acest punct de vedere înțietatea de care s-au bucurat în opera sa ideile și manifestările spirituale cu amprente vii și evidente în societate oferă cheia preferințelor sale pentru elementele active, de dinamism social; ea corespunde totodată firii sale dinamice, prezentă, cu toate umbrele și luminile ei, în viața socială a contemporaneității.

În același cadru revelator pentru conexiunea dintre stările psihomentele și evenimente istorice importante, Iorga a evidențiat o contribuție însemnată din partea cruciadelor în descoperirile geografice¹⁹⁸, ceea ce arată o dată mai mult că pentru veacurile al XIV-lea și al XV-lea capitolul cruciadelor nu poate fi cu totul șters din atenția istoricilor. O serie de studii și de lucrări generale apărute ulterior pe această temă par să o confirme¹⁹⁹.

¹⁹⁸ *Les découvertes portugaises ...* (In vol. cit. la nota 9), p. 49—50; *Les aventures „sarrazines”*, p. 6—7; *France de Chypre*, p. 58—59; Adolf Waas, *op. cit.*, vol. II, p. 313, a acceptat cruciadele ca o „treaptă premergătoare” pentru descoperirile geografice; o viziune similară la Atiia în „*Cahiers d’histoire mondiale*”, 2/1954, p. 474—475.

¹⁹⁹ Este cazul micului volum al lui Grousset, deja citat, apărut la Paris în 1948; Steven Runciman în *A history of the Crusades*, vol. III, Cambridge, 1955, p. 427—468, se ocupă de „ultimele cruciade”, considerate de el a fi cele din răstimpul de la luarea cetății Accra și moartea papei Pius al II-lea, „ultimul cruciat”, la Ancona, chiar în preziua expediției plănuită (14 august 1464); volumul al III-lea din seria purtînd același titlu, apărut la Philadelphia sub redacția lui K.N. Setton avea să cuprindă veacurile al XIV-lea și al XV-lea. Similară termenului „*arrière-croisade*” utilizat de Schlumberger și Grousset, expresia „*cruciada după cruciade*” a fost preferată de P. Alphandéry și A. Dupront, *La chrétienté et l’idée de croisade*, vol. II, Paris, 1959, p. 273, după ce remarcă o serie de asemenea „*amprente*” ale cruciadei în Occident (p. 238—272). Menționînd aportul lui N. Iorga la acest capitol de istorie universală (p. 206), același volum se referă la cruciade ca expresie vie a unității (p. 236).

Este de asemenea vrednică de reamintit originalitatea²⁰⁰ contribuției învățatului român la istoria cruciadelor văzută ca simbol al unei unități adevsea căutate, demult dispărute; contribuție de concepție, dar nu mai puțin impunătoare ca documentare, îndreptățind pe deplin afirmația lui G. Brătianu, care voind să definească în câteva vorbe activitatea istorică a lui Nicolae Iorga, l-a denumit „istoricul ultimelor cruciade”²⁰⁰.

Cu toate că în veacurile al XIV-lea și al XV-lea cruciada începuse să fie deja revolută, reprezentanții ei — un Philippe de Mézières sau un Philippe le Bon, ducele Burgundiei — s-au bucurat în opera lui Iorga de un tratament și o considerație privilegiată. În fapt ei nu erau decât niște epigoni ai unei cauze mult mai strălucit purtate altădată, cavaleri ai unei lumi pe cale de dispariție, ai evului mediu în agonie ce nu voia totuși să moară atit de ușor; niște romantici ai vremii lor²⁰¹, pentru care Iorga a vibrat foarte mult deoarece și el a fost întrucitva un ultim mare romantic al istoriografiei. Meritele contribuțiilor apreciabile pe care savantul român le-a adus la cunoașterea acestui capitol al istoriei universale sint astfel micșorate de faptul că el nu a făcut totdeauna o distincție suficient de clară între cruciadele clasice și cele tîrzii.

NICOLAE IORGA, HISTORIEN DES DERNIÈRES CROISADES

RÉSUMÉ

La place des dernières croisades dans l'activité historique de N. Iorga justifie pleinement une étude approfondie. Après avoir consacré une thèse bourrée de faits et de dates à Philippe de Mézières, le chancelier du roi Pierre Ier de Chypre (1359—1369), le savant roumain a mis au jour une quantité de documents publiés dans les six volumes de *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. L'élève de Charles V. Langlois, l'ancien collaborateur de la „Revue de l'Orient latin”, n'a jamais cessé de revenir à ce sujet, hautement intéressant pour l'histoire de l'Occident européen, de l'Orient byzantino-slave et des peuples balkaniques (celle des Roumains en premier lieu). Quoiqu'il n'ait pas eu le temps d'écrire la grande œuvre qu'il avait longuement préparée (à moins de regarder comme telle la *Brève histoire des croisades*), sa contribution demeure très importante par l'originalité des points de vue.

²⁰⁰ G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 47.

²⁰¹ În același mod vede și Michel Mollat politica lui Carol Temerarul, care „trăia într-o altă epocă și generația lui nu a urmat ritmul său” (*Recherches sur les finances des ducs Valois de Bourgogne*, în „Revue historique”, 219/1958, p. 231, unde își face loc și comparația cu Spania de mai tîrziu). Depășiți de lumea în care se aflau, ducii burgunzi ai veacului al XV-lea trăiau încă sub semnul evului mediu; finanțele publice ale ducatului lor erau nedespărțite de cele particulare ale ducelui, fiind mai curînd ale unui prinț decit ale unui stat (ebenda, p. 319—320).

Iorga considérait la croisade comme une mission permanente des sociétés médiévales chrétiennes, en relation avec un autre trait de sa conception de l'histoire générale du Moyen Age, l'idée impériale. Aux deux Empires du Moyen Age, celui d'Occident et celui d'Orient, correspondent deux sortes de croisades. La décadence des deux Empires, qui déjà fait prévoir la fin du Moyen Age, amène inévitablement le déclin de la croisade byzantine et de celle des occidentaux aux XIIIe et XIVe siècles. Une époque chevaleresquement pieuse et guerrière touche à sa fin et on peut entrevoir désormais les origines du monde moderne; à cet égard, Iorga souligne notamment la tendance vers l'accomplissement des unités territoriales, dans un esprit „national” contraire à l'esprit des croisades. La Byzance restaurée des Paléologues n'était plus le vrai Empire d'autrefois. L'Empire byzantin amoindri devient un Etat „presque national” aux yeux de N. Iorga. L'abandon de sa mission œcuménique, de sa mission de croisade, signifie pour l'historien une véritable déchéance. Pourtant, la croisade ne meurt pas, étant reprise par les Etats qui empruntaient de Byzance des structures sociales et culturelles.

La croisade occidentale, toujours plus faible, subissait un changement tout aussi marqué. Il n'est que juste qu'elle soit traitée par les historiens à la mesure de son rôle assez effacé. Si Iorga lui a attaché une importance exceptionnelle, c'est parce qu'il était, en dépit de ses affirmations répétées, un historien romantique. Or, les derniers croisés, qu'il a tant aimés, étaient eux aussi des romantiques.

Par contre, il faut rappeler que Iorga a tenté d'accorder aux croisades une contribution au progrès économique et social, même pour les phénomènes considérés comme dépassant les cadres du monde médiéval; il s'agit par exemple des découvertes portugaises.

Relațiile osmano-bizantine în opera lui Nicolae Iorga

de CRISTINA ROTMAN

PROBLEMA relațiilor Bizanțului cu adversarii săi cei mai de temut, turcii otomani, își păstrează și astăzi importanța în cadrul larg al istoriei universale atât datorită formelor de manifestare, cât mai ales datorită consecințelor sale. De aceea, ea s-a dovedit a fi o preocupare continuă a cercetătorilor care au căutat să reconstituie și să analizeze fie procesul de decădere al statului bizantin, fie cel de constituire al unei noi puteri politice, Imperiul otoman. Totuși, pînă la apariția lucrărilor lui N. Iorga, acest aspect comun istoriei celor două puteri nu a constituit obiectul unui studiu aparte deoarece numai un cunoscător excelent al realităților bizantine și otomane îl putea sesiza în toată complexitatea sa. Tocmai în condițiile unor astfel de cerințe, apare de la început în mod evident meritul savantului român care a reușit să se impună în același timp ca bizantinist consacrat și ca ultimul autor european al unei sinteze de istorie otomană¹.

Pentru a putea prezenta noutatea și originalitatea concepției sale, este necesar să aruncăm o scurtă privire asupra rezultatelor dobîndite de înaintașii săi istorici ai Imperiului bizantin sau ai statului otoman. Dar mai întii se cuvine să ne oprim asupra lucrării lui Joseph von Hammer-Purgstall *Geschichte des Osmanischen Reiches*² care a păstrat pînă astăzi o valoare documentară deosebită. Informația uluitoare de bogată pentru vremea sa, rezultată din parcurgerea unui număr mare de cronică otomane³ la care se adaugă folosirea izvoarelor bizantine⁴ s-a transformat într-o narație densă, cronologică și fluidă. Autorul a știut să folosească cu mult discernămint izvoarele narrative pentru a prezenta expansiunea otomană și prăbușirea Bizanțului, preferînd să recurgă la cronicarii bizan-

¹ N. Iorga *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, 1908 apărută în *Allgemeine Staatengeschichte* editată de Heeren și Ukert.

² J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches Grosseentheils aus bisher unbenutzten Handschriften und Archiven*, vol. I—X, Pesta, 1827—1835.

³ Este vorba de 26 de cronică păstrate în manuscris, menționate în bibliografia pe care o prezintă autorul în introducere. Ele sînt fie istorii universale, fie istorii generale ale Imperiului otoman, fie istorii ale unui singur eveniment sau persoane. Printre acestea se află izvoare deosebit de importante pentru istoria otomană ca : *Tewârich-i âl-i 'Osman* (*Istoria otomană*), Mehmed Neşri, *Cihannuma* (*Istoria universală*), Idris Bitlisi, *Heşt-Bihîşt* (*Cele opt paradisuri*), Sâ'ad ed-Din, *Tac-ül -Tewârich* (*Cununa istoriei*), Mustafa Cenabi-Târih (*Istorie*), Solakzade, *Târih*, Lütfi, *Tewârich-i âl-i 'Osman*.

⁴ Georgios Pachymeres, Nicephor Gregoras, Ioannes Cantacuzenus, Ioannes Cannanos, Ioannes Anagnostes, Michael Ducas, Loanicus Chalcocondyl, Georgios Sphrantzes.

tini din secolul al XV-lea decît la cronicile otomane, deoarece acestea din urmă cuprind unele știri confuze.

Aspectele istoriei statului întemeiat de Osman sînt înfățișate în egală măsură deoarece autorul n-a stăruit în mod deosebit asupra unei probleme. O cercetare mai atentă însă ne îngăduie să surprindem o serie de idei referitoare la mecanismul relațiilor osmano-bizantine.

Astfel Hammer discerne drept condiții ale înaintării otomane în Anatolia atît situația favorabilă creată de atacurile seldjucide împotriva posesiunilor bizantine, cît și pericolul reprezentat de dominația emirilor seldjucizi asupra mării și litoralului Asiei mici în vremea lui Orhan.

După părerea sa, pînă la cucerirea cetății Gümlek, ținta expansiunii statului lui Osman era doar teritoriul bizantin și nu ar putea fi vorba de o acțiune îndreptată împotriva vreunuia din cei nouă principii din Asia mică⁵. Luptele interne între Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzino dobîndesc, în concepția sa o semnificație amplă; ele reprezintă nu numai primul contact direct al familiei imperiale cu emirul Orhan, inaugurat de o alianță dinastică, dar și un prilej de expansiune teritorială. Așadar, autorul situează în acest moment perioada de început a aservirii împăraților de la Constantinopol⁶ a căror încercare de a înlătura vasalitatea otomană a eșuat.

Astfel zdruncinarea statului bizantin și prezența trupelor otomane în peninsula Galipoli reprezintă de fapt, după părerea autorului, condițiile stabilirii în Europa a forțelor conduse de Suleyman. Cucerirea treptată a Peninsulei Balcanice care a ridicat împotrivirea popoarelor slave și nu a afectat prea mult teritoriile rămase în posesia bizantinilor este explicația dată de Hammer stabilirii relațiilor amicale după cucerirea Adrianopolului.

Caracterul brutal al politicii lui Bayezid I, atitudinea sa față de Manuel, ostacul de la Brusa, ca și pretențiile exprimate de solia trimisă împăratului bizantin, constituie prologul asediului îndelungat al Constantinopolului. În aceste condiții, cruciada de la Nicopol nu îi apare de la început autorului ca o încercare de despresurare a capitalei, ci mai ales ca o inițiativă a regelui Sigismund de Luxemburg izvorită din inevitabilitatea unui război cu otomanii în urma cuceririi Bulgariei⁷. Dacă pentru acest moment Bizanțul nu pare să fi avut o influență directă, autorul arată însă că în pregătirea cruciadei de la Varna, datorită de altfel propagandei intense a cardinalului Giuliano Cesarini, Ioan Paleologul a avut o contribuție hotărîtoare, fiind cel care a ales momentul încălcării păcii maghiaro-osmane⁸.

Intervenția lui Timur Lenk, ca și întreaga criză dinastică declanșată de consecințele luptei de la Ankara au salvat Bizanțul. Manuel Pa-

⁵ J. von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'empire ottoman (depuis son origine jusqu'à nos jours)* traduit par J. J. Hellert, I, p. 150.

⁶ *Ibidem*, p. 189.

⁷ *Ibidem*, p. 325.

⁸ *Ibidem*, II, p. 307.

leologul care odinioară ceruse atât de insistent ajutor în Apus a devenit un arbitru și un aliat important pentru diferiții pretendenți. După părerea lui Hammer, atitudinea protectoare a împăraților bizantini față de membrii dinastiei otomane s-a manifestat pînă în momentul prăbușirii capitalei imperiale. Astfel solia amenințătoare trimisă de Constantin Dragases lui Mehmet al II-lea pentru a cere plata pensiei cuvenite pretendentului Orhan a fost factorul care a accelerat căderea Constantinopolului⁹.

Toate aceste puncte de vedere expuse de Hammer în lucrarea sa reprezintă fără îndoială un aspect superficial al problemicii care ne interesează.

Spre deosebire de înaintașul său, Johann Wilhelm Zinkeisen, autorul unei istorii a Imperiului otoman¹⁰, de informație mai redusă, înțemeiată mai ales pe izvoarele bizantine ale secolului al XIV-lea și al XV-lea și pe unele știri din Să'ad-ed Din (în traducerea lui Antoine Galland), a acordat o atenție deosebită luptei otomanilor împotriva statului bizantin. După părerea sa, expansiunea otomană rapidă s-a datorat preocupării bizantinilor de a-și păstra posesiunile din Europa și tocmăi caracterul european al politicii lor este cauza principală a ignorării pericolului crescînd. Aceasta explică în primul rînd lipsa de grijă pentru diferitele provincii mărginașe. De aceea, împăratul se hotăra cu greu să sprijine forțele locale și o făcea doar cînd era vorba de un oraș important.

Consecințele grave ale crizei financiare care lipseau în mod practic pe bizantini de mijloacele necesare stăvilirii înaintării otomane sînt pentru Zinkeisen doar o cauză de ordin secundar. Dimpotrivă, el acordă o importanță mai mare luptelor interne între diferitele grupări dinastice ce trezeau un interes mult mai mare în societatea bizantină decît pierderile teritoriale suferite. Ritmul rapid de cucerire se datora preocupării emirilor otomani de a ocupa orașe considerate încă posesiuni bizantine deoarece ținuturile pustiite și satele părăsite le păreau lipsite de importanță¹¹.

Războaiele civile care au epuizat ultimele forțe ale imperiului în declin au devenit terenul cel mai prielnic pentru intervenția directă a forțelor otomane. De acum înainte devine împărat cel care, bucurîndu-se de o popularitate mare în capitală, este înscăunat cu ajutorul sultanului¹². O astfel de politică a fost aplicată mai tîrziu de Mehmed al II-lea principilor bizantini din Moreea. Principii erau ajutați să reziste în fața expansiunii stăpînilor puternici ca pe această cale, atrași în sfera intereselor otomane, să fie distruși de îndată ce se ivea vreun prilej¹³.

Într-o asemenea situație, Bayezid ar fi putut foarte ușor să desființeze imperiul fantomatic dacă ceea ce numește autorul „politica iscusită

⁹ *Ibidem*, p. 376.

¹⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Hamburg, 1840, apărută în colecția „Geschichte der europäischen Staaten”, editată de A. L. Heeren și F. U. Ukert.

¹¹ *Ibidem*, I, p. 81.

¹² *Ibidem*, p. 275.

¹³ *Ibidem*, p. 858.

de expansiune treptată și de consolidare a stăpînirii sale în Asia mică și Europa, preluată de la înaintașii săi nu ar fi constituit pentru el o datorie”¹⁴. De altfel și asediul îndelungat al Constantinopolului este considerat ca un mijloc de constringere al populației pentru a o sili să se predea în mod pașnic.

Victoria lui Timur Lenk asupra lui Bayezid a însemnat în fapt o răsturnare a situației. Deși Manuel Paleologul nu a avut posibilitatea de a exploata acest prilej, el se transformă într-un element de legătură între demnitarii nemulțumiți de luptele interne și Mehmed I pe care-l chemă în Europa.

Diferitele încercări de a proclama sultan pe cîte un pretendent care făgăduia mai multe avantaje bizantinilor aveau ca rezultat un nou asediu al Constantinopolului. Pus într-o asemenea situație, împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul este considerat de Zinkeisen drept deținătorul unui „rol deplorabil” în pregătirea cruciadei de la Varna. Promisiunile și sfaturile sale sînt caracterizate drept un „joc fals care nu avea alt scop decît să-i atragă pe apărători cît mai mult cu putință, transformîndu-i într-un paravan al slăbiciunii sale”¹⁵. Și cum mișcarea de cruciadă cuprinsese din nou statele creștine, posibilitatea alungării otomanilor devenise o idee preferată a bizantinilor cu care se amăgeau asupra neputinței lor prezente. Această problemă apare mai mult ca o „dorință pioasă decît un gînd propriu unei lucidități politice”¹⁶.

Extinderea și consolidarea dominației otomane în Asia și în Europa nu este condiționată în viziunea lui Zinkeisen de cucerirea Constantinopolului. În virtutea inerției imperiul mai putea dura încă destul timp fără să mai devină cîndva o putere care să-i amenințe și să-i oblige pe otomani să renunțe la o parte din cuceririle lor.

Dacă Zinkeisen ne oferă o concepție încheată asupra relațiilor osmano-bizantine în dezvoltarea lor istorică, lucrarea lui Karl Hopf *Griechenland im Mittelalter* analizează în adîncime doar aspectul european al acestora. Savantul german a avut marele merit de a se fi folosit de informația italiană bogată, cuprinsă în fondurile arhivelor venețiene: Misti, Secreti, Diari Veneti, Cronica lui Gasparo Zancaruolo, reconstituind pe această bază, în cadrul istoriei grecești, raporturile posesiunilor bizantine din Moreea cu otomanii. Terenul prielnic instaurării dominației otomane în Peloponez a fost pregătit, după părerea sa, nu numai de preluarea feudalismului franc de către bizantini, dar și de fricțiunile continue între despoți¹⁷.

Descriind cucerirea Constantinopolului, eveniment de importanță istorică fundamentală, Hopf nu s-a limitat la utilizarea izvoarelor cunoscute de înaintașii săi Hammer și Zinkeisen despre care arată că nu au fo-

¹⁴ *Ibidem*, p. 275.

¹⁵ *Ibidem*, p. 661.

¹⁶ *Ibidem*, p. 676.

¹⁷ K. Hopf, *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit*, Leipzig, 1870, în *Griechenland geographisch geschichtlich und kulturhistorisch*, vol. 7, p. 86.

losit cîtuși de puțin izvoarele contemporane¹⁸. Printre acestea se numără : *Ἰστορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, istoria lui Critobul din Imbros, *Повесть о Цариградѣ*, publicată de Srijnevski în 1855, însemnările lui Mario Filelfo Amyris.

Problema cauzelor și condițiilor expansiunii otomane în Asia și Europa constituie o preocupare permanentă a lucrării lui George Finlay *A History of Greece*. Folosind un număr restrîns de izvoare bizantine împreună cu informația cuprinsă în istoria lui Hammer, autorul nu insistă asupra materialului faptic. Astfel, lipsa unui basileu de talia lui Leon al III-lea sau Vasile ale II-lea care ar fi putut zdrobi în leagăn noua putere expansionistă¹⁹ este considerată drept cauză principală a cuceririlor otomane și nu criza internă a statului bizantin.

În situația în care cei doi Andronici, luptînd pentru tron pregetau să ajute cetățile asediate de teamă ca nu cumva rivalul rămas în capitală să devină împărat, otomanii ocupau mereu alte teritorii. Sentimentul de nesiguranță, întreruperea căilor de comunicație cauză a înfometării și a emigrației populației bizantine apar autorului drept forme variate ale metodelor de cucerire. Căutînd să găsească cauzele așezării otomanilor în Europa, ca și cele ale ocupării posesiunilor bizantine din această parte a imperiului, Finlay ajunge la concluzia că ele sînt similare celor ce au dus la cucerirea imperiului roman de către barbari²⁰. Epuizarea și depopularea statului bizantin, ca și lipsa de unitate etnică a populației așezate în spațiul cuprins între Marea Neagră, Dunăre și Marea Egee au permis o expansiune rapidă a noilor cuceritori a căror superioritate militară, morală și religioasă era evidentă²¹. Dacă lucrări ca cele ale lui Hammer și Zinkeisen cuprind o bogăție de idei generate de evoluția relațiilor osmano-bizantine, singura contribuție apărută la sfîrșitul secolului trecut care ar fi trebuit să se ocupe în mod special de această problemă aparține lui Hertzberg²². Din păcate, în afara unui titlu care presupune o prezentare paralelă și comparativă a evoluției celor două state, avem de-a face cu o istorie a Imperiului bizantin în care se află referiri numeroase la istoria otomană. Autorul acordă o importanță egală contactelor stabilite între bizantini și otomani, ca și legăturilor cu sîrbii sau problemelor de politică internă. O astfel de lucrare apărută la sfîrșitul secolului trecut, avînd în față experiența a două mari tratate de istorie otomană ale lui Hammer și Zinkeisen ar fi putut să se ridice la un anumit grad de concentrare a informației și ar trebui să fie în primul rînd o sinteză. Ceea ce oferă

¹⁸ *Ibidem*, p. 116.

¹⁹ G. Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*, vol. III, Oxford, 1877, *The Byzantine and Greek Empires*, p. 388.

²⁰ *Ibidem*, p. 475.

²¹ *Ibidem*.

²² G. F. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechzehnten Jahrhundert* apărută în *Allgemeine Geschichte*, editată de Wilhelm Ocken, vol. II, 7, Berlin, 1882.

cititorului este doar o reconstituire cronologică a evenimentelor, expuse uneori confuz²³, împreună cu un aparat critic sub orice nivel.

Putem afirma deci că în afara lucrărilor de istorie otomană ale lui Hammer și Zinkeisen, nu au existat la sfârșitul secolului al XIX-lea alte încercări pentru a studia această problemă care să fie demne de luat în seamă. O astfel de sarcină deosebit de dificilă, impunând folosirea unei noi metode de cercetare a istoriei, cunoștințe multiple ca și aducerea în circuitul științific a unor izvoare necunoscute pînă atunci și-a asumat-o Nicolae Iorga.

Cărturarul român a fost în primul rînd un cercetător neobosit al istoriei universale și doar în acest cadru larg a studiat Bizanțul sau evoluția statului întemeiat de Osman. De aceea, pentru a putea înțelege exact viziunea pe care a avut-o marele istoric român asupra relațiilor stabilite între bizantini și otomani trebuie să cunoaștem concepția sa privind istoria universală. Ideea unității și continuității existenței umane, cea „unitate absolută a vieții omenești în orice împrejurări de spațiu și de timp”²⁴ exprimă în fapt, pe plan filozofic credința sa în unitatea absolută a obiectului cunoașterii și cercetării istorice. Aceasta în mod implicit, impune necesitatea existenței unei prezentări globale a materialului faptic, astfel încît nu numai că istoria națională nu mai poate fi compartimentată după criteriile obișnuite: economic, politic, social, ci, doar prin integrarea sa în cadrul istoriei universale, ea își poate găsi adevăratul său sens. Așadar istoricul trebuie să se ocupe de „urmărirea acelor legături de cultură, de idei politice, de revărsări și cuceriri pe toate terenurile, de strămutări, transformări, potențări și slăbiri care trebuie să fie singurul ei domeniu”²⁵.

Astfel, cititorul lucrării sale *Geschichte des Osmanischen Reiches* nu parcurge o istorie clasică a dezvoltării unui stat, fiind pus să urmărească evoluția acestuia determinată mereu de mediul bizantino-balcanic asupra căruia își exercită la rîndul său influența. Relațiile sale cu diferitele puteri sînt prezentate în mod dinamic — metodă cu totul nouă și originală — deoarece pentru autor „viața unui popor e neconținut amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcțiune de dîsele și urmînd neconținut viața acestora”²⁶.

N. Iorga nu și-a propus niciodată să cerceteze în mod separat, de sine stătător, problema complexă a relațiilor osmano-bizantine în dezvoltarea lor istorică. Cu excepția singurului său studiu²⁷ consacrat momen-

²³ Înfațișarea luptelor interne din statul otoman după 1402 este un exemplu grăitor în acest sens, vezi p. 534—535.

²⁴ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a 3-a, București, 1944, p. 216.

²⁵ Idem — în discursul rostit la intrarea în Academia Română „2 concepții istorice”, în *Generalități* . . . , p. 91.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342 — 1362)* oferită lui Ch. Kohler pentru „Revue de l'Orient latin”, publicată în „Byzantinische Zeitschrift”, XV/1906, p. 179—222 și apoi în „Sens Tidokrift” sub titlul *Orsakerna till det ottomanska Rikets Utträngande ur Europa*, p. 253—262.

tului stabilirii turcilor în Europa, eveniment esențial în concepția sa, cercetătorul trebuie să parcurgă o parte însemnată a operei sale, o serie de sinteze de istorie bizantină²⁸ și otomană²⁹ pentru a putea surprinde adâncimea și amploarea gândirii marelui istoric. Nu trebuie însă pierdute din vedere nici unele formulări semnificative rezultate din analizarea altor probleme, care exprimă uneori mult mai explicit și lapidar o idee esențială.

Noutatea și originalitatea tezelor sale care își păstrează și astăzi valabilitatea se explică în mare măsură prin metoda sa de cercetare. Nu este lipsit de importanță faptul că un savant ca Gabriel Monod care a revoluționat din punct de vedere metodologic științele istorice și a formulat cea dintâi teoretizare a tehnicii de cercetare l-a îndrumat pe tânărul român aflat la studii la Hautes Études.

Contactul direct cu materialul inedit de la Biblioteca Arsenalului și Biblioteca Națională referitor la teza sa, nu s-a transformat într-un instrument obișnuit de cercetare, ci a declanșat o pasiune științifică reală. Setea de date inedite de arhivă a generat o corespondență bogată în vederea pregătirii cercetării la fața locului³⁰. Admirator al lui Leopold von Ranke, cunoscând valoarea inestimabilă a izvoarelor, el a afirmat la 1 octombrie 1894, cu prilejul primei sale lecții de istorie universală, că adevărul său maestru în gândirea istorică: „are cunoștința desăvârșită a izvoarelor — e cel dintâi care a întrebunțat arhivele”³¹.

Astfel, Nicolae Iorga a acordat o mare importanță studiului lor în activitatea sa didactică, dedicându-le cursuri ca de pildă cel din 1898: „Izvoarele cruciadei în secolul al XV-lea”³².

Cu prilejul răscolirii numeroaselor arhive europene în vederea depistării materialului necesar elaborării unei noi istorii a românilor, în vremea cercetării relațiilor otomanilor cu Europa creștină, neobositul istoric a publicat o serie de documente privind relațiile bizantinilor cu otomanii. Printre aceste izvoare³³ se află cele trei tratate scrise în limba italiană și latină, apărute într-o nouă ediție: cel al lui Murad I cu Genova (8 iulie 1387), tratatul lui Suleyman cu Bizanțul și Liga creștină (1403), privilegiul lui Mehmed al II-lea pentru Pera (1 iunie 1453) publicat după originalul grec de la British Museum, alături de traducерile contemporane

²⁸ *The Byzantine Empire*, London, 1907 caracterizată de Ch. Diehl în *Histoire de l'empire byzantin*, Paris, 1920, p. 236 ca una din cele mai bune istorii ale Bizanțului, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, I—III, Bucurest, 1934.

²⁹ *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, 1908, apărută în *Allgemeine Staatengeschichte*, ed. de Heeren, Ukert, Lamprecht.

³⁰ E. Stănescu, *Contribuții la biografia de istoric a lui N. Iorga. Inceputul activității științifice (pe baza arhivei Universității din Leipzig și a corespondenței inedite)* în „Studii”, 6/1965, p. 1292.

³¹ N. Iorga, *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei—lecție de deschidere ținută la Universitatea din București (1 XI 1894)*, în *Generațiile cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 23, 28.

³² „Anuarul Universității din București 1897—1898”, p. 8.

³³ N. Iorga, *Le privilège de Mehmed II pour la ville de Pera (1 er juin 1453)*, în „Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine 1914”, nr. 1, p. 24—26, 26—29, 18—21.

ale lui Marino Sanudo și Zorzi Dolfin (Cronaca Dolfina), ca și o inscripție grecească din timpul lui Musa ³⁴.

În marile colecții de izvoare documentare ca : *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle, Acte și fragmente cu privire la istoria românilor* găsim date interesante cu privire la cruciada de la Nicopol (*Acte și fragmente*, III, p. 176—19), știri numeroase referitoare la expediția lui Timur împotriva lui Bayezid (1401), (*ibidem*) (p. 54—55), ca și extrase din cronica familiei Cilly ³⁵ pentru bătălia de la Varna (*ibidem*, II, p. 15—16), fragmente ale cronicilor lui Zorzi Dolfin și Gasparo Zancarulo (*Studii și documente*, III, p. IX, XVII, XVIII). Datorită lui Nicolae Iorga au văzut lumina tiparului izvoare numeroase referitoare la cucerirea Constantinopolului : relatarea clericului din Roma Henric de Sommern (*Notes et extraits* III, p. 309—315), tînguirile în versuri scrise după ocuparea orașului imperial (*ibidem*, p. 335—345), proiectele pentru războiul sfînt, nefiind omise nici lucrări apocrifice ca povestea călugărului Simion despre căderea Bizanțului, concepută ca o chemare la cruciada antiotomană (*ibidem*, p. 332). Editînd *Une source négligée de la prise de Constantinople* ³⁶, el a ajuns la convingerea că autorul, familiarizat cu o serie de cronicari ca Dorotei de Monembasia este însuși stolnicul Constantin Cantacuzino.

Cercetarea informației pe care a folosit-o în studiile sale ne permite să observăm că ponderea cea mai mare o au izvoarele bizantine. Mediul istoric de formare al statului otoman ca și primele contacte stabilite cu bizantinii sînt reconstituite pe baza cronicii lui Pachymeres, contemporanul lui Osman. Considerînd însă istoria împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino drept un izvor cu un caracter apologetic prea pronunțat, savantul român a preferat să folosească lucrarea lui Nikephor Gregoras. Cronicile editate de Karl Hopf ³⁷, cea a lui Papadopoulos-Kerameus ³⁸, ca și cea publicată de Academia de la Viena ³⁹ i-au furnizat o seamă de date deosebit de interesante. Acestea, împreună cu știrile cuprinse în operele marilor cronicari ai secolului al XV-lea : Ducas, Sphrantzes, Chalcocondyl și Critobul din Imbros au fost confruntate și completate cu informația documentară din colecțiile lui : Miklosich, J. Müller ⁴⁰ și C. Sathas ⁴¹.

Deși în *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Nicolae Iorga l-a depășit pe Zinkeisen în privința informației, el nu a putut folosi decît puține iz-

³⁴ Idem, *Une inscription grecque sous le sultan Mousa 1407—1408 dans la région d'Ochride*, in „Revue historique du sud-est européen”, 1933, p. 11—12.

³⁵ Numită și Gräflische Zillische.

³⁶ A fost publicată în „Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine”, XII/1927, p. 11—15.

³⁷ Ch. Hopf, *Chorniques gréco-romaines inédites ou peu connues*, Berlin, 1873.

³⁸ Papadopoulos Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικῆ, βιβλιοθήκη*, IV, Petersburg, 1899.

³⁹ *Die kleine byzantinische Chronik in den Denkschriften der Wiener Akademie*.

⁴⁰ F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevii sacra et profana*, I—V, Viena, 1860—1890.

⁴¹ C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, Paris—Londra, 1880—1890.

voare otomane deoarece majoritatea lor nu era încă cunoscută⁴². Totuși istoricul Imperiului otoman a folosit traducerea latină a lui Hans Lewenklaw⁴³ a versiunii celei mai vechi din cronicile anonime adusă la Viena în 1551 de Hieronymus Beck⁴⁴. De asemenea el a utilizat pe Sâ'ad ed-Din atît în traducerea lui Vincenzo Bratutti, *Cronica dell origine e progressi della Casa ottomana composta da Saidino Turco*, cît și în tălmăcirea lui Antoine Galland păstrată în manuscris la Biblioteca Națională din Paris, fondul francez nr. 6 074 sub titlul *Suite de l'histoire ottomane écrite par Saadul-din Mehmed Hassan plus connu chez les Turcs sous le nom de Cogia effendi*. Așa cum fragmentele cronicii lui Neşri publicate de Nöldeke în *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* i-au furnizat date importante pentru istoria începuturilor statului otoman, vestita lucrare a lui Hammer a fost folosită ca un simplu izvor.

Înaccessibilitatea unui număr mare din cronicile otomane aflate unele în manuscris, altele necunoscute încă, a fost suplinită de o varietate de izvoare europene: colecția rapoartelor venețiene publicate de Albéri⁴⁵, lucrarea lui Busbecq⁴⁶ sau amintirile lui Johannes Schiltberger⁴⁷. Nicolae Iorga a socotit că cercetarea izvoarelor este o sarcină mult mai importantă decît folosirea bibliografiei de specialitate pe care o trece unori cu vederea așa cum rezultă din observațiile lui C. Jireček⁴⁸. Deși se pronunțase cu hotărîre împotriva hipercriticismului, el a folosit metoda însușită în Germania, critica de interpretare, căutînd să stabilească autenticitatea documentelor pentru a putea discerne valabilitatea reală a informației respective. Astfel analiza atentă a cronicarilor bizantini din a doua jumătate a secolului al XV-lea l-a determinat să păstreze o anumită rezervă asupra posibilității folosirii știrilor referitoare la primele relații osmano-bizantine⁴⁹. N. Iorga demonstrează că valoarea și autenticitatea unor pasaje din aceste cronică sînt rezultatul reflectării anumitor evenimente din viața autorilor. Dacă Ducas are meritul de a fi pătruns sensul evenimentelor din Asia Mică, faptul se datorește fără îndoială intereselor sale comerciale legate de această regiune. Sphrantzes nu a putut cunoaște

⁴² Prima cronică otomană a fost editată de Fr. Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, Breslau-Leipzig, 1922, 1925.

⁴³ H. Löwenklaw, *Annales Sultanorum othmanidarum a Turcis sua lingua scripti: Hieronymi Beck a Leopoldstorff, Marci fil. studio et diligentia Constantinopoli advecti MDLI, divo Ferdinando Caes. opt. max. D. D. iussuque Caes. a Ioanne Gaudier, dicto Spiegel, interprete Turcio Germanice translati*. Editio altera Francofurti MDXCVI.

⁴⁴ M. Beck von Leopoldstorff, la început consilier imperial la camera de finanțe a curții (*Kaiserlicher Hofkammerrath*) a fost ambasadorul lui Ferdinand I la Poartă. Cf. Hammer, *op. cit.*, p. XXVII, XXXVI.

⁴⁵ E. Albéri, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, seria a III-a, *Relazioni degli stati otomani*, XIII, XV, Firenze, 1884—1885.

⁴⁶ O. de Ghiselin de Busbecq, *Epistolae Turcae*, Amsterdam, 1660.

⁴⁷ J. Schiltberger, *Reisebuch*, ed. V. Langmantel im Bibliothek des lateinischen Vereins in Stuttgart, Tübingen, 1885.

⁴⁸ „Byzantinische Zeitschrift”, 1905, p. 581.

⁴⁹ N. Iorga, *Une nouvelle histoire de l'empire byzantin*, recenzie lucrării *The Easter Roman Empire (717—1453)* din colecția „*The Cambridge Medieval History*”, Cambridge, 1923, în *Études Byzantines*, I, p. 61.

bine viața turcilor otomani decît doar din momentul în care s-a stabilit împreună cu alți greci la Constantinopol, imediat după căderea Bizanțului. Critobul îi apare ca un cronicar servil care, trecînd sub tăcere o înfrîngere a otomanilor, se face vinovat de o „opressio veritatis”. „Cu îngrijire, alegîndu-și cuvintele, cumpănindu-și frazele, potrivindu-și colorile, împărțindu-și cu meșteșug capitolele ca să dea o bună impresie de total, el s-a consacrat să înfățișeze urmașilor care au fost începuturile, cum s-au desfășurat cuceririle, în ce chip s-au serbat triumfurile, pe care se sprijină drepturile <împăratului celui nou>”⁵⁰.

Interpretarea psihologică a izvoarelor, problemă de mare actualitate, a însemnat pentru N. Iorga doar un prim pas din transformarea studinului mentalității societății bizantine și otomane într-o adevărată metodă originală. Savantul român, depășind ideile convenționale și afirmațiile preluate de înaintașii săi dintr-o serie de izvoare europene cu caracter pronunțat antiotoman, are marele merit de-a fi înlăturat o serie de prejudecăți ca : intoleranța, fanatismul și cruzimea otomanilor. Cercetările recente îl confirmă, demonstrînd că noii stăpînitori cruțau pe țărani și le respectau religia, cerîndu-le doar plata haraciului pentru cultivarea pămîntului⁵¹. Toate aceste elemente ale unei concepții unitare și originale, dar profund idealiste gravitează în jurul punctului esențial care pentru Nicolae Iorga este facultatea de a căuta noul, capacitatea de a inova nu ca scop în sine, ci ca o funcție socială⁵².

Cărturarul român are meritul ca pe lângă aprofundarea unor aspecte ale istoriei bizantine să reînnoiască prezentarea istoriei Imperiului otoman atît prin depășirea cadrului tradițional de cercetare, contribuind la clarificarea unor evenimente, cît și prin metoda sa de cercetare originală. N. Iorga a intuit că istoria otomană nu poate fi studiată în afara cadrului general al dezvoltării popoarelor turce, problemă socotită esențială de către istoriografia actuală⁵³, dar că, în același timp nu poate fi concepută ca o continuare a istoriei seldjucide. Ca un adevărat precursor al lui Mehmet Fuat Köprülü, istoricul român a subliniat importanța Anatoliei seldjucide, leagănul viitorului stat al lui Osman. Pornind de la acest punct de vedere el a făcut, pentru prima dată într-o istorie a Imperiului otoman, o analiză adîncă a expansiunii și stăpînirii seldjucide în Asia Mică pe baza unei critici riguroase a izvoarelor bizantine. Astfel procesul de turcizare al Anatoliei s-a petrecut în afara statului seldjucid care nu a întreprins nici o „expediție importantă condusă de o căpetenie sau de un principe al dinastiei seldjucide”⁵⁴. Starea de spirit favorabilă turcilor, izvorită

⁵⁰ Idem, *Oameni cari au fost*, Edit. pentru literatură, 1967, II, p. 95, cf. *Médailles d'histoire littéraire byzantine*, în „Revue historique du sud-est européen”, X/1933, p. 34.

⁵¹ P. Lemerle, *L'émirat d'Avdîn, Byzance et l'Occident-Recherches sur la geste d'Oumour Pacha*, Paris, 1957, p. 15, nota 2.

⁵² N. Iorga, *L'avenir des études byzantines*, în *Études Byzantines*, II, p. 4.

⁵³ M. F. Köprülü, *Les origines de l'Empire ottoman*, Paris, 1935; *Byzans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında bazı mülâhazalar*, în „Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası”, 1931, cilt. 1, p. 165–313.

⁵⁴ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 69.

din ura față de latifundiari constituie în același timp o cauză și o condiție a turcizării populației din această regiune. Elementul cu adevărat nou și original pus în lumină de autor se referă la înțelegerea stabilită între băștinași și turci în vremea luptelor obscure purtate de aceștia cu bizantinii. Ca și vecinii lor din India, ei i-au socotit aliați și răzbnători ai stării lor nenorocite în dorința de a se reîntoarce la vremurile patriarhale⁵⁵. Astfel în lumina ultimelor cercetări⁵⁶ teza referitoare la înțelegerea ga-ziilor cu elementele băștinașe este esențială în explicarea înaintării turcilor în Anatolia.

Perioada de după cucerirea mongolă reprezintă o etapă decisivă pentru istoria originilor statului otoman. Acesta apare deci nu ca opera unui popor nou, ci ca un rezultat firesc al vieții turcești din Anatolia selgiucidă⁵⁷. Emiratul lui Osman s-a format în jurul fluviului Sakkariya, la Sögüt, într-o regiune interioară lipsită de importanță și doar după o perioadă destul de îndelungată a putut dobîndi anumite proporții⁵⁸. De aceea beiful otoman nu a intrat în atenția cercurilor politice de la Constantinopol decît după prăbușirea statului selgiucid în momentul în care nu a mai recunoscut suzeranitatea cuiva⁵⁹ și a început să-și extindă principatul său⁶⁰.

N. Iorga are meritul de a fi înlăturat ideea preconcepută asupra cruzimii otomanilor și a antagonismului existent între aceștia și populația greacă. De la început, ei nu au apărut ca adevărații dușmani ai Imperiului bizantin și ai religiei creștine chiar dacă dispuneau de o anumită forță militară. Aceștia se mai supuneau încă ceremonialului bizantin destul de umilitor rezervat căpeteniilor barbare. Uneori era nevoie de o serie de insistențe ca unele căpetenii, ca de pildă Halil, fiul lui Orhan, să primească cinstea de a călări alături de basileu⁶¹. De altfel nu o contradicție reală între otomani și o serie de reprezentanți ai aristocrației militare bizantine căci unii conducători de prestigiu ca de pildă Mihaloglu s-au alăturat lui Osman. Cercetările recente demonstrează că acesta a primit donații mari de pămînt în regiunea Sakkariya care se mai aflau în posesia descendenților săi în secolul al XV-lea⁶².

Populația băștinașă se obișnuise cu „oamenii lui Osman” care o apărau și îi asigurau libertatea cultului. Astfel prosperitatea existentă în

⁵⁵ *Ibidem*, p. 40—41.

⁵⁶ O. Turan, *Les souverains seldjukides et leurs sujets non musulmans*, în „*Studia islamica*”, I, 1953.

⁵⁷ W. Langer, R. P. Blake, *The Rise of the ottoman Turks and its Historical Background*, în „*American Historical Review*”, XXXVII/1931, p. 468—505.

⁵⁸ N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane—Istorie a Europei de miazăzi în legătură cu această chestie (Lecții finite la școala de război)*, Vălenii de Munte, 1914, p. 141.

⁵⁹ Cercetările Irènei Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I* (Societas Academica Dacoromana Acta Historica), t. VII, Munich, 1967, p. 72—73, demonstrează că în această perioadă Anatolia și statul selgiucid se aflau în dependența statului ilkhanid.

⁶⁰ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 156.

⁶¹ Idem, *The Byzantine Empire*, p. 209.

⁶² H. Inalcik, *L'empire otoman*, raport la primul Congres internațional de studii balcanice și sud-est europene, publicat în *Les peuples de l'Europe du sud-est et leur rôle dans l'histoire (XV-e — XX siècles)*, p. 10.

posesiunile otomane se datora atât încurajării comerțului prin stabilirea unor taxe extrem de reduse, cât și atragerii negustorilor străini care se bucurau de siguranța căilor de comunicație⁶³. Deși istoricul român sesizează caracterul gazi al cuceririi Anatoliei⁶⁴, el demonstrează că în astfel de condiții nu poate fi vorba de o cucerire dominată de fanatism religios, însoțită de acte de teroare.

Extinderea teritorială rapidă în dauna Imperiului bizantin este privită ca o consecință a poziției geografice⁶⁵ favorabilă creării unui grup autonom și ca rezultat al creșterii potențialului militar datorat afluxului forțelor turcești din emiratele vecine⁶⁶. La acestea se adaugă și perfecționarea tacticii de luptă mongole cu o serie de elemente bizantine⁶⁷.

Sucesiunea rapidă a cuceririi unor cetăți bizantine importante se explică în concepția lui N. Iorga, nu numai prin lipsa posibilității de apărare a imperiului în destrămarea, atacat de mercenarii străini aflați în slujba sa, cât și prin înaintarea slavă care-i amenința pozițiile din Peninsula Balcanică. Nu atât încercările de a stăvili înaintarea otomană, ale trupelor locale hărțuite și oboseite, cât mai ales absența unor forțe capabile să opună o rezistență reală au grăbit succesele noii puteri în plină expansiune. Înfrângerea de la Baphaeon (Koyun Hisar) din anul 1301 are semnificația unui moment decisiv care demonstrează imposibilitatea restabilirii dominației bizantine din Asia Mică. Această concluzie ce se desprinde din paginile lucrării sale *Geschichte des Osmanischen Reiches*, rămâne un bun câștigat al istoriografiei actuale ca urmare a cercetărilor întreprinse de H. Inalcik⁶⁸.

Dezintegrarea Imperiului bizantin, manifestată printr-un șir îndelungat de lupte interne, a deschis definitiv calea cuceririi sistematice a Anatoliei, ca și cea a expansiunii sîrbești. Conflictul celor doi Andronici nu a făcut decât să inaugureze seria cererilor de ajutor adresate otomanilor⁶⁹. Vina chemării acestor „apărători primejdioși” revine, în urma analizei minuțioasă a izvoarelor bizantine, lui Andronic cel tânăr. Tocmai din acest moment, începe răspîndirea elementelor turcești dornice de pradă și aducătoare de tulburări nu numai în posesiunile bizantine din Asia Mică, dar și în părțile Traciei⁷⁰. Încercările lui Andronic cel tânăr, ultimul reprezentant al politicii ofensive față de otomani⁷¹, de a-și asuma rolul de apărător al puterii creștine în Asia s-au dovedit a fi cu totul infructuoase

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des turcs de Roum*, in „Byzantion”, XI, 1936, p. 303.

⁶⁵ Subliniat și de Standford J. Shaw, *The ottoman view of the Balkans*, p. 62, in Ch. și B. Jelawich, *The Balkans in Transition*, Berkely, California, 1963.

⁶⁶ „Bulletin pour l'étude de l'Europe sud-orientale”, 1916, p. 8.

⁶⁷ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 166.

⁶⁸ H. Inalcik, *op. cit.*, p. 9.

⁶⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 162.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 163.

⁷¹ *Ibidem*, p. 167.

deoarece, după cum arată N. Iorga, în condițiile secolului al XIV-lea, ideea redobândirii pozițiilor pierdute este o utopie ⁷².

De altfel expedițiile numeroase care au avut ca rezultat cucerirea cetății Philokrene (1331), a Brusei (1326), a Niceei (1331) arată intensitatea expansiunii otomane în Anatolia.

Măsurile luate de Apokaukos în ultimii ani de domnie ai lui Andronic de a constitui o nouă flotă bizantină pentru a păstra controlul asupra mării nu au putut avea efectul dorit. Această situație i-a permis lui Orhan să cucerească și să stăpânească Nicomedia când Bizanțul nu mai era în stare să armeze o flotă ⁷³. Studiile de istorie otomană ale lui N. Iorga au contribuit și la clarificarea unor fapte ale înaintării otomane în Anatolia ca, de pildă, la restabilirea adevărului asupra cuceririi cetății Nicomediei. Legenda după care otomanii ar fi pătruns în oraș, ascunși în interiorul unor lăzi cu daruri destinate unei nunți grecești din Constantinopol i se pare nedemnă de luat în seamă. Analizând știrile cuprinse în opera lui Nikephor Gregoras ⁷⁴ și în cea a lui Cantacuzino ⁷⁵, el arată că în realitate împăratul Andronic a căutat să-i sprijine pe asediați cu ajutorul fletei. Adoptînd față de Orhan politica tradițională bizantină, de a i se impune prin pompa unei expediții, basileul și-a văzut intenția sa împlinită. Emirul otoman, dornic de a păstra pacea și de a obține respectarea hotarelor existente, a trimis soli cu daruri pentru a-l saluta pe împăratul bizantin, primind în schimb veșminte de onoare. Studiind mentalitatea otomanilor în această fază de dezvoltare a lor, N. Iorga arată că ei au atribuit acestui gest semnificația unei recunoașteri atât a titulaturii lui Orhan, cât și a teritoriilor stăpînite în Asia Mică ⁷⁶.

La un moment dat, într-o lucrare apărută ulterior sintezei sale, istoricul român a crezut că singura direcție de expansiune a otomanilor au constituit-o doar posesiunile bizantine căci, după părerea sa, o înaintare spre alte puncte ar fi antrenat un conflict cu emiratele anatoliene și cu cele de pe coasta Mării Mediterane ⁷⁷. Pare ciudat ca autorul să ajungă la o astfel de concluzie care contrazice teza sa inițială bine fundamentată în paginile sintezei sale de istorie otomană. În ciuda acestei inconsecvențe viziunea sa asupra cuceririi Asiei Mici din *Geschichte des Osmanischen Reiches* își păstrează amploarea și actualitatea sa. Acest proces a fost nu numai rezultatul politicii directe de expansiune, al unor acte de supunere ale populației grecești dezorientate, dar și al relațiilor de familie întărite de unele acte de vasalitate din partea emirilor turci. Astfel Orhan a ajuns să stăpânească un nou ținut (yil) Khodja-Ili, rezultat din încorporarea posesiunilor unor vasali ai săi: Kungur-Alp din Frigia (Boli) și Akçe Hoca din Paphlagonia (Kandar, Ermenieh) ⁷⁸. Această idee rămîne

⁷² *Ibidem*, p. 176.

⁷³ *Ibidem*, p. 175.

⁷⁴ N. Gregoras, *Byzantina historia Graece et Latine*, ed. Bon I p. 525.

⁷⁵ I. Cantacuzino, *Historia*, ed. J. Schopen, 1-3, Bon, I, p. 447-8.

⁷⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 172.

⁷⁷ *Idem*, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei răsăritene în legătură cu această chestie)*.

Lección ținute la școala de război, Vălenii de Munte, 1913, p. 148.

⁷⁸ *Idem*, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 170.

deosebit de nouă și de interesantă deoarece pînă de curînd literatura de specialitate considera că expansiunea otomană a avut loc doar în dauna posesiunilor bizantine, concluzie formulată în urma analizei izvoarelor bizantine și a cronicilor otomane. Cercetările recente întreprinse asupra documentelor incluse în colecția Feridun⁷⁹ confirmă existența acestui dublu aspect al cuceririi otomane, sesizat de N. Iorga: unul bine cunoscut, în detrimentul Bizanțului și un altul pe seama unor emirate anatoliene (anexarea belicului Hamid și a unei părți din Germyan).

În fața invaziei otomane care-i apare savantului român ca un episod al migrației poporului turc spre țara Rum, s-a încheiat o cooperare bizantino-seldjucidă. Aceasta s-a datorat faptului că expansiunea seldjucidă a avut loc în detrimentul latinilor ceea ce nu a prejudiciat interesele bizantine. De aceea împăratul Andronic, la îndemnul marelui domestic Ioan Cantacuzino a încheiat în 1333 o înțelegere cu vecinul lui Umur Beg, emirul de Saruhan pentru a cuceri Lesbosul și Noua Phocea⁸⁰. De altfel această acțiune este apreciată în lumina ultimelor cercetări⁸¹ ca o dovadă de folosire a unei tactici politice desăvîrșite. Conștient de pericolul coaliției osmano-genoveze, Cantacuzino a încercat să se sprijine tot mai mult pe elementul turc din Aydin astfel că alianța cu Umur Beg avea ca scop asigurarea unui ajutor militar plătit pentru ca Bizanțul să-și poată consolida poziția sa maritimă⁸².

Toate aceste măsuri nu au putut atenua pe plan extern efectele grave ale crizei economice, sociale și politice prin care trecea Bizanțul în secolul al XIV-lea. Starea generală de nemulțumire, luptele burgheziei orașenești, opoziția dintre absolutism și federalism sînt doar cîteva forme de manifestare. N. Iorga arată că frământările și situația populației din răsăritul statului bizantin nu se deosebesc cu nimic de cele din partea apuseană a acestuia. Aceleași sînt birurile, iar nemulțumirea generală ia forma „teribilei uri sociale”⁸³. Această idee de mare actualitate demonstrează că autorul istoriei Imperiului otoman a intuit forța și formele de manifestare ale luptei de clasă. Populația asuprită de clasa dominantă și mai ales de fiscal bizantin s-a apropiat cu ușurință de otomani care aveau un sistem fiscal mult mai blind. Cercetările recente au demonstrat că în această perioadă de destrămare a Imperiului bizantin, marii posesori de pronoia și de kharistikon, profitînd de slăbirea autorității centrale, au fost cei care au agravat sarcinile fiscale ale țaranilor⁸⁴. Același fond social

⁷⁹ I. Beldiceanu-Steinherr, *op. cit.*, p. 46, 101, 193.

⁸⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 173.

⁸¹ M. M. Alexandrescu-Dersca, *L'expédition d'Oumour Beg aux bouches du Danube (1336 ou 1337)*, în *Studia et acta orientalia*, II, 1959, p. 6.

⁸² S. Runciman, *Byzantine Historians*, în *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis and P. M. Holt, London, 1962, p. 273.

⁸³ N. Iorga, *Popoare turanice parazitare*, Vălenii de Munte, 1915, p. 19–20.

⁸⁴ G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, trad. H. Grégoire et P. Lemerle, Bruxelles, 1954, D. Charanis, *On the social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the thirteenth century and later*, în „Byzantinoslavica”, XII/2, 1951, p. 94–153; D. Anghelov, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, în *Byzantinoslavica*, XVII/2, 1959, p. 220–275.

și politic este cel care a generat mișcarea zeloților din Thessalonic, comparată în mod original, dar discutabil, cu mișcarea burgheziei din Rouen și Paris din 1382. În aceste condiții, izbucnirea războiului civil între Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzino a deschis calea intervenției tuturor forțelor străine și mai ales a celor turcești. Cercetînd politica tradițională romano-bizantină de a folosi popoarele barbare în calitate de mercenari, N. Iorga surprinde o serie de modificări ale acesteia. Dacă darurile și pensiile nu mai atrăgeau căpeteniile turce, trăsătură caracteristică migratorilor ce au avut vreo legătură cu Roma apuseană sau răsăriteană, în această epocă de înjosire „barbarii” erau de fapt stăpînii adevărați ai imperiului, dispunînd de tot și de toate după bunul lor plac⁸⁵. Acești mercenari apar cu mult mai puțin primejdioși decît un Dobrotici sau un Umur Beg. Astfel știrile furnizate de opera lui Cantacuzino precizează că o parte a forțelor emirului de Aydin s-au transformat în luptători sub steag turcesc cîntreîrînd toate ținuturile balcanice din Thessalia și pînă la Epidammos pe țărmul Mării Adriatice⁸⁶.

Încercarea nereușită a lui Orhan de a ocupa cu ajutor genovez cetatea Hieron pentru a dobîndi o bază sigură pentru expedițiile sale în Europa și Asia este comparată de N. Iorga cu o reeditare mai amplă a expediției lui Umur Beg. Victoria bizantină are semnificația zădărnirii primei tentative organizate a puterii otomane de a trece în Europa prin ocuparea cetăților de la strîmtori⁸⁷.

Orhan, deși aliat al împăratului legitim, nu s-a grăbit să-l ajute așa cum o făcuse emirul de Aydin căci nu se gîndea să se lupte cu forțele turcești numai pentru interesele partidelor dinastice⁸⁸: înțelegerea partidei legitimize cu otomanii se explică și pe baza unor cauze economice care au scăpat atenției lui N. Iorga⁸⁹. Aprovizionarea Constantinopolului era mereu primejduită din pricina unor rivalități permanente dintre Veneția și Genova ca și din cauza controlului exercitat de trupele lui Cantacuzino asupra ținuturilor din jur. Savantul român sesizează pentru prima dată în mod lapidar permanența aspectului economic în lupta pentru stăpînirea strîmtorilor: „Există deci atunci, din motive economice, o chestie a Dardanelor, și puterile ce-și stăteau față în față erau Genova, Veneția, Turcia și Imperiul Bizantin”⁹⁰.

După 1346, cînd Ioan al VI-lea, aflat într-o situație dificilă pierduse alianța lui Umur Beg și cînd elementul turec din emiratele din Aydin, Saruhan și Karasî nu putea constitui un sprijin real la care să se recurgă

⁸⁵ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 179, *Latins et grecs d'Orient et l'établissement des turcs en Europe (1342—1362)*, în „Byzantinische Zeitschrift”, XV/1906, p. 181, *The Byzantine Empire*, p. 196.

⁸⁶ N. Iorga, *Geschichte des Osmanisches Reiches*, I, p. 174.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 175.

⁸⁸ *Idem*, *Latins et grecs d'Orient*, p. 182.

⁸⁹ E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht—Die Osmanen (1300—1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Berlin, Akademie Verlag, 1966, p. 122.

⁹⁰ N. Iorga, *Dardanelele-Amintiri istorice*, în „Analele Academiei Române”, seria II, tom XXXVII, Memoriile secțiunii istorice, 1915, p. 8.

în caz de nevoie, Orhan rămăsese singurul emir capabil să intervină în mod decisiv în favoarea vreunei partide⁹¹. Alianței cu Ioan al V-lea, Orhan i-a preferat-o pe cea cu Cantacuzino, sprijinit odinioară de rivalul său. După părerea lui N. Iorga, Ioan al VI-lea fiind un creștin pios și mai ales un bun politician nu-i putea favoriza în principiu pe aliații săi de moment în aceste lupte interne. Dar pentru a-l transforma pe Orhan într-un al doilea Umur, lăsînd la o parte orice demnitate cuvenită unui basileus, el a recurs la o alianță dinastică. Această „căsătorie rușinoasă”, potrivit oricărui tradiții și obligații imperiale⁹², la care nu ar fi consimțit nici un împărat, s-a desfășurat cu tot fastul ceremonialului bizantin.

Tratatul încheiat de Ioan al VI-lea nu numai că l-a ajutat ca în 1374 să devină împărat, dar el avea avantajul asigurării stăpînirii sale asupra orașelor: Heracleea, Amastris și Amastro, ultimele posesiuni bizantine în Asia Mică împotriva invaziei otomane⁹³. Savantul român consideră că apariția lui Orhan pe malurile Bosforului a adăugat persoanei sale strălucirea culturii bizantine⁹⁴ și a contribuit la consolidarea poziției noului stăpîn al Constantinopolului. Dornic să obțină mai mult decît o simplă înrudire, în schimbul ajutorului său militar, el nu a pregetat ca în 1350 să încheie o înțelegere cu genovezii, să jefuiască Tracia cerînd uneori haraci, numai pentru a impune bizantinilor încheierea unui tratat în folosul său⁹⁵. Ciștigul cel mai important pe care-l dobîndise în cursul luptelor dinastice a fost așezarea otomanilor în Europa. Această problemă de un deosebit interes pentru istoria universală a fost analizată de N. Iorga în studiul său *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe*⁹⁶ care-și păstrează și astăzi autoritatea.

Responsabilitatea exclusivă a chemării acestora în Europa ar reveni nu regenței de la Constantinopol, ci lui Cantacuzino care, pentru a ascunde cititorilor faptele sale, a aruncat această vină asupra adversarilor politici.

Astfel autorul se îndoiește asupra faptului că Ana de Savoia ar fi fost cea care a apelat la Orhan, dat fiind că ea protestase la Sfîntul Scaun împotriva intervenției forțelor otomane în luptele dinastice. Dar din moment ce și legitimiștii au căutat să-l atragă în egală măsură, înseamnă că atitudinea asemănătoare a celor două partide izvora din conjunctura contemporană⁹⁷. De aceea, așa cum arată și G. Ostragorski, responsabilitatea chemării otomanilor în Europa, pe care cărturarul român o

⁹¹ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 187.

⁹² *Ibidem*, p. 188, *The Byzantine Empire*, p. 207. *Latins et grecs d'Orient*, p. 200.

⁹³ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 189.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 192, *Latins et grecs d'Orient*, p. 212.

⁹⁶ P. Lemerle, *op. cit.* p. 256, îl socotește drept o recapitulare rapidă a evenimentelor la care autorul adaugă tezele sale de doctorat despre Philippe de Mézières unele informații din lucrarea lui J. Gay, asupra papei Clement al VI-lea.

⁹⁷ G. Ostrogorsky, în *Histoire de l'empire byzantin*, Paris, 1956, p. 542, discută teza responsabilității chemării otomanilor în Europa, formulată de N. Iorga. El arată, pe drept cuvînt, că nu greșelile unei persoane, ci decadența Imperiului bizantin a deschis drum liber otomanilor căci aceștia ar fi trecut în Europa și fără o invitație prealabilă: „În sfîrșit cine ar vrea să creadă că nu ar fi găsit calea Europei dacă nu ar fi fost poștii?”.

atribuie în exclusivitate lui Ioan Cantacuzino, trebuie privită cu mai multă prudență, prin prisma unei analize atente a situației interne a Imperiului bizantin. Lipsa trupelor auxiliare care să se afle în orice moment la dispoziția bizantinilor l-a determinat pe Cantacuzino să colonizeze în 1352 în localitatea Tzympe (Cinbi) forțele otomane conduse de Suleyman⁹⁸. Această politică este asemănată de N. Iorga cu cea a lui Frederic al II-lea față de arabii din Lucera cu singura deosebire că împăratul decadentei bizantine nu-și putea stăpîni aliații turbulenți⁹⁹. De altfel studiul mentalității bizantine îi arată că otomanii erau considerați ca elementele unui neam ce nu se puteau așeza ușor în Balcani și nu puteau deveni uzurpatori așa cum încercaseră catalanii conduși de Roger de Flor¹⁰⁰. Locuitorii se obișnuiseră cu ei, iar în ochii lor alianța dinastică a urmașilor lui Osman cu o serie de principese le conferise prestigiul descendenței din vechile familii bizantine¹⁰¹. N. Iorga privește cu destulă neîncredere știrile cuprinse în opera lui Cantacuzino după care acesta ar fi încercat să înlăture primejdia pe care ar fi pricinuit-o el însuși¹⁰². În orice caz tentativa răscumpărării cetății Galipoli nu a avut nici un efect asupra lui Suleyman. Astfel stabilirea definitivă a otomanilor în Europa a fost rezultatul războiului din Levant și al luptelor dinastice de la Constantinopol. Și deși în vremea sa nu erau cunoscute izvoarele otomane referitoare la cucerirea Peninsulei Balcanice, istoricul român a ajuns la concluzia justă că aceasta nu poate fi socotită ca o simplă invazie trecătoare, ci drept o colonizare durabilă asemănătoare celei din Asia Mică¹⁰³. Teza sa își găsește confirmarea deplină în informațiile foarte precise asupra împrejurărilor instalării otomanilor, în Vakfiye-ul lui Suleyman Pașa¹⁰⁴. Cercetările lui Ö. L. Barkan demonstrează că această colonizare a fost rezultatul unei așezări benevole în care dervișii beктаși au jucat un rol asemănător cu cel al benedictinilor și cistercienilor¹⁰⁵. De altfel la început otomanii nu aveau un anumit plan de cuceriri și nici nu erau animați ca arabii de acel fanatism religios propriu, pentru a răspîndi adevărata lege a islamului¹⁰⁶.

N. Iorga constată că în această perioadă reluarea vechii rivalități existente între bizantinii așezați pe țărmul mării și stăpînitorii sîrbi ai Macedoniei de către otomani este o simplă formă de manifestare a perma-

⁹⁸ N. Iorga, *The byzantine Empire*, p. 212, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 194, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 148, *Auf und Niedergang der Türkei*, în „Die Umschau”, nr. 13, 22 März, 1913, p. 247.

⁹⁹ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 231.

¹⁰⁰ Idem, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 144.

¹⁰¹ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 231.

¹⁰² Idem, *Latins et grecs d'Orient*, p. 200, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 198–199.

¹⁰³ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 233–234.

¹⁰⁴ H. Inalcik, *L'empire ottoman*, p. 11.

¹⁰⁵ Ö. L. Barkan, *Les fondations pieuses comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman. Les derviches colonisateurs de l'époque des invasions et les couvents (zaviye)*, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1942, p. 60.

¹⁰⁶ N. Iorga, *Latins et grecs d'Orient*, p. 214.

nențelor istorice¹⁰⁷. Dar după părerea sa posesiunile otomane nu pot alcătui o hartă definitivă a procesului de penetrație în Balcani¹⁰⁸.

Astfel concepția sa asupra modului în care a avut loc cucerirea otomană s-a cristalizat în forma unei teorii novatoare preluată ulterior de H. A. Gibbons¹⁰⁹. În secolul al XIV-lea Peninsula Balcanică avea configurația unui mozaic alcătuit din state mici și din seniorii aflate într-o rivalitate permanentă¹¹⁰. Tendința tot mai accentuată a marilor proprietari provinciali de a-și spori autonomia față de puterea centrală în declin, dublată de cea a agravării exploataării economice a țărănimii sînt cauzele reale ale stării de fărîmîtare politică. Tocmai acest fapt atît de caracteristic posesiunilor bizantine din Europa a creat posibilitatea ca otomanii să-și instaureze dominația mai întii sub forma unor simple elemente auxiliare, ca mai târziu să joace rolul protectorului puternic¹¹¹. Cercetările întreprinse de istoricii turci dezvoltă această idee arătînd că N. Iorga „are dreptate să explice cucerirea otomană printr-o autoritate centrală puternică care a luat locul seniorilor existenți¹¹². Preocupat de acest fenomen, istoricul român insistă asupra caracterului militar al ocupării sud-estului european care a fost înfăptuită atît cu ajutorul akingiilor, reprezentanții elementului gazi, cît și cu sprijinul spahiilor, acea feudalitate militară de origine bizantină¹¹³. Astfel el relevă un aspect deosebit de important pentru relațiile osmano-bizantine, anume cel al influenței ample exercitate de instituțiile bizantine asupra celor otomane, chiar dacă unii reprezentanți ai istoriografiei kemaliste ca M. F. Köprülü contestă parțial existența acesteia¹¹⁴. Teza originii bizantine a feudalității otomane rămîne un bun cîștigat așa cum o demonstrează afirmațiile profesorului F. Babinger¹¹⁵.

Ocupația otomană nu a avut loc numai în urma unor manifestări de forță ea producîndu-se și printr-o serie de acte de supunere și de intrare în vasalitate a feudalilor locali¹¹⁶. De altfel transformarea posesiunilor lor în sancak s-a petrecut doar în momentul existenței unor condiții favorabile. Chiar și în astfel de situații, bizantinii în loc să ajungă la o unitate de acțiune cu sîrbii în vederea alungării otomanilor din Balcani, erau gata

¹⁰⁷ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 234—5.

¹⁰⁸ Idem, *Rapports entre l'état des ottomans et les nations Balkans*, în „Revue internationale des études balkaniques”, I, 2, 1935, p. 131—132.

¹⁰⁹ H. A. Gibbons, *The foundation of the ottoman Empire*, Oxford, 1916.

¹¹⁰ N. Iorga, *Histoire des études balkaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925, p. 25. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 196—304.

¹¹¹ Idem, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, București, 1937, III, p. 346.

¹¹² H. Inalcik, *op. cit.*, p. 16.

¹¹³ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 482.

¹¹⁴ M. F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri hakkında bazı Müldhazalar*, în *Türk Hukuk ve İktisad Mecmuası*, I, 1931, p. 165—313; H. Inalcik, *op. cit.*, p. 23, caută să demonstreze că nu a fost înțeleasă cu adevărat critica făcută de Köprülü lui Iorga; mai degrabă, acesta discerne o influență bizantină asupra instituțiilor centrale ale guvernării otomane în statele islamice preotomane, admițînd posibilitatea existenței unei înfluriri directe în problemele legate de fisc și de anumite cutume.

¹¹⁵ F. Babinger, *Mehmet II le Conquérant et son temps 1432—1481*, Payot, Paris, 1954, p. 17.

¹¹⁶ N. Iorga, recenzie lucrării lui H. A. Gibbons, *Fondation de l'empire ottoman*, în „Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale”, 1916, p. 11.

să-i sprijine pe aceștia împotriva vecinilor slavi pe care îi urau atît de mult¹¹⁷. Dar pentru consolidarea dominației otomane în Europa unde Murad acționa în același timp ca un distrugător și ca un cuceritor¹¹⁸ se făcea tot mai simțită nevoia asigurării preponderenței noului stat în Asia Mică, adevăratul rezervor al forțelor sale de expansiune. De aceea N. Iorga îl arată pe sultan ca fiind preocupat să lichideze toate oazele bizantine din Anatolia, încorporîndu-le posesiunilor sale¹¹⁹. Cucerirea unor porturi grecești și orașe întărite din Tracia ca Burgas, Tzurulon, Mesene, Demotica a dus la constituirea unei linii otomane de demarcație ce amenința capitala Imperiului bizantin¹²⁰. Stăpînirea acestor etape ale drumului comercial ce lega Constantinopolul de Adrianopol s-a realizat în vremea lui Murad I, printr-o colonizare sistematică, fenomen studiat ulterior de H. Inalcik¹²¹.

Și pentru că otomanii nu au voit să intre în conflict cu italienii, evitînd să ocupe țărmul Mării Negre, ei au lichidat rînd pe rînd posesiunile bizantine aflate în apropierea acestora¹²², reduse ca număr și suprafață. Pentru N. Iorga cucerirea Traciei și a unei părți din Macedonia nu a fost rezultatul exclusiv al politicii de expansiune al curții de la Brusa. Dimpotrivă, la ea au luat parte elemente turce așezate în Europa înaintea expediției lui Suleyman pașa, ca și cele venite împreună cu el. Potrivit acestei idei, deosebit de noi, confirmată de cercetările unor istorici de prestigiu¹²³, otomanii au reușit să-și înlătore concurenții, beii turci, subordonîndu-i doar în vremea lui Murad I.

Dacă în ce privește cucerirea Adrianopolului părerea savantului român, împărtășită de H. Inalcik¹²⁴ arată că orașul a fost ocupat din porunca sultanului de Hac İkbeyi și nu din inițiativa independentă a beilor locali, studiile recente¹²⁵ demonstrează tocmai contrariul.

Toate aceste evenimente au avut ca rezultat instaurarea „tutelei năvălitorilor asupra împăratului bizantin ale cărui teritorii păreau strivite de cele două degete ale stăpînirii incipiente: Galipoli și cetățile de lîngă coasta Mării Negre”¹²⁶. În realitate, basileul se transformase dintr-un vasal într-un instrument docil al sultanului pe care-l însoțea în campaniile din Asia, executîndu-i ordinele chiar împotriva propriilor săi fii și putea fi oricînd înlocuit de suzeranul său cu un alt membru al familiei imperiale. Analizînd aspectele acestei dependențe, N. Iorga subliniază rolul decisiv

¹¹⁷ Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 239.

¹¹⁸ Idem, *Latins et Grecs d'Orient*, p. 221.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 240.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 207.

¹²¹ H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, in *Studia Islamica*, II/1954, p. 122–123.

¹²² *Ibidem*, p. 247–248.

¹²³ I. Beldiceanu-Steinherr, *op. cit.*, p. 48, 163.

¹²⁴ H. Inalcik, *Edirne'nin Fethi (1361)*, în *Edirne-Edirne 'nin 600 Fethi Yıldönümü*, Armağan Kitabı, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1965, p. 159; cf. și Semavi Eyec, *Bizans devrinde Edirne ve bu devre ait eserleri*, p. 62.

¹²⁵ I. Beldiceanu-Steinherr, *La conquête d'Andrinople par les Turcs: La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes*, în *Travaux et mémoires*, I, Paris, 1965, p. 451. Cf. *Recherches sur les actes*, p. 47–48.

¹²⁶ N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 149.

al imixtiunii otomane în Imperiul bizantin. De vreme ce un principe ca Manuel Paleologul nu-și putea păstra apanajul fără să fi căpătat investitura la curtea de la Brusa, împăratul ajunsese să refuze adăpost propriului său fiu înfrint de otomani și doar intervenția energetică a sultanului l-a decis să-l primească în capitală ¹²⁷.

N. Iorga sesizează o schimbare a orientării politicii de intervenție în Imperiul bizantin după moartea lui Murad I. Dacă în vremea luptelor celor doi Andronici sau celor doi Ioani, pretenții recurgeau la sprijinul emirului otoman, în timpul lui Bayezid I sultanul este cel care caută să-și impună împăratul dorit ¹²⁸.

Dar epoca imediat următoare luptei de la Kossovopolje a inaugurat o modificare completă a naturii relațiilor osmano-bizantine. Față de înaintașii săi care, deși mai puternici, se recunoscuseră ca depinzând de împărăția basileului, față de tatăl său care-l cruțase în anumită măsură, Bayezid s-a impus ca un dușman brutal, adoptând o politică lipsită de scrupule față de Constantinopol ¹²⁹. El apare deci ca reprezentantul politicii de centralizare a statului otoman, hotărât să înlăture enclava bizantină pentru ca în locul imperiului creștin, slăbit să pună un Imperiu otoman puternic ¹³⁰. Așadar misiunea istorică, romană și creștină a Bizanțului părea definitiv încheiată după mai bine de un mileniu ¹³¹. Spre deosebire de unii istorici care i-au urmat, Iorga nu numai că a admis existența asediului îndelungat al Constantinopolului fapt atît de des contestat, confirmat însă de ultimele cercetări ¹³², dar a sesizat natura deosebită a acestuia. Este vorba de politica otomană de înăbușire economică, de înlăturare a oricăror posibilități de aprovizionare prin întreruperea legăturilor cu hinterlandul ¹³³. Astfel asediul Constantinopolului (1391) și apelul bizantin adresat regelui Sigismund de Luxemburg par să fi stîrnit dorința cavalerilor francezi de a salva capitala împresurată. Dar istoricului român îi apare limpede de la început că scopul cruciadei de la Nicopol depășise cu totul această intenție ¹³⁴. Chiar și liga creștină alcătuită în 1402 din marile puteri apuse ne nu a putut ameliora situația Constantinopolului.

Savantul român a adus o contribuție însemnată în reconstituirea și în analiza evenimentelor caracteristice situației Imperiului bizantin din ajunul luptei de la Ankara, ca și celor din întreaga perioadă a crizei interne a statului otoman. Ca un adevărat precursor al unei prezentări monografice ¹³⁵ a conflictului dintre Bayezid, reprezentantul cavaleries-

¹²⁷ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 235.

¹²⁸ Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 278.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 281.

¹³¹ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 237.

¹³² H. J. Kissling, *Die Türkenfrage als europäisches Problem*, în „*Südostdeutsches Archiv*”, Band VII/1964, p. 45.

¹³³ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 289.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 293.

¹³⁵ M. M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Universitatea Mihăileană din Iași, Publicația institutului de turcologie, București, 1942.

mului și turcomanul Timur, el este primul care dezvăluie relațiile vice-țesarului Ioan cu marele emir al Transoxianeii pentru a încheia o alianță antiotomană¹³⁶.

Astfel catastrofa de la Ankara îi apare ca unul din evenimentele cruciale ale istoriei universale. Fiind totodată un rezultat și o manifestare a crizei prin care trecea statul otoman, aceasta, prin consecințele sale, nu a făcut decât să agraveze situația internă și numai astfel Bizanțul a mai putut supraviețui o jumătate de secol¹³⁷. Pentru prima dată găsim într-o istorie a Imperiului otoman o definiție atotcuprinzătoare a fenomenului de interregn ce a urmat luării lui Bayezid în captivitate.

Apariția unei întreruperi în activitatea autorității centrale într-un stat cu o structură patriarhală în care totul depindea de voința conducătorului se datora atât imposibilității sultanului nominal aflat în robie de a o exercita, cât și luptelor izbucnite între numeroșii săi urmași pentru a lua frânele puterii¹³⁸. Și deși se ivise ocazia unică, prielnică alungării otomanilor din Balcani, aceasta nu a putut fi folosită datorită inexistenței unui element conducător local, datorită lipsei de interes, a rivalităților republicilor italiene ca și din pricina legăturilor Bizanțului cu otomanii.

Grație lui Timur, Bizanțul din obiect al imixtiunii otomanes-a transformat într-un arbitru a cărui intervenție în favoarea unui pretendent era decisivă. „În războiul pentru succesiunea lui Bayezid el a sprijinit când pe unul din candidați, când pe altul, de fiecare dată cerindu-și răsplata. Cîteodată alegerea sa nu era inspirată. El a făcut uneori greșeli sprijinind un prinț care era sortit pieirii”¹³⁹. Prin prisma acestei idei N. Iorga analizează o cantitate mare de date inedite, urmărind dialectica schimbării alianțelor împăratului bizantin cu unii urmași ai lui Bayezid ca : Suleyman, Isa și Mehmed. Chiar dacă vestitul tratat încheiat de Liga creștină cu Suleyman în 1403 restituia cîteva din fostele teritorii bizantine și avea un caracter antiotoman — așa cum subliniază Nicolae Iorga¹⁴⁰, Manuel al II-lea, convins de necesitatea unei acțiuni împotriva unor manifestări ostile ale otomanilor a adresat în zadar Veneției cereri repetate de ajutor¹⁴¹. Din această cauză, Bizanțul, singurul deținător al strîmtorilor era silit să intervină din nou în desfășurarea luptelor fratricide. Privind problema stăpînirii Dardanelelor prin prisma concepției sale asupra permanențelor istorice, cărturarul român relevă pentru prima dată adevărata cauză care l-a determinat pe Musa să asedieze Constantinopolul. „El își dădea seama că numai cine are amîndouă strîmtorile poate ține o flotă și impune mersul ei liber pe marea Sudului”¹⁴². Accelerarea procesului de reunificare al statului otoman în jurul lui Mehmed I se datorește în mare măsură, în

¹³⁶ N. Iorga în *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 319 folosește un material bogat de arhivă publicat în *Acte și fragmente III și în Nottes et extraits*, I.

¹³⁷ Idem, *The Byzantine Empire*, p. 217.

¹³⁸ Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 325—6.

¹³⁹ Idem, *The Byzantine Empire*, p. 218, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 234.

¹⁴⁰ N. Iorga, *Dardanelele*, p. 10.

¹⁴¹ Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 345, 348.

¹⁴² Idem, *Dardanelele*, p. 11.

concepția savantului român, atitudinii împăratului bizantin. Acesta nu numai că a fost cel care l-a chemat pe Mehmed I în Europa, grăbind declanșarea conflictului între viitorul sultan și fratele său Musa, dar l-a ajutat în mod direct să-și transporte trupele în Rumelia. Alianța lui Manuel al II-lea cu cel ce a impus „principiul inevitabil al unității politice rezultate din cucerire, unitate necesară și indestructibilă”¹⁴³ nu a restabilit complet caracterul pașnic al relațiilor osmano-bizantine. Basileul a luat măsuri pretutindeni în Moreea în vederea unui război cu otomanii¹⁴⁴. Totuși bizantinii scăpaseră din vedere restaurarea completă a statului otoman și au crezut că își pot menține politica adoptată în vremea crizei interne. Astfel N. Iorga scoate în evidență contradicția între situația reală a Bizanțului și veleitățile sale politice de imixtiune în luptele dintre Murad al II-lea și rivalii săi cei doi Mustafa : „Bizantinii s-au gândit că sînt capabili să-și extindă dominația la moartea lui Murad”¹⁴⁵. Aceste cercetări deosebit de noi pentru epoca în care au fost întreprinse își păstrează importanța și în zilele noastre fiind utilizate în lucrări de autoritate¹⁴⁶. În ciuda represaliilor lui Murad, împărații bizantini și-au menținut această atitudine pînă în clipa cuceririi Constantinopolului și nu s-au sfiit față de Mehmed să-și mărturisească pretențiile bănești pentru întreținerea lui Orhan, declarînd că în cazul nesatisfacerii cererilor lor vor proclama un alt sultan¹⁴⁷.

În concepția lui Nicolae Iorga, Iancu de Hunedoara rămîne singura ferlă care a salvat Bizanțul de ocupația pe care otomanii o încercaseră fie prin comploturi urzite de sultan, fie prin asediul întreprins de principele Dimitrie însoțit de forțele lui Murad al II-lea. Astfel cruciada de la Varna, pusă la cale în înțelegere cu împăratul bizantin Ioan al VIII-lea, trebuia să aducă sfîrșitul statului întemeiat de Osman¹⁴⁸.

Ideea alungării otomanilor din Europa, atît de răsîndită la acea dată revine tot mai insistent în paginile istoriei Imperiului otoman. Ca și înaintașul său N. Iorga, F. Babinger remarcă puterea de răsîndire a acestei speranțe la Roma și la Bizanț doar ca o simplă consolare în fața neputinței prezente¹⁴⁹. Dar înfrîngerea cruciaților la Varna, generatoare a unei descurajări mari în rîndul țărilor creștine reprezintă fără îndoială eșecul ultimei tentative de stăvilire a înaintării otomane¹⁵⁰. Situația Bizanțului era definitiv pecetluită. Legăturile imperiului decadent cu noul

¹⁴³ Idem, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 153.

¹⁴⁴ Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 369.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 378, *The Byzantine Empire*, p. 219; cf. studiul relațiilor Bizanțului cu cei doi Mustafa, *Sur les deux prétendants Moustapha du XV-e siècle*, în „Revue historique du sud-est européen”, 1933, p. 13.

¹⁴⁶ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 581, reconstituie evenimentele pe baza lucrării lui N. Iorga pe care o citează în nota 3.

¹⁴⁷ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, p. 430.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 444; cf. F. Páll, *Autour de la croisade de Varna; La question de la paix de Szeged et de sa rupture*, în „Bulletin de la section historique”, t. XXII/2, p. 1—15.

¹⁴⁹ F. Babinger, *Mehmet II le conquérant*, p. 41.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 57; cf. G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 588.

stat în ascensiune erau atât de strînse, încît, depășind sfera de intervenție directă în politica internă prin desemnarea¹⁵¹ ultimului împărat în persoana lui Constantin al XII-lea Dragases, ele s-au reflectat și în domeniul religios¹⁵².

„Cursul nou” al politicii lui Mehmed al II-lea care elimină orice elemente de negociere a fost inaugurat în primăvara lui 1453 prin proclamarea războiului sfînt. Cauza principală a acestuia era fără îndoială necesitatea unei stăpîniri otomane a Bosforului care putea asigura doar astfel stăpînirea Dardanelelor¹⁵³. Capitala complet încercuită în care se afla un împărat paralizat de opoziția puternică a clasei dominante trebuia să reziste pînă la capăt și cu orice preț¹⁵⁴. Și doar în ultima clipă, în fața pericolului suprem s-a stabilit, așa cum arată N. Iorga, o camaraderie de arme între apărătorii greci și latini ai Bizanțului. Astfel, ultima apărare creștină a Imperiului bizantin a avut mai mult un caracter cavaleresc și latin decît unul grecesc¹⁵⁵. Aceasta însă nu a putut salva Bizanțul care în concepția autorului apare ca o anexă latină ce a murit din pricina lipsei de ajutor a latinilor. Toate aceste aprecieri asupra agoniei și a caracterului apărării statului bizantin își păstrează intactă întreaga lor valoare, fiind citate și astăzi în lucrări de prestigiu¹⁵⁶. Cucerirea Constantinopolului este privită ca un punct de plecare în crearea unei monarhii neobizantine de religie islamică care restabilește vechea Romă orientală în ființa Romei turanice¹⁵⁷. Cel ce își luase titlul de Gazi sultan reunind în persoana sa tradițiile monarhice islamice, turce și bizantine a creat tipul suveranului otoman. Mehmed a preluat de îndată o serie de prerogative ale vechiului basileus, desemnînd el însuși pe noul patriarh după uzanțele vechiului ceremonial. Biserica ortodoxă, păstrîndu-și vechea ei organizare s-a transformat într-un *instrumentum regni* pentru a asigura legătura cu supușii creștini.

Nicolae Iorga a dezvăluit permanența istorică a dezvoltării teritoriale a statului otoman care a restabilit în mod straniu granițele vechiului Imperiu bizantin. Otomanii au devenit moștenitorii politici ai Imperiului roman de răsărit și, în această calitate, au preluat și revendicările romane legate de bazinul Mării Mediterane¹⁵⁸. O dată cu lichidarea ultimelor posesiuni grecești din Moreea și cu ocuparea insulelor din arhipelagul grecesc, Mehmed a înlăturat definitiv orice servitute feudală existentă în teritoriile bizantine.

La capătul investigațiilor întreprinse în opera marelui cărturar român ne îngăduiam să afirmăm că în ciuda lipsei unei lucrări ample desti-

¹⁵¹ N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 265.

¹⁵² *Ibidem*, p. 280.

¹⁵³ Idem, *Dardanele*, p. 16.

¹⁵⁴ Idem, *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 265.

¹⁵⁵ Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, p. 22; *Essai de synthèse*, II, p. 560.

¹⁵⁶ F. Babinger, *op. cit.*, p. 113.

¹⁵⁷ N. Iorga, *Y a-t-il eu un Moyen-Âge byzantin?*, în *Études Byzantines*, I, București, 1939, p. 311.

¹⁵⁸ Idem, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 158; cf. și F. Babinger, *op. cit.*, p. 504.

nate exclusiv analizei relațiilor osmano-bizantine, contribuția sa în acest domeniu nu și-a pierdut aproape nimic din noutatea și din profunzimea sa. Studiile de detaliu ca și o serie de sinteze asupra istoriei bizantine și otomane au reluat o parte a tezelor sale importante aducând unele precizări în expunerea unor evenimente¹⁵⁹. N. Iorga nu a fost orientalist. El și-a scris opera într-o perioadă când majoritatea izvoarelor otomane nu erau cunoscute¹⁶⁰. Fără îndoială că și cunoașterea și folosirea lor ar fi oferit istoricului român posibilitatea de a-și forma o viziune mai amplă asupra istoriei otomane mai ales prin cercetarea aspectelor ei social-economice. De altfel, pentru perioada care ne interesează, aproape că nu întâlnim o enunțare a acestora în paginile sintezei sale *Geschichte des osmanischen Reiches*. Dar acest lucru poate fi considerat și ca o influență a concepției tradiționale asupra istoriei care acordă un loc deosebit de important expunerii cronologice evenimentiale. Pe de altă parte, nu trebuie să trecem cu vederea faptul că deși cărturarul român a intuit forța și formele de manifestare ale luptei de clasă, el nu a subliniat rolul ei în accelerarea procesului de cucerire otomană a Anatoliei și a Balcanilor. Cu toate acestea este de datoria noastră să remarcăm faptul că în ciuda celor mai sus-amintite, N. Iorga a expus cu multă claritate și precizie cauzele, condițiile și direcțiile principale ale expansiunii otomane.

LES RELATIONS OSMANO-BYZANTINES DANS L'ŒUVRE DE NICOLAE IORGA

RÉSUMÉ

Vu sa complexité et ses conséquences, le problème des relations de Byzance avec les Ottomans, qui était en même temps l'objet des recherches de la part des byzantinistes et des turcologues, a gardé son actualité jusqu'à nos jours.

Pourtant, jusqu'aux études de N. Iorga, cet aspect propre à l'histoire des deux puissances n'a pas été examiné à part, car seul un excellent connaisseur des réalités byzantines et ottomanes pouvait le faire. Voilà pourquoi, dès le début se révèle le mérite de l'historien roumain ; celui-ci, doué d'une conception tout à fait originale et d'une nouvelle méthode de recherche, réussit à s'imposer comme byzantiniste consacré et comme le

¹⁵⁹ Un exemplu concludent este discuția purtată în jurul cuceririi Adrianopolului.

¹⁶⁰ Critica vremii nu a ținut seama de acest fapt reproșând autorului utilizarea unui număr extrem de restrâns de izvoare otomane : C. Jireček în „Byzantinische Zeitschrift”, XVIII/1909, p. 578–586 ; recenzia lui C. Brockelmann în „Literarisches Zentralblatt”, XXV/1908, K. Süssheim în „Orientalische Literatur Zeitung”, nr. 16, p. 46. Contrar acestei păreri M. M. Alexandrescu-Dersca, în *N. Iorga, historien de l'empire ottoman*, în *Balcania*, VI/1943, p. 101–122 a evidențiat meritul savantului român de a fi scris o lucrare de istorie universală reconstituind viața unei părți însemnate a populației din sud-estul european.

dernier des historiens européens auteur d'une synthèse d'histoire ottomane. Celui qui voua tous ses efforts à l'investigation de l'histoire universelle, ne pouvait étudier que dans ce cadre Byzance et l'Etat fondé par Osman. C'est pourquoi l'étude *Latins et Grecs d'Orient*, analyse magistrale de la signification et des conséquences de l'établissement des Turcs en Europe, fait exception, car N. Iorga ne s'est jamais proposé d'étudier séparément l'évolution des relations osmano-byzantines. Ainsi, la *Geschichte des Osmanischen Reiches* n'est pas un simple livre d'histoire classique sur le développement d'un Etat, puisqu'elle renferme un exposé dynamique de cette évolution, déterminée par le milieu byzantino-balkanique sur lequel elle exerçait à son tour une grande influence. L'historien roumain a tiré au clair les causes, les circonstances et la direction de l'expansion ottomane. La croissance territoriale rapide, due à la position géographique et à la force militaire de la principauté d'Osman, s'explique, à son avis, par l'absence des forces capables d'opposer une résistance réelle, par l'incapacité de Byzance, en proie à une crise interne grave, d'organiser une défense. La conquête ottomane de l'Anatolie est donc le résultat direct non seulement de la politique d'expansion et des actes de soumission de la part de la population grecque, mais aussi de quelques actes de vassalité de la part des émirs seldjoukides.

En ce qui concerne les véritables causes de l'expansion dans les Balkans, ainsi que H. Inalcik l'a très justement fait remarquer dans son rapport au premier Congrès international d'études balkaniques, N. Iorga a eu tout à fait raison d'expliquer cette conquête par une forte autorité centralisée, supplantant les seigneurs locaux.

Mais tout ce qu'il y a de plus intéressant dans sa pensée originale se rattache à la conquête de Constantinople, événement envisagé comme point de départ pour la fondation d'une monarchie néo-byzantine de religion islamique, rétablissant l'ancienne Rome orientale sous la forme d'une Rome touranienne.

Bien que N. Iorga ne fut pas orientaliste et qu'à son époque les sources ottomanes fussent inconnues, il réussit de trouver les causes et les circonstances de l'expansion ottomane et de faire un brillant exposé sur les relations de Byzance avec la principauté fondée par Osman.

de NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

ESENȚIALUL contribuției lui Nicolae Iorga la studiul literaturii bizantine se găsește cuprins în următoarele scrieri: *La littérature byzantine: son sens, ses divisions, sa portée*¹, *Médailles d'histoire littéraire byzantine*², *Histoire de la vie byzantine*³. Firește, marele istoric român a avut prilejul să se refere la literatura bizantină și în alte lucrări, formulând observații de cel mai mare interes. Cum însă în aceste din urmă cazuri operele literare au fost privite de Nicolae Iorga nu atât din unghiul de vedere al istoriei și al criticii literare, cât din acela al valorii lor de vehicul purtător de informație istorică sau din perspectiva istoriei altor literaturi influențate de cea bizantină, iar alteori chiar cu scopuri diferite de ale cercetării istorice, am considerat că ne putem mărgini, în paginile de față, la analiza textelor citate⁴. Ele sînt în măsură să ne edifice asupra caracterului și valorii contribuției savantului la cunoașterea științifică și aprecierea critică a literaturii bizantine. Analiza noastră va fi desigur sprijinită și de referiri la alte lucrări ale învățatului.

¹ Conferințe ținute la Geneva, publicate pentru prima dată în „Revue historique de sud-est européen”, II, 1925, p. 370—397 și reeditate în *Etudes byzantines*, II, București, 1940, p. 65—94 (= *Littérature*).

² Publicate în „Byzantion”, II, 1925 (apărut în 1926), p. 237—298 (I. *Les historiens*) și „Byzantion”, III, 1926 (apărut în 1927), p. 17—27 (II. *Photios*). (= „Byzantion”).

³ *Histoire de la vie byzantine, Empire et civilisation, d'après les sources, illustrée par les monnaies*, I—III, București, 1934 (= *Vie byzantine*).

⁴ Nu putem să dăm aici bibliografia scrierilor istorice sau de istorie a culturii în care Nicolae Iorga se referă la texte bizantine. O mențiune specială merită însă portretul făcut de învățatul român lui *Critobul din Imbros* (v. N. Iorga, *Oameni cari au fost*, ediția Ion Roman, București, 1967, vol. II, p. 93—95). E vorba de un adevărat pamflet istoric în care Nicolae Iorga infierează, cu neegalată elocvență, pe biograful cuceritorului Bizanțului, pe scriitorul „colaboraționist” care a elaborat *Viața lui Mohamed al II-lea*. Scrise în 1918, paginile istoricului au desigur în vedere situații, dacă nu chiar persoane, contemporane. Nu ne putem împiedica să cităm finalul acestui portret care dă nu numai măsura calităților de scriitor ale lui Nicolae Iorga: „Cartea lui, *Viața lui Mohamed al II-lea*, avea ca scop să facă pe acest barbar sîngeros — căci ce alta putea el să fie, cu toate calitățile lui militare și politice, pentru un bizantin, pentru un grec! — a fi ascultat, a fi iubit de accia căroră doar un singur lucru nu li luase: dreptul de a munci și pentru hrana lor, o dată ce dau tiranului tot ce este de nevoie pentru întreținerea și răsfățarea lui. Ce scribă! Dar ceva te mai mîngie străbătînd aceste rînduri care și după cinci sute de ani revoltă, la neamuri străine, prin infamia lor. Întîi că nici un cuvînt din ce scrie canală nu atinge sfințenia luptei pe care, orice s-ar fi întîmplat, Bizanțul era dator să o dea ca să nu rămîie lumii amintirea că el a fost sugrumat în genunchi, sărutînd haina asasinului. Și, al doilea, că laudătorul păgînului și apășătorului, sufletul de Iudă care, făcînd vînzarea, nu vrea să creadă în putința unei învieri. a fost, între atîția oameni, unul singur”.

Deși au fost publicate în ordinea în care le-am pomenit mai sus, aceste texte nu au fost elaborate în preajma datei apariției lor. Faptul însuși de a le fi încredințat tiparului dovedește însă că Nicolae Iorga le considera încă actuale în anii în care le-a publicat. De aceea putem afirma că, independent de momentul primei lor elaborări, scrierile în cauză atestă punctul de vedere al savantului în problemele discutate așa cum se înfățișa el în momentul tipăririi lucrărilor. Pentru urmărirea evoluției părerilor despre literatura bizantină ale învățatului va trebui totuși să ținem seama de aceste împrejurări. Se impun deci unele precizări de natură bibliografică și cronologică.

Medalioanele constituiau în concepția lui Nicolae Iorga „o lucrare în întregime redactată, datînd din 1910 (sic!) și cuprinzînd o istorie a istoriografiei bizantine, o istorie ce trebuia să se adauge lucrării pe care o publicam atunci în limba engleză, deși textul original a fost în franceză, la editura Dent, la Londra, în ale sale *Temple Primers*“⁵. Este vorba de succinta, dar foarte originala sinteză *The Byzantine Empire*, apărută însă în 1907, ceea ce ne îndreptățește să corectăm în acest sens data amintită de autor⁶. Ultimul medalion, cel consacrat lui Fotie, este în schimb dacă nu o creație cu totul nouă, în orice caz o reelaborare, probabil textul unei conferințe ținute la Geneva, în anul 1925⁷.

Sub titlul *La littérature byzantine : son sens, ses divisions, sa portée*, Nicolae Iorga a publicat în „*Revue historique de sud-est européen*”, în 1925, trei conferințe asupra literaturii bizantine pe care le rostise în același an la universitatea genezeză; la invitația lui N. P. Comnen, ministru României la Berna și reprezentantul țării noastre pe lângă Societatea Națiunilor, savantul vizitase Elveția, vorbind despre istoria sud-estului european în 1924, despre cea a Bizanțului în 1925, primind cu acest prilej și titlul de doctor *honoris causa* al Universității amintite⁸. Potrivit mărturiei autorului lor aceste conferințe erau numai „refacerea... în măsura în care sînt în stare să mi le reamintesc” a unor lecții de istorie literară bizantină, făcute în 1915 la București, în cadrul Institutului de studii sud-est europene⁹. Pentru cine parcurge însă textul celor trei conferințe este evident că nu poate fi vorba de un simplu act de rememorare; pe lângă aluziile la lucrări mai recente pe care le găsim în această prezentare a literaturii bizantine, cunoștințele noastre despre personalitatea și stilul de muncă al lui Nicolae Iorga ne împiedică să credem că istoricul nu ar fi pus în valoare în prelegerile sale rodul meditațiilor și al lecturilor pe care le-a făcut în cei zece ani care despart popasul său la Geneva de cursul de la București. Căci, oricît de impresionantă, de „monstruoasă” cum s-a spus, ar fi fost memoria conferențiarului, mai puternică încă era setea sa de cunoaștere, de continuă

⁵ *Littérature*, p. 67—68.

⁶ Vezi, de altfel, *Prefața la The Byzantine Empire*: „O Istorie a literaturii bizantine se găsește în pregătire; ea va apărea în limba franceză. Capitolele privitoare la istorici și cronicari vor fi publicate în curînd” (*Vie byzantine*, I, p. 2).

⁷ Cf. „Byzantion”, III, 1926, p. 27, nota.

⁸ V. N. Iorga, *O viață de om*, București, 1934, vol. III, p. 112.

⁹ *Littérature*, p. 68; cf. *O viață de om*, II, p. 204—205.

îmbogățire a informației, de permanentă adîncire a comprehensivității sale de istoric, de neîncetată desăvîrșire a expresiei opiniilor sale.

Documentul cel mai elocvent în acest sens este pentru noi însăși acea *Histoire de la vie byzantine*, din 1934, refacere după mai bine de un sfert de secol și la alte dimensiuni a lucrării *The Byzantine Empire*. În această amplă sinteză totală asupra istoriei bizantine, Nicolae Iorga reopeste și toarnă din nou în tipare unei concepții personale de scriere a istoriei, cristalizată definitiv către sfîrșitul zilelor sale și pe care o găsim formulată teoretic în *Prefața la Istoriologie*¹⁰, materia tratată parțial în medalioane și conferințe; reflecțiunile pe care i le-a suscitât parcurgerea întregii literaturi bizantine, nu numai a istoriografiei, se alătură aici celor pe care i le-a provocat urmărirea evoluției artei plastice la Bizanț, într-o prezentare originală a întregii istorii bizantine, văzută în toate aspectele ei: politic, social, economic și cultural.

Constatăm așadar că pentru Nicolae Iorga literatura bizantină a constituit obiectul unui interes statornic. Deși a revenit mereu la studiul acestei literaturi, extinzîndu-și și adîncindu-și investigațiile, Nicolae Iorga nu a dat totuși în acest domeniu o lucrare de sinteză de mare amploare așa cum a făcut în cazul literaturii române sau în acela al literaturilor romanice¹¹. Preocupările sale de istoric al literaturii bizantine s-au situat oarecum în marginea celor de istorie generală a Bizanțului.

Aceasta nu înseamnă că pentru Nicolae Iorga abordarea literaturii bizantine în perspectiva istoriei și a criticii literare a reprezentat numai o incursiune întîmplătoare într-un domeniu învecinat specialității sale. Cunoșcător profund al întregii literaturi bizantine, istoric și critic literar cu o îndelungată experiență și certe succese în aceste domenii de activitate, Nicolae Iorga a formulat opinii dintre cele mai originale asupra literaturii Bizanțului. De aceea examenul textelor consacrate de Nicolae Iorga acestei literaturi nu ne este impus numai de valoarea lor de document intelectual ce ne permite a urmări evoluția gîndirii „celei mai impunătoare figuri de umanist pe care poporul nostru a dăruit-o pînă azi omenirii”¹², ci și de necesitatea de a cunoaște mai bine unul din capitolele istoriei bizantinologiei.

De la bun început trebuie să menționăm că originalitatea contribuției lui Nicolae Iorga la studiul literaturii bizantine nu stă în primul rînd în aducerea în discuție a unor fapte inedite de istorie literară, nici în rezolvarea unor probleme particulare ridicate de istoria literaturii bizantine. Contribuțiile de acest fel ale lui Nicolae Iorga sînt puțin numeroa-

¹⁰ *Prefața la Istoriologia umană* în N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 341—348.

¹¹ Informația bibliografică esențială pentru cunoașterea activității de istoric al literaturii române desfășurate de Nicolae Iorga la George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, Edit. științifică, București, 1969, p. 551—552. Sinteza privitoare la literaturile romanice este: *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, I—III, București, 1920; ed. a II-a, îngrijită, adnotată și prefată de Al. Dușu, București, 1968.

¹² Caracterizarea aparține profesorului Alexandru Elian, *Nicolae Iorga și istoria universității*, în „Studii”, 18, nr. 6 (1965), p. 1 274.

se și multe dintre ele discutabile. Astfel, în domeniul criticii de atribuire, Nicolae Iorga respinge paternitatea lui Procopiu asupra *Istoriei secrete* și pe aceea a lui Ioan Damaschinul asupra romanului *Varlaam și Ioasaf*¹³, invocând argumente de natură psihologică. În domeniul criticii izvoarelor, Nicolae Iorga se pronunță cu hotărâre în favoarea deplinei obiectivității istorice a Anei Comnena, considerind că exagerările prințesei bizantine din *Alexiada* se datoresc relațiilor false ale soldaților îmbătrâniți ai împăratului și nu subiectivității autoarei¹⁴. Vorbind despre Simion Metafrastul savantul român consideră că epitetul care i s-a dat de către bizantini — în românește „traducătorul” — e datorat unei activități de traducător din mai multe limbi, activitate în care ar fi fost ajutat de un întreg corp de specialiști, și nu numai simplei transpuneri a legendelor hagiografice din limba vorbită în limba cultă, artificială, a literaturii vremii¹⁵. Cu alt prilej Nicolae Iorga ne lasă a înțelege că „renașterea” literară din vremea lui Ioan al VI-lea Cantacuzino și progresele difuziunii literaturii grecești în sud-estul european în aceeași vreme se datoresc unei inițiative conștiente a împăratului care urmărea restabilirea prin cultură a autorității bizantine în această regiune, practicînd deci un soi de imperialism cultural, singurul posibil pentru bizantini la acea dată¹⁶.

¹³ Respingerea paternității lui Procopiu asupra *Istoriei secrete*, în „Byzantion”, II, p. 241; *Littérature*, p. 72 și p. 81; *Vie byzantine*, I, p. 166—167 (neexcluzînd aici posibilitatea unei acceptări). Contestarea paternității lui Ioan Damaschinul asupra romanului *Varlaam și Ioasaf*, în *Vie byzantine*, II, p. 67. Nici în primul caz, nici în cel de-al doilea nu există probe documentare decisive pentru confirmarea sau infirmarea atribuirii tradiționale. Argumentele de natură psihologică susținute de Nicolae Iorga pot fi împinate cu obiecții de același caracter: duplicitatea înaltului demnitar bizantin față de împărat nu e un lucru rar în istoria imperiului, iar smerenia autorului lui *Varlaam și Ioasaf* nu exclude în chip necesar curajul intelectual și energia apostolică. În vremea din urmă cercetătorii înclină tot mai mult să accepte atribuiri tradiționale respinse de savantul român. Literatura celor două probleme la Salvatore Impellizzeri, *La letteratura bizantina da Costantino agli innocești*, Dedalo Libri, Bari, 1965, p. 228—229, 287—288, v. și bibliografia p. 359—360, 369—370.

¹⁴ „Byzantion”, II, p. 283.

¹⁵ *Vie byzantine*, II, p. 164—165, 167.

¹⁶ *Vie byzantine*, III, p. 193—194: Observații fără îndoială în bună măsură justificate dar care nu trebuie să ne facă să uităm că receptarea pe scară tot mai largă a culturii și civilizației bizantine în sud-estul Europei a fost determinată în primul rînd de dezvoltarea însăși a popoarelor din această regiune și nu de inițiativa, fie ea și interesată, a bizantinilor. În acest sens vezi, de pildă, studiul istoricului marxist B.St.Anghelov, *Sur les relations littéraires bulgaro-byzantines*, în „Etudes balkaniques”, 1, 1964, p.97—110, cu indicații bibliografice bogate asupra problemei relațiilor literare slavo-bizantine în genere. Ni se pare, pe de altă parte, că și aici, ca și în alte locuri din vasta sa operă, Nicolae Iorga supra-apreciază importanța factorului cultural, a elementelor de conștiință în desfășurarea existenței istorice. Această trăsătură idealizantă a concepției sale istorice i-a adus savantului, în repetate rînduri, îndreptățite obiecții atît din partea unor contemporani ai săi, cît și, mai ales, din partea reprezentanților istoriografiei marxiste din zilele noastre. „Concepția sa istorică rămîne o concepție idealistă. Neținerrea în seamă a rolului fundamental jucat de transformările în baza economică și a funcțiunii luptei de clasă în desfășurarea istorică i-au răpit adesea posibilitatea unei explicații reale a fenomenelor studiate. Dacă ar fi vorba de un determinism în concepția istorică a lui Iorga, acesta ar trebui căutat mai curînd în domeniul forțelor sufletești, al stărilor de spirit, al ideilor indiferent de originea lor socială, al căror rol îl socotea fundamental în istorie. E drept, pe de altă parte, că pentru cercetătorul obișnuit cu minuirea metodei mate-

În schimb, savantul pentru care „istoria rezemată numai pe fapte, e o știință de interpretare și legătură a lor”¹⁷ a dat măsura deplină a originalității gândirii sale în problemele de caracter general ale literaturii bizantine asupra cărora s-a oprit, în dezvoltarea semnificației faptelor de istorie literară pe care le-a studiat într-un spirit personal, în judecățile de gust pe care le-a formulat potrivit sensibilității sale estetice asupra operelor literare bizantine, în sfârșit, în viziunea sintetică pe care și-a format-o asupra dezvoltării în timp a literaturii bizantine.

Pentru a înțelege mai bine originalitatea punctului de vedere al lui Nicolae Iorga asupra literaturii bizantine ni se pare necesar să încercăm a pune în lumină concepția și metoda de istoric literar a savantului român, principiile care au stat la baza tuturor lucrărilor sale de istorie literară. Pentru a reda cât mai fidel această concepție ne vom îngădui să dăm citate mai ample din textul teoretic fundamental în care ea este expusă : *Introducerea la Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*¹⁸.

Nicolae Iorga considera că „istoria literaturii unei epoci înseamnă istoria celor scrise în acea epocă, puținului din viața oamenilor de atunci cari ni s-a păstrat în această formă trainică. E una din cele mai însemnate și mai delicate opere, de știință și de artă în aceeași vreme, de informație, de înțelegere și de expresie pe cari le poate întreprinde cineva”¹⁹. Condițiile pentru realizarea optimă a unei asemenea opere sînt, după părerea lui Nicolae Iorga, trei : „Întîi să fie o operă de *istorie*, în cel mai larg și mai bun înțeles al cuvîntului. Precum istoria politică nu trebuie să se mulțamească a da adevărul gol, materialul brut, datele, fie aceste date dezbătute și fixate printr-o critică fără greș, precum din aceste elemente istoricul trebuie să alcătuiască în lumea ideilor un întreg, bine organizat, armonios, cari să corespundă cît se poate mai deplin cu ce a fost odinioară în lumea faptelor, așa și istoria literară trebuie să-și propuie un scop superior unui simplu indicator biografic și bibliografic. Viața trebuie întrevăzută din elementele moarte, spiritul trebuie trezit prin înțelegerea operelor, accidentele vieții acelor cari au produs opere literare trebuie întrebunțate și ele, mai ales pentru a ajunge la realizarea priceperii depline. A desface ideile și sentimentele ce stăpinesc o carte, a le pune în legătură cu acele cari rezultă din activitatea omenească, neliterară, a scriitorului, a suplini prin imaginația întregitoare, prin intuiție cît mai trebuie, multe lucruri cari mai trebuie pentru a desăvirși, pentru sine și pentru alții, o personalitate omenească, aceasta e una din cele mai în-

rialismului istoric, de atîtea ori explicațiile lui Iorga—valabile pentru studiul final al actului istoric, în care intervine în ultimă instanță, voința umană—deschid adevărate orizonturi noi, rămînîndu-i doar să fixeze cu propria-i metodă geneza însăși a acestor stări de spirit și acțiuni conștiente”, arată prof. Mihai Berza în studiul introductiv mai sus citat la N. Iorga, *Pagini alese*, I, 1965, p. XXIV.

¹⁷ Cf. „*Sămănătorul*”, noua *predicație de realități* în N. Iorga, *Studii literare*, I, Edit. tineretului, București, 1969, p. 252.

¹⁸ Facem trimiterea la ediția lui Barbu Theodorescu, apărută în Editura didactică și pedagogică, București, 1969.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 1.

semnate și, evident, mai grele sarcini ale istoriei literare. Eruditul cari descrie un manuscris, cari stabilește edițiile unei opere, cari urmărește vicisitudinile unei vieți, își face, cercetînd și criticînd, întreaga datorie. Datoria *biografului literar* e mai mare și mai înaltă : lui i se cere să înțeleagă suflete omenești cari nu seamănă cu nici unul dintre acelea pe cari le cunoaște din experiența vieții sau le-ar putea întîmpina în jurul său, în calea sa, în mediul și în epoca în care trăiește. Să înțeleagă acele suflete, să le fixeze în hotarele unei vieți pe cari o cunoaște în parte, pe cari trebuie să și-o înfățișeze însă în diversitatea și întregimea ei și, pe lîngă toate acestea, să poseadă destulă putere de comunicație a imaginilor din mintea sa — ceea ce se numește talent literar — pentru a putea da și altora noțiunea pe care și-a făcut-o despre acei oameni”²⁰.

A doua condiție pentru realizarea unei opere de istorie literară este „uitarea de sine, atîta cîtă trebuie pentru a înțelege pe alții. A-i înțelege — adaugă însă Nicolae Iorga — nu cu înțelegerea rece cu cari un matematician a înțeles o problemă, un fizician fenomenul pe cari-l studiază sau un juriconsult cazul care-l preocupă, ci o înțelegere simpatică, în cari, în aceeași vreme, înțelegerea provoacă iubirea pentru sufletele cercetate și iubirea completează, prin intuiția sentimentului, opera de înțelegere pe cari a început-o spiritul psihologului”²¹. Istoria literară trebuie deci să fie comprehensivă și nu „judecătorească”.

A treia condiție privește efortul în direcția sintezei cerut istoricului literar : „O istorie literară trebuie să fixeze biografiile în mișcarea de idei a epocii, să puie în legătură cugetarea unuia cu gîndirea generală a timpului. Istoria literară nu se poate înțelege fără istoria culturii ale cărei culmi le studiază cu deosebire în operele și viața scriitorilor”²². Afirmăție clară, îndreptățind concluzia că Nicolae Iorga considera istoria literară drept un capitol, cel mai important, desigur, cel mai înalt, dar totuși numai un capitol din istoria culturii ; diferența între istoria literară și istoria culturală este numai de grad de generalitate : „Dar a scrie istorie literară și istorie culturală — precizează în continuare învățatul — nu e același lucru. Cea din urmă se ocupă de ceea ce a realizat în civilizație umanitatea dintr-un timp, într-o țară ; cea dintîi cercetează cele mai înalte manifestări ale acestui proces de civilizație. Istoria culturală caută în istoria literară elemente pentru a înțelege spiritul unei epoci, sfărîmînd strălucitoarea formă personală în cari acest spirit se îmbracă la aleșii minții dintr-acea epocă. Pe cînd istoria literară ne ajută pentru a înțelege sufletul deosebit al acestor aleși, observînd direcțiile și curente care stăpînesc epoca întregă”²³.

Imaginea noastră despre concepția de istoric literar a lui Nicolae Iorga nu ar fi completă dacă nu am pomeni încă două din elementele ei de bază. Cel dintîi ține de definirea obiectului istoriei literare. Nicolae Iorga include în zona de interes a istoricului literar și folclorul, creațiile

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 3.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

populare orale. El este cel dintii istoric literar român care a considerat necesar să pună în fruntea sintezei sale asupra literaturii române un capitol întreg referitor la folclor²⁴. Temeiurile acestei atitudini față de folclor sînt mai adînci; ele țin de întreaga ideologie culturală și politică promovată de Nicolae Iorga și nu e locul să ne oprim aici asupra lor. Vom menționa numai că, pornind de la realitățile românești, savantul a ridicat la rang de principiu universal ideea existenței unei continuități organice între literatura populară și cea cultă, convingerea că folclorul este expresia cea mai autentică a sufletului unei națiuni și, în consecință, un factor vitalizator pentru orice cultură.

Al doilea element la care trebuie să ne referim este de natură metodică. Nicolae Iorga consideră că istoricul literar trebuie să-și organizeze opera după *curențele* care s-au succedat în viața spirituală a unui popor. Materia nu trebuie prezentată numai cronologic și nicirînduită sistematic după genurile ilustrate de scriitori. „... dacă într-un gen literar este o viață, cu atît mai mult este una în spiritul de cari într-o anumită epocă e însuflețit un popor. Evenimente politice și sociale, prefaceri religioase, influențe străine lucrează asupra acestui spirit, îl întăresc în direcția pe cari o apucase, îl slăbesc sau îl îndreaptă aiurea. Și, fiindcă acest spirit se manifestă mai deplin decît oriunde în literatură, se vor manifesta în aceasta, pentru cine observă cu îngrijire, *curențe* determinate de acele influențe. Studiind aceste curențe, formarea lor, cursul lor, lupta lor pentru întietate, absorbirea lor de altele mai puternice sau victoria lor asupra altora mai slabe, studiază cineva viața sufletească a unui popor, cugetarea și simțirea lui în persoane cari le rezumă mai bine și le exprimă în forma fără de moarte a literaturii.

Așa se păstrează unitatea, așa nu se distruge armonia, așa se dă întreaga înțelegere. Acesta e chipul firesc de a studia cineva o literatură, precum e firesc a studia sistemul hidrografic al unui continent altfel decît după gradele de longitudine și latitudine sau după culoarea prundișului din fundul riului”²⁵.

Punînd accentul pe studiul implicațiilor sociale, psihologice și ideologice ale literaturii, în care tinde să vadă mai ales documentul istoric, revelator pentru mentalitatea unei epoci și a unui popor și nu fapta estetică, Nicolae Iorga se vedește a fi, cu nuanțe personale ce merită osteneala unui studiu special, continuator al tradiției de istorie literară ce-și are obârșia în operele unor Ch. A. Sainte-Beuve și H. Taine²⁶. El se arată mai

²⁴ În *Istoria literaturii românești*, vol. I, București, 1925.

²⁵ *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, p. 9.

²⁶ Nu ne propunem să fixăm aici locul lui Nicolae Iorga în istoria universală a cercetărilor istoric-literare. Singura — strălucită — încercare de situare a savantului român în istoria gândirii istorice este, după știința noastră, aceea a elevului său Alexandru Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, citată de noi mai sus. Apropii de Taine și Sainte-Beuve, la p. 1 269, 1 271. E de dorit ca investigațiile în această direcție să fie continuate, așa cum însuși profesorul Al. Elian o face în *Histoire et sociologie d'après Nicolas Iorga*, „Revue roumaine d'histoire”, tome IV, 6, 1965, p. 1 091—1 100. O asemenea tentativă trebuie însă precedată de temeinice analize, nu mai puțin dificile, avînd drept scop cunoașterea cît mai exactă a gândirii istorice

puțin receptiv față de acele tendințe din studiile literare care, năzuind la definirea cât mai riguroasă a specificității estetice a literaturii și la prezentarea modalităților istorice pe care aceasta le comportă, s-au afirmat tot mai puternic începând din primii ani ai secolului nostru²⁷. Departe de a fi anacronică, direcția științifică apărută și slujită de Nicolae Iorga a dus la constituirea unei discipline azi independente, istoria mentalităților sau istoria ideilor, complementară istoriei literare²⁸. Adversar neîmpăcat și adesea caustic al absolutizării metodei filologice în studiile de literatură, înțelegând a fi un „istoric pe tărîmul erudiției” în care a văzut întotdeauna numai un mijloc și nu un scop, concepînd analiza numai ca pe o treaptă necesară către construcția operei de sinteză, Nicolae Iorga se dovedește a fi — sub acest raport — partizan al unei cercetări caracterizată prin modernitate.

Desigur, în alte părți ale Europei, etapa istoriei literare de tip cultural putea fi considerată depășită în anii în care savantul român își desfășoară activitatea. Reinnoirea utilajului conceptual și a metodei era

att de originale a lui Nicolae Iorga însuși. Modele în acest sens sînt pentru noi cele întreprinse de profesorul Mihai Berza, *Știința și metoda istorică în gîndirea lui Nicolae Iorga*, în „Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice”, seria III, tomul XXVII, mem. 10, București, 1945, 64 p. și, legat direct de subiectul nostru prin cîteva pagini de fină analiză a istoricului și criticului literar, *Studiul introductiv* al aceluiași la N. Iorga, *Pagini alese*, Editura pentru literatură, București, 1965, vol. I, p. V—LIX (în special p. XLVI—LI). E locul să cităm alte două studii importante dedicate savantului ca gînditor al istoriei: Nicolae Bagdasar, *Nicolae Iorga*, în *Filozofia contemporană a istoriei*, București, 1930, p. 221—237 și D. M. Pippidi, *Une oeuvre inédite de Nicolae Iorga: l'Historiologie humaine*, în „Revue historique du sud-est européen”, XXIII, 1946, p. 21—30. Asupra operei de istoric literar a savantului român s-a scris relativ mult, dar inegal ca valoare. Ne facem o plăcută datorie din citarea lucrărilor de care ne-am folosit: Șerban Cioculescu, *N. Iorga, l'écrivain et l'historien littéraire*, în „Revue roumaine d'histoire”, IV, 6, 1965, p. 1 101—1 113; Alexandru Dușu, *Studiul introductiv la Nicolae Iorga, Istoria literaturilor romanice...*, p. V—XXXIII (cu sugestive apropieri de cei mai noi cercetători ai literaturii ca document de mentalitate); Barbu Theodorescu, *Introducere la Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, p. V—XX, *Studiul introductiv la N. Iorga, Studii literare*, I, p. 5—58 și monografia *Nicolae Iorga*, Edit. tineretului, București, 1968, p. 75—96 și 335—341, unde se fac și observații pertinente asupra izvoarelor concepției de istorie literară a învățatului.

²⁷ Pentru care vezi René Wellek și Austin Warren, *Teoria literaturii (Theory of Literature)*, ed. 1, 1942, ed. a 3-a, 1963), traducere de Rodica Tinii, Studiu introductiv și note de Sorin Alexandrescu, București, Editura pentru literatură universală, 1967 și René Wellek, *A History of Modern Criticism, 1750—1950*, New Haven, 1955. Pentru a face să apară și mai limpede diferența între aceste tendințe și concepția lui Nicolae Iorga despre istoria literară nu va fi inutil să cităm următoarele rînduri ale esteticianului italian Benedetto Croce, ilustru contemporan al istoricului. Ele datează din 1902: „Trebuie să facem o distincție netă între lucrările istorice care folosesc operele de artă în scopuri străine (biografie, istorie a civilizației, a religiei, a politicii etc.) și chiar erudiția istorică îndreptată spre pregătirea sintezei estetice a reproducerii, de o parte, și între istoria artei și a literaturii, de altă parte. Deosebirea dintre primele și aceasta din urmă este evidentă. Istoria artistică și literară are ca obiect principal operele de artă înseși; celelalte lucrări cheamă și întrogează operele de artă, dar numai ca mărturii și documente din care să extragă adevărul unor fapte nonestetice...” (*Estetica privită ca știință a expresiei și lingvistică generală*, traducere de Dumitru Trancă, Studiu introductiv de Nina Façon, Editura „Univers”, București, 1970, p. 200).

²⁸ Pentru raporturile dintre istoria literară și istoria ideilor vezi Wellek-Warren, *Teoria literaturii*, p. 153—170, cu bibliografie.

pentru studiosii literaturii franceze, ai celei germane, engleze sau italiene o necesitate căreia i s-au supus. Nu aceeași era însă situația în domeniul istoriei literare bizantine în care perspectiva culturală adoptată de Nicolae Iorga nu fusese încă suficient folosită.

Tendința filologică era aici predominantă, iar efortul de interpretare și sinteză nu câștigase destul teren. Nicolae Iorga a reacționat față de această împrejurare cu diferite prilejuri.

În 1925 de pildă, el își deschide conferințele despre literatura bizantină, de la Geneva, prin constatarea insuficiențelor istoriei literare bizantine așa cum se manifestă ele în opera cea mai reprezentativă a disciplinei, în monumentală *Geschichte der byzantinischen Literatur* datorată lui Karl Krumbacher: „Această lucrare oferă tot ce e necesar pentru înțelegerea unor studii în acest domeniu, dar, trebuie s-o spunem, ea nu este de fapt o istorie: e un repertoriu foarte bogat, întocmit cu infinită grijă, dând o bibliografie dintre cele mai complete și deslușiri numeroase și precise asupra biografiei personalităților care au jucat, într-un fel sau altul, un rol important în dezvoltarea literaturii bizantine. Această literatură trebuie totuși încă să fie nu numai descrisă, dar chiar definită, trebuie să i se determine sensul, să i se marcheze diviziunile, trebuie să fie desfășurată imaginea ei de ansamblu în care să i se pună în evidență vitalitatea, nu mai mică decât a altor literaturi”²⁹. Cu aceeași ocazie Nicolae Iorga constată că literatura bizantină este încă insuficient cunoscută în afara cercurilor de specialiști și că din această pricină, după ce mitul iluminist despre caracterul decadent și barbar al Bizanțului a fost înlăturat din conștiința publică, „literatura bizantină continuă să rămână sub povara prejudecăților”³⁰. Pentru remedierea acestei stări de lucruri savantul român își propusese să alcătuiască, împreună cu Henri Grégoire, o antologie a literaturii bizantine: „Dar după câțiva ani, poate chiar mai curând, când, potrivit ideii pe care am formulat-o, domnul Henri Grégoire și cu mine, recent, la Bruxelles, va apare o antologie a literaturii bizantine — nu o antologie de texte integrale, ci una de fragmente date în traducere — sînt sigur că părerile astăzi curente despre valoarea literaturii bizantine se vor schimba”³¹. Spre regretul nostru această intenție nu s-a realizat³².

O critică mai amplă a tendințelor din cercetările contemporane de literatură bizantină găsim în conferința lui Nicolae Iorga despre viitorul studiilor bizantine³³. Fără să renunțe la mai vechea caracterizare făcută *Istoriei*

²⁹ *Littérature*, p. 67.

³⁰ *Ibidem*, p. 72.

³¹ *Ibidem*, p. 69.

³² O antologie ca aceea pe care o dorea realizată Nicolae Iorga ne lipsește încă, deși, mai ales pentru poezia bizantină, s-au făcut lucruri remarcabile: R. Cantarella, *Poeti Bizantini*, 2 vol. Milano, 1948; C. A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford, 1961. Antologia lui Herbert Hunger, *Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Großen bis zum Fall Konstantinopels*, Baden-Baden, 1958 are în vedere — după cum se vede și din titlu — mai mult cuprinsul de idei decât aspectul estetic al literaturii bizantine.

³³ *L'avenir des études byzantines*, conferință ținută la Sorbona, publicată în „Revue hist orique du sud-est européen”, X, 1933, p. 52—66.

lui Krumbacher, el pune în evidență acum și contribuția de adevărat istoric literar închisă de savantul german în paginile acesteia. Există aici — spune Nicolae Iorga — „schițe literare foarte bine făcute de Krumbacher însuși, om care (nu știu dacă vorbind de știință și de erudiție trebuie să risc cuvîntul) avea inimă ... și cînd a tratat despre acești scriitori bizantini care nu sînt întotdeauna simpatici în ei înșiși: compilatori, autori de dicționare, de vocabulare, de tratate teologice — și noi care am cunoscut atîtea explicații teologice nu ne-am întoarce cu plăcere la ele pentru a le relua una cîte una — a fost nevoie într-adevăr de un spirit ca al lui Krumbacher pentru ca într-un subiect ca acesta cineva să ajungă să facă bune caracterizări și să fie uneori interesant. Există și adevărată istorie literară în această enormă bibliografie ...”³⁴.

Dar, după moartea lui Karl Krumbacher, revista întemeiată de acesta devine, după părerea lui Nicolae Iorga, sub direcția lui August Heisenberg, „un repertoriu de studii filologice” consacrate unor probleme mărunte de „profesori de liceu de provincie” ca P. Maas, Praechter și Eduard Kurtz, învățați care se ocupau nediferențiat de scriitori mari și mici, interesîndu-se, în mod util desigur, de probleme de vocabular și gramatică³⁵. Savantul român ridiculizează pe aceia care sînt preocupați de alcătuirea „listelor de elemente de vocabular pe care le-au cuprins în fișe pentru a face din asta articole de revistă”³⁶.

Ca sarcină de viitor a studiilor de istorie literară bizantină, Nicolae Iorga fixează atingerea a două obiective deopotrivă de importante: stabilirea de ediții de cea mai bună calitate filologică, însoțite de note și traduceri și, după aceasta, „curajul de a *umaniza* istoria Bizanțului”³⁷. Căci „mai presus de preocupările de vocabular și de sintaxă există în literatura bizantină un element de viață care trebuie descoperit. Acest lucru viu este ascuns sub tot felul de formule împrumutate din scriitorii anteriori, uneori din scriitorii antici. Există o crustă ce trebuie sfărîmată...”³⁸. În această direcție crede Nicolae Iorga că se îndreaptă mai ales savanții grupați în jurul noii reviste „Byzantion”³⁹.

În 1934, în *Prefața la Histoire de la vie byzantine*, Nicolae Iorga face din nou unele observații asupra studiilor contemporane de istorie a literaturii bizantine, al căror cunoscător profund se dovedește a fi și prin bogatul aparat de note și trimiteri bibliografice, redactate adesea în spirit critic. Autorul trece în revistă lucrările mai noi, fără să se oprească mai îndelung asupra lor, ținînd în schimb să sublinieze meritele unor opere uitate cum ar fi *Ragionamento storico-critico intorno alla letteratura greco-italiana* (Brescia, 1759) al lui Girolamo Gradenigo, *Litteratur der byzantinischen Periode* a „savantului întotdeauna bine informat Nicolai” (1878), și mai ales lucrarea de rară profunzime a lui Pierre Battiffol, *La*

³⁴ *Op. cit.*, p. 60—61.

³⁵ *Ibidem*, p. 61—62.

³⁶ *Ibidem*, p. 59.

³⁷ *Ibidem*, p. 66.

³⁸ *Ibidem*, p. 65.

³⁹ *Ibidem*, p. 63.

Littérature grecque (Paris, 1901). Și aici Nicolae Iorga ține să precizeze că felul său de a prezenta istoria literaturii și a artei bizantine „nu poate avea, firește, nimic comun cu formidabilul catalog bio-bibliografic care constituie gloria nepieritoare a lui Karl Krumbacher și nici cu studiile întreprinse de tehnicieni care caută să explice mai puțin stilul, pus în legătură cu celelalte manifestări ale aceleiași societăți, decât partea de natură formală a monumentelor pe care ni le-au transmis o mie de ani de civilizație rămasă strălucitoare în mijlocul celor mai rele vicisitudini”⁴⁰.

Am stăruit atît de mult asupra criticii făcute de Nicolae Iorga la studiilor contemporane de literatură bizantină deoarece ea este, după părerea noastră, în înțelesul etimologic și cel mai bun al termenului, mai ales o apologie. Cu elocvența și puterea-i de persuasiune caracteristice, învățatul pledează în favoarea propriei sale concepții despre istoria literară bizantină. Preocupat în primul rînd de promovarea acestei concepții, de propagarea unor idei și nu de prezentarea obiectivă a istoriei bizantinologiei, el și-a putut îngădui să se oprească mai puțin asupra operelor prin care bizantinisti contemporani de renume îl precedaseră sau îl însoțeau pe drumul urmat de el însuși și pe care direcția criticilor sale ni-l indică⁴¹.

Ne revine acum îndatorirea de a arăta în ce fel a aplicat Nicolae Iorga principiile sale de istorie literară la studiul literaturii bizantine. Ne vom referi pe rînd la lucrările citate în prima parte a studiului nostru, stăruind asupra trăsăturilor care fac originalitatea contribuției sale, fără să intrăm în discuții de amănunt și fără să încercăm a schița întreaga istorie a problemelor atinse de el. Scopul nostru este acela de a contribui, cît de puțin, la cunoașterea activității de istoric al literaturii bizantine desfășurate de Nicolae Iorga și nu de a relua, fie în spiritul său, fie de pe alte poziții, discuția în jurul acestor probleme.

⁴⁰ *Vie byzantine*, I, p. 9.

⁴¹ Ele sînt citate în *Prefața la Histoire de la vie byzantine*. O mențiune specială trebuie făcută pentru studiul sintetic al lui Karl Krumbacher, *Die griechische Literatur des Mittelalters* apărut în 1905 (ediția a III-a 1912) în culegerea *Die griechische und lateinische Literatur und Sprache* din colecția „Kultur der Gegenwart” condusă de Paul Hinneberg. Învățătul german dă aici măsura impresionantelor sale însușiri științifice și chiar literare în alt fel decît în *Istoria* de tip enciclopedic pe care o elaborase mai înainte. Studiul său ne oferă o imagine de ansamblu a dezvoltării literaturii bizantine în timp, o periodizare originală a istoriei literaturii bizantine și, totodată, o analiză foarte pătrunzătoare a elementelor „sintezei” bizantine, preluată și de Nicolae Iorga. Cît de adîncă și plină de căldură era admirația savantului român față de întemeietorul bizantinologiei germane moderne se vede și din portretul pe care i-l consacră în *Oameni care au fost* (ediția Roman, I, p. 232—233). Un alt precursor al lui Nicolae Iorga pe linia „umanizării istoriei bizantine” este fără îndoială Charles Diehl ale cărui *Figuri bizantine* apar în 1906, cunoscînd pînă în 1930 — 11 ediții. Temperament polemic, Nicolae Iorga nedreptăște, credem, în critica sa atît revista „Byzantinische Zeitschrift”, cît și pe savanții de certă valoare care au colaborat la ea : Heisenberg însuși a dat studiul de mare importanță în domeniul istoriei culturii bizantine, în spiritul cerut de învățatul român, de pildă *Das Problem der Renaissance in Byzanz*, „Historische Zeitschrift”, 133, 1926, p. 392—412 ; Paul Maas este unul dintre cei mai de seamă editori și exegeți ai operei lui Roman Melodul. Cît privește importanța studiilor de vocabular ca va fi dovedită de Nicolae Iorga însuși care-și va întemeia pe ele unele afirmații privitoare la istoria culturii bizantine (cf. *Vie byzantine*, p. 60—63). Critica lui Nicolae Iorga trebuie înțeleasă și acceptată numai ca un avertisment împotriva limitării la orizonturile purei erudiții.

Cea mai veche — în substanța ei — lucrare de istorie literară bizantină a lui Nicolae Iorga sînt *Medalioanele* publicate în revista „Byzantion”. Ele alcătuiesc o galerie de portrete a majorității istoricilor bizantini, grupați în 28 de capitole cu valoare independentă, la care se adaugă un portret al patriarhului Fotie. Seria medalioanelor se deschide cu portretul lui Procopiu și se încheie cu acela al lui Georgios Sphrantzes, pentru Nicolae Iorga — Phrantzes⁴². Laonicos Chalcocondylas este lăsat în afara șirului istoricilor bizantini, întrucît „el aparține ca spirit politic Imperiului otoman și prin concepția sa literară — Renașterii”⁴³. Pentru Nicolae Iorga literatura bizantină era deci delimitată în timp, la data scrierii *Medalioanelor*, de perioada domniei lui Iustinian și de anul căderii Constantinopolului sub turci.

Medalioanele sînt rezultatul meditației asupra textelor istoricilor bizantini, parcurse de Nicolae Iorga în vederea elaborării lucrării *The Byzantine Empire*. Deși autorul prezintă numai activitatea istoriografică a scriitorilor evocați, el face dovada unei adînci familiarizări și cu restul producției lor literare, la care se referă în repetate rînduri. În schimb, nu vom întîlni trimeri la operele bizantinologilor moderni. Potrivit unui principiu de lucru pe care l-a expus teoretic cu diferite prilejuri⁴⁴, Nicolae Iorga nu recurgea la lucrările altor savanți decît în măsura în care, după redactarea propriei opere, pe baza unei rare stăpîniri a întregii documentații de epocă, simțea nevoia să-și verifice opiniile sau să întîmpine obiecțiile posibile. Acest mod de a proceda este desigur un privilegiu al savantului genial, de profundă onestitate și certă originalitate, care l-a folosit, dar el nu poate fi îngăduit oricui.

Deși alcătuiesc unități cu valoare autonomă, cele 28 de medalioane sînt scrise în perspectiva unei viziuni de ansamblu a desfășurării în timp a istoriografiei bizantine. Renunțînd la a-i prezenta după împărțirea, devenită tradițională de la Krumbacher, a scriitorilor în istorici (*Geschichtsschreiber*) și cronicari (*Chronisten*), Nicolae Iorga îi tratează laolaltă atît pe unii, cît și pe ceilalți, țînînd seama numai de succesiunea lor în timp. Acest lucru apropie de realitatea vieții imaginea istoricului despre evoluția istoriografiei bizantine.

Medalioanele nu oferă date inedite despre scriitori și operele lor. Mai mult decît atît constatăm că nici măcar toate datele cunoscute nu sînt reproduse de Nicolae Iorga. Scopul său este de a creiona, pe baza datelor esențiale de care dispune, portretul moral, intelectual și artistic al scriitorilor evocați. Aceste medalioane, nu trebuie să uităm, nu sînt o operă de informare și nici una de popularizare a științei. Ele se adresează exclusiv

⁴² Vitalien Laurent a dovedit că forma corectă a numelui istoricului bizantin este Sphrantzes și nu Phrantzes, cum se credea. Bibliografia chestiunii la V. Grecu, *Introducere* la ediția sa Georgios Sphrantzes, *Memorii*, București, 1966, p. X—XI.

⁴³ „Byzantion”, II, p. 298. Nici Malalas nu este evocat de Nicolae Iorga decît pentru a se afirma despre el că e un „scriitor greoi și naiv, a cărui operă covîrșită de citate sacre și profane, de minuni și accidente abia dacă merită un loc în dezvoltarea acestei literaturi” (*ibidem*, p. 253). Savantul va reveni însă asupra acestei păreri în *Vie byzantine*, I, p. 173—177.

⁴⁴ Cf. de pildă *Prefața la Istoriologia umană*, în *Generalități...*, p. 347.

specialiștilor, presupunînd din partea cititorilor un anumit bagaj de cunoștințe. În pofida aparențelor create de stilul său oral, istoricul este unul din autorii cei mai dificili, mai „ermetici” din literatura științifică.

În *Medalioane* mulțimea datelor biografice, a celor referitoare la stil, la conținutul de idei al operelor, la izvoarele scriitorului și la modul folosirii lor, sînt selectate și reproduse pentru valoarea lor semnificativă. Ele sînt subordonate întotdeauna scopului autorului: evocarea personalității istoricilor discutați în întregul ei. În același timp personalitatea evocată de biograful literar se vedește a fi ea însăși semnificativă, reprezentativă pentru anumite tendințe din viața epocii în care s-a manifestat. Astfel Agathias „originar din acea Asie Minoră înfloritoare, suflăt al imperiului și al elenismului, ținut fericit, ocolit de războaie, care dădu civilizației bizantine un arhitect ca Anthemius din Tralles și atîția gramatici, oratori, medici, își făcu studiile în uriașul oraș oriental al Alexandriei și urmă fără îndoială cursurile școlii de drept din Beryt. El se simte într-adevăr oriental, deși și-a petrecut întreaga viață la Constantinopol: ceea ce se întîmplă în părțile dinspre perși e pentru el ceva de „la noi” (καθ’ἡμῶς)”⁴⁵. Iar Teofilact Simocatta „un scriitor care găsea pentru cuvîntul „mănăstire” perifraza „loc de meditație pentru oameni care duc o viață de iubitori ai înțelepciunii”, care avea talentul de a-l numi pe Moise un „hierofant”, de a-i face pe medici să apară ca „aceia care practică arta lui Chiron și a lui Machaon”, care sacrifică mai multe rînduri pentru a evita cuvîntul vulgar *mindir*, credinciosul care, rușinîndu-se să spună pur și simplu Isus Hristos, ca un cărbunar, se străduiește să definească pe „fiul unul născut al lui Dumnezeu, avînd aceeași natură cu Tatăl și bucurîndu-se de aceleași cinstiri imperiale: adică Hristos”, povestitorul de anecdote care e foarte bucuros să poată împodobi „brațele istoriei cu acest colier de pietre prețioase” nu putea să fie dat uitării de o societate atît de preocupată de perfecționarea și purificarea necontenită a unei limbi cu totul artificiale, ale cărei elemente fuseseră culese cu pietate din întreaga literatură clasică”⁴⁶. La rîndul său Georgios Pisidianul „era un supus al împăratului care vorbea greaca și el dovedește acest lucru prin felul în care își făurește versurile în această limbă. El își cunoaște bine înaintașii și-și face o plăcere din a evoca pentru cinstirea eroului său Heraclius, cele mai mari nume din trecutul literar al elinilor, pe Demostene ca și pe Homer. Dar stilul nu este al unui plagiator. El nu folosește cu precădere cuvintele solemne arhaice și se mulțumește, de cele mai multe ori, cu vocabularul curent: el nu se angajează, cum e obiceiul în poezia bizantină, în tururi de forță de sintaxă și versul său are o limpezime pe care n-o găsim adesea la acești imitatori ai clasicilor. Hexametru l i se pare prea pompos și nu-l folosește decît foarte rar; ținuta vioaie, veselă, săltăreacă a iambului îi convine mult mai mult pentru

⁴⁵ „Byzantion”, II, p. 242.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 246.

disertațiile sale morale și filozofice, pentru elogiile pe care le aduce sfinților, ca și pentru micile sale poeme istorice⁴⁷. Iată cum, prezentînd cultura lui Georgios Pachymeres, Nicolae Iorga pune în lumină semnificația psihologică a felului în care scriitorul o valorifică în opera sa: „Acropolites are întotdeauna tonul liber al scriitorului laic; succesorul său, dimpotrivă, păstrează mereu atitudinea unui cleric, căci el a fost, datorită poate rudei sale Teofilact, grammaticos-ului, secretarul protovestiarului, protecdicos și dikaiophylax, el participă la sinodul care a judecat pe patriarhul Arsenie și fu amestecat în tot acel imbroglgio teologic care ocupă cea mai mare parte din domnia lui Andronic al II-lea Paleologul. Dacă Pachymeres menționează și activitatea lui Nichifor Blemmydes, el se crede superior cu mult bieților profesori de școală împopoțonați cu titluri de retori și de filozofi care au trăit în obscuritatea vieții niceene. El nu refuză Acropolitului calitatea de „înțelept” (σοφός), dar vorbește cu dispreț despre cultura aceluia a cărui operă voia mai de grabă s-o înlocuiască decît s-o continue. El, Pachymeres, are o cu totul altă pregătire pentru meseria de teolog și de cronicar; dacă el crede în preziceri, în calculele mistice ce desemnează anii rezervați diferiților împărați, dacă el caută să tălmăcească misiunea fatidică a cometelor, el este capabil să-i citeze pe Heraclit, pe Cratilos, pe Platon și Pindar și poate să dea descrierea sepiei marine ca și caracteristicile neamurilor din nord în opoziție cu cele din sud. Scrierile polemice în favoarea sau împotriva Unirii sînt pentru el o lectură obișnuită, și nici o subtilitate de argumentație nu scapă spiritului său șlefuit prin discuții⁴⁸. Un scriitor ca Manasses este evocat nu numai ca maestru al stilului retoric, ci și ca reprezentant al tendinței de conciliere a tradiției sacre cu istoria profană⁴⁹. Pentru a-l prezenta pe Procopiu, Nicolae Iorga face o caracterizare a stării de spirit ce stăpînea veacul: „Fără îndoială, epoca lui Iustinian a fost strălucitoare și foarte agitată, mai ales dacă ne gîndim că ea urma acelor biete domnii șterse, limitate la o defensivă timidă, care sfîrșesc prin Anastasie prudentul și teaurizatorul. Toate acele războaie și cuceriri dădură deci contemporanilor iluzia că în vremea lor se petrec lucruri care depășesc tot ceea ce săvîrșise mai glorios antichitatea: cel puțin ei nu se sfiesc s-o spună. Era deci natural ca istoriografia să capete un nou avînt și să depășească limitele strîmte ale anelelor cotidiene, enumerînd aniversări de victorii, inundații, cutremure de pămînt, morți de împărați, suiri pe tron. Apărură autori de memorii ... Seria acestor scriitori e deschisă de Procopiu, care este și cel mai important dintre ei”⁵⁰.

În țesătura inextricabilă a acestor portrete, ilustrare în mic a ceea ce Nicolae Iorga înțelegea prin istorie ca structură semnificativă în care

⁴⁷ *Ibidem*, p. 250–251.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 290–291.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 289–290.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 237.

faptele „intră vii”⁵¹, imaginația întregitoare despre care savantul nu se sfia să vorbească ca despre un instrument al istoricului de elită introduce elemente de vitalitate. Prin această funcțiune, poetică în esența ei, învățatul reconstituie viața interioară a personajului evocat, definește mobilurile acțiunilor sale sau reface ipotetice, de multe ori verosimile, raporturi între oameni. Iată de pildă cum este înfățișată geneza operei istoriografice a lui Mihail Attaliates: „Nichifor Botaniates, proclamat împărat în 1078, fu gelos de portretele desenate de Psellos pentru predecesorul său și neamul acestuia. Din aceste portrete unul singur păstra pentru el întreaga-i valoare, acela al împărătesei Maria, din care Nichifor își făcuse a doua sa soție. Restul trebuia refăcut. Pentru a avea o nouă cronică el se adresă unui bătrîn ofițer, care-și făcuse studiile, funcționase multă vreme ca judecător la Constantinopol, luptase și comandase trupe în Europa și Asia și avea multe amintiri de povestit ...”⁵². Și iată cum este evocată tinerețea lui Psellos: „Psellos este un produs al marii școli de studii retorice, științifice, juridice și filozofice întemeiată în secolul al IX-lea de cezarul Bardas, pentru a da imperiului secretari, profesori de provincie, juriști și comentatori. Fiu al Constantinopolului, ușuratic, dibaci și cu un fond sufletesc de cinism desăvârșit, el avu marea ambiție de a deveni cel dintii om de litere al vremii sale; procedînd în felul chinezilor, el nu ceru sfat propriei sale personalități și, lăsînd-o hotărît de o parte, se puse pe studiu cu o rivnă aproape de îndârjire, cu o tenacitate de neînvins. Citînd fără încetare, ajunsese să fie cel mai bun cunoscător al antichității eline, temută și disprețuită pînă atunci din pricina caracterului ei primejdios și nelegiuit ...”⁵³.

Exercitată în limitele îngăduite de documente, imaginația întregitoare este unul din mijloacele de bază ale acelei magii evocatoare care dă scrierilor lui Nicolae Iorga impresia de realitate direct relatată, de contemporaneitate și una din sursele farmecului lor deosebit.

E drept că uneori ea duce la reconstituiri ce scapă oricărei posibilități de verificare științifică. Una din ideile cu deosebire îndrăgite de Nicolae Iorga este că în secolul lui Iustinian, în care imperiul își păstra încă neștirbit caracterul antic, roman, literatura latină a exercitat o puternică influență asupra scriitorilor bizantini. E cazul autorilor de memorii dintre care cel mai important e Procopiu: „Modelul lor nu se găsește în literatura greacă, ci în cea literatură latină a cărei lectură nu era încă părăsită cu totul în Orient. E vorba de comentarii, ca cele ale lui Cezar ...”⁵⁴. Interesantă și nu lipsită cu totul de verosimilitate afirmația lui Nicolae Iorga nu poate fi însă convingător argumentată. În cazul

⁵¹ Ideea apare în forma ei desăvârșită în *Prefața la Istoriologia umană, vezi Generalități...*, p. 344, dar a fost întotdeauna un element fundamental din concepția istorică a lui Nicolae Iorga. Cf. Mihai Berza, *Știință și metodă...*, p. 37; Al. Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, p. 1 264—1 265, ca și *Histoire et sociologie...*, p. 1 092 și urm.

⁵² „Byzantion”, II, p. 273—274.

⁵³ *Ibidem*, p. 270.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 19.

special al lui Procopiu influența modelelor grecești este un fapt bine stabilit de cercetători⁵⁵.

Alături de evocarea personalității scriitorului întâlnim la Nicolae Iorga judecăți de valoare asupra calității de izvor a operei⁵⁶, precum și considerații privind valoarea ei estetică⁵⁷. Preferințele lui Nicolae Iorga merg către scriitorii de structură clasică, al căror stil e caracterizat prin naturalețe, claritate și realism.

În medalionul consacrat lui Fotie, Nicolae Iorga găsește prilejul să dezvolte câteva din ideile sale de caracter mai general privitoare la cultura și civilizația bizantină, idei care revin constant în scrierile sale bizantinologice, dar care nu pot fi întotdeauna susținute, cel puțin în forma categorică în care le-a enunțat istoricul român. Așa sînt: ideea existenței unei opoziții între Orientul bizantin, hieratic și rigid prin tradiție și Occidentul medieval caracterizat, după părerea istoricului, prin spontaneitatea și creativitatea maselor populare — Iorga crede a descoperi chiar și în structura bisericilor ortodoxă și catolică această deosebire —; ideea existenței unei permanente opoziții între monahii de tip atonit, dedicați contemplației și monahii „politici”, constantinopolitani, mai deschiși față de valorile culturii antice, dar mai puțin morali decît cei dintîi; ideea existenței la Bizanț a unui adevărat cult „întru totul asemănător celui din Occident”⁵⁸ pentru binecunoscuta *virtu* renașcentistă.

Medalioanele bizantine ne dezvăluie încă o dată pe acel Nicolae Iorga „de intuiții rapide, cu un suflu incandescent care izbucnește și luminează puternic, consumîndu-și aproape instantaneu forța; un N. Iorga ce caracterizează admirabil în câteva rînduri, sintetizează portrete și situații în trăsături scăpărătoare, definitive, un liric ce înalță și emoționează, un N. Iorga lapidar, formulativ, curent de mare frecvență”⁵⁹. Nu-i de mirare că, deși autorul lor le privea el însuși cu oarecare rezerve, traduse practic prin întîrzierea publicării lor, ele s-au bucurat de o bună primire din partea lumii științifice. Cele mai izbutite sînt citate de cercetători de prestigiu ca un B. Tatakis de pildă⁶⁰ tocmai pentru fericita formulare, unică, de

⁵⁵ Xenofon, Polibiu, Diodor, Appian, dar mai cu seamă Herodot și Tucidide au fost pentru Procopiu modele nu numai de limbă și stil, ci și în privința metodei de cercetare și expunere a faptelor. Cf. S. Impellizzeri, *op. cit.*, p. 231—239.

⁵⁶ Vezi de pildă „Byzantion”, II, p. 259 (Georgios Monachos), p. 280—281 (Bryennios), p. 283 (Ana Comnena), p. 285 (Zonaras), p. 297 (Ducas), p. 298 (Sphrantzes).

⁵⁷ Vezi de pildă „Byzantion”, II, p. 253 (Teofan Mărturisitorul), p. 270—272 (Psellos), p. 287 (Acropolitos), p. 295 (Gregoras), p. 296 (Ducas).

⁵⁸ Cf. „Byzantion”, III, p. 17—18, 19, 21; pentru cultul *virtu*-ții în Bizanț cf. *Vie byzantine*, I, p. 148 (la Procopiu), II, 230 (la Psellos).

⁵⁹ E. Lovinescu, *Titu Maiorescu și posteritatea lui critică*, București, Casa școlilor, 1943, p. 202—203. Cf. și M. Berza, *Studiul introductiv* citat, p. XLIX: „Facultățile sufleteste și orizonturile intelectuale ale autorului cercetat, mediul istoric în care s-a zămislit opera lui, curentele de cultură ce-și lasă aluviunile în sinul ei, resturile culturale și politice ale acesteia, valorile de artă veșnic vii pe care ea le duce cu sine, totul e adus înaintea cititorului, însă nu sub forma unei reci analize obiective, ci — datorită tocmai darurilor de scriitor ale lui Iorga, care aici își găsesc un larg cîmp de desfășurare — prin înviere”. Despre arta de portretist a lui N. Iorga vezi Tudor Vianu, *Arta prozatorilor români*, I, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 213—217 și *Studii de stilistică*, București, Editura didactică și pedagogică, 1968, p. 133—135.

⁶⁰ Vezi B. Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris, 1959, p. 166.

neînlocuit, a unor intuiții ce le situează, în sensul bun al cuvintului, la limita inefabilă dintre știință și poezie.

Dacă în *Medalioane* Nicolae Iorga a dat măsura calităților sale de biograf și portretist literar, în cele trei conferințe de la Geneva istoricul român abordează problemele de bază ale istoriei literaturii bizantine, schițând cadrele unei posibile sinteze asupra acesteia. El definește și caracterizează literatura bizantină în ansamblul ei, îi marchează diviziunile în timp și-i pune în evidență locul pe care-l ocupă în literatura universală.

Conferințele poartă puternic întipărită amprenta foarte personalului stil oral al autorului lor. Bogate în digresiuni ce au drept scop sublinierea prin analogiile cele mai neașteptate cu situații din alte literaturi, din istoria altor popoare a unor trăsături caracteristice pentru istoria Bizanțului și a literaturii bizantine, cuprinzând numeroase referiri la evoluția Bizanțului sub raportul structurii sociale și politice, unele dintre ele foarte dezvoltate, fără să fie lipsite nici chiar de relatări anecdotice, cu accente satirice, conferințele nu reprezintă o formă de popularizare a adevărilor cunoscute despre literatura bizantină; ele cuprind opinii originale de cel mai mare interes⁶¹.

După ce face câteva observații asupra situației studiilor de literatură bizantină, Nicolae Iorga își propune să definească această literatură, pornind de la o întrebare fundamentală: „există oare această literatură ca atare?”⁶². El este printre cei dintii care pun atât de categoric și de limpede problema determinării esenței literaturii bizantine nu pe terenul istoric tradițional al delimitărilor cronologice, ci pe teren estetic. Spre regretul nostru savantul român, fără să definească riguros sfera și conținutul noțiunii de literatură bizantină, se oprește în continuare numai asupra câtorva din notele-i caracteristice, pe care le pune însă în lumină cu subtilitate și plasticitate. În cele din urmă el conchide asupra existenței „ca atare” a literaturii bizantine, răspunzând afirmativ la întrebarea inițială, dar nu în spiritul în care ne-am fi așteptat după termenii formulării acesteia, nu prin intuirea și definirea valorii estetice, ci prin constatarea importanței istoric-culturale a producției literare a bizantinilor: „Or, dacă o literatură ajunge să-și domine epoca și să inspire alte literaturi, asta dovedește că ea este într-adevăr o literatură. Ea merită deci să fie abordată ca atare, chiar dacă în alt fel decât literaturile epocii moderne”⁶³.

În sfera noțiunii de literatură bizantină intră, după părerea lui Nicolae Iorga, nu numai textele de care dispunem, ci și o serie de texte

⁶¹ Nu numai asupra literaturii bizantine, ci și asupra Bizanțului în genere; de unde importanța pe care le-o acordă, ca sursă pentru cunoașterea gândirii bizantinologice a savantului, conf. Eugen Stănescu, autor al celei mai recente cercetări asupra acesteia: *Nicolae Iorga — historien du monde byzantin*, în *Buletinul Asociației Internaționale de studii sud-est europene*, III, 2, 1965, p. 15—27. În cele ce urmează ne ocupăm numai de contribuția lui Nicolae Iorga ca istoric al literaturii bizantine; aspectele esențiale ale concepției sale bizantinologice au fost puse în lumină sugestiv în studiul citat.

⁶² *Littérature*, p. 68.

⁶³ *Ibidem*, p. 84.

care s-au pierdut pentru totdeauna, care cuprindeau opere „dintre cele mai bune, dintre cele mai importante”⁶⁴. Din importanta observație a istoricului decurge, ca o consecință, exigența metodologică a prudenței din partea cercetătorilor în formularea de generalități cu privire la literatura bizantină.

Căutînd să definească limitele sferei noțiunii de literatură bizantină, Nicolae Iorga se întreabă dacă „e vorba numai de o literatură de cronici sau chiar de compilații de cronici, dacă nu și mai rău de compilații alcătuite nu după originale, ci adesea după versiunile modificate ale acestora. . . E vorba oare, pe lângă acestea, numai de lucrări teologice, hagiografice, de scrieri cu caracter religios și de acele imnuri și de acele poezii strins legate de cultul bisericii răsăritene?”⁶⁵. Găsim în această întrebare cîteva indicații despre genurile literare care intră, după părerea savantului, în sfera noțiunii de literatură bizantină și reținem îndoiala pe care el pare a o nutri față de întreprățirea includerii în cadrul acestei literaturi a operelor cu funcționalitate cultică religioasă. Într-un alt pasaj al primei sale conferințe Nicolae Iorga enumeră, într-o înșiruire succintă, categoriile de lucrări ce i se par a întruni calitățile necesare pentru a fi considerate cu adevărat literatură: „Într-adevăr există în primul rînd în literatura bizantină povestiri care înfățșează într-un mod captivant și emoționant scene tragice din Bizanț. În această istorie atît de agitată care a durat o mie de ani se vor găsi de asemenea, tocmai acolo unde sînt mai puțin așteptate, frumoase descrieri de natură; se vor găsi biografii trasate de o mînă de maestru; se vor găsi tablouri de detaliu de cea mai bună calitate și se vor găsi de asemenea — experiența a și fost făcută pentru un mare poet din evul mediu bizantin, Roman — printre poeziile ecleziastice bucăți de reală frumusețe care, dacă au fost consacrate lui Hristos sau sfinților, nu sînt prin asta mai rele decît ceea ce a fost consacrat într-o altă religie, în religia mediteraneană a grecilor și a latinilor, unei alte credințe, decît ceea ce a fost consacrat, în dezvoltarea culturală a Extremului Orient, a Asiei, acelor mari religii dintre care una este cea a Indiei, iar cealaltă religia fundamentală a Chinei și nici decît acea literatură care ne poate ajuta să cunoaștem istoria Islamului altfel decît prin expedițiile care au înșingurat lumea”⁶⁶. Nicolae Iorga pare a acorda deci statut de adevărată literatură numai unei părți din scrierile bizantine, ba chiar numai unor fragmente din aceste scrieri. Ne încurajează în adoptarea acestei conuzii și stăruința sa asupra necesității de a se publica o antologie de *fragmente* și nu de texte integrale din literatura bizantină.

Regretul nostru că Nicolae Iorga nu a continuat investigațiile sale în vederea definirii specificului estetic al literaturii bizantine apare cu atît mai îndreptățit cu cît, din cele arătate pînă aici se vede, credem, destul de limpede că el a fost preocupat mai mult decît alți cercetători de

⁶⁴ *Ibidem*, p. 68.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 69—70.

această problemă și a sesizat cu ascuțime câteva din aspectele ei esențiale. Mulțumindu-se să constate deosebirea dintre idealul estetic al bizantinilor și cel al modernilor, istoricul trece la caracterizarea literaturii bizantine în termenii istoriei culturale.

Potrivit părerii sale literatura bizantină „nu trebuie cercetată din punctul de vedere al vieții curente a națiunii grecești”⁶⁷. Căci „literatura bizantină este o literatură numai a Constantinopolului, a celui medieval și imperial. Este numai literatura referitoare la domenii bine definite, la interesele acestui Imperiu răsăritean, la evenimentele care se petrec în sinul Bisericii, la Curte și în anturajul acestei curți. Ea nu este nici măcar o literatură a partidelor politice”⁶⁸. Literatura bizantină, literatura „de curte și de biserică” nu va fi deci „o literatură națională, după cum nu este nici o literatură populară și spontană. Ea purcede fără îndoială dintr-un anumit suflet, dar nu din acel suflet mare al unei națiuni întregi”⁶⁹. Literatură de caracter aulic și clerical, literatura bizantină are în același timp un caracter metropolitan. Acesta decurge din excesiva centralizare a statului bizantin, din poziția cu totul privilegiată pe care Constantinopolul o deține în imperiu. Dar Constantinopolul — și găsim aici, iarăși, unul din elementele caracteristice pentru gândirea bizantinologică a lui Nicolae Iorga — este un oraș artificial și cosmopolit, de strînsură: „Constantinopolul a fost întotdeauna un oraș de populat... Constantinopolul este... un oraș artificial; el a rămas un port însuflețit, un port de mare importanță, dar un oraș creat în urma unui calcul și menținut apoi datorită poziției sale și din rațiuni de stat. La ora actuală mica Angora are un suflet pe care Constantinopolul nu l-a avut niciodată, dacă nu este privit ca atare sufletul grandios, solemn, pontifical al curții”⁷⁰. Caracterul artificial al literaturii bizantine apare deci ca o consecință mediată a aceluși determinism al originilor în care Nicolae Iorga identificase una din constantele vieții istorice.

Artificialitatea și caracterul oficial al literaturii bizantine nu înseamnă însă lipsă de varietate și de interes. Dezvoltînd una din ideile caracteristice și aceasta pentru concepția sa bizantinologică, Nicolae Iorga dovedește falsitatea părerii acelor care văd în Bizanț „ceva imuabil”. Bizanțul este o realitate istorică, supusă ca atare unei fatale transformări: „Dacă privim lucrurile mai de aproape, ne dăm seama că există într-adevăr o singură viață bizantină dar că au existat mai multe Bizanțuri”⁷¹. În literatură expresia acestui proteism poate fi găsită pe de o parte în varietatea de la epocă la epocă a conținutului de idei și afectiv al scrierilor, pe de alta în varietatea la fel de semnificativă a stilului limbii literare bizantine, Nicolae Iorga schițează chiar o istorie a acestui stil relevînd sensul transformărilor înregistrate⁷².

⁶⁷ *Ibidem*, p. 74.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 75.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 77.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 87.

⁷¹ *Ibidem*, p. 71.

⁷² *Ibidem*, p. 72—74.

Analizînd amănunțit raporturile existente între literatură, curte și biserică în Bizanț, istoricul își nuanțează și precizează afirmația privitoare la caracterul aulic și ecleziastic al literaturii bizantine. Literatura bizantină, expresie a unui anumit grup social nu era o literatură de comandă imperială, ea comporta o multitudine de puncte de vedere, determinată de subiectivitatea autorilor : „Ar fi... o greșeală să se creadă că această literatură istorică, ce vorbește mai ales despre lucruri petrecute la curtea imperială, care priveau pe împărat, pe curtenii săi, lumea în care ei trăiau, mediul care dă prestigiu, este o literatură oficială în sensul strict al cuvîntului”⁷³. Procopiu de pildă „nu este decît istoricul războaielor lui Iustinian” și nu „istoricul lui Iustinian”⁷⁴. Nu există o istoriografie iconodulă și una iconoclastă oficială, deși au existat cronicari iconoduli și se păstrează urme în istoriografie ale unor poziții iconoclaste⁷⁵. *Alexiada* Anei Comnena nu este nici ea o istorie oficială a domniei lui Alexie I, ci expresia foarte personală a „pietății cu totul deosebite a unei prințese față de tatăl ei”⁷⁶.

Nici autoritatea bisericii asupra literaturii bizantine nu este absolută și definitivă. Dacă literatura controverselor teologice se află sub controlul strict al bisericii, nu e mai puțin reală expresia în literatură a diverselor modalități de emancipare de sub această tutelă pe care le-a cunoscut lumea bizantină. Una dintre ele e inspirația din filozofia antică : „erai aristotelician prin împrumut în Occident, pe cîtă vreme erai platonician prin inspirație în Orient”⁷⁷. O alta este prelucrarea destul de liberă, populară a motivului canonic în literatura hagiografică, atît de prețuită de Nicolae Iorga : „există... viețile de sfinți, acumulate și transformate fără încetare ; după vechiul roman al antichității există deci, prin hagiografi și romanul epocii bizantine. El este variat, e plin de o sentimentalitate uneori fermecătoare, vădește o puternică inspirație eroică. Stilul lui este aspru și suav totodată, el place maselor populare”⁷⁸. Și pentru a dovedi vitalitatea acestui gen literar, istoricul face o scurtă digresiune urmărind influența literaturii hagiografice în afara Bizanțului, în Rusia și România pînă în contemporaneitate.

La rîndul lui, caracterul metropolitan, urban al literaturii bizantine nu este nici el absolut. El este rezultatul unui proces istoric destul de îndelungat și nu un dat originar : „A existat mai ales în secolele V și VI o literatură care se mai ocupa încă de istoria provinciilor și care vorbea mai mult despre ceea ce se petrecea la frontiera persană... Găsim cronici care tratează în măsură mult mai mare despre ceea ce se petrecea în părțile Armeniei, în Caucaz, la Tigru și Eufrat decît despre ceea ce

⁷³ *Ibidem*, p. 79.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 80.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 81—82.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 82. Precizăm că pentru Nicolae Iorga pietatea filială a scriitoarei nu exclude obiectivitatea istorică, e numai factorul psihologic care o determină să scrie cronică unei domni.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 83.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 83.

se petrecea la Constantinopol în anturajul împăratului...⁷⁹. Dar nici după ce artificiala „nouă Romă” a lui Constantin și-a impus autoritatea, viața provincială nu a încetat să-și manifeste în toate domeniile, deci și în literatură, personalitatea. Dezvoltînd astfel și pe planul istoriei literare o altă idee statornic subliniată de bizantinolog, Nicolae Iorga insistă asupra vitalității pe care o aduc în literatura bizantină oamenii provinciilor, ce „trăiau pentru ele însele”⁸⁰, un Cecaumenos sau autorul vreunei legende hagiografice. Provincia are uneori tradiții de cultură venerabile, un Theophylact Simocatta este reprezentantul celor egiptene, un Georgios Pisidianul al celor anatoliene : „prima fază a literaturii bizantine este ... una în care marile tradiții literare nu sînt la Constantinopol. Le găsim la Beirut, la Atena, o vreme în insule”⁸¹. Provincia pare a păstra chiar mai pură tradiția creștinismului așa cum este ea cuprinsă în textele liturgice : „Sînt convins totuși că anumite imnuri erau scrise numai pentru Constantinopol, pentru biserica Sf. Sofia, pentru biserica Sfinților Apostoli. În micile biserici de provincie liturgia continua să fie recitată așa cum fusese ea formulată în primele secole ale erei creștine”⁸².

Dar mai ales provincia este purtătoarea conștiinței naționale grecești, căci : „lumea greacă n-a văzut în Bizanț, în palatele sale, în școlile și academiile sale expresia sufletului ei”⁸³. Una din manifestările literare cele mai autentice ale sufletului grecesc este folclorul. Există în căldura cu care Nicolae Iorga pune în evidență persistența în folclorul bizantin și neo-grec a unor „zăcăminte” antice un ecou al istoriografiei romantice : „În lucrarea foarte interesantă a unui Nicolaos Politis care a dat în trei volume istoria mitologiei eline văzută prin literatura populară, sînt înregistrate numeroase reminiscențe din idei și superstiții care nu datează desigur din Grecia evului mediu. Plîngerile asupra morții care apar foarte frecvent, immurile înălțate primăverii, tot ceea ce se leagă de acea mare tragedie care este sfîrșitul fatal al vieții omenești, ca și tot ceea ce salută, dimpotrivă, sosirea primăverii, aurora vieții, vin dintr-un foarte îndepărtat trecut elin. La fel basmele pe care le auzi în toată Peninsula Balcanică și care din lumea bizantină au trecut în Occident”⁸⁴.

Caracterizarea pe care Nicolae Iorga o face literaturii bizantine implică și o judecată de valoare. Uneori aprecierile sale asupra acestei literaturi sînt exprese, alteori ele sînt sugerate de însuși stilul în care savantul evocă, în felul său atît de colorat subiectiv, realitățile istorice. Sensibilitatea estetică a lui Nicolae Iorga a fost dominată, pînă la anihilare, de ideologia pe care, cu pasiune și dăruire de „apostol cultural” a promovat-o în viața culturală și politică a României, în prima jumătate a secolului nostru. În paginile revistelor pe care le-a condus, criticul a făcut

⁷⁹ *Ibidem*, p. 79.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 76.

⁸¹ *Ibidem*, p. 87—88.

⁸² *Ibidem*, p. 78.

⁸³ *Ibidem*, p. 74.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 75.

din valorile etice, etnice și chiar politice pe care le apăra un criteriu de evaluare literară și, deși teoretic a negat-o cu stăruință, practic a sacrificat esteticul acestor valori, ele însele adeseori discutabile în felul în care le înțelegea ilustrul cărturar. Partizan al unei literaturi angajate — din păcate, uneori, pe calea înșelătoare a paseismului, idilismului și a unui ruralism excesiv —, preocupat pînă la exagerare de funcția ei moralizatoare în sensul cel mai strict, tradiționalist, al cuvîntului, promotor al unei literaturi de largă audiență în mase și cu un caracter național pe care socotea că nu le poate asigura decît contactul cu lumea satelor, Nicolae Iorga nu putea să fie un admirator al literaturii bizantine⁸⁵. Literatură aristocratică, adresată unui cerc restrîns de inițiați⁸⁶, avînd un puternic caracter livresc, rafinîndu-și pînă la perversitate expresia și căutînd originalitatea nu atît în inspirația din viață, cît în ingeniozitatea supunerii la legile retoricii elenistice, literatura urbană și ecumenică a Bizanțului este apreciată în general defavorabil de istoricul român. Consecvent cu sine însuși, Nicolae Iorga va disprețui în Teodor Prodromos, scriitorul ieșit din „acea plebe constantinopolitană”, pe „nefericitul care cînta pe rînd toate puterile zilei: acel Prodrom care mîncea mereu și mereu se plîngea de foame”⁸⁷. În numele identificării eticului și etnicului cu esteticul el va ajunge chiar să afirme că „dacă literatura bizantină există ca manuscrise pe care tot aparatul de erudiție al filologiei moderne le poate pune la dispoziția cititorilor, ca manifestare a sufletului popular ea nu există. Literatura evalui mediu, care exprimă viața maselor din Occident . . . acele *chansons de geste*, acele *fabliaux*, acele *lais* ale Mariei de France și ale altora, toate acestea formează o literatură, pe cîtă vreme lucrurile scrise la Bizanț cu atîta artă de persoane de mare erudiție și înzestrate cu multă abilitate tehnică — nu, căci ele nu-și schimbă subiectul, fiind consacrate întotdeauna anumitor evenimente din viața politică a Imperiului, intrigi, crime, acte de corupție ale curții bizantine, atunci cînd ele nu privesc de pe una și aceeași poziție anumite aspecte ale vieții religioase”⁸⁸. Pentru ca într-o altminteri splendidă formulare, Nicolae Iorga să producă în sfîrșit, actul de deces al literaturii bizantine prin Laonicos Chalcocondylas : „Or, cînd o literatură ajunge aici, cînd ea nu mai reprezintă o națiune, cînd ea nu mai ține la un stat, cînd ea nu se mai sprijină pe o biserică, atunci ea poate să moară chiar dacă există scriitorii capabili să-i dea o formă splendidă, asemenea acestei literaturi bizantine care, moartă în esența ei populară, era moartă acum

⁸⁵ Lucrarea cea mai recentă asupra ideologiei promovate de Nicolae Iorga și care determină și criteriile evaluărilor sale literare este Z. Ornea, *Sămîntătorismul*, Edit. „Minerva”, București, 1970, 398 p. Dintre contribuțiile mai vechi cele mai remarcabile sînt, deși scrise dintr-un punct de vedere polemic, în bună măsură justificat, ale lui Eugen Lovinescu : *Istoria mișcării Sămîntătorului (Critice, I)*, 1925 ; *Istoria literaturii române contemporane, I. Evoluția ideologiei literare*, București, 1926, p. 10—24, II. *Evoluția criticii literare*, București, 1926, p. 5—27 ; *Titu Maiorescu și posteritatea lui critică*, București, 1943, p. 179—233. Cf. și nota 26.

⁸⁶ O caracterizare bogată în sugestii a literaturii și artei bizantine cu dezvăluirea sensului pe care-l are „ermetismul” lor, la Paul Lemerle, *Leçon inaugurale („Collège de France. Chaire d'histoire et civilisation de Byzance”)*, Paris, 1967, p. 22—25.

⁸⁷ *Littérature*, p. 87.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 69.

și în semnificația ei politică. Bizanțul a sfârșit astfel și în forma sa literară ... ”⁸⁹.

Totuși, dacă ideologul și criticul literar se arată reticent față de literatura bizantină, istoricul și, am adăuga, omul zonei de civilizație bizantină, încearcă să o reabiliteze, să o înțeleagă, stabilind precis exigențele pe care sîntem în drept să le formulăm la adresa ei : „Cunoscînd limitele literaturii bizantine ce trebuie să-i cerem ? Numai două calități : în primul rînd demnitatea politică și religioasă și apoi grija pentru formă, o anumită cuviință a expresiei, adecvată lumii imperiale și bisericii cărora le era destinată”⁹⁰. A fost tentat o clipă Nicolae Iorga de ideea relativității valorilor estetice ? N-am putea s-o afirmăm cu certitudine, deși însuși felul în care el fixează menirea oricărei literaturi — „... să exprime sufletul unui popor în forme care corespund culturii timpului”⁹¹ — ar îndreptăți această ipoteză privitoare la o cugetare și activitate de critic literar încă nu destul cercetată.

Specifică pentru sensibilitatea estetică a lui Nicolae Iorga este tendința lui către convertirea valorilor istorice, documentare în valori estetice. Este elocventă în acest sens prețuirea pe care savantul o acordă vieților de sfinți, bogate în informații despre viața contemporană, pentru frusta lor autenticitate. Pitorescul și interesantul sînt concepte la care Nicolae Iorga apelează în mod obișnuit pentru formularea judecăților sale critice.

Fixarea locului și a rolului literaturii bizantine între celelalte literaturi ale lumii a făcut de asemenea obiectul interesului celui care urmărea să redacteze o istorie a literaturii universale și care a putut fi considerat drept unul dintre primii comparatiști români⁹². Nicolae Iorga stabilește corespondențe și raporturi istorice între literatura bizantină pe de o parte, literaturile antichității, ale Occidentului medieval, ale lumii moderne pe de alta.

Prestigiul literaturii eline a covîrșit pînă la anihilarea propriei creativități lumea bizantină : Originalitatea literaturii bizantine pare a fi, dacă înțelegem bine afirmațiile învățatului, rezultatul unei reacții față de atotputernicia tradiției literare a elenismului antic : „... există modele care prin dimensiunile lor covîrșitoare împiedică o anumită dezvoltare a literaturii. Sînt lucruri care țin de sufletul omenesc și care nu pot fi exprimate pentru un motiv ușor de înțeles : pentru că aceste lucruri au mai fost exprimate o dată de mari predecesori și lipsește din această cauză curajul de a le relua. E ceea ce s-a întîmplat în literatura bizantină. După citirea literaturilor antichității ea nu putea pretinde să le înlocuiască. Dar tocmai din asta s-a dezvoltat literatura bizantină astfel încît a lăsat urme pînă astăzi. Căci există elemente care au supraviețuit Bizanțului... ”⁹³. Desigur, opinia lui Nicolae Iorga nu poate fi acceptată în întregime. Originalitatea literaturii bizantine își are izvorul în creativitatea literară a „omului bizantin”, definit atît de convingător de însuși cărturarul ro-

⁸⁹ *Ibidem*, p. 94.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 76.

⁹¹ „*Sămănătorul*”, *noua predicăție de realități*, în N. Iorga, *Studii literare*, I, p. 247.

⁹² Cf. Barbu Theodorescu, *Studiu introductiv la Studii literare*, I, p. 7—8.

⁹³ *Littérature*, p. 70.

mân și care, într-o lume diferit concepută față de antici, era stimulat de alte idealuri decât aceștia. Prețuită cu o statornică admirație de bizantini, literatura elenismului nu a intimidat totuși niciodată spiritul lor critic și a făcut obiectul unei valorificări judicioase.

Mai ciudat apare faptul că Nicolae Iorga nu a considerat necesar să atragă atenția în aceste conferințe asupra importanței pe care formele literare ale Orientului neelenic, în primul rând cele ebraice, au avut-o în constituirea literaturii bizantine. În schimb savantul a dezvoltat ideea, discutabilă, a existenței unei influențe literare latine la Bizanț⁹⁴.

Am avut prilejul să ne referim, citindu-le textual, la opiniile lui Nicolae Iorga despre diferențele existente între literatura artificială și oficială a Bizanțului, pe de o parte și literaturile de caracter spontan, național și popular ale Occidentului medieval pe de alta⁹⁵. Sugestivă este apropierea pe care învățatul o face între literatura Bizanțului și literatura clasicismului francez, nu fără a da expresie aceluiași rezervă critice, rezerve încă și mai greu de împărtășit: „Voi rosti aproape o blasfemie afirmând că nici Racine însuși nu este întru totul o expresie a națiunii franceze din secolul al XVII-lea, că el reprezintă numai o parte a acestei națiuni, foarte înaltă, nobilă, interesantă desigur din punct de vedere intelectual, dar alături de care mai exista o parte a națiunii franceze, existau acele mase populare din care nu provenea și în viața cărora n-a pătruns niciodată Racine”⁹⁶. În sfârșit, combătând prejudecățile existente despre literatura bizantină, ca și despre Bizanț în genere, Nicolae Iorga va sublinia superioritatea intelectuală a lumii orientale față de cea occidentală și va arăta în același timp, că scăderile morale și imperfecțiunile organizării sociale ale celei dintâi nu sînt străine nici celei din urmă⁹⁷.

Comparația între literatura bizantină și literatura greacă modernă pe care o face marele istoric privește aspectul lor lingvistic și cuprinde o interesantă judecată de valoare: „Dacă comparăm limba greacă folosită astăzi la tribuna parlamentului, în ziare, în corespondența diplomatică, această limbă diferită de cea a poeziei, a teatrului modern, cu limba vorbită, constatăm lesne că e vorba de un idiom greu de înțeles de poporul neinstruit. Pe de altă parte, limba greacă populară prezintă marea dificultate de a nu fi una și aceeași pentru toată lumea. Limba populară este diferită după regiuni astfel încît, cea din Creta de pildă poate să nu fie înțeleasă în Macedonia sau aiurea. Dacă vom compara limba artificială din zilele noastre cu greaca folosită în *Viețile sfinților* vom putea spune că cea din epoca bizantină are două calități: pe de o parte ea spune

⁹⁴ *Ibidem*, p. 88.

⁹⁵ Cf. p. 176.

⁹⁶ *Littérature*, p. 77. În numele aceluiași exigențe sociale și naționale Nicolae Iorga a vorbit în termeni aspri și despre literatura italiană a secolului al XVII-lea. O interpretare nuanțată a acestei atitudini a dat Al. Dușu în *Studiul introductiv la Istoria literaturilor romanice*, I, p. XIII—XV, unde se dau și citate dintre cele mai reprezentative.

⁹⁷ *Littérature*, p. 70, 73.

ceva oricui, este inteligibilă pentru toată lumea și pe de altă parte ea are un caracter de generalitate absolută⁹⁸.

În același domeniu al studiului raporturilor dintre literatura bizantină și alte literaturi sau popoare regăsim două din elementele de bază ale concepției bizantinologice a lui Nicolae Iorga: ideea rolului vitalizator pe care l-a avut penetrația latină în imperiu și ideea persistenței Bizanțului, ca formă istorică, după căderea Constantinopolului: „Literaturile care au succedat literaturii bizantine au reproduș cu elemente de viață pe care Bizanțul nu putea să le aibă, pentru că influența occidentală n-a venit la Bizanț decât către secolul al XIV-lea, și incomplet, în liniile ei mari, literatură bizantină ... Spiritul bizantin a rămas viu ... El a dat un impuls întregului Sud-Est al Europei, a influențat pe de o parte profund o literatură populară extrem de bogată și a îndrumat pe de altă parte clasele conducătoare la începutul unor mișcări literare care, dacă au împrumutat mai târziu elemente noi din curentele occidentale, n-au rămas din această cauză mai puțin credincioase originilor lor⁹⁹. E de prisos, credem, să mai insistăm asupra originalității acestui fel de a vedea un proces istoric bine cunoscut cercetătorilor¹⁰⁰.

În cea de a treia conferință pe care a ținut-o la Geneva, Nicolae Iorga și-a propus să marcheze diviziunile în timp ale literaturii bizantine. Criteriul potrivit căruia el înțelege să marcheze aceste diviziuni este în primul rând unul care pare evident „pentru oricine se gîndește la diviziunile unei istorii literare: este acela al evoluției subiectului literaturii, a realității pe care ea o reflectă; or, subiectul acesta este reprezentat de societatea contemporană din care porcede și căreia i se adresează această literatură¹⁰¹. Și ducînd la ultimele sale consecințe acest principiu sociologic de periodizare a literaturii, învățatul acest consideră că este necesar ca ea să fie realizată în funcție de evoluția celor două „forme” de care e legată literatura bizantină: statul și biserica. Mai mult decât atît, Nicolae Iorga își pune problema ordinii de preferință pe care trebuie să o arate istoricul literar față de aceste două instituții: „cînd nu putem găsi elemente care să slujească în același timp la delimitarea etapelor evoluției statului și ale evoluției bisericii, trebuie să luăm întotdeauna în considerare imperiul¹⁰²” conchide savantul, invocînd drept argument, în urma unei pline de finețe analize a caracterelor statului și ale bisericii bizantine, imuabilitatea aparentă a celei din urmă față de neîncetata transformare a celui dintîi¹⁰³.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 73; vezi de asemenea p. 82 (despre limba Anei Comnena), p. 78 (despre limba textelor religioase). Afirmațiile lui Nicolae Iorga despre caracterul absolut inteligibil al limbii literare bizantine trebuie totuși primite cu oarecare rezerve. Diglosia Greciei contemporane își are rădăcinile în Bizanț. Cf. E. Kriaras, *Diglossie des derniers siècles byzantins. Naissance de la littérature néo-hellénique*, Oxford, 1966.

⁹⁹ *Littérature*, p. 83—84.

¹⁰⁰ O face, în volumul de față, cercetătoarea Olga Cicanci, studiind conceptul de „Byzance après Byzance”.

¹⁰¹ *Littérature*, p. 84.

¹⁰² *Ibidem*, p. 84.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 84—85.

Oricît adevăr ar cuprinde în ele însele afirmațiile lui Nicolae Iorga despre evoluția statului și a bisericii bizantine, nu putem să nu remarcăm că nici un gânditor, fie el cît de sociologizant nu a avut curajul să meargă atît de departe în adoptarea unui criteriu de natură externă pentru realizarea unei periodizări a literaturii. De altfel, istoricul însuși nu se va supune cu strictețe principiului enunțat. „Sufletul” diferit al succesivelor etape pe care le parcurge în „dezvoltarea” ei „viața” bizantină ni se pare a fi în terminologia atît de personală folosită de Nicolae Iorga, elementul determinant pentru realizarea în fapt a periodizării literaturii Bizanțului¹⁰⁴.

Dar, pentru învățatul român, Bizanțul „e o sinteză de elemente foarte deosebite, venite de pretutindeni, care rămîne totdeauna deschisă, pînă ce ideea însăși bizantină a dispărut”¹⁰⁵. Definită juridic și canonic, ecumenicitatea imperiului și a bisericii bizantine, care nu sînt „numai și pur grecești”, e un factor de asimilare al supușilor de diferite „rase” de pe diferitele „pămînturi” peste care se exercită suveranitatea basileilor, cu sediul în Constantinopol. Originea etnică diferită, baza geografică diferită de pe care pleacă scriitorii ce vor da expresie în literatura bizantină personalității lor specifice sînt elemente de care Nicolae Iorga va ține seamă în periodizarea istoriei acestei literaturi. Modul diferit în care se realizează în diferite epoci sinteza bizantină în literatură este deci al doilea criteriu de periodizare care face originalitatea concepției de bizantinolog a învățatului, dar în care regăsim de asemenea, susținînd-o teoretic, elementele concepției sale personale despre istoria universală¹⁰⁶.

Prima perioadă¹⁰⁷ din istoria literaturii bizantine, cea care se întinde din vremea lui Iustinian și pînă în secolul al VIII-lea este una în care imperiul păstrează încă un caracter antic, roman. Vitalitatea intelectuală nu aparține Constantinopolului. Literatura exprimă pe de o parte predominanța tradițiilor antichității greco-latine, în forma și în spiritul operelor, creștinismul nu a cîștigat supremația culturală; pe de altă parte literatura mărturisește un interes mai mare pentru viața provinciilor din care sînt originari în majoritatea lor scriitorii. Literatura teologică este într-o stare de lipsă de creativitate față de epoca strălucită a părinților bisericii care a precedat-o.

A doua perioadă din istoria literaturii bizantine este cea a iconoclasmului care durează pînă la sfîrșitul secolului al IX-lea. Asistăm la o

¹⁰⁴ Pentru terminologia filozofică a lui Nicolae Iorga, vezi Al. Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*. Cf. și Al. Dușu, *Studiul introductiv* citat, în special p. IX—XI.

¹⁰⁵ *Ce e Bizanțul?* Conferința la Universitatea liberă, București, 1939, p. 13. Originalitatea felului în care savantul concepea „sinteză” bizantină a fost subliniată de E. Stănescu, *op. cit.*, p. 17—25.

¹⁰⁶ *Permanențele istoriei* reprezentate de „rasă”, „pămînt” și „idee” au fost definite de Nicolae Iorga în celebra comunicare la Congresul internațional de istorie de la Zürich (septembrie 1938), publicată în *Generalități...*, p. 239—255. V. și M. Berza, *Știință și metodă...*, p. 34—48; Al. Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, p. 1268—1269.

¹⁰⁷ Delimitarea și caracterizarea perioadelor istoriei literaturii bizantine în *Littérature*,

invadare a politicii de către religie, cu care se confundă. Intensitatea conflictelor în chestiunea cultului icoanelor și caracterul lui generalizat, popular, determină apariția în literatură a unui stil nou : meșteșugit și violent. Apare, în urma persecuțiilor, o literatură hagiografică, martirologică.

Epoca de restaurare care urmează, durind pînă în secolul al XI-lea, cunoaște un progres al spiritului laic ; deși iconoclasmul a fost înfrînt, împărații iconoduli încearcă să limiteze acțiunea turbulentă a călugărilor în stat. În consecință se dezvoltă pe de o parte o literatură puternic influențată de clasicismul antic, pe de altă parte o literatură monahală oarecum specializată. Se poate vorbi deci de o sciziune între literatura teologică și cea laică.

Secolul Comnenilor se caracterizează printr-o înnoire în domeniul literaturii religioase care capătă un caracter mistic tot mai accentuat. În același timp scrupulul ortodoxiei se face simțit din ce în ce mai puternic prin polemica cu tendințele eretice și prin alcătuirea de enciclopedii teologice, de inspirație imperială, menite a indica linia justă în materie de credință, pentru a asigura liniștea în stat. În literatura laică se înregistrează o influență occidentală, ecou al penetrației latine : spiritul cavaleresc face progrese.

Urmează, de la căderea Constantinopolului sub cruciați, în 1204 și pînă în secolul al XIV-lea o perioadă de provincializare și semiruralizare a literaturii bizantine. Ea corespunde deplasării centrelor de viață politică și intelectuală din Constantinopol la Niceea, la Trapezunt, în Marea Neagră. Tendința politică și „națională” devine predominantă în literatură, conflictele religioase dispar, producția teologică decade. În același timp se traduce masiv din literatura de romane a Occidentului.

Epoca următoare, care cuprinde întreg secolul al XIV-lea, este marcată de reacția împotriva latinității invadatoare. Se dezvoltă o literatură de polemică religioasă, cu caracter conservator și mistic ; centrul ei de radiație este muntele Athos. Deși există acum scriitori de mare cultură și talent, ca împăratul Ioan Cantacuzino¹⁰⁹, figura tipică a vremii rămîne „Nichifor Gregoras, stilist de modă veche, apărător al credințelor Orientului său creștin și istoriograf”¹⁰⁹. Preocuparea religioasă se generalizează.

Ultima perioadă din istoria literaturii bizantine, cea care acoperă prima jumătate a secolului al XV-lea este una de decadentă. Scriitorii se înstrăinează de Bizanț, fiind interesați mai ales de ceea ce se întîmplă în afara imperiului și de istoria invadatorilor, occidentalii sau turcii. Această înstrăinare se explică într-o oarecare măsură prin alogenitatea sau deznaționalizarea lor parțială : un Ducas este pe jumătate latin, un Chalcocondylas este pe jumătate franc. O formă de dezinteres pentru problemele contemporane, pentru soarta imperiului o constituie excesiva intelectualizare, caracterul tot mai retoric al literaturii bizantine, influențată de

¹⁰⁸ Importanța deosebită pe care Nicolae Iorga i-o acordă lui Ioan al VI-lea Cantacuzino în istoria culturii bizantine se vedește și din capitolul pe care în *Vie byzantine*, III, p. 193—220 îl intitulază *Renașterea bizantină a lui Ioan Cantacuzino*.

¹⁰⁹ *Littérature*, p. 93.

spiritul renașcentist. Nicolae Iorga are cuvinte aspre și pline de mîhnire pentru a caracteriza această epocă¹¹⁰. Moștenirea Bizanțului va fi preluată și pe plan literar de alte națiuni care vor asocia acestei moșteniri „de care sînt mîndre, acea vitalitate nouă, proaspătă, pierdută de multă vreme de Constantinopol”¹¹¹.

Conferințele despre literatura bizantină ale lui Nicolae Iorga sînt una din cele mai bogate în idei și sugestii contribuții bizantinologice ale savantului. Ele au fost reținute ca atare de cercetători români și străini. Cea mai frumoasă și convingătoare recunoaștere a importanței lor ni se pare a veni din partea distinsului elev al lui Bruno Lavagnini, bizantinologul Salvatore Impellizzeri. Autor al celei mai recente lucrări de sinteză asupra istoriei literaturii bizantine, savantul italian care și-a propus să dea o „încercare de *interpretare* istorică a civilizației literare bizantine”¹¹² își justifică întreprinderea prin citarea criticii făcute de Nicolae Iorga studiilor de literatură bizantină contemporane lui, deficiente sub acest raport și consideră că ea rămîne încă de actualitate¹¹³. Periodizarea făcută de Salvatore Impellizzeri literaturii bizantine coincide cu cea propusă de învățatul român și ne îngăduim a crede că acesta ar fi recunoscut și în spiritul în care este realizată frumoasa carte italiană ceva ce nu-i este stăin¹¹⁴.

În *Prefața la Histoire de la vie byzantine*, cea mai impunătoare, prin dimensiunile ei, lucrare pe care Nicolae Iorga a dat-o în domeniul bizantinologiei, dar, trebuie să o spunem de la bun început, una dintre cele mai inegale opere ale savantului, el scria: „Considerînd, potrivit felului meu actual de a concepe prezentarea istorică, așa cum reiese el din *Essai de synthèse* (Paris, Gamber, 1926—1928, 4 vol.), fiecare parte a istoriei ca o *desfășurare a istoriei umanității* unitare, diferitele domenii trebuind să fie corelate în unitatea dominantă ce se supune regulilor oricărei forme de viață organică, am făcut să intre arta și literatura în acest ansamblu care trebuia în chip necesar să le cuprindă. Faptele n-au decît o *valoare semnificativă*, în loc să existe prin ele însele și să pretindă a fi înscrise fiecare pentru sine într-o expunere cu caracter general. Nu e obligatoriu să spunem tot ce știm și nici să turnăm conținutul tuturor notelor pe care le-am luat. Cronologia călăuzește și reamintește în loc să domine absolut cu rigiditatea ei. În curentul care înaintează, evenimentele se înscriu acolo

¹¹⁰ „În momentul în care sosesc turcii, ne-am aștepta la o mare manifestare de durere pentru tot ce se pierde; pentru acele umiliri îndurate, pentru acea capitală însingerată, pentru acele biserici prădate, pentru acel neam minat în robie. Or, Nicolaos-Laonicos, acest fiu al Atenei, mai mult decît pe jumătate franc... uită că există un Imperiu care moare și că el însuși este un membru al acestui Imperiu...” (*Littérature*, p. 93—94). Nici pentru Chalcocondyl, dar în nici un caz, pentru un Ducas, de pildă, afirmația nu ni se pare justificată. Tînguirea pentru căderea Constantinopolului care urmează în *Istoria turco-bizantină* dramaticei descrieri a cuceririi orașului este unul din textele cele mai emoționante din întreaga literatură bizantină (Ducas, XLI, ed. Grecu, p. 384—390).

¹¹¹ *Littérature*, p. 94.

¹¹² S. Impellizzeri, *op. cit.*, p. 7.

¹¹³ *Ibidem*, p. 9.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 314.

unde ele determină mișcarea sau o simbolizează și numai atunci trebuie, pentru a le caracteriza, să urcăm la originile lor. Nu gîndeam tot astfel atunci cînd aveam jumătate din vîrsta mea de azi, dar am încercat, în partea păstrată din vechea lucrare¹¹⁵, să raportez totul la această concepție, pentru mine definitivă. Nu știu dacă va recurge cineva la această carte pentru a se informa, cred însă că citirea ei n-ar fi cu totul lipsită de folos pentru cine vrea să priceapă mai bine¹¹⁶.

Sîntem în prezența uneia dintre primele expuneri de principii ale concepției istoriologice, forma finală în care s-au cristalizat meditațiile lui Nicolae Iorga asupra problemelor generale ale specialității sale¹¹⁷. Constatăm că, în virtutea acestei concepții, faptele de istorie literară au intrat, alături de toate celelalte manifestări ale omului bizantin, considerate a alcătui împreună un tot organic, în noua sinteză asupra vieții bizantine. Înseamnă oare acest lucru că Nicolae Iorga a realizat în sfîrșit acea istorie a literaturii bizantine pe care o găsim schițată în conferințele de care ne-am ocupat ceva mai înainte? A renunțat oare învățatul la concepția de istoric literar pe care a expus-o atît de convingător și pe care a ilustrat-o prin impunătoare realizări în cîmpul istoriei literaturii românești și străine? Care sînt elementele noi care-i caracterizează concepția finală? Iată cîteva din întrebările ce ne vin în mod firesc în minte.

Între vechea concepție de istorie literară a lui Nicolae Iorga și noua perspectivă istoriologică asupra literaturii nu există în fond o opoziție; diferența este numai de unghi de vedere. Adoptarea uneia nu impune părăsirea celeilalte. Și deși nu putem afirma că Nicolae Iorga a realizat sinteza de istorie literară bizantină pe care eram îndreptățiți să o așteptăm din partea sa, nu-i mai puțin adevărat că în *Histoire de la vie byzantine* savantul ne lasă să vedem mai mult din reprezentarea de ansamblu a desfășurării acestei literaturi în timp, prezentă mereu în spiritul său.

Desigur, în orizonturile mai largi ale istoriologiei faptele de istorie literară capătă alte dimensiuni, valoarea și ponderea lor devine alta. Dacă, de pildă, într-o sinteză de istorie literară bizantină fiecare scriitor cunoscut ar fi căpătat locul cuvenit, beneficiind de toată atenția biografului literar, dacă viața și operele sale ar fi fost prezentate în toate semnificațiile lor, în cadrul curentelor de idei care au agitat epoca, într-o istoriologie a Bizanțului drepturile lui nu mai sînt aceleași. Savantul va reține numai tendințele generale din dezvoltarea literaturii bizantine, va înfățișa spiritul fiecărei epoci așa cum reiese el și din literatură, oprindu-se mai îndelung numai asupra scriitorilor și a operelor care au jucat vreun rol în geneza acestui spirit, a acelor tendințe sau care le reprezintă în gradul cel mai înalt.

¹¹⁵ E vorba de *The Byzantine Empire*, Londra, 1907. Cf. p. 153.

¹¹⁶ *Vie byzantine*, I, p. 16.

¹¹⁷ Pentru istoria concepției istoriologice a lui Nicolae Iorga, vezi studiile citate ale profesorilor D.M. Pippidi, M. Berza și Al. Elian. *Materialele pentru o istoriologie umană* au fost publicate postum, în 1968, de Liliana Iorga-Pippidi, însoțite de o introducere semnată de D.M. Pippidi.

Iată de ce o legendă hagiografică cum e viața sfântului Grigorie, episcopul Agrigentului, se va bucura mai mult decât de spațiul unei pagini din cartea lui Nicolae Iorga, pe când lucrările exegetice ale aceluiași nu vor fi nici măcar pomenite, iar, să zicem activitatea filologică a unui Arethas din Cezareea va fi evocată într-un singur alineat¹¹⁸. Căci documentul hagiografic are pentru autor o valoare reprezentativă mult mai mare decât comentariile biblice ale sfântului sicilian: cel dintâi evidențiază persistența în vremea de „barbarie” a iconoclastismului a viziunii „Imperiului roman și mai ales creștin în toată întinderea sa” și lectura lui dădea poporului de pe toată întinderea acestui imperiu” spiritul viu de care o societate are nevoie”; prin relatarea peripețiilor prin care a trecut Grigorie din Agrigent în lungile-i călătorii el arată că „inter-circulația călugărilor atinge fără încetare toate provinciile și creează fără îndoială unul din elementele de coeziune ale statului, distrugând toate acele divergențe ce veneau dintr-un trecut acum fără interes, din particularități locale și naționale ce trebuiau îndepărtate”¹¹⁹. *Viața lui Grigorie*, scrisă de obscurul Leontios, este deci o „carte reprezentativă”, pe când comentariul sfântului însuși la *Eclesiast* — nu¹²⁰. Cît despre Arethas, el nu este decât un epigon al lui Fotie, opera lui îl recomandă numai ca pe „principalul reprezentant al acelei literaturi cu totul artificiale care cuprinde în aceleași timp omilia, sholiile, scrisorile, satire și versuri”, literatură ce n-a avut în secolul al X-lea decât semnificația unui fenomen cultural, cu o bază socială restrinsă și efecte limitate¹²¹.

Perspectiva istoriologică impune unele reconsiderări savantului. Astfel, un scriitor ca Malalas, pe care în *Medalioane* îl neglijașe cu totul, considerându-l nedemn să figureze altfel decât abia cu numele într-o istorie literară a Bizanțului, se bucură în *Histoire de la vie byzantine* de privilegiul câtorva pagini. Căci el este, în pofida inferiorității sale literare și a inculturii de care dă dovadă, reprezentantul sufletului popular sirian în haină greacă, element tipic pentru sinteza bizantină din secolul al VI-lea¹²².

În perspectiva nouă în care este prezentată, literatura este solicitată în măsură mult mai mare pentru valoarea ei de document revelator pentru mentalitatea epocii decât înainte. Lucrul, afirmat de altfel expres de Nicolae Iorga, reiese și din titlurile date capitolelor în care istoria literară este asociată istoriei artelor, a învățămîntului, a dreptului: *Cuge-*

¹¹⁸ *Viața sfântului Grigorie* este analizată în *Vie byzantine*, II, p. 59—60; activitatea lui Arethas în același volum, p. 103.

¹¹⁹ *Vie byzantine*, II, p. 59.

¹²⁰ Este totuși interesant de remarcat că în istoria exegezei Vechiului Testament comentariul lui Grigorie la *Eclesiast* deține un loc important deoarece urmează un text deosebit de al *Septantei*. Cf. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, Milano, 1916, p. 98.

¹²¹ Cercetările mai noi au pus în lumină importanța operii lui Arethas pentru istoria umanismului bizantin. A. Pertusi ajunge chiar să vadă în episcopul Cezareei pe singurul adevărat umanist bizantin (A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Venezia-Roma, 1964, p. 500, cu bibliografia amplă).

¹²² *Vie byzantine*, I, p. 173—177.

tarea bizantină în vremea lui Iustinian, *Sufletul bizantin după epoca lui Iustinian, Viața intelectuală sub iconoclaști, Noua civilizație bizantină, Spiritul bizantin în ajunul cruciadelor, Civilizația niceeană, Renașterea bizantină a lui Ioan Cantacuzino, Starea de spirit înainte de catastrofă*. Dacă totuși unul din capitole este intitulat *Mișcare literară sub Comneni* aceasta se întâmplă numai din pricină că în epoca evocată cultivarea literaturii este una din trăsăturile definitorii pentru societatea bizantină.

Învățăatul face dovada unei puțin obișnuite cunoașteri a textelor de toate genurile care alcătuiesc literatura bizantină, de la poezie la epistolografie și de la cronică la tratatul teologic. Totuși, deși a prezentat pe larg literatura teologică în care a știut să vadă mai mult decît alții semnificații sufletești și sociale multiple¹²³, Nicolae Iorga pare a nu-și fi putut reține aversiunea față de acest gen de lucrări, dedicate unor probleme pentru el neesențiale și care procedează la rezolvarea lor într-un stil de gîndire pentru care el însuși nu avea nici o înclinare¹²⁴. Nu trebuie să ne mirăm deci dacă vom descoperi că o personalitate de importanța lui Simion Noul Teolog este evocată astfel : „Epoca următoare va avea un mare mistic, Simion cel Nou, ale cărui teorii sînt totuși de o imprecizie a formei care te obosește”¹²⁵. Ceva mai surprinzătoare este prezentarea lui Nicolaos Cabasilas, opus deopotrivă barlaamităilor și palamiților și înfățișat ca unul care „a scris pe lîngă viața sfintei Teodora pe aceea a lui Hristos, de o sentimentalitate cu totul occidentală, ce servește la caracterizarea stării de spirit din Bizanțul secolului al XIV-lea”¹²⁶.

Atenția diferită pe care învățăatul român o acordă scriitorilor laici bizantini nu ne apare întotdeauna explicabilă. Nu înțelegem de ce un scriitor și om de cultură ca Teodor Metochites „după toate aparențele cel mai mare scriitor din secolul al XIV-lea și unul dintre cei mai mari din literatura bizantină”¹²⁷, bine cunoscut de Nicolae Iorga, nu este pre-

¹²³ Vezi în acest sens N. Iorga, *L'avenir des études byzantines*, „Revue historique du sud-est européen”, X, 1933, p. 66.

¹²⁴ Aversiunea lui Nicolae Iorga față de speculația abstractă este pusă în lumină nu numai de atitudinea sa față de teologie, ci și de neîncrederea sa în căutările filozofiei : „Scepticismul său malițios față de capacitatea filozofiei de a rezolva problemele legate de existența concretă și în special de viață sub toate formele ei „il apropié — arăta Al. Elian în *Nicolae Iorga și istoria universală*, p. 1 264 — de mari personalități care au ilustrat știința istorică, un von Ranke sau J. Michelet.

¹²⁵ *Vie byzantine*, III, p. 172. Pentru importanța lui Simion Noul Teolog în istoria spiritualității bizantine vezi Tatakis, *La philosophie byzantine*, p. 141—151 ; H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 360—362, 585—587.

¹²⁶ *Vie byzantine*, III, p. 208. Autor al unui tratat despre *Viața întru Hristos*, Cabasilas este unul dintre cei mai interesanți reprezentanți ai isihasmului în cultura bizantină. Continuător al lui Simion Noul Teolog și al lui Palamas, el ilustrează reacția bizantină față de influența occidentală, revenirea la tradițiile „pure” ale ortodoxiei răsăritene. Cf. Tatakis, *op. cit.*, p. 277—281 ; Beck, *op. cit.*, p. 780—782.

¹²⁷ R. Guiland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris, 1927, p. 358. Personalitatea lui Metochites a fost, e drept, pusă în deplină lumină abia în vremea din urmă. Lucrarea fundamentală ce i-a fost consacrată este monografia lui H.G. Beck, *Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München, 1952.

zentat decît ca poet mediocru¹²⁹. Constatăm că adesea învățatul român se lasă pradă propriei sale erudiții și nu poate să nu comunice din „munții de note” pe care-i adunase în vederea redactării cărții date din care nu se încheagă profilul semnificativ, cu care ne obișnuise, al unei personalități sau destinul unei opere reprezentative¹²⁹.

Ar fi cu neputință să încercăm a rezuma aici conținutul — chiar și numai întru cît privește istoria literaturii — al unei cărți de o structură atît de originală și de o maximă conciziune. Ideile generale despre esența și evoluția literaturii bizantine pe care Nicolae Iorga le-a expus în cele trei conferințe de la Geneva își găsesc în *Histoire de la vie byzantine* ilustrarea prin împrejurările concrete ale istoriei acestei literaturi. Ar fi imposibil să ne oprim asupra fiecăreia dintre ele; sarcina va reveni viitorului editor al operelor lui Nicolae Iorga. Nu putem însă să trecem cu vederea o importantă completare adusă de savant istoriei literare a Bizanțului schițată încă din 1925. În prima parte a noii lucrări, Nicolae Iorga urmărește procesul constituirii Bizanțului, din secolul al IV-lea și pînă în secolul al VI-lea, prin sinteza între elementele roman, elenic, oriental, barbar sub auspiciile ideii imperiale și ale ideii creștine. Istoricul arată cu acest prilej care este partea ce revine în sinteza bizantină literaturii grecești a epocii. Sînt evocate în pagini de mare finețe a analizei și de mare înțelegere¹³⁰ raporturile dintre creștinism și cultura păgînă elenică, tensiunile și conflictele dintre ele, sfîrșite cu acel compromis bizantin care este opera părinților capadocieni.

Inegalitățile în realizarea grandiosului proiect de sinteză al autorului au fost, credem, cauza pentru care *Histoire de la vie byzantine* nu s-a bucurat de o primire entuziastă din partea lumii științifice¹³¹. Totuși, spiritul în care este ea concepută, unele dintre ideile originale pe care Nicolae Iorga le dezvoltă aici au trezit tot interesul meritat. Epitetul de „istoric al vieții bizantine” a rămas legat de numele învățatului român căruia îi este asociat într-un frumos și plin de comprehensiune elogiu semnat de un cercetător de competența și spiritul critic ale lui Vitalien Laurent¹³².

În paginile nu foarte numeroase de care dispuneam am încercat să punem în evidență originalitatea contribuției lui Nicolae Iorga la studiile de istorie literară bizantină. Apelînd, pentru cît mai fidelă redare a unei gândiri întotdeauna personală în gradul cel mai înalt, atît prin conținutul, cît și prin expresia ei, la citate foarte numeroase din opera învățatului, am lăsat cititorilor posibilitatea de a-și forma singuri o opinie în privința temei abordate de noi. În ce ne privește am fi deplin satisfăcuți dacă vom fi reușit să punem în lumină, chiar și numai parțial, felul în care o con-

¹²⁹ *Vie byzantine*, III, p. 210.

¹²⁹ Vezi de pildă capitolul *L'état d'esprit avant la catastrophe*, *Vie byzantine*, III, p. 265—280.

¹³⁰ *Vie byzantine*, I, p. 47—74.

¹³¹ Cf. G. Ostrogorsky, *Storia dell'impero bizantino*, Torino, 1968, p. 20.

¹³² V. Laurent, N. Iorga *historien de la vie byzantine*, „Revue des études byzantines”,

cepție originală despre istoria și critica literară pe de o parte, o viziune personală asupra Bizanțului în întregimea și multilateralitatea existenței sale istorice — pe de alta, dau contribuției lui Nicolae Iorga la studiul literaturii bizantine caracterul ei specific.

Cunoașterea personalității savantului de la a cărui naștere se împlineste anul acesta un veac și, o repetăm, nu rezolvarea problemelor de istorie literară bizantină pe care el le-a atins a fost principalul țel al cercetării noastre. Revelarea „misterioasei armonii” care stăpânește întreaga activitate, unică prin întindere, varietate și adâncime a preocupărilor înaintur granițelor geografice și istorice ale națiunii noastre, desfășurate de spiritul ales al umanistului este ținta paginilor în care am analizat contribuția sa la istoria literaturii bizantine. Pentru a o atinge ne-am folosit de lucrările distinșilor cercetători care ne-au precedat, citindu-i în măsura în care le simțem datori noi înșine, fără să pretindem a fi epuizat tot ce s-a scris în acest domeniu.

Este însă necesar să formulăm și o judecată de valoare asupra studiilor de istorie a literaturii bizantine datorate lui Nicolae Iorga. S-a putut vedea din însuși textul studiului nostru, ca și din notele cu care l-am însoțit că în numeroase privințe afirmațiile sale sînt susceptibile de nuanțări, ele trebuie primite cu rezerve critice și uneori nu pot fi acceptate. E soarta firească a oricărei opere de știință. Ni se pare însă că două lucruri se cuvin subliniate atunci cînd vorbim despre valoarea operei de istoric al literaturii bizantine a lui Nicolae Iorga.

Întîi că și în domeniul istoriei literare bizantine învățatul a fost, în cultura noastră, un deschizător de drumuri. Amploarea efortului său în direcția elaborării unei lucrări de sinteză, mulțimea de aspecte ale literaturii bizantine pe care le-a cuprins simultan în orizontul interesului său, vastitatea cadrului de referințe culturale în care Nicolae Iorga a meditat asupra problemelor istoriei acestei literaturi — iată faptele care ni se pare că îndreptățesc afirmația noastră. Față de cei care l-au precedat — și în bună măsură chiar față de cei care i-au succedat —, Nicolae Iorga ne apare ca acel savant român care a îmbogățit în chip hotărîtor pentru evoluția acestei discipline, conținutul bizantinologiei românești, prin numărul mare și prin importanța deosebită a problemelor pe care le-a pus în fața cercetării. Chiar dacă soluția dată de el însuși acestor probleme nu rămîne definitivă, rolul stimulatîv al operei sale de istoric al literaturii bizantine este cert.

În al doilea rînd, nu trebuie să uităm că Nicolae Iorga a fost, pe plan mondial, unul dintre acei cercetători care s-au apropiat de literatura bizantină în spiritul celui mai autentic umanism. Studiînd cu „înțelegere simpatică” și cu indispensabilul simț istoric pe scriitorii Bizanțului, savantul n-a încetat nici o clipă să fie credincios postulatului nu numai științific, dar și moral pe care l-a enunțat mai insistent și mai plastic decît alții — acela al unității vieții omenеști de pretutîndeni. Și în același timp el a rîvnit statornic la transformarea disciplinei pe care o cultiva într-un factor de spiritualitate viu, activ în prezent, în sînul societății pentru care scria.

De aceea, dincolo de elementele ei perisabile, ținând de stadiul cercetărilor, de particularitățile epocii și ale locului în care a fost elaborată, de subiectivitatea fatală a autorului, de unele evidente limite și contradicții ale concepției sale istorice, relevate atît de contemporanii săi, cît și, în special, de cercetătorii din zilele noastre, contribuția lui Nicolae Iorga la studiul literaturii bizantine rămîne, prin spiritul care o animă, mereu interesantă și actuală.

NICOLAE IORGA—HISTORIEN DE LA LITTÉRATURE BYZANTINE RÉSUMÉ

Les principaux ouvrages de Nicolae Iorga dans le domaine de l'histoire littéraire byzantine sont : *Médailles d'histoire littéraire byzantine* (rédi-gés en 1907, publiés en 1926), *La littérature byzantine : son sens, ses divisions, sa portée* (trois conférences données à l'Université de Genève en 1925), les chapitres consacrés à l'histoire de la littérature et de l'art byzantin dans les trois volumes de *l'Histoire de la vie byzantine* (1934).

Les *Médailles* sont une suite de portraits des principaux représentants de l'historiographie byzantine, depuis Procope jusqu'à Georgios Sphrantzès. Nicolae Iorga y met en évidence les traits les plus saillants de la personnalité intellectuelle et morale des écrivains étudiés. Il réussit aussi à déterminer la place de ces écrivains dans les courants d'idées qui ont agité à différentes époques la société byzantine.

Dans les conférences de Genève, Nicolae Iorga essaie de dégager les traits généraux de la littérature byzantine dans sa totalité. Cette littérature est pour lui une littérature de Cour et d'Eglise, dont les périodes doivent être délimitées par rapport à l'évolution de l'Etat byzantin et de l'Eglise orthodoxe.

Dans *l'Histoire de la vie byzantine*, la littérature byzantine est étudiée par Nicolae Iorga à la lumière de sa conception historiologique. Cette littérature est pour lui un document de mentalité qu'on doit mettre en relation avec les autres manifestations de l'âme byzantine (l'art, la législation, etc.) de chaque époque. On peut dire que le dernier grand ouvrage d'histoire byzantine de Nicolae Iorga contient une histoire „sui generis” de la littérature byzantine.

On n'a pas à chercher l'originalité de Nicolae Iorga en tant qu'historien de la littérature byzantine ni dans la découverte de nouveaux faits littéraires, ni dans des contributions érudites visant à éclaircir des détails, mais dans les solutions qu'il a données aux grands problèmes de l'histoire de cette littérature, dans l'interprétation nouvelle des faits déjà connus.

Les vues de Nicolae Iorga sur la littérature byzantine ne sont pas toujours inattaquables. Mais ses ouvrages possèdent la qualité de stimuler toujours d'autres chercheurs à trouver de nouvelles solutions aux problèmes que lui-même a examinés ou sur lesquels lui-même a attiré pour la première fois l'attention. En ce sens le rôle de Nicolae Iorga dans le développement des études byzantines en Roumanie s'avère, encore une fois, décisif.

de RADU LĂZĂRESCU

Ar părea, poate, ciudat și îndrăzneț să vorbim, chiar și într-o culegere de studii dedicată activității de bizantinist a lui Nicolae Iorga, despre arta bizantină așa cum a văzut-o și înțeles-o acesta, cind s-au închinat lucrări mai ample altor probleme ce l-au preocupat pe istoricul român într-o mult mai mare măsură. Într-adevăr, Nicolae Iorga nu este un cercetător al creației artistice bizantine și, raportate la întreaga sa operă, puține sînt paginile ce i le închină, atenția sa îndreptîndu-se asupra civilizației Bizanțului, privită în întregul ei, ca un sistem dinamic și deschis, într-un cadru mai larg, sud-est european și general european.

Dacă ne încumetăm să prezentăm ceea ce în opera istoricului se găsește risipit în lucrări ce aveau de cele mai multe ori alt scop decît analiza fenomenului artistic ca atare, este pentru că, totuși, la o cercetare mai atentă reiese că, la Nicolae Iorga, studiul artei bizantine are un rol important rezultat dintr-o viziune precisă și încheată asupra artei în general¹.

Este necesar deci ca, înainte de a trece la analiza subiectului pus în discuție, să ne oprim, pe scurt, asupra concepției generale istorice a savantului român, care determină locul și rolul artei în cercetarea trecutului.

Încă din 1894, foarte tînărul titular al catedrei de istorie universală de la Universitatea din București va defini astfel știința istorică: „Istoria este expunerea *sistematică*, fără scopuri străine de dînsa, a faptelor, de orice natură, dobîndite metodic, prin care s-a manifestat, în diferent de loc și timp, activitatea omenească”². După cum s-a mai arătat „această definiție... o jumătate de veac de reflecțiune ulterioară a putut-o îmbogăți și nuanța, dar nu schimba în liniile sale esențiale...”³.

¹ Pentru discuția acestei probleme vezi Maria-Ana Musicescu, *La place de l'art dans l'œuvre de Nicolae Iorga*, în *Nicolae Iorga, l'homme et l'œuvre*, ms. Ne facem o plăcută îndatorire din a mulțumi autoarei atît pentru faptul că ne-a pus la dispoziție studii domniei-sale, cît și pentru ajutorul acordat în redactarea lucrării de față.

² *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*, în *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a 3-a, București, 1944, p. 10, v. și nota.

³ M. Berza, *Știință și metodă istorică în gîndirea lui Nicolae Iorga*, în „Analele Academiei Române”, memoriile secțiunii istorice, seria III, tomul XXVII, mem. 10; din numeroase lucrări închinat analizei operei lui Nicolae Iorga mai amintim: Al. Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, în „Studii” 18, nr. 6 (1965), p. 1261—1274; E. Stănescu, *Nicolae Iorga, istoric al culturii europene*, în „Secolul 20”, nr. 12, 1965, p. 13—24; Maria-Ana Musicescu, *Nicolae Iorga și studiul artelor plastice în România*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, seria arte plastice, tom 13, 1, 1966, p. 15—20.

Ceea ce trebuie reținut, mai întâi, din definiția de mai sus, pentru discuția noastră, este necesitatea construirii sistemului istoric, idee asupra căreia Nicolae Iorga va reveni deseori: „... pentru ca faptele să fie istorie, trebuie ca sistemul să intervină. Istoria a început sistematic... n-a luat faptele în stare brută, ci le-a potrivit după raporturile lor față cu altele”⁴. Ceea ce, după Nicolae Iorga, face posibilă construirea „sistemului”, scopul ultim al activității istorice, sînt deci tocmai raporturile dintre fapte, raporturi fie de „relațiune”, fie de „filiatiune”⁵.

În al doilea rînd, revenind la definiția istoriei antecitată, trebuie arătat că prin „fapte de orice natură” istoricul nu înțelege orice amănunt, căci pot exista fapte care „foarte interesante în ele însele, valoarea lor raportată la întreg poate să fie slabă, uneori chiar nulă”⁶, iar în altă parte, cerînd o prudentă și judicioasă folosire a izvoarelor, afirmă: „va fi o binefacere pentru istorie, cînd se va înțelege că sînt amănunte care trebuie să rămînă totdeauna în izvoare...”⁷. Este vorba de fapte din *orice domeniu* de manifestare a vieții omenești a căror valoare istorică, ce le impune atenției, constă în relația cu mediul care se exprimă prin ele: „Istoria universală... pleacă de la izvoare și de la izvoare caracteristice, pentru a avea legătura necesară cu realitățile omenești în propriul lor mediu”⁸.

Astfel, toate formele activității umane trebuie să fie utilizate căci „ceea ce interesează este însăși manifestarea prin fenomene organice a factorilor acelor care pleacă din viața economică, din viața culturală, din substratul material sau din atmosfera morală...”⁹.

Caracterul organic și unitar este, pentru Nicolae Iorga, determinat de însăși unitatea vieții pe care istoria este chemată să o reconstituie. În aceste condiții, nu este de mirare faptul că împărțirile tradiționale, fie ele în timp, fie în spațiu, fie pe domenii, i se vor părea nu numai incomode, dar și nejustificate. „Deosebirea între istoria politică și istoria culturală dispăre... cînd sentimentul unității subiectului și conștiința datoriei de a trata unitar lucruri care au o singură energie generatoare stăpînește pe istoric”¹⁰.

Însemnătatea care trebuie acordată diferitelor manifestări umane în sinteza istorică va fi determinată de trăsăturile lor caracteristice pentru un anumit moment istoric. „Există o singură dezvoltare și toate manifestările de viață se prind într-însa apărînd fiecare la locul ei, hotărît

⁴ *Generalități*..., p. 18.

⁵ Pentru explicarea noțiunii de sistem, înțeles ca „reintegrare logică” în care „faptele intră în viață” vezi M. Berza, *op. cit.*, p. 252—256 și urm.

⁶ *Prefața la Istoriologia umană*, în *Generalități*, p. 343.

⁷ *Originea și dezvoltarea istoriei universale*, în *Generalități*, p. 286.

⁸ *Bazele necesare unei noi istorii a evului mediu*, în *Generalități*, p. 128. Vezi și *Adevăr și greșală în scrierea istoriei*, în *Generalități*, p. 202. „Lucrurile nu se proiectează numai pe mediu, ci sînt influențate și determinate de mediu”.

⁹ *Două concepții istorice*, în *Generalități*, p. 89.

¹⁰ *Ibidem*, p. 90.

de sensul acelei mișcări, de momentul ivirii faptelor și situațiilor și avînd fiecare spațiul pe care-l cere însemnătatea lor reprezentativă sau însemnătatea activă a acelor fapte și situații”¹¹.

Mergînd pe această linie de idei, Nicolae Iorga va insista asupra a ceea ce în istoriografia germană este cunoscut sub numele de „Zeitgeist”, precizînd: „Istoria oricărei vremi nu este decît manifestarea în anumită formă a spiritului acelei vremi”¹².

Consecința în planul practicii istorice a acestei poziții este că în activitatea sa istoricul trebuie să investigheze tot ceea ce duce la revelarea acestui „spirit al vremii”: „Faptele istorice lasă însă, în parte, o urmă sau urme care se pot observa și direct. Omenirea, care a trăit, a lăsat monumente de tot felul: clădiri, statui, tablouri, monede, vase, ustensile, morminte și în sfîrșit urme scrise. Pentru a ne apropia de cunoașterea unui eveniment istoric trebuie să stăpînim tot complexul de urme pe care l-a lăsat acel eveniment”¹³. Pentru a putea realiza această complexă și completă utilizare a urmelor „de tot felul”, singura capabilă să asigure cunoașterea istorică adevărată, Nicolae Iorga va susține nu o dată indispensabilitatea pregătirii multilaterale a celui ce purcede la studiul trecutului omenesc. „Studii de literatură, de artă, de filozofie, de economie sînt o neapărată necesitate, toate acestea nefiind într-un anume sens, decît elemente prealabile pentru înțelegerea istorică deplină. Pregătirea enciclopedică nu este nicăieri o mai mare nevoie decît pentru istoricul vrednic de acest nume. Cum și-ar putea el da seama altfel de situațiile cele mai variate, care trebuie pătrunse pentru a se ajunge nu numai la o judecată, dar la acea legătură neapărată care singură poate stabili unitatea istorică? Nu este o uzurpare îndrăzneată, un cutezător asalt în casă străină cultivarea celorlalte domenii de știință, ci o datorie față de sine însuși”¹⁴.

Vedem așadar că, alături de celelalte manifestări ale vieții sociale, arta este, pentru Nicolae Iorga, sursă de cunoaștere istorică¹⁵. Iată o prețioasă idee pe care savantul român nu se va mulțumi să o enunțe teoretic, ci, prin activitatea sa practică, îi va da o strălucită exemplificare¹⁶.

Legătura de determinare între viața socială și artă va fi răsplată afirmată de istoric într-un curs de istoria artei ținut la Universitatea din București și care de altfel poartă un titlu edificator „... părerea mea este că arta e *explicabilă* numai prin societatea căreia îi e *aplicabilă*, dacă nu vrea să fie o simplă jucărie individuală, un simplu exer-

¹¹ *Generalități*, p. 90.

¹² *Fond și formă în scrierea istoriei*, în *Generalități*, p. 231.

¹³ *Cum se scrie istoria*, în *Generalități*, p. 53.

¹⁴ *Două concepții istorice*, în *Generalități*, p. 96.

¹⁵ În altă parte el va preciza că ceea ce conferă și manifestărilor artistice caracterul de izvor este faptul că „entre chaque nation et l'art qu'elle a créé ou transformé, il y a des rapports étroits, intimes, exclusifs...” (N. Iorga, *L'art roumain ancien*, Paris, 1922, scris în colaborare cu Gh. Bals).

¹⁶ Pentru detalii vezi Maria-Ana Musicescu, *La place de l'art dans l'œuvre de Nicolae Iorga* în *Nicolae Iorga, l'homme et l'œuvre*, ms.

cițiu de tehnică, o simplă dibuire de drumuri care nu duc nicăieri”¹⁷ și în altă parte „în toată viața mea nu am făcut nimic în afară de societate. Tot, și literatura și arta și știința eu le socot în legătură cu viața aceasta omenească, închisă în marginile unei națiuni și ale unui Stat și mai departe de națiune și Stat în viața generală a omenirii și a teritoriului pe care-l locuiește”¹⁸.

Trecînd, după această scurtă, dar, credem, indispensabilă prezentare a poziției teoretice a lui Nicolae Iorga asupra științei istorice¹⁹ și a locului pe care istoria artei trebuie să-l ocupe în înțelegerea trecutului, la tratarea subiectului pus în discuție, este necesar să aruncăm mai întîi o rapidă privire asupra stadiului la care ajunseseră studiile de bizantinologie în general și cele închinete creației artistice bizantine în special în momentul în care istoricul român va realiza încercarea sa de sinteză. Aceasta, pentru a putea lămuri tocmai meritele sale deosebite în modul original și interesant în care este integrată și explicată arta bizantină în și prin „istoria vieții”.

Intitulîndu-și sugestiv opera sa de bază asupra Bizanțului *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*²⁰, Nicolae Iorga a vrut să marcheze încă din titlu distanța care-l separă de predecesorii săi. Căci pînă la apariția lucrării sale, bizantinologia, deși în plin avînt și cu rezultate din cele mai prețioase, nu cunoștea o lucrare de sinteză în care toate domeniile vieții sociale să-și afle o unitară și necesar organică tratare. Într-adevăr, marile sinteze de istorie bizantină dinainte de 1934 se ocupă în special de istoria politică, rar economică, celelalte manifestări și mai ales cele artistice fiind adăugate, în capitole separate, la sfîrșitul marilor perioade istorice și constituînd, cu foarte rare și timide excepții, simple enumerări de monumente, sau descrieri, uneori literar reușite, mai totdeauna pline de admirația omului modern, ale acestora. În ceea ce privește istoria de artă propriu-zisă, în afara unei destul de numeroase liste de studii²¹ reduse ca proporții, de analiză deseori mărunță, puține au fost lucrările generale²² pe care le-a avut la dispoziție și care, deși nu erau istorii ale artei în înțelesul lui Nicolae Iorga,

¹⁷ Nicolae Iorga, *Istoria artei medievale și moderne în legătură cu dezvoltarea societății*, București, 1923.

¹⁸ *Originea și dezvoltarea istoriei universale*, în *Generalități*, p. 276.

¹⁹ Pentru precizarea limitelor, concepției istorice a lui Nicolae Iorga, caracterizată ca o concepție idealistă, vezi M. Berza, *Studiul introductiv*, în *Nicolae Iorga, Pagini alese*, I, Buc., 1965, și E. Stănescu, *Nicolae Iorga și sensul istoriei Bizanțului*, în volumul de față.

²⁰ Nicolae Iorga, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, I—III, Bucarest, 1934.

²¹ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 11—15 și în special p. 13 nota 1 și p. 14, nota 1.

²² Jules Labarte, *Histoire des arts décoratifs*, III, Paris, 1865; Bayet, *L'art byzantin*, Paris, 1883 și *Histoire de l'art byzantin, considéré principalement dans la miniature*, Paris, 1886—1891, 2 vol.; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 2 vol., Paris, 1925—26; G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIV-e, XV-e et XVI-e siècles d'après les monuments de Histria, de la Macédoine, et du Mont Athos*, Paris, 1916; pentru alte lucrări v. *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 11—12.

au avut însă meritul de a-i pune la îndemână bizantinistului român explicații ale formelor artistice și ale evoluției acestora ca și ale detaliilor de tehnică, care, adăugate experienței rezultată din contactul său direct cu arta bizantină, au constituit materialul său de lucru.

De aceea, conștient de noutatea unei asemenea încercări în prezentarea Bizanțului, el își va preciza, în prefață, poziția : „Considérant, d'après ma manière actuelle de concevoir, la présentation historique, ... toute partie de l'histoire comme un *développement de l'histoire de l'humanité* unitaire, les différents domaines devant être confondus dans l'unité dominante qui correspond aux règles de la vie organique, quelle qu'elle soit, j'ai fait entrer l'art et la littérature dans cet ensemble qui devait nécessairement les contenir. Les faits n'ont qu'une valeur significative... les événements s'inscrivent là où ils déterminent le mouvement ou le symbolisent, et c'est alors seulement que, pour les caractériser, il faut remonter aux origines”²³. Și rezumînd, oarecum polemic, scopul lucrării afirmă mai departe „Je ne sais pas si on recourra à ce livre pour s'informer, mais je crois qu'il ne serait pas tout à fait inutile de le lire pour mieux comprendre”²⁴.

Nicolae Iorga împarte istoria Imperiului bizantin în trei perioade mari, cărora le corespund și cele trei volume ale lucrării sale, și anume :

1. O primă perioadă o formează cea a „imperiului ecumenic”, fixată între anii 527—641, care, după etapa premergătoare, de formare (sec. IV—V), se caracterizează pe plan politic prin ideea de universalitate ce duce la încercarea lui Iustinian de a reface Imperiul roman în granițele sale pierdute și prin realizarea sintezei bizantine, studierii căreia îi este rezervată cea mai mare parte a volumului I.

2. A doua perioadă, a „imperiului mediu de civilizație elenică” (641—1081), ce tratează evoluția către un imperiu grec și oriental, analizînd perioada iconoclastă și renașterea din secolele X—XI ca și „fluxul și refluxul revanșei bizantine”, volumul II.

3. În sfîrșit, o a treia perioadă a imperiului de penetrație latină (1081—1453) în care într-o primă fază contactul cu Occidentul și influența acestuia sînt determinate de cruciade și instaurarea după 1204, pentru scurt timp, a Imperiului latin din Orient, iar într-a doua fază încercările de apropiere sînt hotărîte de atacurile tot mai periculoase ale turcilor cărora în cele din urmă imperiul le va succeda, vol. III.

La prima vedere, tratarea celor trei perioade considerate de Nicolae Iorga a fi fundamentale pentru istoria Imperiului bizantin apare ca disproporționată. La o analiză mai atentă însă, constatăm că în primul volum, studiind evoluția din secolele IV—VI, autorul încearcă să definească Bizanțul²⁵ în trăsăturile sale caracteristice, care se vor păstra,

²³ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 16.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Vezi și *Définir Byzance* în „Byzantinische Zeitschrift”, XXX, 1929/30, p. 416—420.

Aici problema l-a interesat în general, pe cînd în *Histoire de la vie byzantine*, îi pune doar premisele, este în parte un fel de „Byzance avant Byzance”.

totuși, cu importante modificări, de-a lungul mileniului existenței sale. Dacă toate acestea sînt valabile pentru întreaga istorie a perioadei amintite este normal ca, consecvent cu concepția sa istorică asupra artei, și componentei artistice să i se acorde un spațiu proporțional²⁶.

Ca și în celelalte domenii ale vieții bizantine și în artă istoricul român analizează partea ce îi revine Occidentului roman, Greciei și Orientului²⁷.

Nici una din componentele sintezei bizantine în creația artistică nu se mai află de mult în stare genuină. Răspîndirea elenismului în întreaga Mediterană de răsărit, după cuceririle macedonene, dăduse naștere unei lumi noi²⁸, în care elementul grec și cel oriental s-au aflat, la un moment dat, dacă nu într-o totală fuziune, cel puțin într-o intimă întrepătrundere. Cucerirea, de către romani, a lumii elenistice astfel formată, dă naștere unei influențe pe plan cultural și spiritual inversă înaintării teritoriale. În consecință vom asista la o puternică pătrundere a formelor de viață venite din Răsărit, dintre care cultul imperial și creștinismul sînt cele mai însemnate. Dar cele două părți ale Mediteranei nu vor forma niciodată un tot. Prin ridicarea Constantinopolului, partea orientală va primi centrul politic și cultural la care avea dreptul și de care avea nevoie.

Cu toate că o „reconciliere” între creștinism și artă se produsese²⁹, savantul român nu va constata, pe plan artistic nici o inovație notabilă pînă la secolul al VI-lea. „Peut-on dire ce que Constantinople a représenté en fait d'art avant Justinien? En doutant de la valeur des innovations dans ce domaine on est dans le vrai”³⁰.

Ca și alți istorici ai vremii sale, Nicolae Iorga consideră epoca lui Iustinian ca fiind momentul inițial al formării artei bizantine și Constantinopolul drept locul ei firesc de înflorire³¹. Căci Bizanțul, reședința puterii politice și religioase, va polariza, și mai tîrziu, uneori, chiar monopoliza, viața culturală și artistică.

²⁶ *Histoire de la vie byzantine*, I, capitolul „L'art composite”, p. 99—119. Este momentul să arătăm că activitatea de bizantinolog a savantului român nu s-a limitat doar la această mare sinteză. Preocupările constante, de-a lungul întregii sale cariere științifice, au dat naștere unor numeroase studii strînse în *Etudes byzantines*, I—II, Bucurest, 1939. Părerile, din aceste studii, asupra artei bizantine, cite le-am găsit, vor veni mereu să sprijine analiza noastră.

²⁷ Vezi analiza fiecărui element în parte în capitolul intitulat „Etudes des éléments de la synthèse byzantine”, în *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 34—132, care nu toate au o rezultantă artistică.

²⁸ „C'est la Grèce conquise, de par la victoire même d'Alexandre, et amalgamée par l'Orient, qui donne sa grécité à Byzance”, în *Etudes byzantines*, II, p. 140.

²⁹ „On a maintenant un sentiment religieux et artistique en même temps, des „res sacrae” (*Histoire de la vie byzantine*, I, p. 99).

³⁰ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 102. Vezi mai departe argumentarea, p. 102—111 unde istoricul examinează, provincie cu provincie, căutările artistice ale lumii prebizantine.

³¹ „Sans doute Constantinople est le symbole de cette *synthèse* byzantine à laquelle l'ancienne Rome, l'Hellade immortelle et le vaste et fastueux Orient ont donné ce qu'ils ont de plus essentiel et de plus durable” (*Etudes byzantines*, II, p. 147).

Întărirea imperiului și a bisericii impune și în artă marcarea prestigiului necesar în fața mulțimii pe care o conduceau. De aici înainte se renunță, în bună parte, la soluția ieftină a refolosirii artistice. „On ne recourra plus au dépouillement des monuments orientaux pour orner un palais impérial de ses sphinx et de ses colonnes et on ne croira plus qu'on puisse faire une capitale chrétienne en ordonnant une razzia des plus belles statues disponibles de l'art ancien”³².

Ideea imperială romană determină anumite caracteristici ale acestei arte noi, dintre care fundamentală este grandoarea. „Son³³ principal but, ... comme celui des empereurs romains de l'ancienne époque ... était ... de faire grand, de dépasser, au moins dans ce milieu européen, tout ce qu'on avait fait jusque là”³⁴. Ideea romană impune folosirea unei formule specifice „... il³⁵ veut faire romain. (...) La basilique est pour lui une nécessité, nous dirions un devoir”³⁶. Din punct de vedere arhitectonic și ornamental, ideile fundamentale epocii lui Iustinian ca și gustul acesteia impun soluțiile tehnice. „Le reste intéressait sous un seul point: gagner de l'espace par la coupole, superbe et montrer par la richesse des mosaïques ... par la rareté des matériaux, si variés, d'une polychromie qu'exigeait le goût oriental à la mode, combien était riche et munificent ce règne „œcuménique”³⁷.

Monumentul pe care și Nicolae Iorga îl consideră reprezentativ pentru o atare concepție artistică este Sfânta Sofia „... Sainte-Sophie ... la grande chose religieuse qui remplacera tout ce que le paganisme oriental avait tenu ouvert aux multitudes”³⁸ explicat atât prin faptul că el exprimă integral conștiința bizantină³⁹, cât și prin aceea că, devenit prototip artistic, se va răspîndi pe o arie geografică importantă⁴⁰.

Revenind la studiul componentelor, Nicolae Iorga constată că influența elementului „roman”, cu mici excepții⁴¹ și în afară de babilonică este limitată doar la construcțiile publice⁴²: „Justinien n'est pure-

³² *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 118.

³³ Justinien.

³⁴ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 111.

³⁵ Justinien.

³⁶ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 111 și în altă parte: „Celui-ci transporta à Constantinople quelques-uns des ornements de l'ancienne capitale et garda l'usage de la basilique, qui est bien une création occidentale” *ibidem*, p. 100.

³⁷ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 111.

³⁸ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 115. Caracterizarea „il y a dans la nouvelle conception de l'art un caractère populaire, presque vulgare ...” trebuie înțeleasă ca: deschisă mulțimilor, realizându-se popularizarea unei idei, a ideii imperiale și creștine.

³⁹ „Justinien créait, en élevant son «temple de Salomon» un vrai centre de cette conscience byzantine qui soutiendra l'Empire pendant des siècles” (*Histoire de la vie byzantine*, I, p. 115).

⁴⁰ „... Une fois Sainte Sophie debout, le type byzantin définitif existait, et il pouvait voyager” (*Histoire de la vie byzantine*, I, p. 113).

⁴¹ „Il est bien entendu que là où, comme dans la partie occidentale de la péninsule balcanique, on regarde vers l'Italie ... les régions grecques ou grécisées conserveront toujours ces deux éléments essentiels: la préférence pour la petite bâtisse ... et le sens d'une beauté des formes pleines et harmonieuses ...” (*Histoire de la vie byzantine*, I, p. 100).

⁴² Nu trebuie să se creadă că istoricul român consideră și construcțiile publice ca intrând în sfera artistică.

ment romain que dans ses œuvres d'utilité publique : l'aqueduc, les citernes à deux étages de colonnes, les ponts ; où il ne fait pas nouveau, il répare . . . ”⁴³.

În ceea ce privește elementul oriental, explicat așa cum s-a văzut, atît prin gustul epocii, cît și prin locul de origine al meșterilor care au ridicat Sfînta Sofia⁴⁴, trebuie precizat că, pentru Nicolae Iorga, influența acestuia se manifestă fie direct⁴⁵, fie, și aceasta este calea considerată a fi cea mai fecundă, prin greicitatea orientalizată din Asia Mică⁴⁶.

Formulele artistice, asimilate pe aceste căi, de proveniență orientală, i se par a fi definatorii pentru arta bizantină. „Déjà sous Justinien une chose se prononce, qui définira Byzance. Même si les proportions restent grandes . . . l'intérêt s'attache aux détails, à l'arc-en-ciel de la polychromie des matériaux, à la splendeur rutilante des mosaïques d'or, à l'exactitude biographique des portraits . . . au menu travail compliqué des chapiteaux et des jubés”⁴⁷.

Pentru elementul grec, Nicolae Iorga va face o netă distincție între Grecia peninsulară pe de-o parte și Asia Mică, plină de influențe orientale, pe de alta. Acesteia din urmă îi revine, după cum constată istoricul român, un rol hotărîtor în formarea artei bizantine în vremea lui Iustinian. „La Grèce n'était pas chez elle à Byzance, qui appartenait, par sa situation elle-même, plutôt à l'Asie Mineure, où la grécité hellénistique, avait reçu, à Tralles et à Milet, . . . de profondes initiations venant des richesses d'art millénaire de la Mésopotamie”⁴⁸. De altfel, cu altă ocazie, bizantinistul român constatarea o recesiune a artei elenice în epoca romană⁴⁹.

⁴³ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 119.

⁴⁴ *Ibidem*, I, p. 112, „il trouva en Syrie, en Asie Mineure des maîtres qui étaient capables d'en faire la tentative” ceea ce îi dă ocazia să facă generalizarea justă „car si tout art se plie au milieu, il reste fidèle aux habitudes d'esprit de ceux qui le réalisèrent”.

⁴⁵ Creștinismul este una din căi. „Le christianisme continue à parler dans l'art le langage de ses origines asiatiques” (*Etudes byzantines*, II, p. 141), și în altă parte „on a relevé avec raison l'empreinte de la Syrie sur la peinture byzantine explicable quand on pense qu'elle a transmis à l'Empire aussi ses coutumes liturgiques”. *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 109, după G. de Jerphanion, *Le rôle de la Syrie et de l'Asie Mineure dans la formation de l'iconographie chrétienne* (dans les *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*), Beyrouth, 1922.

⁴⁶ Vezi *Quelques observations sur l'histoire de Byzance*, I, Influence orientale sur Byzance, II, Les problèmes de l'art byzantin, *Etudes byzantines*, II, p. 139 și urm. N. Iorga respinge influența directă armeană și persană. Vezi și *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 101–102.

⁴⁷ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 117 și la p. 118 precizează „ . . . à St. Vital, à St. Apollinaire in classe et à St. Apollinaire le Nouveau, orientale est la mosaïque, oriental le goût pour les fonds d'or, orientale la profusion des marbres. De l'Orient viennent . . . les belles „théories” de saints et de saintes du premier St. Apollinaire, de là aussi la splendide présentation polichrome des souverains”.

⁴⁸ *Histoire de la vie byzantine*, I, p. 100. Dar mai departe nuanțează „séparer nettement et absolument l'hellénisme, toujours ouvert à des influences orientales, d'une espèce de retour à l'Orient, qui serait parti, on ne sait à quelle date, par qui et pourquoi, paraît à tout historien qui voit autre chose que l'évolution de la technique, une véritable impossibilité”, *ibidem*, p. 102.

⁴⁹ „On ne pourrait pas dire . . . de quelle façon disparut, dans les premiers siècles de l'ère chrétienne, cet art hellénique qui fut submergé plutôt que détruit, encore moins transformé, par la poussée d'un hiératisme oriental depuis longtemps habitué aux types et aux schèmes” (*Etudes byzantines*, II, p. 247).

Sinteza artistică astfel realizată nu va înceta să se îmbogățească după cum întreaga viață bizantină va continua mereu să se transforme⁵⁰.

Astfel, evoluția imperiului la început roman către unul grec și oriental va cunoaște pe planul creației artistice, în perioada iconoclasmului, un fenomen corespunzător, și anume de reînnoire a interesului pentru antichitatea greacă. „Maintenant, après avoir, non seulement détruit les représentations du Christ, de la Vierge ... mais défendu qu'on continue le métier de peintre d'image ... on se dirigea vers l'antiquité et vers les réalités de la nature, interprétée en même sens ... ”⁵¹. De altfel problemei artei în această perioadă, Nicolae Iorga îi închinase un studiu special al cărui titlu are singur valoarea unei caracterizări: „Le nouvel hellénisme et l'iconoclasme”⁵². Iată cum definește savantul evoluția artei în acest moment al istoriei bizantine: „En même temps que l'esprit hellénique ressuscitait dans l'art, dans la pensée, dans le style ... il paraît bien que la Grèce se réveillait au souvenir de son passé à ses traditions, dont une partie si importante était l'hellénisme”⁵³. Istoricul român își arată întreaga capacitate de a interpreta istoric fenomenul artistic în această precizare ce ni se pare extrem de sugestivă: „mais, l'œuvre destructrice accomplie, on dut penser à donner aux fidèles, peu disposés à adorer dans l'abstrait, un autre art, capable de remplacer le premier. Et alors l'hellénisme artistique, qui s'était senti jusque là envahi osa se présenter en remplaçant, pour être accueilli, sinon avec enthousiasme, au moins avec reconnaissance”⁵⁴.

În același timp constată și apariția a ceea ce numește „un art nouveau des palais de caractère composite” puternic influențată, la rândul său, de islamul inspirat de arta siriană și persană⁵⁵.

Dacă pictura, în special cea de icoane, va continua în clandestinitate avînd un caracter mai pronunțat popular nu lipsit de importanță, sculptura dispăruse cu totul, fără posibilitatea de a renaște în urma atacurilor iconoclaste⁵⁶.

⁵⁰ „... Il y a bien une vie byzantine, mais il y a eu plusieurs Byzances. Il y a eu une époque presque romaine ... une époque de restauration culturelle ... une époque de vie féodale et chevaleresque”. „Voici donc ce qu'à été la Byzance «immuable »” (*Etudes byzantines*, II, p. 71).

⁵¹ *Histoire de la vie byzantine*, II, p. 94–95. Afirmatia „L'iconoclasme devait susciter un art nouveau” trebuie înțeleasă în acest sens.

⁵² *Etudes byzantines*, II, p. 247–253.

⁵³ *Ibidem*, p. 252.

⁵⁴ *Loc. cit.*, p. 249.

⁵⁵ *Histoire de la vie byzantine*, II, p. 97, preluînd constatările lui L. Bréhier, *L'art byzantin*, p. 104.

⁵⁶ *Histoire de la vie byzantine*, II, p. 96 vezi argumentarea.

Două sînt manifestările artistice notabile după Nicolae Iorga ale acestei perioade. Prima, este dezvoltarea artei miniaturilor explicată de savant prin gustul și mentalitatea vremii. „Car à cette époque de bibliophiles c'est au livre qu'on pense avant tout, à ce livre aimé qu'on veut avoir toujours à côté, propriété individuelle, élément presque de l'âme pour celui qui le possède“⁵⁷, mărturisindu-și apoi regretul pentru absența unor studii mai precise în acest domeniu⁵⁸. În al doilea rînd Nicolae Iorga consideră secolul al XI-lea determinant în influența asupra Occidentului în arhitectura numită romană⁵⁹.

În epoca Comnenilor, după cum constată istoricul român, manifestările artistice sînt extrem de puține și nesemnificative. Explicația Nicolae Iorga o vede în criza financiară a imperiului determinată de numeroasele războaie din această vreme. „L'art chôme à cette époque où les armées mangent l'argent“⁶⁰.

Pentru ultimile trei secole ale frămîntatei istorii a Imperiului bizantin savantul român constată, în ceea ce a numit „interpenetrația între Orient și Occident“⁶¹, apariția unui „byzantinisme nouveau — car Byzance est la „synthèse toujours ouverte“... s'assimilant la vie culturelle et artistique des occidentaux...“⁶². Dar pentru Nicolae Iorga schimbul este mai ales invers, explicat prin relațiile economico-comerciale în care orașele italiene ocupă rolul determinant. „Des marchands italiens qui faisaient une partie de leur vie en Orient byzantin et une autre dans leur patrie vénitienne, génoise, florentine sont les agents naturels de cette transmission, qui est double, car l'Occident adopte aussi la technique et même les types byzantins“⁶³.

Tot în această perioadă plasează Nicolae Iorga și începutul, sub covârșitoarea influență a artei bizantine, înfloririi creației artistice naționale în nordul Peninsulei Balcanice, în special a artei sîrbești⁶⁴. Studierii întregului ansamblu al apariției și dezvoltării statelor nord balcanice din sfera bizantină, istoricul îi va dedica una dintre cele mai importante lucrări ale sale⁶⁵. Nicolae Iorga, consecvent cu sine însuși, nu putea să

⁵⁷ *Ibidem*, p. 248.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 249.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 246. Urmind pe Puig I Cadafalch. Vezi precizarea ideii în *Etudes byzantines*, II, p. 142—143.

⁶⁰ *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 68. Cercetările recente acordă o mai mare importanță artei din această perioadă. Vezi *Cambridge Medieval History*, IV, 2 Bibliografia la capitolul de artă.

⁶¹ Vezi pentru discuția întregii probleme studiul *Interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Âge*, în *Etudes byzantines*, I, p. 97—136.

⁶² *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 198.

⁶³ *Ibidem*. Noutatea epocii Paleologilor este constatată în mozaicuri și mai ales în arta portretului.

⁶⁴ *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 197.

⁶⁵ Nicolae Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l'histoire de la vie byzantine*, Bucurest, 1935.

lase necercetate fenomenele artistice postbizantine. Analiza părerilor sale despre arta statelor denumite „ces contrefaçons de Byzance qui sont les „Empires” slaves, bulgares et serbes ...”⁶⁶ poate face, ea singură, obiectul unei cercetări speciale, dar nu a constituit scopul studiului de față.

În paginile de mai sus am urmărit cum apare analizată creația artistică bizantină în puținele, dar edificatoarele și sugestivele pagini pe care istoricul român i le-a închinat.

Scopul nostru a fost de a pune în evidență modul original și specific în care Nicolae Iorga a abordat multe din problemele extrem de numeroase și de labile pe care le ridică cercetarea artei bizantine.

Meritul principal al savantului ni se pare a consta în primul rînd în principiul metodologic pe care-l folosește în analiza fenomenului artistic, componentă esențială a vieții sociale și culturale privită și reconstituită în întreagă unitatea sa. Artă bizantină a fost abordată din punctul de vedere al *istoricului* „vieții bizantine” chemat să explice, să răspundă cărei necesități sociale și spirituale îi corespund anumite forme artistice⁶⁷. Așa cum ne apare clar, pentru Nicolae Iorga nu evoluția tehnicii și genealogia formelor vor putea da răspunsuri la aceste legitime întrebări, ci, în primul rînd, ansamblul celorlalte manifestări ale vieții imperiale, cîte au rezultantă în planul artistic și cîte au putut fi observate la momentul cînd și-a redactat lucrările sale⁶⁸. La rîndul ei, artă imperiului a fost chemată în mod constant să întărească și să completeze, prin ceea ce a păstrat din societatea căreia i-a fost „aplicabilă”, imaginea unei epoci istorice.

Din acest principiu metodologic determinat de concepția sa generală asupra istoriei ca știință, decurge un alt mare merit al savantului, acela că, pentru prima dată urmărind întreaga evoluție a unei epoci istorice a integrat *organic* artă prin explicațiile ce aceasta i le-a putut furniza, într-o sinteză asupra întregii evoluții a Imperiului bizantin.

Nicolae Iorga apare astfel, și în această privință, ca de altfel în atîtea altele, ca un precursor.

⁶⁶ *Etudes byzantines*, II, p. 21.

⁶⁷ „Il faut faire rentrer les monuments dans le grand mouvement de l'histoire à laquelle ils appartiennent. Contre l'opinion de M. Strzygovski qui se plaint des envahissements de l'histoire, il y a encore *trop peu d'histoire*” (*Etudes byzantines*, II, p. 143).

⁶⁸ Pentru stadiul actual al cercetării, vezi printre alții: V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino, 1967; A. Grabar, *La peinture byzantine*, Genève, 1953; idem, *L'art du Moyen Âge en Europe orientale*, Paris, 1968; idem, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe – Xe siècles)*, Paris, 1963.

NICOLAE IORGĂ ET L'ART BYZANTIN

RÉSUMÉ

Nicolae Iorga ne fut pas ce qu'on entend généralement par un historien de l'art byzantin. En effet, parmi ses travaux sur l'histoire byzantine, les pages consacrées à l'analyse de la création artistique de Byzance sont peu nombreuses. Pourtant, loin de manquer d'intérêt, elles sont parfois d'une remarquable actualité, vu la conception historique de l'illustre savant et ses idées sur la place et le rôle que l'art détient dans l'étude du passé.

Considérant l'histoire comme une reconstitution logique et systématique de l'ensemble de la vie sociale et partant de tous les aspects de celle-ci, l'art devient pour Nicolae Iorga non seulement une source historique, mais l'un des éléments fondamentaux de la synthèse de la vie passée. Il devient compréhensible seulement dans l'ensemble de toutes les manifestations de la vie humaine et il offre à son tour des explications à celles-ci.

En appliquant ces principes à l'histoire byzantine, le savant roumain fera souvent appel à l'art pour compléter et préciser les traits essentiels de sa reconstitution de chaque époque de cette histoire.

La signification et les formes d'expression de l'art de l'époque de Justinien — art de synthèse — trouvent leur explication, d'après l'illustre historien, dans l'idée romaine d'Empire universel, elle-même une synthèse. C'est pour exprimer cette idée que les artistes du VIe siècle font appel à des formes orientales, grecques et romaines qui se trouvaient déjà depuis longtemps dans une intime interpénétration.

La transformation, aux cours des siècles suivants, de cet Empire universel de tradition romaine dans un Empire grec et oriental à la fois, détermine sur le plan artistique une remise en valeur de l'art hellénique.

Durant les XIe—XIIIe siècles, grâce aux influences réciproques entre Orient et Occident, se produit un échange entre les formes byzantines et romanes, surtout au bénéfice de ces dernières.

Enfin, l'historien roumain considère l'art de l'époque des Paléologues comme celui qui exerça une influence décisive pour les commencements de la création artistique des peuples du Sud-Est de l'Europe (serbe, bulgare, roumain).

Evidemment, quoiqu'à l'état actuel des recherches sur l'art byzantin on trouvera beaucoup à redire sur des points de détail, l'ensemble des opinions de N. Iorga gardent toujours leur valeur méthodologique.

Dans son œuvre on peut trouver des suggestions encore précieuses sur la manière dont on doit se servir de la création artistique pour mieux comprendre „la vie byzantine” et, en même temps, pour la compréhension de n'importe quel art comme l'expression de la vie et de la pensée de son époque.

Concepția lui Nicolae Iorga despre „Byzance après Byzance“

de OLGA CİCANCİ

S-A vorbit adesea de vastitatea operei lui Nicolae Iorga. Amintim de asemenea că savantul român a fost în primul rînd un medievalist¹ și, ca urmare, o mare parte din lucrările sale se referă tocmai la perioada post-bizantină, pe care Nicolae Iorga a încadrat-o în formula „Bizanț după Bizanț”. Istoricul s-a oprit în numeroase scrieri speciale sau de sinteză asupra problemei puse în discuție și uneori în studii și conferințe care tratează probleme mult îndepărtate de cea care ne interesează surprindem aprecieri deosebit de importante asupra supraviețuirii bizantine după anul 1453². Înainte de a ne opri mai stăruitor asupra concepției lui Nicolae Iorga, potrivit căreia formele de viață bizantină au „supraviețuit” încă aproape patru secole după căderea Constantinopolului, este necesar să facem unele precizări.

Din lucrările lui Nicolae Iorga care studiază problema pusă în discuție, vom încerca să desprindem cîteva idei de bază care formează, după părerea noastră, esența concepției sale. Desigur că și argumentele aduse de savantul român în sprijinul tezelor sale sînt extrem de interesante, fiind totodată contribuții documentare prețioase, ce ar fi meritat cu prisosință să fie evidențiate în studiul de față. Dar aria geografică pe care o indică istoricul ca fiind moștenitoarea formelor de viață bizantină este așa de întinsă, iar limita cronologică a continuității Bizanțului fiind prelungită pînă la începutul veacului al XIX-lea, este imposibil să cuprindem în studiul de față imensul număr de fapte și evenimente pe care Iorga le prezintă în sprijinul concepției sale.

Nicolae Iorga folosește pentru prima oară, și după cunoștința noastră este creatorul ei, formula „Bizanț după Bizanț”, la Congresul de studii bizantine de la Sofia din 1934. Dar trebuie să adăugăm, că într-o serie de lucrări tipărite încă de la începutul veacului al XX-lea³, apare cu claritate teza sa asupra perpetuării formelor de viață bizantină după anul 1453. Această idee a făcut obiectul unei cercetări speciale într-una din cele două comunicări ținute de învățatul român la al

¹ Cf. M. Berza, *Nicolae Iorga, istoric al evului mediu*, București, 1944.

² Desigur, avînd în vedere imensa operă istorică a învățatului român, este probabil să fi omis unele lucrări, care ar fi putut să aducă unele date interesante, dar care nu vor putea schimba ideile generale ce se degajă din scrierile care se referă la *Byzance après Byzance*.

³ De pildă, în lucrările *Despre Cantacuzini* și *Documentele Cantacuzinilor*, București, 1920 și multe altele.

III-lea Congres internațional de studii istorice de la Londra din 1913, intitulată *La survivance byzantine dans les Pays Roumains*⁴ la care vom reveni pe parcursul expunerii noastre.

Considerațiile generale comunicate în 1934 la Sofia vor fi apoi incluse, ca introducere, în volumul apărut cu un an mai târziu la București și care poartă titlul sugestiv *Byzance après Byzance. Continuation de l'histoire de la vie byzantine*.

Dar ce înțelege Nicolae Iorga prin „Bizanț după Bizanț”? Autorul ține să sublinieze, adăugînd un subtitlu la lucrarea mai sus amintită, că este vorba de continuarea vieții bizantine și după dispariția definitivă a Imperiului bizantin prin cucerirea Constantinopolului la 1453. „Bizanțul, cu tot ceea ce reprezenta, nu ca dominație a unei dinastii sau întîietate a unei clase conducătoare, care putea să dispară printr-o catastrofă, fără ca organismul bizantin, format treptat de-a lungul secolelor, să se fi resimțit de aceasta în mod esențial, ci ca un complex de instituții, ca un sistem politic, ca o formație religioasă, ca un tip de civilizație, cuprinzînd moștenirea intelectuală elenică, dreptul roman, religia ortodoxă și tot ce provoca și întreținea aceasta în artă, nu a dispărut, nu putea să dispară prin luarea succesivă a celor trei capitale ale sale în sec. XV: Constantinopol, Mystra și Trapezunt”⁵, precizează — încă de la începutul cărții sale — Nicolae Iorga. După 1453, afirmă savantul român, supraviețuiesc nu numai forme de viață bizantine, ci mai mult decît atît, „esența Bizanțului” se conservă pînă la o epocă cînd „această realitate politică și culturală, în neconținută mișcare, își asimila în chip firesc ... tot ceea ce intra în cercul său de acțiune, atît de întins”⁶.

Foarte clar ni se pare a-și fi prezentat concepția istoricului român într-o conferință în care își propunea să definească ce este Bizanțul. Referindu-se la perioada post-bizantină, Nicolae Iorga remarcă: „Și într-o carte publicată acum cîțiva ani, care a fost primită cu oarecare interes și care se cheamă „Bizanț după Bizanț”, am arătat apoi că, de fapt, Bizanțul trece mult dincolo de anul 1453, cînd Constantinopolul a fost luat în stăpînire de Mahomed al II-lea și *ideea bizantină se transmite la anumite popoare din sud-estul Europei*, așezîndu-se de la o vreme și la noi, cu toate elementele sale de artă, de concepție politică, de drept, dar se păstrează și la Constantinopol, unde *patriarhul nu este decît un continuator* al Imperiului bizantin de odinioară, purtînd, ca dovadă a rolului său, vulturul bizantin pe piept și adunînd la marile sărbători ale creștinătății nu numai toată lumea grecească de acolo, dar toată conștiința ortodoxă a *popoarelor răsăritene*, înconjurîndu-se de altminteri de un respect care merge pînă în Rusia Romanovilor, legată de lumea greacă prin această comunitate

⁴ Inclusă și în volumul *Roumains et Grecs au cours des siècles à l'occasion des mariages princiers*, București, 1921, p. 11 și urm.

⁵ *Byzance après Byzance, Continuation de l'histoire byzantine*, București, 1935, p. 5.

⁶ *Ibidem*, p. 6.

ortodoxă”⁷. Am redat acest lung citat pentru că, după părerea noastră, sintetizează foarte bine concepția lui Iorga asupra supraviețuirii Bizanțului în spațiu și timp. Ideile concentrate în acest pasaj sînt dezvoltate într-o serie de lucrări apărute înainte și după cartea care avea să consacre formula „Bizanț după Bizanț”, folosită pentru prima oară în istoriografie de Nicolae Iorga.

Alăturîndu-se tezei lui Nicolae Iorga, unii din iluștrii istorici contemporani cu învățatul român vor prelua și formula sa. Astfel, cunoscutul bizantinist Ch. Diehl, care se pronunță și el în favoarea ideii existenței unor forme de viață bizantină și după căderea Constantinopolului, adoptă formula lui Nicolae Iorga : „Întreaga Europă orientală a păstrat mult timp amintirea acestei civilizații și influența ei s-a resimțit încă vreme îndelungată. Iată de ce Nicolae Iorga a putut scrie o carte care poartă titlul semnificativ *Bizanț după Bizanț*”⁸. Susținînd, la rîndul său, ideea că instituțiile bizantine s-au păstrat la popoarele din Europa de sud-est (turci, greci, popoarele slave), Ch. Diehl apreciază că Nicolae Iorga „a făcut o excelentă expunere generală în cartea sa intitulată *Byzance après Byzance* despre toate aceste lucruri”⁹. Diehl adaugă că măreția Bizanțului constă în faptul că el nu a murit în 1453, de unde și necesitatea unor studii de istorie post bizantină.

Formularea lui Nicolae Iorga este adoptată și de alți istorici și este folosită și astăzi în literatura de specialitate. Amintim, de pildă, pe cunoscutul bizantinist grec D. Zakitinos, care își încheie lucrarea *Bizanțul. Statul și societatea*¹⁰ cu un capitol intitulat „Supraviețuirea Bizanțului”. Arătînd că civilizația bizantină nu moare o dată cu statul bizantin, D. Zakitinos face trimitere, în primul rînd, la lucrarea lui Nicolae Iorga *Byzance après Byzance*.

Mai recent, istoricul literar B. Knös, referindu-se la sferile de influență ale culturii grecești, remarcă : „În Principatele Moldova și Valahia cultura greacă se răspîndește și pătrunde în spiritul oamenilor ; iată de ce, pe bună dreptate, Iorga, studiînd civilizația acestor principate, vorbește de un « Bizanț după Bizanț »”¹¹. Dar trebuie să precizăm că pentru B. Knös perioada post-bizantină este încadrată în istoria culturii neogrecești.

⁷ *Ce e Bizanțul?*, București, 1939, p. 13—14.

⁸ Ch. Diehl, *Les grands problèmes de l'histoire byzantine*. Paris, 1943, p. 155—156.

⁹ *Ibidem*, p. 169—170. Precizăm că găsim ideea supraviețuirii unor forme de viață bizantină după 1453 la o serie de istorici încă din veacul al XVI-lea, începînd mai ales cu Martin Crusius. Desigur că enumerarea tuturor lucrărilor ce conțin ideea supraviețuirii Bizanțului după căderea Constantinopolului, care au apărut înainte ca N. Iorga să-și formuleze teza, ar necesita o cercetare aparte. Nu-i putem aminti nici măcar pe istoricii contemporani cu savantul ce s-au alăturat tezei sale. Iată, de pildă, lucrarea lui I. Cvijić, *La Péninsule Balkanique — Géographie humaine*, Paris, 1918, susținător al tezei supraviețuirii Bizanțului în spațiul sud-est european.

¹⁰ D. Zakytinios, Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία, Atena, 1951, p. 145 și urm.

¹¹ B. Knös, *L'histoire de la littérature néogrecque*, Stockholm, 1961, p. 383.

În istoriografia românească majoritatea autorilor care s-au oprit asupra epocii post-bizantine, au preluat formularea propusă de Nicolae Iorga. Numărul acestora fiind foarte mare, nu ne vom opri asupra lor în studiul de față (referindu-ne la ei numai atunci când este absolut necesar)¹².

Pentru a face o expunere a fenomenului complex al perpetuării bizantine, pe care-l consideră „unul dintre cele mai interesante din istorie”, Iorga socotește că „trebuie fixate capitolele de cronologie și de geografie în care a evoluat Bizanțul”¹³.

Nicolae Iorga consideră că limita *cronologică* a existenței „Bizanțului după Bizanț” poate fi prelungită pînă la începutul veacului al XIX-lea. Istoricul român își încheie astfel comunicarea de la Congresul de studii bizantine din 1934: „Moartea Bizanțului s-a produs abia la începutul secolului al XIX-lea. El a supraviețuit formei imperiale creștine aproape patru secole, după ce, timp de o mie de ani, supraviețuise formei inițiale romane”¹⁴. Cîțiva ani mai tîrziu, la reuniunea bizantinologilor de la Neapole din 1937, Nicolae Iorga preciza: „Bizanțul nu a murit în secolul al XV-lea. *El s-a perpetuat în greșitățile contemporană* pînă la biruința formei abstracte a filozofiei franceze din veacul al XVIII-lea asupra spiritului Renașterii. Eu cred că am reușit să demonstrez acest lucru într-o recentă lucrare, « Byzance après Byzance »”¹⁵.

Nicolae Iorga dă chiar o dată precisă a sfîrșitului Bizanțului: „anul revoluției de la 1821”. Autorul considera că vulturul adoptat ca simbol pe drapelul mișcării de la 1821 „semnifica totuși renașterea Imperiului bizantin”¹⁶. Alexandru Ipsilanti intenționa să refacă Imperiul bizantin de formă supranațională, care trebuia să aibă în frunte un împărat rus¹⁷; el voia să „consolideze Imperiul otoman, devenit greco-turc”¹⁸. O dată cu înfrîngerea eteriștilor, cu „catastrofa constantinopolitană, cu supliciuul patriarhului, corespunzînd mișcării populare din Moreea și refuzului categoric al românilor de a susține aventura bizantină care-i lăsa reci pe slavii din Balcani, Bizanțul după Bizanț va dispărea”¹⁹.

Cine erau moștenitorii Bizanțului? Nicolae Iorga delimitează și *spațiul geografic* în care a supraviețuit Bizanțul. În sud-estul Europei și Asia Mică, după părerea autorului, se află popoarele care au perpetuat formele vieții bizantine pînă la începutul veacului al XIX-lea. „Atunci cînd patriarhatul însuși ființează sub turcii așezați la Constantinopol, ca o simplă formă politică și religioasă pentru greșitățile supușă, ca un „exarh” creștin al Împăratului necredincios, Bizanțul evadează din Constanti-

¹² Nici din istoriografia universală nu avem pretenția de a fi citat toate lucrările care folosesc formularea „Bizanț după Bizanț”, Unele vor fi amintite în paginile ce urmează.

¹³ *Byzance après Byzance*, p. 6.

¹⁴ *Ibidem*, p. 13.

¹⁵ Comunicare la Congresul de studii bizantine din 1937. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist. Seria a III-a, tom. XVIII, București, 1937, p. 345.

¹⁶ *Byzance après Byzance*, p. 6.

¹⁷ *L'origine des idées d'indépendance balkanique*, Paris, 1927, p. 9.

¹⁸ *Byzance après Byzance*, p. 244.

¹⁹ *Ibidem*, p. 245.

nopol, lăsînd în acest mizerabil cuib numai intrigile Fanarului pentru a străluci, cu o lumină slabă dar vizibilă de departe, pînă în Georgia și Siria, în țările române. Bulgarii și Sîrbii nu sînt atît *succesori* cît mai ales imitatori ai Bizanțului constantinopolitan, căci statele lor coexistă cu Imperiul originar. . . ”²⁰, spunea, într-o conferință din 1924, istoricul român.

Ideea supraviețuirii „Bizanțului după Bizanț”, după 1453, în regiunea sud-est europeană apare consecvent în opera lui Nicolae Iorga. Din numeroasele exemple care s-ar putea da în acest sens, ne-am oprit asupra unui citat dintr-o conferință ținută la Neapole și publicată în 1937, remarcabil prin concizia cu care autorul își prezintă teza : „Dar ceea ce a constituit esența însăși a vieții bizantine s-a păstrat în *provincia balcanică* și s-a răspîndit în toate statele naționale care au urmat Imperiul ecumenic ; aici se poate întîlni, încă vie — în obiceiuri, superstiții și modul de a gîndi — ceea ce odinioară a fost o solemnă realitate. . . Trebuie să admitem acum că prezentul poate servi la integrarea cunoștințelor despre trecut”²¹.

În câteva lucrări²² Nicolae Iorga se oprește asupra continuității elementelor bizantine în țările din Europa de sud-est. Referiri în acest sens la epoca post-bizantină găsim mai ales în lucrarea intitulată *Le caractère commun des institutions du sud-est européen*. În diferitele capitole ale lucrării sînt examinate instituțiile din sud-estul Europei care au primit și menținut elemente bizantine. De pildă, în administrație și justiție, alături de influențe romane sau de tradiția locală, găsim și numeroase elemente bizantine²³.

Puternice influențe bizantine descoperă Iorga în modul de organizare a sistemului militar, îndeosebi la sîrbi și la români. „În Peninsula Balcanică — adaugă autorul — sistemul fortărețelor este împrumutat de la Bizanț și aceasta se observă mai ales după termenii care sînt folosiți”²⁴. La bulgari, la sîrbi și români „obiceiul bizantin al iarmarocelor, care erau totdeauna legate de sărbătoarea unui sfînt, s-a răspîndit peste tot”²⁵. Și mai evidentă este influența bizantină în ceremonialul și îmbrăcămintea de la curte. Și dregătorii sînt aceleași, deși unele titulaturi nu mai corespund realității. „Să nu confundăm pretențiile — spune Iorga — cu realitatea. . . să nu creăm un Bizanț slav imaginar alături de un Bizanț grec, care dispare o dată cu tradiția și cu tot ceea ce formase valoarea și bogăția acestei tradiții. . . ”²⁶.

²⁰ *Choses d'Orient et de Roumanie*. Conférences données aux Universités de Varsovie, de Wilno et de Poznan, et de Cracovie et de Lwov, București, 1924, p. 40.

²¹ Acad. Rom. Mem. Sect. Ist. Seria a III-a (1937), tom. XIII, p. 345.

²² Amintim : *Croisade latine et byzantine dans le sud-est de l'Europe*, în *Choses d'Orient et de la Roumanie*. . . , București, 1924 ; *Les Balkans et l'Empire byzantin* etc.

²³ *Le caractère commun*. . . , p. 48.

²⁴ *Ibidem*, p. 107. O parte din aceste probleme sînt tratate și în *Formes byzantines et réu-lilés balcaniques*, lecții ținute de N. Iorga la Sorbona, București—Paris, 1922.

²⁵ *Le caractère commun*. . . , p. 130 și urm.

²⁶ *Ibidem*, p. 49—50. În capitolul intitulat „Moștenirea Bizanțului”, Ch. Diehl, declarîndu-se de acord cu Nicolae Iorga asupra ariei geografice în care a supraviețuit „Bizanțul după Bizanț”, preciza : „De la marginile Greciei și pînă în adîncul Rusiei, toate popoarele Europei orientale, turci și greci, sîrbi și bulgari, români și ruși, au păstrat amintirea vie și culeg tradițiile Bizanțului dispărut” (Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, 1940, p. 324—325).

Deci, după părerea lui Nicolae Iorga, acceptată și de alți istorici²⁷, spațiul în care a supraviețuit Bizanțul îl formează : sud-estul Europei cu Constantinopolul, Asia Mică, Siria, Georgia și, așa cum vom vedea în continuare, patriarhiile și comunitățile grecești din nordul Africii. În lucrările sale, atunci când pune în discuție moștenirea bizantină, istoricul român va insista mai mult asupra sud-estului Europei, celelalte regiuni, mai sus enumerate, fiind adeseori doar menționate.

În mai multe lucrări ale savantului român surprindem ideea refacerii Imperiului bizantin, care constituie o preocupare atît pentru occidentali, dar mai ales pentru unii reprezentanți ai greșităii post-bizantine exilați în occident, fiind însă în strînsă legătură cu familiile bizantine din teritoriile ocupate de turci.

În cartea sa *Byzance après Byzance*, Nicolae Iorga acordă un spațiu mai mare argumentării ideii reconstituirii Imperiului bizantin care a persistat pînă la începutul veacului al XVII-lea. În capitolul intitulat „Les exilés”, autorul prezintă o serie de date asupra marilor familii bizantine în exil, care — în strînsă legătură cu cele rămase în teritoriile ocupate de turci — făceau propagandă în Occident în favoarea „cruciadei” antiotomane, făureau planuri de refacere a imperiului dispărut.

Consecvent cu ideea, adoptată și de alți învățați ce au studiat epoca bizantină, că după 1204 Imperiul bizantin devenise „de naționalitate greacă”²⁸, Nicolae Iorga îi desemnează pe fruntașii vieții politice și culturale post-bizantine ca reprezentanți ai spiritualității grecești. Enumerînd familiile de arhonți scăpate din catastrofa de la Constantinopol, adaugă că erau purtătoare ale unei culturi însușite la școlile bizantine „și nu s-a observat cît este de bizantină înțelegerea elenismului transmisă prin astfel de profesori, dar și ceea ce era bizantin în sufletele lor : disprețul față de barbar, ura împotriva «păgînului», speranța că această Europă, care era pe cale de dispariție, va renaște”²⁹.

O primă formă de manifestare a luptei antiotomane este participarea acestor arhonți, în armatele occidentale, la ciocnirile cu Imperiul otoman pentru recucerirea unor teritorii ce aparținuseră odinioară Imperiului bizantin. Este semnalată, de asemenea, prezența unor reprezentanți ai cunoscutelor familii bizantine la curțile suveranilor Franței, Spaniei, la Veneția și Milano etc., subliniindu-se că „printre ei existau unii care, găsindu-se de la început în mijlocul comunităților grecești, au intrat în relații strînse cu acești conaționali, ajungînd astfel, mai bine chiar decît

²⁷ Cîțiva vor fi citați pe parcursul lucrării.

²⁸ Teză discutată și în studiul lui S. Brezeanu din volumul de față.

²⁹ *Byzance après Byzance*, p. 17. Într-o serie de alte lucrări, anterioare sintezei citate, N. Iorga marchează rolul marilor familii bizantine în perpetuarea Bizanțului după 1453. Cităm, de pildă, *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*, Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique, tom. XVIII, București, 1931.

la Constantinopol, să creeze o unitate de gândire și de sentimente cu ai lor, reconstituind astfel un Bizanț mai complet pe pământ străin”³⁰.

Alături de familiile de arhoni, o vie propagandă în favoarea „gre-cității” o desfășurau și fruntașii bisericii ortodoxe — și sînt date numeroase exemple în acest sens — care erau susținătorii unei noi „cruciade” antio-tomane. „Astfel, urmînd exemplul acestor arhoni care, după cum s-a văzut, începeau să se amestece în viața occidentală, prelații bizantini luau și ei calea Occidentului”³¹.

Dar, atît reprezentanții laici ai „Bizanțului după Bizanț”, cît și cei ecleziastici s-au lovit — spune Iorga — de „egoismul” occidentalilor care, deși interesați în stăvilirea expansiunii turcești, „nu spuneau nici un cuvînt despre restabilirea Imperiului grecilor”³². Se perpetuează vechile rivalități occidentale, dorința de a menține sau cucerii teritorii grecești : „Un nou Bizanț, aragonez sau venețian, nu era dorit”³³ conchide Iorga. Regele Franței, cuceritorul Neapolului, dorea ca un împărat latin „să stăpînească Constantinopolul. Caracteristic pentru acest permanent echi-voc al latinilor față de ceea ce fusese și ceea ce putea fi din nou Bizan-țul este programul papei Calist al III-lea pentru recuperarea Constanti-nopolului”³⁴.

Alături de reprezentanții lumii grecești, o serie de oameni politici, istorici, scriitori sau clerici occidentali își exprimau părerea asupra nece-sității organizării unei „cruciade” antio-tomane. Deși scopul final era ace-lași — eliberarea teritoriilor cucerite de turci — existau deosebiri mari mai ales în ceea ce privește modul în care ar trebui organizate teritoriile eliberate. De pildă, o serie de clerici catolici agitau ideea necesității rezol-vării problemei orientale printr-un conciliu ortodox care trebuia să decidă unirea bisericilor³⁵. De asemenea, unii oameni politici vehiculau ideea imperiului unic și „nu o refacere politică a Imperiului bizantin”³⁶ în cazul unei victorii a solidarității creștine împotriva turcilor.

După părerea lui Nicolae Iorga, această propagandă susținută fie de greci, fie de occidentali nu a rămas fără efect în Apus, chiar dacă nu s-au obținut, în final, rezultatele scontate. Occidentul a luat cunoștință de problemele lumii orientale, s-a răspîndit cultura bizantină³⁷. În acest sens este citat Martin Crusius cu cele două lucrări ale sale *Tourco-Graecia* și *Germano-Grecia* și care sînt folosite ca izvoare principale de Nicolae Iorga în sinteza sa. Totuși, datorită acțiunilor insistente ale clericilor și arhonților greci, se încearcă de cîteva ori organizarea unor mișcări antio-

³⁰ *Byzance après Byzance*, p. 19. De pildă, pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea se întlînesc în armatele venețiene membri ai familiei Paleologilor.

³¹ *Ibidem*, p. 20.

³² *Ibidem*, p. 23. Sînt citate „centrelor creștine” din Roma, Ungaria, Neapole, Franța etc.

³³ *Ibidem*, p. 24.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, p. 26.

³⁶ *Ibidem*, p. 27. Soluție propusă de Antonio Arquato de Ferrara.

³⁷ *Byzance après Byzance*, p. 42. M. Crusius citează o serie de istorici bizantini : Nikitas Choniates, Anna Comnena, Zonaras, Pachymeres, Cedren, Chalcocondyl etc.

tomane. „De fiecare dată cînd era agitată ideea cruciadei, se adresau, prin acești șefi ai bisericii ecumenice, grecilor din acele provincii care nu uitaseră încă regimul venețian și care nu o dată l-au trădat totuși din cauza bizantinismului religios căruia îi rămîneau fideli”³⁸.

În 1572 Don Juan de Austria susținea ideea restaurării Imperiului bizantin în avantajul său. Ultimul „proiect” bizantin de restaurare a imperiului este „cruciada” organizată de ducele de Nevers între 1603—1625 pentru izgonirea turcilor din Europa și eliberarea Locurilor Sfinte, în colaborare cu Dionisie Rali, mitropolitul Bulgariei, cu principalii șefi ai populațiilor din Albania, Bosnia, Macedonia, Herțegovina, Dalmația etc.³⁹.

Din toate aceste proiecte de „cruciadă” neîndeplinite, conchide Nicolae Iorga, rămîn cîteva lucruri, printre care „o cunoaștere destul de completă a istoriei Bizanțului care pătrunsese în Europa occidentală încă din secolul al XVI-lea”⁴⁰.

Originale și deosebit de interesante sînt opiniile lui Nicolae Iorga asupra urmașilor imperiului. Ne rețin atenția în mod deosebit termenii folosiți de savant pentru desemnarea unuia sau altuia dintre moștenitorii Imperiului bizantin, căci, după părerea noastră, ei indică exact locul pe care Nicolae Iorga îl acordă acestora în preluarea și continuarea formelor de viață bizantine. Istoricul român consideră că Imperiul otoman este *continuatorul* Imperiului bizantin; Biserica ortodoxă și patriarhul ei se *substituie* imperiului dispărut; țările române sînt *succesoarele* Imperiului bizantin, iar Rusia este *moștenitoarea* sa.

Deoarece cercetătorii care au studiat pînă acum opera lui Iorga s-au oprit mai puțin asupra acestor probleme, ne propunem să stăruiem mai mult în cele ce urmează.

Ideea moștenirii, a *continuării Imperiului bizantin* de către cel otoman este subliniată cu consecvență în numeroase lucrări ale savantului. Lumea turcească — potrivit concepției lui Iorga — „nu era altceva decît o reeditare, cu altă religie, cu alți demnitari și cu sprijinul altei clase militare, a Bizanțului de odinioară . . .

Părerea o păstrez și pînă acum și ea este opusă părerii pe care turcismul actual încearcă s-o impună și care nu se va impune niciodată”⁴¹. Combătînd unele opinii ale istoricilor turci, mai ales, autorul subliniază că „. . . Bizanțul exista în Constantinopol prin viața populară a grecilor, ea și prin viața de stat a stăpînitorilor otomani. Prin urmare, avem a

³⁸ *Ibidem*, p. 38.

³⁹ În monografia asupra mișcării ducelui de Nevers, care a fost publicată la Salonic în 1966, 'Η κίνησης τοῦ Δουκα τοῦ Νεβέρ. Καρόλου Γουζάγα για τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Βαλκανικῶν λαῶν (1603—1625), sînt deseori citate lucrările lui N. Iorga.

⁴⁰ *Byzance après Byzance*, p. 42.

⁴¹ *Ce e Bizanțul?*, p. 14. N. Iorga arată că istoricii turci care vor să servească interesele naționale resping ideea influenței bizantine. Aceștia sînt de părere „că Bizanțul n-ar avea a face cu Imperiul otoman”, ale cărui forme ale vieții de stat ar fi fost „o transmisiune selgiucidă”.

face cu o sinteză care este compusă din mai multe elemente, dar care rămîne capabilă de a primi elemente noi”⁴².

Turcii creează „o monarhie *neo-bizantină*, de credință islamică”. „Această preluare teoretică — continuă autorul — a rămas în patrimoniul Islamului „neobizantin” reprezentat de turcii otomani”. La începutul veacului al XIX-lea mișcările separatiste ale vasalilor au trebuit să spargă „prin credință vechiul zid al incintei comune în care se aflau la un loc toate popoarele moștenite de la Bizanț”⁴³.

Nicolae Iorga, adaugă, deci, la teza continuității romane prin Bizanț pe cea a continuității romane de către Imperiul otoman prin intermediul Bizanțului. „Această stăpînire romană a fost continuată prin bizantini și prin turcii otomani. Pentru că romanii, bizantinii, turcii, în fond înseamnă același lucru, aceeași pace, aceeași libertate în ce privește grupurile mici, aceleași drumuri *create pentru marele comerț*”⁴⁴ spune istoricul în comunicarea *Ce este sud-estul Europei?* cu evidenta intenție de a reliefa permanențele istoriei într-o anumită regiune.

Nicolae Iorga este susținătorul tezei, care a suscitât discuții, potrivit căreia stăpînirea turcească a favorizat dezvoltarea comerțului în regiunile sud-est europene prin încadrarea lor în Imperiul otoman. În dezvoltarea comerțului un rol important l-au jucat drumurile comerciale care au fost aceleași în cele trei imperii. „Nici cucerirea Constantinopolului de către turci — apreciază autorul —, nici barbaria otomană, războaiele care timp de un secol au devastat și ruinat această regiune, nici chiar această transformare integrală a Imperiului otoman (ași spune mai degrabă această reformare a Imperiului bizantin în forma musulmană a Casei Osman) nu sînt cele care au dus la slăbirea vieții economice, ci cu totul alt fapt: marile descoperiri occidentale”⁴⁵.

După părerea lui Iorga, Mohamed al II-lea avea ambiția să fie succesorul împăratului bizantin, „să fie cît mai puțin turc și cît mai mult posibil bizantin”⁴⁶. De asemenea, Soliman Magnificul „s-a întors la tradiția Bizanțului”⁴⁷. Pînă și limba folosită, atît în relațiile cu supușii, ca și în relațiile internaționale este cea greacă. Privilegiile acordate venețienilor sînt redactate în limba greacă, care, împreună cu slava, erau „alături de turcă, limbile oficiale, căutînd să păstreze practicile seculare ale Imperiului creștin din Bizanț”⁴⁸. Iată încă un motiv pentru istoricul român de a-l numi „noul Imperiu bizantin de religie mahomedană”⁴⁹.

⁴² Y a-t-il un *Moyen-Age byzantin?*, p. 9.

⁴³ *Ibidem*. Desigur că și în alte lucrări ale lui N. Iorga găsim ideea potrivit căreia Imperiul otoman restabilește granițele Imperiului bizantin. De pildă, în *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 158.

⁴⁴ *Ce este sud-estul Europei?* Și într-o altă lucrare, *Probleme de istorie universală și românească*, București, 1929, p. 52. N. Iorga susține acest punct de vedere: „...turcii otomani, care sînt bizantini, deci romani”.

⁴⁵ *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne*, Paris, 1925, p. 7.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 11.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 12—13.

⁴⁹ *Ibidem* ..., p. 27.

Dar nu numai în redactarea actelor, ci și în desfășurarea comerțului cu Veneția sau Genova, de pildă, „sultanii nu aveau nici o dorință de a inova, ei nu căutau decît să conserve situația pe care au moștenit-o de la Imperiul bizantin”⁵⁰. Turcii „neavînd un capital de tradiții, se adaptează ușor” și se conformează concepției bizantine a statului.

În concluzie, după părerea lui Nicolae Iorga, Imperiul otoman păstrează de la Bizanț teritoriile, administrația, instituțiile, eticheta etc. De aceea, sultanii, începînd chiar cu Mohamed al II-lea s-au folosit în administrație, ca și în comerț de grecii rămași la Constantinopol. Aceștia, la rîndul lor, pierzînd speranța refacerii Imperiului bizantin, se vor integra în viața economică și apoi politică a Imperiului otoman. Citîndu-l pe Crusius, Iorga arată că „cel care i-a cunoscut pe greci putea spune în a doua jumătate a secolului al XVI-lea că ei nu doreau să schimbe dominația turcească nici chiar cu cea a unor creștini. Ei își dădeau seama că acest Imperiu va redeveni al lor”⁵¹.

La rîndul său, sultanul, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, „era foarte mulțumit să fie conducătorul și Împăratul unei astfel de națiuni” și, ca urmare, printr-un ordin imperial, interzicea orice ofensă la adresa creștinilor⁵².

Pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și chiar la începutul celui de-al XIX-lea supraviețuiesc forme, elemente ale vieții bizantine în Imperiul otoman⁵³. Istoriografia contemporană cu savantul român a acceptat opiniile și argumentele sale legate de continuitatea Imperiului bizantin prin cel otoman⁵⁴, cu excepția unor istorici turci.

Ideea că *biserica ortodoxă* „va ajunge să se substituie Imperiului dispărut” este prezentă în mai multe scrieri ale lui Nicolae Iorga. „Imperiul era în declin, dar funcția de conducător al lumii creștine din Orient trece asupra bisericii bizantine. În secolul al XIV-lea și chiar la începutul celui de-al XV-lea ea era vie și activă, întreprinzătoare, combativă și reușea să înlătore orice rezistență”⁵⁵.

Era o dogmă în Bizanț, ne spune Nicolae Iorga, ca orice chestiune de cult să fie rezolvată de patriarh, al cărui rol crește încă din secolul al XIV-lea, deci înainte de dispariția Imperiului bizantin. După 1453, „șeful Bisericii constantinopolitane” se „erijează” în suveran absolut al întregii biserici ortodoxe⁵⁶. „Bizantinismul celeilalte ierarhii acționează în toate

⁵⁰ *Ibidem*, p. 28.

⁵¹ *Byzance après Byzance*, p. 57. Supra acestei afirmații a istoricului român vom reveni.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Formes byzantines et réalité balcanique*, p. 189–190.

⁵⁴ Vezi, de pildă, F. Babinger, *Mehmet le Conquerant et son temps (1432–1481)*, Paris, 1954; Ch. Diehl, *Byzance*, p. 325–327 și *Problèmes de l'histoire byzantine*, p. 56. În ultima vreme, unii istorici turci ca H. Inalcik de pildă, acceptă teza persistenței unor instituții bizantine în Imperiul otoman, după anul 1453.

⁵⁵ *Byzance après Byzance*, p. 8.

⁵⁶ *L'Eglise autocephale de Roumanie, ses origines et son rôle parmi les églises nationales d'Orient*, în *L'Europe nouvelle*, Paris, 1926, p. 5.

privințele, el comandă la Halici și face intrigi la Kiev, el dă noului prinț al Valahiei, care dorea un arhiepiscop, un mitropolit, un simplu exarh, delegat cu puteri depline . . .”⁵⁷.

Patriarhia de la Constantinopol, prin rolul jucat în lumea ortodoxă încă dinainte de 1453, devine după căderea Constantinopolului moștenitoarea tronului imperial, se substituie Imperiului dispărut. Turcii manifestă toleranță față de biserică, acordînd patriarhului onorurile avute odinioară de împărații bizantini. Nicolae Iorga arată că turcii sînt obișnuiți „să confunde noțiunea de popor cu cea de religie, ei au căutat să refacă organizația. Niciodată Patriarhul Constantinopolului nu a deținut temporal puterea, și spiritual, care i-a fost încredințată de noul stăpîn asupra întregii națiuni grecești, rumelitul. Niciodată autoritatea lui nu a fost atît de deplină asupra credincioșilor slavi”⁵⁸. Istoricul român precizează, deci, că patriarhia de la Constantinopol își asumă rolul de conductor al întregii lumi ortodoxe, în care include acum și țările române și Rusia.

După ce fixează poziția bisericii ecumenice înainte și imediat după 1453, Nicolae Iorga se oprește mai îndelung asupra rolului său în lumea ortodoxă în cadrul „Bizanțului după Bizanț” și a relațiilor sale cu Poarta. „Viața ortodoxiei era mai mult la Muntele Athos — precizează istoricul român în conferința intitulată „Concepția românească a ortodoxiei” — unde au fost și discuțiile cu Grigore Palama. La Constantinopol era ambianța : acolo biserica înlocuia, cu prestigiu extrem, pe Împărat. Împăratul era un vasal al turcilor și deci tot bizantinismul vechi se retrăsese de la Împărat și era la Patriarhie. Niciodată n-a fost mai viu Patriarhul din Constantinopol decît în timpul cît era viu împăratul. *Egumenicitatea imperială devenea o egumenicitate patriarhală* și cu mare grijă de a se păstra trecutul, de a nu da nașunilor noi, drepturi noi . . .”⁵⁹.

În câteva lucrări sau conferințe⁶⁰ Nicolae Iorga expune pe larg atitudinea cuceritorilor față de Biserica ortodoxă. Mahomed al II-lea a manifestat toleranță față de biserică, el continua să confirme, îndeplinind rolul împăraților bizantini, alegerea patriarhilor. Urmărind, după mărturiile contemporanilor, modul în care era ales patriarhul, „am putea crede că citim o pagină de cronică bizantină pentru proclamarea unui împărat”⁶¹. În schimbul achitării unui tribut, alegerea patriarhului era aprobată de un arz al sultanului care „confirma voința poporului”⁶².

Totodată se produce și unificarea Bisericii ortodoxe, exprimată pentru prima oară, după părerea lui Iorga, prin convocarea la Constantinopol, în 1565, a patriarhului Ioachim al Alexandriei, al întregului Egipt, Liban și Etiopia ; Ioachim, patriarh al Antiohiei și al întregului Orient ; Gherma-

⁵⁷ *Y a-t-il eu un Moyn Age* . . . , p. 2.

⁵⁸ *Les causes de la catastrophe de l'Empire ottoman*, p. 16.

⁵⁹ *Concepția românească a ortodoxiei*, p. 20—21.

⁶⁰ Vor fi citate în continuare. Vezi și bibliografia de la sfîrșitul volumului.

⁶¹ *Byzance après Byzance*, p. 91. Este vorba de alegerea lui Ieremia al II-lea.

⁶² *Ibidem*, p. 91. Prin plata tributului de 2 000 de ducati, stabilit de Mehmed al II-lea „raporturile dintre Bizanțul ortodox și noii stăpîni sînt definitiv fixate”. Următorii sultani, Soliman și apoi Ahmed respectă această înțelegere.

nos patriarhul Ierusalimului, Muntelui Sinai, Siriei, Arabiei, Transiordaniei, Canagalileii și a Palestinei; arhiepiscopul de Tîrnovo, pentru toată Bulgaria și arhiepiscopul de Ohrida, arhiepiscopul Peciului și al întregii Serbii, arhiepiscopul Iberiei și al întregii Georgii⁶³. Înșiruirea aceasta este necesară pentru a avea o imagine a ceea ce reprezintă, care erau „gra-nițele” Imperiului ecumenic, ce-l substituisese pe cel bizantin dispărut.

În același timp, Nicolae Iorga ține să sublinieze că nu este de acord cu acele istorici care consideră că bisericile răsăritene ortodoxe sînt simple anexe, „parohii” ale patriarhiei de la Constantinopol. „Ne închipuim prea ușor că clerul derivă numai din Bizanț, ar fi o simplă formă bizantină postbizantină. Ar trebui să ne limităm la a studia ceea ce reprezenta ortodoxia la Constantinopol pentru a cunoaște ce a reprezentat religia și ce a reprezentat clerul în aceste țări diferite. Or, este o eroare. Există ceva mai vechi decît Bizanțul, mai înrădăcinat și mai original decît urmarea acestei impozante și pompoase capitale a Imperiului din orient. Ceva ce a fost popular la început”⁶⁴. De altfel, Iorga subliniază și cu alte ocazii, mai ales atunci cînd se referă la întinderea puterii patriarhiei constantinopolitane în sud-estul Europei, că bisericile din diferitele regiuni ale răsăritului ortodox erau deja organizate în momentul unirii cu „Marea Biserică”⁶⁵.

Oprindu-se asupra structurii organizatorice a patriarhiei de la Constantinopol, cu toate dregătorile ce amintesc pe cele ale imperiului dispărut și pe care Nicolae Iorga le enumeră, conchide că: „patriarhul avea administrația unui șef de stat”⁶⁶. De asemenea, ceremonialul, ca și vulturul imperial ce-l purta patriarhul, pe îmbrăcămintea sa aminteau de imperiul de odinioară. Dar, adaugă Iorga, „patriarhatul înlocuind Bizanțul își căuta relații externe; astfel a fost acea misiune la Veneția și la Roma a viitorului patriarh Mitrofan care, la întoarcere, a fost închis și exilat”⁶⁷.

Cu toate „defecțiunile” sau uneori abuzurile patriarhiei constantinopolitane pe care istoricul român nu pregetă să le scoată în evidență, patriarhul Marii Biserici rămîne, după părerea lui Nicolae Iorga, șeful oficial proclamat al creștinătății din Imperiul Otoman⁶⁸.

O altă problemă asupra căreia se oprește savantul este aceea a rolului pe care îl joacă, mai ales începînd cu veacul al XVII-lea, patriar-

⁶³ *Ibidem*, p. 94.

⁶⁴ *Le caractères commun*, p. 11.

⁶⁵ Referindu-se la țările române, Nicolae Iorga arată că între 1350—1360, cînd pătrund în aceste regiuni reprezentanți ai patriarhiei de la Constantinopol, exista aici o biserică populară. „Dar, imediat după instalarea primilor greci bizantini, care ar putea fi calificați de prima categorie, slavii fiind bizantini de categoria a doua și românii bizantini, ortodocși de categoria a treia, s-a manifestat o rezistență: în Valahia biserica slavă a fost întrebuintată împotriva bisericii grecești” (*L'église autocephale de Roumanie*, p. 5).

⁶⁶ *Byzance après Byzance*, p. 95.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 103. Se dau și alte numeroase exemple în acest sens.

⁶⁸ „Și în orientul cucerit de turci s-au păstrat limba și cultura elenă, iar dacă creștinii din Peninsula Balcanică au păstrat conștiința naționalității lor, meritul aparține în întregime bisericii ortodoxe, moștenitoarea și continuatoarea tradițiilor Bizanțului”, scrie Ch. Diehl (*By-*

hiile din Alexandria și Ierusalim, datorită, printre altele, și prestigiului ierarhilor ce s-au succedat în scaunele patriarhale. De pildă, apreciază că Dositei, patriarh al Ierusalimului „este, fără îndoială, cel mai luminat cap din tot clerul ortodox al epocii iar toate calitățile sale sînt bizantine”⁶⁹. Alături de patriarhia din Constantinopol, aceste trei mari patriarhii din Orient, desigur în mai mică măsură decît cea constantinopolitană, erau conservatoare ale formelor de viață bizantină. „Informațiile ne lipsesc asupra condițiilor în care au viețuit, după 1453, celelalte trei scaune patriarhale din Orient, supuse Sudanului pînă la cucerirea Siriei și Egiptului de către sultanul Selim. Am putea crede că atitudinea cuceritorului față de bisericile din Antiohia, Ierusalim și Alexandria a fost asemănătoare cu cea a lui Mohamed al II-lea, față de biserica Constantinopolului”⁷⁰. Începînd cu veacul al XVI-lea datorită și prestigiului unor patriarhi, cum a fost Meletie Pigas, de exemplu, rolul lor crește în lumea orientală post-bizantină.

După 1453 și Muntele Sinai, care era condus de un episcop, „rămîne ca o altă insulă de autonomie completă”⁷¹. Pentru mănăstirile de la Sinai, „Sultanul nu reprezenta, ca pentru constantinopolitani, basileul, ci era pur și simplu Marele Turc”⁷². De asemenea, o serie de mănăstiri, subvenționate de țările române și de Rusia, se bucurau de autonomie, condiționată de plata unui tribut Porții. „Dar viața provincială a urmat destinele acestui stat care-i permitea să existe, dar de care nu era legată, în general, din punct de vedere sufletesc. Deci, la începutul secolului al XVII-lea autonomiile locale erau și ele în plină decadentă, bisericile și mănăstirile erau subvenționate mai ales din mila principilor români”⁷³.

Un rol foarte mare în conservarea formelor de viață bizantină l-a avut Muntele Athos cu cele douăzeci și două de mănăstiri ale sale. Cucerirea turcească nu a tulburat, cel puțin la început, viața acestei „autonomii dizantine”, deși este nevoită să recunoască noua putere laică. „Tendința be autonomie era totuși atît de puternică la Athos încît se sacrificau clerici pe care Bizanțul îi refuza . . .”⁷⁴. Athosul rămîne singurul loc unde se puteau retrage după ce părăseau scaunul.

Enunțată, dar mai puțin comentată sau argumentată în scrierile sau conferințele lui Nicolae Iorga este și ideea moștenirii *Imperiului bizantin de către Rusia*. Dacă înainte de anul 1453, spune savantul, Rusia nu

zance, p. 327—330). De altfel, majoritatea istoricilor recunosc rolul pe care Biserica ortodoxă și conducătorul ei, patriarhul din Constantinopol, l-au avut în lumea răsăriteană. Ch. Diehl vorbește chiar de o „națiune bizantină” guvernată de patriarh, conducătorul bisericii grecești și slavone din Imperiul otoman, cel care a întreținut „patriotismul creștin” pregătind în acest mod revoluția de la 1821. Diehl reia ideea lui Nicolae Iorga că popoarele balcanice „s-au născut la viața politică sub influența Bizanțului”.

⁶⁹ *Byzance après Byzance*, p. 197.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 72.

⁷¹ *Ibidem*, p. 75.

⁷² *Ibidem*, p. 75—76.

⁷³ *Ibidem*, p. 77.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 72. Cum a fost cazul pentru viitorul patriarh Mitrofan.

era decît „o anexă a bizantinismului”, după căderea Constantinopolului spiritul bizantin se instalează cu toate elementele sale caracteristice: biserică, ceremonialul de la curte etc.

După dispariția Imperiului bizantin și mai ales după căsătoria lui Ivan al III-lea cu Zoe Paleologu, Rusia preia misiunea de „cruciadă antiotomană”, preia ideea bizantină a imperiului unic. Țarul Ivan al III-lea se consideră moștenitorul de drept al Bizanțului. De asemenea, Petru cel Mare, Ecaterina a II-a, ca și Alexandru I visau să se instaleze la Constantinopol „folosind ideea bizantină ca un simplu instrument al veșnicei cruciade... ”⁷⁵. Petru cel Mare „fusese smuls preocupărilor sale din regiunea Balticii pentru a fi îndreptat spre Orientul bizantin...”, fiind solicitat de greci și de patru patriarhi orientali pentru a-i apăra pe creștinii ortodocși⁷⁶. Ecaterina a II-a, în vremea căreia se vorbea de „calea Bizanțului”, de fapt „s-a amestecat prea puțin în ceea ce reprezenta însăși esența vieții bizantine. Ea era prea pătrunsă de spiritul filozofic al secolului al XVIII-lea pentru a dori să-și lege destinele de viața acestor preoți și călugări pe care-i întrebuința numai ca propagandiști împotriva Turciei păgîne sau chiar contra Austriei patronată de iezuiți”⁷⁷.

Un rol important în perpetuarea formelor de viață bizantină în Rusia îl are *biserica rusă*, legată de cea constantinopolitană, dar și de „locurile sfinte (Muntele Sinai, Athos și Meteore) unde trimiteau ajutoare și făceau daruri cu regularitate”⁷⁸. Istoriografia sovietică⁷⁹, ca și cea apuseană⁸⁰, de altfel, au confirmat opiniile lui Nicolae Iorga asupra perpetuării formelor de viață bizantine în Rusia. G. Ostrogorsky este chiar foarte categoric considerînd că „Rusia a fost moștenitoarea naturală a Bizanțului, așa cum Constantinopolul reprezentase noua Romă, Moscova a fost a treia Romă. Marile tradiții ale Bizanțului, credința, ideile politice și idealurile sale religioase au supraviețuit timp de trei secole în Imperiul țărilor ruși”⁸¹.

Nicolae Iorga acordă o mare însemnătate autonomiilor locale în perpetuarea formelor de viață bizantină. Ca și vechiul Bizanț, spune istoricul, Poarta „conservă obiceiul autonomiilor locale” pe care le găsim de la un capăt la altul al Imperiului otoman⁸², în Moreea, Arhipelagul din Marea Egee (ducele de Naxas, Tinos, Milo, autonomiile din Patmos,

⁷⁵ *Croisade latine et byzantine dans le sud-est de l'Europe*, p. 37—38. Opinii identice găsim exprimate și în *Essai de synthèse*, vol. III, p. 52 și în *Elemente de unitate ale lumii medievale*, vol. II, București, 1922, p. 42—46.

⁷⁶ *Byzance après Byzance*, p. 221.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 10 și 222.

⁷⁹ *Vezi de pildă, История Византии*, Moscova, 1967; Z. V. Udal'ova, *Советское Византиноведение за 50 лет*, Moscova, 1969.

⁸⁰ Ch. Diehl, L. Bréhier etc. Dintre ultimele lucrări cităm R. Mousnier, *Histoire générale des civilisations*, vol. IV, Paris, 1951.

⁸¹ G. Ostrogorsky, *Histoire de l'état byzantin*, p. 594.

⁸² *Byzance après Byzance*, p. 60.

Paros, Hios etc.) „Grupuri importante” formau și grecii din Caramania, Siria, Levant, ca și Pera, Gallipoli, Sozopolis, Mesembria etc. Alături de grupurile autonome din Imperiul otoman amintește și de comunitățile grecești din Venetia (secolul al XVI-lea), Ancona, Livorno, Mesina, Malta⁸³.

Reprezentanții marilor familii bizantine, arhonții, aveau un rol însemnat în continuarea formelor de viață bizantină. De fapt, spune Iorga, puterea asupra grecității, cel puțin la sfârșitul veacului al XVI-lea, nu mai era în mâna conducătorilor religioși. Alegerea patriarhului se făcea de adunarea nobililor (arhonților) și de tot poporul creștin. Adevărații conducători ai poporului erau arhonții „deținătorii cu adevărat ai tradiției bizantine, care nu mai era, de acum înainte, la Pamakaristos patriarhal . . .”⁸⁴. Reprezentanții mai de seamă ai lumii grecești post-bizantine erau vechile familii ale Cantacuzinilor, Paleologilor, Ducas, Chalcocondil, Arghiroopoulos etc.

Evocând adeseori evenimente legate de familia Cantacuzino, se oprește mai mult asupra personalității lui Constantin Cantacuzino zis Seitanoğlu, apreciind că uciderea sa „a fost o catastrofă pentru un mare grup de interesați, dar ea nu încheie capitoul *supraviețuirii bizantine prin marile familii ale vechiului Imperiu*”⁸⁵. Un alt personaj reprezentativ era Ioan Coniate, care avea posesiuni în Valahia, era duce de Naxos, Andros și alte insule și „voievodul întregului Arhipelag”. Un alt membru al familiei Coniate, medicul Sophianos își adaugă și numele de Akominates: „Nu putea fi cineva mai bizantin decât atît”⁸⁶ încheie Nicolae Iorga. Am dat numai două exemple din numeroasele care se pot da, pentru a ilustra rolul pe care învățatul îl atribuie acestor arhonți în „Bizanț după Bizanț”.

Reprezentanți ai familiilor de arhonți se instalează, temporar sau definitiv, în Rusia, Polonia, Austria, dar mai ales în țările române. „Marile familii bizantine nu s-au stins deci; ele trebuiau să emigreze la români. Dar tradiția arhonților nu va dispărea nici chiar după stabilirea marilor familii la Dunăre”⁸⁷. O schimbare se produce, remarcă Nicolae Iorga, în structura societății grecești. De pildă, „La Venetia se găsea, de altfel, o întreagă lume de arhonți cu un caracter deosebit față de cel al celor din Bizanț: cu ginerele lui Petru Șchiopul, Zotos Tsigaras, în frunte, al cărui frate, un comerciant bogat, Apostolos, a tipărit cartea de istorie a prelatului. Ei întrețineau legături cu grecii insulari și bineînțeles, cu principii români”⁸⁸.

⁸³ *Ibidem*, p. 78–79.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 113. Martin Crusius vorbea de „Divanul și sfântul sinod al prea sfinților nobili arhonți și al întregului popor creștin”.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 117. Vezi și *Despre Cantacuzini*, ca și *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*.

⁸⁶ *Byzance après Byzance*, p. 122.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 108. Este vorba de Βεβλῖον ἱστορικόν al lui Dorotei al Monenbaziei.

Dar, pe lângă arhonți, se formează și o populație grecească îmbogățită din negoț, pe care adeseori îl făceau la cererea sultanului⁸⁹. Astfel că alături de vechile familii de arhonți apar altele noi, îmbogățite prin comerț, cum sînt familiile Suțo, Ipsilanti, Muruzi etc., care se stabilesc în Fanarul Constantinopolului. De altfel, Nicolae Iorga subliniază în repetate rînduri cît de important este locul pe care îl ocupă Fanarul în „Bizanțul după Bizanț”.

La Constantinopol, „venind din toate părțile Europei, ei au format o grexitate bizantină unică, foarte diferită de grexitatea revoluționară, de spirit național, care va cîștiga terenul în porțiunea grecească devenită liberă după 1821”⁹⁰. Deși subliniază de fiecare dată persistența unei grexități bizantine, Nicolae Iorga remarcă rolul din ce în ce mai important pe care noii veniți, negustorii arhonți, încep să-l aibă în „noul Fanar”⁹¹. Totodată, „lua naștere un nou spirit, introdus de grupurile prospere ale negustorilor greci care se formau în Occident”⁹², la sfîrșitul veacului al XVII-lea. În urma unor însemnate privilegii acordate negustorilor greci, organizați adeseori în companii în Austria, Ungaria, Transilvania, sau în centre ca : Breslau, Leipzig, Triest, Londra, Filadelfia, țările române etc. crește foarte mult rolul lor în lumea greacă⁹³. „Viena devenea din ce în ce mai mult capitala grecismului, a balcanismului slav, chiar a unui anumit româno-grecism, orientat într-o direcție cu totul nouă”⁹⁴. Rigas Ferreos publică primele jurnale grecești, care se adresau „tuturor națiunilor creștine din sud-estul european”⁹⁵. Primele gazete grecești, spune Nicolae Iorga, se ocupă „de tot ceea ce se petrecea între limitele vechiului Bizanț, incluzînd țările române și centrele de colonizare”. Dintre acestea, menționăm „Telegraful elenic” și „Logios Hermis” apărute la Viena, alături de care a apărut imediat și o presă sîrbească⁹⁶.

Negustorii greci erau „favorabili” revoluției franceze, unele elemente grecești ca Panaioti Kodricas, Constantin Stamatii, Rigas Ferreos etc. au fost atrase de propaganda revoluționară⁹⁷. „Această clasă a negustorilor greci — precizează Iorga — a avut o mare influență asupra expansiunii ideilor revoluționare franceze datorită dispersării diasporei atît de largi a clasei grecești, pe care o găsim pretutindeni ; ea există și la Constantinopol, dar numai în preajma unei colonii occidentale, levantine, franceze, astfel încît grecii nu aveau rolul principal”⁹⁸.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 125. Negustorii greci sînt trimiși în țările române spre a cumpăra pentru poartă. Ei sînt prezenți în toate centrele importante comerciale din Orient.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 231.

⁹¹ *Ibidem*, p. 234.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Acle românești și cîteva grecești din Arhiva companiei de comerț din Brașov*, Vălenii de Munte, 1932 ; *Studii și documente privind istoria românilor*, vol. V, București, 1903.

⁹⁴ *Byzance après Byzance*, p. 235.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ Așa cum reiese din corespondența lor publicată de E. Legrand. Vezi *La Révolution française*, p. 17 și urm.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 12.

În această nouă orientare a lumii grecești post-bizantine, Constantinopolul nu mai joacă rolul de odinioară; Viena, Budapesta, Sibiu, Brașovul, Bucureștiul, Iașul etc. devin centre importante și active în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea. „El are fără îndoială un important rol religios. Constantinopolul este sediul patriarhului care este o *imitație a împăratului bizantin*, înconjurat de o curte, slujit de instituții cu un caracter arhaic și înconjurat de un mare prestigiu. El însă nu a încetat să influențeze și celelalte regiuni dar nu aici se formează burghezia greacă în acțiune”⁹⁹ încheie istoricul român, conștient de schimbările însemnate ce s-au produs în societatea greacă și în lumea răsăriteană.

Burghezia greacă ocupă un loc important în comerțul Imperiului otoman, dar și pe piețele din Europa Centrală, unde tranzitau mărfuri aduse îndeosebi din acel Levant atât de disputat de puterile occidentale. În veacul al XVII-lea, dar mai ales în cel de-al XVIII-lea, puterile occidentale foloseau din ce în ce mai mult „agenți” greci la consulatele lor din Orient. „Va interveni atunci, în comerțul Levantului, o înlocuire a elementului occidental printr-un element oriental, compus din greci și probabil că succesul Revoluției grecești din 1821 și instaurarea ulterioară a regatului elenic se datoresc în mare parte acestui nou avânt al naționalității grecești care a intervenit în secolul al XVIII-lea”¹⁰⁰.

O deosebită importanță acordă Nicolae Iorga *culturii bizantine* ca element de continuitate a Bizanțului în lumea ortodoxă răsăriteană. Încă înainte de căderea Constantinopolului Occidentul ia cunoștință cu cultura bizantină, îndeosebi prin intermediul învățaților care emigrează în Italia, în Franța, Spania și Germania: „... în secolul al XVI-lea, în locul refugiaților care aduceau cu ei cunoașterea elenismului, existau mai ales caligrafi și copiiști de manuscrise”¹⁰¹. În același veac „o cunoaștere destul de completă a istoriei bizantine este semnalată în Europa occidentală”¹⁰². Activitatea editorială a unor învățați greci în Occident, mai cu seamă la Veneția, trezește interesul pentru limba greacă. În același timp cunoaște o largă circulație și literatura laică bizantină, îndeosebi așa-numitele romane populare.

Răspîndirea culturii bizantine în sud-estul Europei, înainte și mai ales după 1453, este o realitate pe care Nicolae Iorga o găsește firească, deoarece această regiune este o zonă a civilizației bizantine. Cucerirea otomană — spune savantul — a întrerupt pentru multă vreme dezvoltarea culturii bizantine. O dată cu căderea orașului în care se reunea viața politică și civilizația Imperiului, elenismul primise o lovitură din cele mai grele. Abia în a doua jumătate a veacului al XVI-lea grețitatea post-bizantină reia tradițiile părăsite¹⁰³. Cu toate acestea, prin existența și

⁹⁹ *La Révolution française*, p. 12–13.

¹⁰⁰ *Points de vue*, p. 99–100.

¹⁰¹ *Byzance après Byzance*, p. 43.

¹⁰² *Ibidem*, p. 42.

¹⁰³ *Istoria literaturii românești*, vol. II, București, 1925. Introducere la *Byzance après Byzance* etc.

circulația în lumea răsăriteană ortodoxă a unor manuscrise (cum este cel al lui Hierax, de pildă), este documentată „continuarea în lumea grecească, în cursul primului secol după pierderea Constantinopolului și Moreei, a culturii elene, de a cărei nobilă tradiție nu s-au depărtat cu totul niciodată, nici cetățile din vechile republici, nici supușii disciplinați ai despotismului oriental din Roma bizantină”¹⁰⁴.

După opinia lui Nicolae Iorga, acceptată de altfel de toți istoricii culturii neogrecești, în veacul al XVII-lea are loc „o Renaștere greacă care nu s-a desprins de acel intermediar reprezentat de Bizanțul didascalilor, al retorilor, al poezilor arhaizanți, al istoricilor de Curte și mai ales al teologilor, interpreți și apărători ai credinței”¹⁰⁵.

În sinteza sa *Byzance après Byzance*, istoricul român acordă acestui fenomen un capitol cu titlul semnificativ „La Renaissance par l'école”. Școala, instrucția, trebuiau să dea „o nouă orientare tendințelor atât de laudabile ale moștenitorilor Bizanțului din secolul al XVII-lea către cunoaștere”¹⁰⁶. Pentru Nicolae Iorga este evident rolul pe care l-a jucat „universitatea” de la Padova în formarea așa-numiților iatro-filozofi, inițiatorii Renașterii grecești. În același timp crește importanța Academiei din Constantinopol, îndeosebi după numirea ca director a lui Teofil Corydaleu „un savant de renume care avea să fie în curînd conducătorul întregii mișcări care tindea să restabilească vechea « didascalie » a bizantinilor”¹⁰⁷. Școli importante sînt și cele de la Atena, Patmos, Ianina etc. De asemenea, Teofil Corydaleu „trebuie considerat ca inițiatorul mișcării « filozofice », literare și școlare”¹⁰⁸. Alți învățați de seamă, cărora Nicolae Iorga le recunoaște un rol important în cultura lumii ortodoxe sînt: Ioan Cariofil, Constantin Cantacuzino stolnicul, Alexandru Mavrocordat, Nicolaos Kerameus etc.

În lumea ortodoxă circulau numeroase manuscrise bizantine, mai ales teologice, copiate de călugării diverselor mănăstiri. Apar numeroase scrieri legate în majoritate de combaterea propagandei catolice. Dar se editează, concomitent, și multe lucrări ce aparțineau literaturii religioase bizantine. Nicolae Iorga citează o serie de autori și lucrări pe care nu le vom aminti în studiul de față¹⁰⁹.

Alături de scrierile teologice sînt copiate sau editate și lucrări științifice, de fapt manuale folosite în diferitele școli grecești ce se întemeiază în sud-estul Europei în veacul al XVIII-lea¹¹⁰. Literatura beletristică, mai ales poezia și teatrul, este bogat reprezentată începînd cu sfîrșitul veacului al XVII-lea. În poezie apar schimbări, „stilul” Muntelui

¹⁰⁴ *Marele logofăt al bisericii Constantinopolitane Hierax și însemnările sale pe un manuscris al Academiei Române*, An. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist. Seria III, tom XVII, București, 1935, p. 287.

¹⁰⁵ *Byzance après Byzance*, p. 11.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 201.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 202.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *Vezi Istoria literaturii religioase*, București, 1904; *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, București, 1929.

¹¹⁰ *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1920.

Athos este părăsit, compunându-se versuri „în genul celor ale lui Anacreon”. La mijlocul veacului al XVIII-lea versurile nu mai au „demnitatea solemnă, pedantismului bizantinilor”.

Foarte răspindite în Peninsula Balcanică sînt nomocanoanele bizantine ce trebuiau să reglementeze viața religioasă, fiind traduse în veacul al XV-lea și în slavonă. Desigur că în cercetarea de față ne-am propus să enumerăm numai problemele importante legate de prezența culturii bizantine în epoca post-bizantină în lumea răsăriteană așa cum sînt reflectate în opera lui Nicolae Iorga¹¹¹.

În anul 1911, în conferința *Două concepții istorice*, Nicolae Iorga își exprima opinia că civilizația românească este o sinteză în care „energia și inițiativa națională a știut să contopească într-un tot armonic, potrivit cu situația și aptitudinile noastre *caracterele civilizației occidentale cu ale celei orientale*, ale cărei moștenitori legitimi și integrali am fost, păstrînd în versiunea aceasta românească așezăminte și legi care nu se mai pot găsi în forme anterioare după spulberarea arhivelor Bizanțului și ale țărilor slave”¹¹². Doi ani mai tîrziu, la al III-lea Congres internațional de studii istorice de la Londra, savantul român prezenta comunicarea care poartă titlul sugestiv *La survivance byzantine dans les pays roumains*¹¹³.

Pentru a demonstra „continuitatea bizantină în țările române”¹¹⁴ — în volumul *Români și grecii de-a lungul veacurilor*, apărut în 1921 —, Nicolae Iorga face o succintă, dar completă prezentare a „influenței bizantine”, a contactelor cu „lumea bizantină” încă din veacul al XI-lea. „O mare parte din ceea ce reprezentase Bizanțul a dat țărilor române, a căror organizare internă începuse încă din secolul al XI-lea, pentru a se continua în sec. XIII prin voievodate și cnezate. . . , formele necesare în viața politică și culturală. În timp ce turcii se bizantinizau, creștinismul supraviețuia, iar sultanii, neputînd să-l distrugă, au găsit mai avantajos să-l mențină în regiunile Dunării și Carpaților”¹¹⁵.

¹¹¹ Ch. Diehl scria că „literatura și arta bizantină au contribuit în mare măsură la reluarea în întreaga lume a strălucitei civilizații care constituia gloria Constantinopolului și a Imperiului bizantin. Întreaga Europă orientală a păstrat multă vreme amintirea acestei civilizații și influența ei s-a resimțit aici profund încă mulți ani. Iată de ce Nicolae Iorga a putut să scrie o carte cu titlul semnificativ *Bizanț după Bizanț* (Ch. Diehl, *Problèmes de l'histoire byzantine*, p. 155—156). Despre rolul culturii bizantine în Occident, dar mai ales în lumea răsăriteană, aprecieri în același sens întîlnim și la alți iluștri istorici contemporani cu N. Iorga. De pildă, A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, tome II, Paris, 1932, p. 430 și urm.; G. Ostrogorsky, *Histoire . . .*, p. 594 și urm.

¹¹² Și în alte conferințe sau lucrări apare ideea lui Iorga potrivit căreia elementele de viață bizantină ce au supraviețuit în „Bizanț după Bizanț” pot servi ca document pentru a suplini lipsa de izvoare necesare clarificării unor perioade obscure ale istoriei Bizanțului. Vezi, de pildă, comunicarea sa la Congresul de la Roma din 1937.

¹¹³ Este una din cele două conferințe ținute la Londra în 1913. Prima se intitula *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du moyen âge*, București, 1913. Apoi, într-un întreg șir de lucrări autorul va relua cu consecvență ideea perpetuării formelor de viață bizantină în țările române după 1453.

¹¹⁴ Cap. II al lucrării *Români și grecii de-a lungul veacurilor*, București, 1921, p. 11—34.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 14—15.

Prin „exodul”, care începuse deja, al familiilor bizantine și mai ales prin biserică se stabilise în veacul al XIV-lea un contact permanent cu lumea bizantină¹¹⁶. De asemenea, pe plan politic fusese exercitată o influență directă și „Bizanțul, a cărui slăbiciune politică era din ce în ce mai evidentă, a făcut tot ce trebuia pentru a înnoda legături între propria sa decadentă pompoasă și energia simplă a acestei noi formațiuni statale. El a căutat să-i încadreze pe români într-o nouă ordine bizantină, ale cărei începuturi pot fi situate la mijlocul secolului al XIV-lea”¹¹⁷. Nicolae Iorga aduce o serie de fapte care argumentează opinia sa. De pildă, istoricul român consideră că, prin cucerirea Dobrogei de către Mircea cel Bătrîn, se ajunge la un contact direct cu „organizarea bizantină”. „În cele două principate, dintre care Valahia fiind mai veche, influențase pe cealaltă, exista în acea perioadă o Curte, cu ranguri aproape neschimbate, care nu făcea altceva, cu logofetii, vestiarii, comiții și stratonii săi decît să reproducă, în titluri, costume, atribuite (cu sau fără un prototip bulgar sau sîrb în epoca Dușanilor) vechea orînduire a Curții bizantine”¹¹⁸.

După 1430 cuceririle turcilor au întrerupt relațiile dintre țările române și Bizanț. Dar „influența bizantină continua să existe totuși, sub alte forme, în țările române”, își încheie istoricul prezentarea asupra relațiilor, contactelor româno-bizantine înainte de anul 1453. Asupra acestor forme noi bizantine ne propunem să ne oprim în cele ce urmează.

Moldova și Muntenia se considerau „mai ales după dispariția Bizanțului și a statelor slave sud-bizantine, *moștenitoare legitime* ale Cezarilor Orientului, purtînd, pe pereții bisericilor, coroana și veșmintul sacerdotal al acestora ...”^{118bis} preciza istoricul român într-o conferință ținută la Lylle în 1931.

Cu extraordinara sa putere de a strînge într-o singură frază toate elementele concepției sale asupra unui fenomen sau a unei întregi perioade a istoriei, Nicolae Iorga scria într-o altă lucrare a sa : „La români tradiția bizantină este fără egal : prin darurile acestor domni, avînd toate drepturile imperiale în țările lor se susțin în Orientul ortodox patriarhii, episcopii și mănăstirile ; prelații care trăiesc din subsidiile dunărene îi consideră ca *pe niște basilei și acordă acest titlu unor suverani care vor să fie pictați* cu coroana pe cap : pînă către mijlocul secolului al XVII-lea principele român cel mai puternic, în acest caz cel al Moldovei, numește și supraveghează ecumenicii”¹¹⁹.

Și în comunicarea ținută la Congresul de studii bizantine de la Sofia din 1934 istoricul român îi consideră pe domnii români „adevărați *succesori* ai împăraților bizantini. Ei au împrumutat de la aceștia stilul, fastul, chiar și sufletul ; ei și-au ales ca protectoare a întregii creș-

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 16 ; *Les grandes familles byzantines...*, p. 11 și urm.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 23—24.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 26. Desigur că acestea sînt cîteva exemple din numeroasele fapte și date pe care savantul român le aduce în sprijinul opiniei sale.

^{118 bis} *La vie monastique chez les Roumains*, București, 1931, p. 4.

¹¹⁹ *Croisades latine et byzantine...*, p. 40.

tinătăți ortodoxe, misiunea pentru care au sacrificat fără milă o comoară smulșă din munca și mai târziu din mizeria supușilor lor și, uneori, într-o lume care trăiește din donațiile lor numelor lor le sînt adăugate calificative care reveneau împăraților ce domneau asupra Bosforului”¹²⁰. Acești noi „basilei” erau înconjurați de clerici greci din toate centrele religioase ale lumii ortodoxe.

Cu consecvență, Nicolae Iorga îi desemnează pe domnii români ca succesori ai împăraților bizantini. Capitolul al VI-lea al sintezei sale *Byzance après Byzance* este intitulat „Imperialismul bizantin prin principii români”¹²¹; cartea întii din volumul al VI-lea al *Istoriei românilor* poartă titlul de „Reformele Bizanțului european”¹²²; domniile lui Vasile Lupu și Matei Basarab sînt „Perioade de înflorire a imperialismului bizantin”¹²³: în politica externă a lui Vasile Lupu, de pildă, față de Gh. Rakoczy se observă tendința „manifestărilor care continuă pe cele bizantine”. În vremea lui Matei Basarab „...principii Țării Românești și ai Moldovei începuseră a fi considerați în lumea de limbă greacă drept succesorii legitimi ai împăraților constantinopolitani, și-i găsim pomeniți lângă Patriarhul bizantin la locul rezervat din vechi Împăratului...”¹²⁴. Domnia lui Nicolae Mavrocordat menține instituțiile bizantino-otomane¹²⁵. Am dat numai cîteva exemple din numeroasele pe care le-am putea extrage din opera lui Iorga, asupra cărora istoricul a insistat mai mult într-una sau alta din lucrările sale.

Utilizat de Poartă pentru a facilita administrarea teritoriilor cucerite, patriarhul din Constantinopol era un personaj puternic, care se străduia să anuleze autoritatea celorlalți conducători ai patriarhiilor și mitropoliilor ortodoxe, cu toate presiunile ce se exercitau asupra sa „de viziri și marii dregători de la Curte, cu toate datoriile, ce creșteau vertiginos, ale Scaunului bizantin”¹²⁶.

Dar lipsa de bani a constrîns pe „acești șefi ai națiunii grecești aparținînd Romei ecleziastice, care păstra un incontestabil caracter politic, să viziteze Curțile potențailor ortodocși”¹²⁷. Un rol de seamă în sprijinirea bisericii ecumenice îl vor avea domnii români, care totodată vor pretinde și adeseori vor reuși să exerce influența pe care odinioară o aveau împărații bizantini în lumea ortodoxă. De aici și neînțelegerile pe care unii domni români le-au avut cu patriarhii constantinopolitani în concurență pentru supremația în lumea ortodoxă. „În domeniul religios, începînd cu secolul al XIV-lea principii români luaseră asupra lor — și nu fără aureola de glorie imperială care decurgea din aceasta —

¹²⁰ *Byzance après Byzance*, p. 10 — 11.

¹²¹ *Ibidem*, p. 126 și urm.

¹²² *L'Histoire des roumains*, București, 1940, p. 7 — 124.

¹²³ *Ibidem*, vol. VI, p. 128.

¹²⁴ *Fundațiile religioase ale domnilor români în Răsărit*, Academia Română, Mem. Sect. Ist., tom. XX, p. 217; București, 1914; *Istoria literaturii române*, vol. II, p. 35 — 36.

¹²⁵ *Histoire des Roumains*, p. 101.

¹²⁶ *Roumains et Grecs...*, p. 27.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 28.

datoriile vechilor împărați față de patriarhate și de locurile sfinte¹²⁸. Uneori, în luptele politice din Țara Românească, cum au fost, de pildă, cele dintre Cantacuzini și adversarii lor din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, s-a făcut apel la Patriarhul din Constantinopol¹²⁹. „Bizanțul e cel care, cu concepțiile și prejudecățile sale, cu largile sale concepții universale și cu ambițiile sale imperiale, păstrînd amintirea romană și cu speranțele sale pur creștine și ortodoxe, a invadat încet și a menținut sub influența sa această lume românească, scăpată definitiv de sub influența tiranică a Ungariei — devenită turcească sau austriacă —, de a Poloniei încă vii — în afara epocii lui Sobieski —, prin voința Sultanului”¹³⁰.

Aceasta era influența pe care biserica ortodoxă „bizantină” o exercita asupra țărilor române. Dar pentru întreținerea bisericii „care era foarte bizantină, trebuia căutat undeva, mai departe, existența împăratului necredincios: Sultanul”¹³¹. Alături de Rusia, în aceste condiții, spune Nicolae Iorga, „lumea ortodoxă a recurs la domnii români, a căror autoritate asupra supușilor lor avea un caracter imperial și care doreau să fie reprezentați în frescele bisericilor lor cu coroana pe cap, întrebuintînd în diplomele pe care le dădeau formula „prin mila lui Dumnezeu”¹³².

Legăturile cu Muntele Athos încep încă din veacul al XIV-lea. În aceeași epocă „prin darurile făcute Meteorelor se făcea simțită o influență valahă”¹³³. Dar mai ales în veacul al XVI-lea se înmulțesc daniile la Athos, Meteore, Sinai etc., așa cum reiese din mai multe lucrări¹³⁴ ale autorului. În același timp este remarcată prezența mai multor ierarhi ai bisericii ortodoxe în Moldova și mai ales în Țara Românească. De pildă, Chiril Lucaris, o mare personalitate, viitorul patriarh al Alexandriei, era investit să întrețină, prin predicile și sfaturile sale, spiritul bizantin¹³⁵ sau Dionisie Ralli, „l’agissant Byzantin”¹³⁶, prezența lui Matei al Mirelor, Meletie Pigas etc. „Situația principilor români față de Patriarhatul de la Constantinopol, caracterul lor de *continuatori ai Bizanțului*, apare încă din această epocă în hrisovul prin care Radu¹³⁷ creează noua dioceză a Buzăului”¹³⁸. Mihai Viteazul „este înconjurat și sprijinit de toți prelații balcanici care-l numeau „steaua Orientului” și care trebuia să-i conducă pe creștinii revoltați la eliberarea Constantinopolului de păgîni”¹³⁹.

¹²⁸ *Roumains et Grecs*, p. 43—44.

¹²⁹ *Concepția românească a ortodoxiei*, București, 1940, p. 26.

¹³⁰ *Roumains et Grecs*, p. 31.

¹³¹ *Byzance après Byzance*, p. 126.

¹³² *Ibidem*, p. 128—129.

¹³³ *Ibidem*, p. 129.

¹³⁴ *Fundațiile religioase ale domnilor români în Orient*, Buc., 1914; *Istoria bisericii românești*, București, 1928; *Domnii români Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu în legătură cu patriarhia Alexandriei*, 1932 etc.

¹³⁵ *Byzance après Byzance*, p. 128.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 131.

¹³⁷ Radu Paisie care a trăit „într-un mediu bizantin” în timpul exilului său în Egipt (*ibidem*, p. 134).

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Roumains et Grecs*, p. 32.

„Ceremonialul religios pentru principii români care avea loc, încă din secolul al XVI-lea, la Constantinopol, amintește descrierile din cărțile despre viața de curte ale epocii bizantine”. Acești principii sînt aclamați, urmați de mulțimea căreia îi distribuie bani. Dreptul „de a se instala în locul împăraților, de a fi primii în lumea ortodoxă dă acestor descendenți ai vechilor bizantini iluzia de stăpîn ai națiunii lor”¹⁴⁰.

Un rol deosebit în lumea ortodoxă vor avea domnii Moldovei și Țării Românești, Vasile Lupu și Matei Basarab. Nicolae Iorga îl consideră pe Vasile Lupu „orînduitor al întregii vieți ortodoxe, donator, făcător și răsturnător de patriarhi, găzduitor al frunțașilor Bisericii răsăritene, convocator de sinoade și îndreptător al credinței, prin hotărîrile acestei adunări ținute în umbra lui Vasile Vodă merită un mare loc în istoria întregii lumi ortodoxe”¹⁴¹. Prin convocarea Sinodului de la Iași din 1641 Vasile Lupu se dovede a fi nu numai un simplu domnitor, ci un protector cu influență în Orient. Referindu-se la același Sinod, Nicolae Iorga adăuga că : „Bizanțul constantinopolitan s-a supus deci umilinței de a se vedea citat în fața tribunalului acestui „avocatus ecclesiae” cu pretenții imperiale, cu înfățișare de basileu, cerînd să fie tradus în greaca vulgară, pe care o cunoștea mai bine, tratatul predecesorului său, Ioan Cantacuzino împotriva musulmanilor ; acest Vasile devenise un fel de Vasile al III-lea în *noul Bizanț românesc*”¹⁴². Vasile Lupu exercita de asemenea o influență decisivă asupra celorlalte patriarhii de Alexandria, Ierusalim etc., intrînd, din această pricină, în conflict cu înalții ierarhi ai bisericii ortodoxe.

Ideea bizantină reapare sub Radu Mihnea¹⁴³, „după toate aparențele discipolul călugărilor de la Muntele Sfînt și al preceptorilor Sf. Gheorghe al grecilor din Veneția, care se comporta în mijlocul Curții sale strălucitoare ca un împărat bizantin”¹⁴⁴. Domnul Țării Românești voia o „reformă generală” a bisericii răsăritene. În acest scop convoacă în 1659, ca și predecesorii săi din Bizanț, un conciliu la Tirgoviște¹⁴⁵.

La București, devenit capitala Țării Românești, în vremea lui Matei Basarab formele imperiale bizantine „devin din ce în ce mai pronunțate”¹⁴⁶. Continuînd tradiția, Constantin Brîncoveanu se înconjoară de ierarhi greci, se amestecă în disputele dintre conducătorii bisericii ortodoxe. Găsim în preajma sa pe Dositei, patriarh al Ierusalimului, pe care Nicolae Iorga îl considera „ca pe cel dintîi statornicitor al Renașterii grecești în Principate”¹⁴⁷. Modul în care acționează la alegerea lui Hrisant Notara ca patriarh al Ierusalimului — spune Nicolae Iorga — arată că Constantin Brîncoveanu „considera scaunul patriarhal de asemenea ca dependent

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ *Vasile Lupu ca continuator al împăraților de răsărit*, București, 1913, p. 207—208.

¹⁴² *Byzance après Byzance*, p. 168.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 179.

¹⁴⁴ *Roumains et Grecs*, p. 31.

¹⁴⁵ *Byzance après Byzance*, p. 180.

¹⁴⁶ *Istoria literaturii*, II, p. 38.

¹⁴⁷ *Roumains et Grecs*, p. 52.

de patronatul său¹⁴⁶. Autorul adaugă „dar, cu toate aceste raporturi schimbătoare între stăpîn, care insistă și cel stăpînit, care rezistă uneori, capitala Țării Românești rămîne totuși un centru de concentrație bizantină pentru conducătorii ortodoxismului”¹⁴⁹. Prezența frunțașilor ortodoxiei la curtea lui Constantin Brîncoveanu, ca și a unor predicatori ca: Ioan Abramie, Gheorghe Maiota, Atanasios Condoides „reprezintă reconstruirea, prin reprezentanții diferitelor regiuni, a Bizanțului”¹⁵⁰ conchide istoricul. Constantin Brîncoveanu finanțează tipărirea unor cărți pentru întregul Orient ortodox, iar prin înființarea unor tipografii în Țara Românească, sprijină traducerea literaturii religioase¹⁵¹. Patriarhul din Constantinopol era condus „rînd pe rînd de clienții principilor Moldovei și Țării Românești, aceștia fiind ei înșiși patronii atrași și obligați ai *noii Renașteri grecești*” spune N. Iorga, referindu-se în primul rînd la Constantin Brîncoveanu.

După părerea savantului, biserica ortodoxă „rămîne de fapt pînă la mijlocul veacului al XVIII-lea sub influența absolută a *românilor bizantinizanti*”¹⁵². Acest Bizanț, reprezentat la Constantinopol prin patriarhie și Fanar, nu avea un șef laic pînă în momentul în care „primul principe român a fost numit chiar la Constantinopol”¹⁵³. Credem că Nicolae Iorga a surprins foarte bine relațiile dintre biserica ecumenică și principii români într-un pasaj din comunicarea ținută la Congresul de studii istorice de la Londra în 1913. „Principii mențineau, prin sacrificiile lor pecuniare, pe patriarhi în Scaunul lor și, în schimb, patriarhii, aflîndu-se în apropierea turcilor, puteau reprezenta interesele principilor pe care unii concurenți bogăți și intriganți le amenințau incontinuu. Mănăstirile de la Athos, Meteore, Ierusalim, Muntele Sinai, care aveau încă inscripții și portrete murale ale acestor fondatori și donatori, păstrează multe privilegii din țările române...”¹⁵⁴.

Dar domnii români aveau legături și de altă natură cu lumea Constantinopolului. Acești principii (de pildă Alexandru, fiul lui Mircea, Petru Cercel, Radu Mihnea, Radu Paisie, Constantin Duca etc.) „care petrecuseră mulți ani la Constantinopol și în vechea provincie bizantină (la Alep, Alexandria, Damasc, Cipru, Tripolis), acești adevărați regi încoronăți cu înfățișare imperială, care-și însușiseră practici sociale obișnuite într-o anumită lume a capitalei, care vorbeau grecește în familie, *aveau relații de afaceri* cu creditorii din Constantinopol”¹⁵⁵. Ei aduceau în țările lor,

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 190.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 191.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 192.

¹⁵¹ *Vezi Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brîncoveanu și scopurile Academiei Române*, în An. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., Seria II, tom XXXVII, București, 1914. Tălmăcirea Bibliei elenice în 1688 este considerată de N. Iorga drept „un mare fapt pentru cultura Orientului” (*Istoria bisericii*, I, Buc. 1928); *În legătură cu Biblia elenică de la 1688*, București, 1915.

¹⁵² *Byzance après Byzance*, p. 187.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 137.

¹⁵⁴ *La survivance byzantine dans les pays roumains*, București, 1913, p. 40—41.

¹⁵⁵ *Byzance après Byzance*, p. 138. Mihnea era considerat „ca patron al întregii ortodoxii”.

„împreună cu ceva venind natural de la turcii înșiși, tradiții care nu erau grecești din punct de vedere național, nici din punct de vedere [al popularului, dar bizantine, imperiale]”¹⁵⁶. Aceasta, referitor la domnia țărilor române din veacul al XVI-lea și al XVII-lea.

Fanarioții „nu erau greci prin tendința națională, ci mai degrabă membri ai oligarhiei otomane, păstrându-și credința creștină și vorbind grecește”¹⁵⁷. Mulți dintre acești fanarioți erau români, iar „ceilalți veneau în țările române „în calitate de greci”, erau înalți funcționari ai Porții și s-au comportat ca atare”¹⁵⁸. „Venind din toate provinciile Imperiului, ei au format împreună o greșitate bizantină unică, mult diferită de greșitățile revoluționară, de spirit național, care va birui în teritoriile grecești devenite libere după 1821”¹⁵⁹. A doua generație a fanarioților se comportă ca „reprezentanți ai spiritului occidental francez”¹⁶⁰ și, ca urmare, prin intermediul Fanarului pătrunde în Principatele Române filozofia franceză¹⁶¹.

Membrii familiilor de arhonți așezați în țările române sînt, după părerea lui Nicolae Iorga, elemente ale continuității vieții bizantine. Prezenți încă din secolul al XV-lea în Principatele dunărene, ei se vor stabili definitiv în veacul al XVI-lea. O parte din acești arhonți sosesc în Moldova și în Țara Românească o dată cu претенdenții întorși din exil, unde adeseori se înrudeau cu urmașii vechilor familii bizantine. De pildă, Petru Șchiopul¹⁶², cu a cărui domnie „modul de viață al primilor valahi bizantini se impune și în Moldova”¹⁶³. De asemenea, Mircea Ciobanul și Radu Mihnea, care erau „împregnați de tot ceea ce ținea de tradiția bizantină”¹⁶⁴. Și alți voievozi din Moldova și Țara Românească veneau din exil însoțiți de o serie de arhonți sau negustori din Epir, Moreea, Tracia, Anatolia, insule etc. care-i „legau strîns de lumea greacă”¹⁶⁵.

În timpul domniei lui Mihai Viteazul, dar mai ales după „răscoala” sa, unii reprezentanți ai familiilor de arhonți se stabilesc în țările române, ferindu-se în acest mod de represaliile Porții. Acesta este cazul familiei Cantacuzino, căreia Nicolae Iorga îi consacră o cercetare specială. Prin stabilirea, după 1593, a lui Andronic Cantacuzino în Țara Românească „Cantacuzinii intră în boierimea românească, de soarta căreia hotărîseră adeseori pînă atunci, fără să fi încheiat legături deosebite de familie cu

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ *Les causes de la catastrophe de l'empire ottoman*, Vălenii de Munte, 1913.

¹⁵⁸ *Byzance après Byzance*, p. 219.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 231.

¹⁶⁰ *Ce este sud-estul Europei?*, p. 13.

¹⁶¹ *La Révolution française et le sud-est de l'Europe*, București, 1934, p. 8.

¹⁶² *Documente nouă relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, în An. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., Seria II, tom. XX.

¹⁶³ *Byzance après Byzance*, p. 134.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 135.

¹⁶⁵ *Commerce grec et civilisation grecque dans les pays roumains*, în *Roumains et Grecs*, p. 42.

dînsa sau să fi trăit în mijlocul ei”¹⁶⁶. Desigur că și în cursul veacului al XVII-lea continuau să se stabilească urmași ai familiilor bizantine în țările române, după ce, inițial, ocupaseră temporar unele dregătorii. Dar, mai ales în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, se produsese unele schimbări, generate de noile îndeletniciri ale arhonților, negoțul, „în aparență — încheie Iorga — de cu totul alt tip decît minunații « arhonți » ai secolului al XVI-lea: în fond, este același lucru, foarte bizantin”¹⁶⁷.

În viața economică a regiunii sud-est europene, în care erau cuprinse și țările române — spune Iorga în câteva lucrări¹⁶⁸ — se formează „o clasă de mijloc” de negustori. „Acești negustori sînt în general greci sau grecizați. Pentru că nu se poate face distincția între ceea ce este grec prin naștere și cel care, român, se servește de limba greacă și trăiește într-un mediu grecesc, avînd interese grecești...”¹⁶⁹.

Negustorii greci se așază încă din veacul al XVI-lea în Moldova, Țara Românească și Transilvania, iar în veacul al XVII-lea vor juca un rol de seamă în organizarea comerțului cu Orientul, precum și a celui de tranzit spre Europa Centrală, antrenîndu-i și pe negustorii români din cele trei țări românești. „Dar mulți greci — scria N. Iorga — de ai sultanului, fără legături chiar cu aceștia, cu grecii „politici” veneau la noi, în Țara Românească pentru a face negoțul, dintr-un loc mai potrivit, cu Ardealul și țările vecine. Românii se luau cu dînșii, ca asociați ai lor...”¹⁷⁰. Un rol important acordă Nicolae Iorga companiilor grecești din Transilvania, care aveau să lege lumea orientală de Europa Centrală. „Un spirit nou ajungea, în același timp, prin grupurile prospere de negustori greci care se formau în Occident. Încă de la sfîrșitul sec. al XVII-lea împăratul acordase privilegiu foarte largi negustorilor greci, slavi, români chiar — încă o formă, de data aceasta economică, a comunității bizantine — care doreau să faciliteze schimbul de produse între Occidentul germanic și Turcia”¹⁷¹.

Viena devine capitala grecismului, „dar și a unui anumit româno-grecism, îndreptat într-o direcție cu totul nouă...”¹⁷². Ziarele grecești apărute la Viena se ocupau „de tot ceea ce se întîmpla în limitele vechiului Bizanț, cu țările române și centrele de colonizare...”¹⁷³. „Noile idei ce pătrund prin intermediul acestor negustori, ce începuseră să ocupe și

¹⁶⁶ *Despre Cantacuzini*, București, 1902, p. XLV. Desigur că Iorga se ocupă și de alte familii bizantine, cum ar fi cea a Paleologilor etc. Numărul boierilor și negustorilor greci amestecați în viața Principatelor române în veacul al XVII-lea era mare. Vezi și *Les grandes familles byzantines...*

¹⁶⁷ *Byzance après Byzance*, p. 12.

¹⁶⁸ *Points de vue sur l'Histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne*, Paris, 1925; *Istoria comerțului românesc*, vol. I—II, București, 1925; *Acte românești și câteva grecești din arhivele companiei de comerț orientale din Brașov, Vălenii de Munte, 1922. Studii și documente privitoare la istoria românilor*, București, 1906.

¹⁶⁹ *La Révolution française*, p. 11—12.

¹⁷⁰ *Istoria comerțului*, vol. I, p. 183.

¹⁷¹ *Byzance après Byzance*, p. 234.

¹⁷² *Ibidem*, p. 235.

¹⁷³ *Ibidem*.

funcții politice, ne numai la Poartă, dar și ca reprezentanți diplomatici ai noilor puteri occidentale în Orient, produc schimbări mari în viața economică, politică și socială din lumea răsăriteană. Biserica ortodoxă pierde din forță, ea încetează de a fi marele principiu al vieții ca urmare a introducerii tendințelor seducătoare ale Occidentului filozofic¹⁷⁴. La rîndul lor principii fanarioți sînt incapabili de a menține cu banii lor viața ecleziastică și culturală a Orientului creștin. Bizanțul devine efortul națiunii grecești care voia să facă din Constantinopol capitala libertății sale¹⁷⁵. „În pofida tuturor aparențelor, *supraviețuirea noastră bizantină era pe cale de dispariție. O nouă epocă îi ataca energic bazele*”¹⁷⁶ conchide Nicolae Iorga.

În sfîrșit, unul din elementele importante ale supraviețuirii Bizanțului în țările române — potrivit gândirii lui Nicolae Iorga — este cultura bizantină. Cultura greacă era „cultura generală a Orientului”. În viața culturală a Bizanțului după Bizanț „țările române păstrează totuși, ca odinioară în domeniul politic, prioritatea bizantină”¹⁷⁷.

Prezența culturii bizantine în țările române este marcată în primul rînd de existența unor manuscrise ale literaturii religioase, juridice și beletristice și apoi a unor învățați greci, care de cele mai multe ori dețineau și funcții înalte în ierarhia bisericii ortodoxe. De pildă, Chiril Lucaris, Dositei, patriarhul Ierusalimului sau Hrisant Notara, pentru a nu enumera decît pe cei mai de seamă, au avut o mare influență asupra bisericii, dar și asupra dezvoltării învățămîntului în țările române¹⁷⁸. De altfel, după concepția lui Nicolae Iorga, învățămîntul ocupa un rol important în renașterea culturii „heleno-bizantine” care se produce în veacul al XVII-lea¹⁷⁹. Școlile superioare în limba greacă, întemeiate în Moldova și Țara Românească, erau „noi elemente de supraviețuire bizantină în țările române”¹⁸⁰. Aceste „Academii” grecești, unde se studiau și autori bizantini, alături de cei antici, sau se învăța după gramatici și alte manuale bizantine, erau „continuarea pe pămîntul românesc, sub protecția principilor valahi și moldoveni, a tradițiilor învățămîntului superior în Orient”¹⁸¹. Academiiile din București și Iași mai aveau meritul de a aduna în jurul lor o serie de „didascalii”, continuatori ai tradiției bizantine. Aceștia nu veneau „în calitate de greci dorind să grecezeze, ci ca moștenitori ai unei

¹⁷⁴ *La survivance byzantine dans les pays roumains*, p. 48.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 48—49. „Fenixul elen al istoriei ucisese, în avîntul său îndrăzneț, bătrînul vultur bizantin”.

¹⁷⁶ *Istoria literaturii românești*, București, 1925, p. 11.

¹⁷⁷ *Byzance après Byzance*, p. 206.

¹⁷⁸ Dositei și Hrisant Notara — spune Iorga — „servind cultura greacă, ei, ca toți învățații orientali de pînă la începutul secolului al XIX-lea, n-aveau nici un scop de cotropire națională — astfel de lupte între popoare nefiind cunoscute acelor timpuri —, ci păstrau convingerea că servesc interesele generale ale civilizației, deci și pe ale noastre” (*Istoria literaturii românești*, p. 5).

¹⁷⁹ Intitulează capitolul de cultură din cartea sa *Byzance après Byzance : La Renaissance par l'Ecole*.

¹⁸⁰ *La survivance byzantine*, p. 48.

¹⁸¹ *Ibidem*.

civilizații universale de limbă greacă, pe care didascalii încearcă să o capete prin școlile care s-au creat, credincioase elenismului lor de factură bizantină¹⁸². Dar este adevărat — adaugă savantul — că „acest învățămînt este mai mult dirijat către elenismul antic decît către epoca bizantină¹⁸³.

Conducătorii „țărilor libere de la Dunăre sînt în fruntea acestei mișcări culturale¹⁸⁴, cum este de pildă Constantin Brîncoveanu în Țara Românească și Dimitrie Cantemir în Moldova. Iar stolnicul Constantin Cantacuzino, „un cărturar al ceea ce noi numim noua Renaștere bizantină, cîștigase orientarea politică a uneia din aceste țări române care constituie baza ortodoxiei¹⁸⁵. Conștient de importanța pe care Padova și Veneția o aveau în renașterea culturii neogrecești, Nicolae Iorga arată că dintre români, Constantin Cantacuzino stolnicul „aducea cu sine, din lumea bizantină și de la Padova jumătate grecească, o mare ambiție de gînditor și scriitor. Cărturarul îl domină pe omul politic. O altă epocă decît cele prin care trecuse Bizanțul pînă atunci¹⁸⁶.

N. Iorga amintește de circulația, mai ales în veacul al XVII-lea, a numeroase texte aparținînd literaturii bizantine : poezie religioasă, cărți de oracole, legende apocrife, sinaxare, manuale didactice, cărți populare sau nomocanoane în țările române. Autorul își subintitulează vol. I al *Istoriei literaturii românești : Epoca influenței grecești*, pe care o datează începînd cu anul 1688 pînă la 1821. „De la Brîncoveanu pînă la Grigore Dimitrie Ghica, de la Cantemirești pînă la Ioan Sandu Șturza — spune Nicolae Iorga — timp de cel puțin un secol și jumătate forma superioară a culturii românești era greaca, elina, ca și latina în veacul de mijloc pentru apuseni...¹⁸⁷.

Alături de literatura antică, bizantină sau neogreacă, datorită existenței unui mare număr de intelectuali greci în țările române, îndeosebi după întemeierea Academiei, apare o literatură denumită de N. Iorga „româno-elinească” sau „româno-grecească”. Ea este reprezentată prin cronici, proverbe, versuri de laudă, poezii grecești, discursuri, epigrame etc. scrise de obicei de iatrofilozofi (ca Ioan Comnen de pildă) de la curțile domnești sau didascalii celor două școli grecești.

În încheiere, remarcăm că Nicolae Iorga vedea în toate aceste forme de supraviețuire a Bizanțului afinitatea romană. În consecință, învățatul considera că Bizanțul era un intermediar al continuității romane și acesta

¹⁸² *Ibidem*, p. 211—213.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 213.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 211.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 10.

¹⁸⁶ *Byzance après Byzance*, p. 12.

¹⁸⁷ *Istoria literaturii*, I, p. 10. Și în alte lucrări istoric cercetează diferite aspecte ale culturii grecești postbizantine. Cităm, de pildă, *Livres populaires dans le sud-est de l'Europe et surtout chez les roumains*, în Acad. Rom. „Bulletin de la Section Historique”, tome XIV, București, 1928; *Istoria învățămîntului* etc.

este motivul esențial al supraviețuirii sale în țările române. „Și dacă Bizanțul acesta s-a putut apropia de noi, aducînd devierea noastră de la viața populară veche și de la viața occidentală venită prin Ungaria și Polonia la crearea statelor noastre, dacă Bizanțul s-a putut înstăpîni pe noi, acesta n-a fost *prin caracterul său grec* și nici prin devoțiunea noastră specială pentru ortodoxie pe care de multă vreme am prefăcut-o așa cum corespunde cu sufletele noastre, ci dacă el s-a apropiat de noi și noi ne-am apropiat de acest Bizanț, s-a făcut pentru că, prin ctitora romană românească în instinctul claselor populare ale noastre, care ele au creat domnia, și noi ne recunoaștem în baza romană a lor”¹⁸⁸.

La Congresul de studii bizantine de la Roma din 1936, Nicolae Iorga arăta că „este o datorie pentru mine să afirm nu numai legături cu Bizanțul, în concepție, în așezămînte, în patrimoniul ortodoxiei, în continuitatea coroanei bizantine pe zidurile bisericilor noastre, dar și tot ce e fără îndoială roman în noi...”¹⁸⁹.

Desigur că în studiul de față nu am reușit să expunem decît elementele cele mai importante — credem noi — ale concepției lui Nicolae Iorga asupra supraviețuirii formelor de viață bizantină după dispariția imperiului. Îndeosebi atunci cînd savantul constată perpetuarea formelor de viață bizantină în țările române este evident că, datorită numeroaselor sale cercetări ce se referă la această perioadă, ne-am mărginit să spicuiem cîteva exemple care argumentează tezele sale.

Deși ne-am propus o cercetare mai mult expozitivă a concepției lui Nicolae Iorga asupra Bizanțului după Bizanț, atunci cînd s-a pus în discuție una sau alta din ideile sale, am încercat totuși, cum era și firesc, să arătăm cum au fost ele primite sau preluate de istoricii cei mai reprezentativi contemporani cu savantul. În cele ce urmează ne propunem să reluăm unele elemente de seamă ale concepției istoricului român, să facem o succintă prezentare a modului în care tezele sale asupra supraviețuirii Bizanțului după anul 1453 sînt reflectate în istoriografia contemporană.

O problemă esențială este stabilirea limitei cronologice asupra viețuirii Bizanțului. Nicolae Iorga considera că începutul veacului al XIX-lea, mai precis în 1821, anul mișcării de eliberare a popoarelor din Balcani, este momentul dispariției Bizanțului după Bizanț. Remarcăm însă că istoricul observă schimbări importante în viața economică, socială, politică și culturală a lumii răsăritene încă din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

În viața economică și socială Nicolae Iorga constată, și este firesc dacă ne gîndim că autorul a publicat volume de documente referitoare la aceste probleme, unele schimbări importante începînd cu veacul al XVII-lea.

Datorită însă limitelor concepțiilor sale, Nicolae Iorga nu sesizează rolul fundamental al schimbărilor produse în baza economică a societății

¹⁸⁸ *Ce e Bizanțul?*, p. 21—22. Această opinie a istoricului apare și în alte lucrări, unele fiind citate și în volumul de față.

¹⁸⁹ *Congresele istorice*, București, 1937, p. 6—7. Această problemă este tratată în numeroase lucrări ale savantului român, unele fiind citate și în studiile din culegerea de față.

postbizantine și ca urmare, apariția noii clase, a burgheziei, ca reprezentantă a unei alte formațiuni social-economice. De aceea și prelungeste limita supraviețuirii Bizanțului pînă la 1821.

Supraestimînd importanța factorului spiritual (exagerează uneori rolul religiei de pildă) în evoluția istorică, leagă, în primul rînd, transformările produse în societate de schimbările din suprastructură (de renașterea culturii grecești în cazul de față).

Dar să facem o succintă prezentare a schimbărilor produse în viața economică și socială a lumii grecești. Într-o primă etapă remarcăm rolul jucat de greșitatea postbizantină încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, în viața economică ce se desfășura la Constantinopol și în Imperiul otoman. Într-o a doua etapă crește importanța elementului grecesc și balcanic în comerțul oriental (grecii ocupînd poziții importante în centrele economice din Asia și Africa), iar începînd cu sfîrșitul veacului al XVII-lea în comerțul de tranzit spre Europa centrală și, în general, în Occident. Ca urmare, se formează o nouă pătură socială, „o nouă clasă” cum spune chiar istoricul, puternică din punct de vedere economic, dar lipsită de drepturi politice. De aceea, această „burghezie activă”, greacă sau balcanică, se va grupa în comunități puternice și bogate în afara Imperiului otoman, Viena devenind în veacul al XVIII-lea centrul economic, cultural și chiar politic al greșității și al lumii sud-est europene. Mișcarea revoluționară din 1821 se profilează ca lupta burgheziei balcanice pentru obținerea de drepturi politice prin eliberarea de sub jugul otoman.

Cu toate că este susținătorul continuității Bizanțului pînă la 1821, Nicolae Iorga sesizează, marchează și uneori explică aceste schimbări survenite în lumea răsăriteană. De aceea și consideră că la sfîrșitul veacului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea Imperiul otoman devine „un imperiu greco-turc” sau pur și simplu grec prin rolul important economic și apoi politic al grecilor la Poartă. Acesta este și motivul pentru care lumea greacă a renunțat la ideea refacerii Imperiului bizantin prin cruciadă, iar atunci cînd istoricul român se referă la veacul al XVIII-lea, folosește termenii de „imperiu neo-bizantin” sau uneori „neo-grec”, cu centrul la Viena.

În cercetările sale referitoare la cultură, istoricul se pronunță categoric în favoarea existenței unei renașteri a culturii grecești, avînd ca intermediar pe cea bizantină, dar și cu o evidentă întoarcere spre elicism, ce se produce în veacul al XVII-lea la Veneția și în insulele Ionice. Sesizînd importanța pe care aceste centre le-au avut în renașterea culturală și în viața economică a lumii grecești, istoricul ne mărturisește : „Insulele ionice, împărțite între turci și venețieni, formau o lume aparte, semi-latină care nu poate fi tratată în acest ansamblu (al lumii post-bizantine. — O. C.), necesitînd un studiu special și aprofundat”¹⁹⁰.

În ceea ce privește patriarhia din Constantinopol, ea va juca într-adevăr un rol important în lumea răsăriteană, substituindu-se puterii

laice a imperiului dispărut. Ultimele cercetări asupra bisericii constantinopolitane ne îngăduie să distingem două etape, care decurg și din atitudinea pe care Poarta a avut-o față de conducătorul bisericii ecumenice la început, cînd cuceritorii manifestau toleranță față de ortodocși, iar a doua perioadă începe cu momentul în care sultanul îngăduie persecuțiile împotriva creștinilor¹⁹¹. Datorită faptului că patriarhul de la Constantinopol se amesteca inevitabil în luptele politice din capitala Imperiului otoman, conducătorul bisericii ecumenice își pierde din prestigiul spiritual ce-l avusese în lumea ortodoxă. Un rol important încep să aibă în această perioadă patriarhii din Alexandria și Ierusalim, atît în problemele spirituale, cît și în cele culturale.

Istoriografia contemporană confirmă principalele teze ale savantului român, legate de concepția sa asupra continuității formelor de viață bizantină. Cunoscutul bizantinolog G. Ostrogorsky a surprins în cele ce urmează tocmai esența acestei supraviețuiri bizantine: „Bizanțul a dispărut în 1453, dar *esența sa spirituală* va rămîne. Credința, civilizația și concepția sa asupra statului au supraviețuit și au acționat atît în interiorul granițelor bizantine, cît și dincolo de vechile frontiere ale Imperiului, fecundînd viața politică și spirituală a popoarelor europene”¹⁹².

Cercetările din ultimii ani asupra istoriei neo-elenismului, sub toate aspectele ei (economic, social, politic și cultural) au confirmat geniala intuiție a savantului român care, cu vasta sa cultură istorică, a sesizat schimbările produse în lumea răsăriteană post-bizantină cu toate că la vremea sa investigațiile asupra acestei perioade erau doar la începutul lor. Asupra problemelor de periodizare a istoriei neoelenismului, precum și a clarificării terminologiei folosite pentru desemnarea acesteia, se oprește D. Zakithinos în două din ultimele sale lucrări¹⁹³. Apostolos Vacalopoulos¹⁹⁴ în recenta sa sinteză asupra istoriei neo-elenismului consideră că în perioada de la sfîrșitul veacului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea începe procesul de formare a națiunii neo-elenice, proces ce se va desăvîrși în timpul dominației otomane, care a favorizat comunitatea vieții economice și spirituale a greceității post-bizantine.

Lucrări importante asupra culturii grecești în forma ei bizantină sau neo-elenică, apărute în ultimii ani, confirmă întru totul opiniile lui Nicolae Iorga asupra renașterii culturii grecești. Apreciatul istoric literar C. Dimaras constata că după 1453 „Bizanțul și Grecia s-au reunit, și la fel cum în Bizanț am văzut născîndu-se noul elenism, vom vedea Bizan-

¹⁹¹ Vezi Ap. I. Vacalopoulos, 'Ιστορία του Νέου Έλληνισμού. 'Η τουρκοκρατία (1453—1669) vol. B³, Salonic, 1970.

¹⁹² *Histoire de l'état byzantin*, Paris, 1956, p. 593—594. Asupra continuității tradițiilor spirituale ale Bizanțului în lumea ortodoxă se pronunță și B. Tatakis în cap. VI din *Histoire de la Philosophie. La philosophie byzantine*, Paris, 1959, intitulat sugestiv *Byzance après Byzance*, p. 312—314.

¹⁹³ 'Η τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις τὴν Νεώτερην Ιστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Atena, 1957; 'Η πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεώτερας Ἑλλάδας, Atena, 1965.

¹⁹⁴ 'Ιστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, Salonic, vol. III (1968) și IV (1970).

țul căutînd să trăiască în sînul acesteia”¹⁹⁵. Opiniile sale sînt împărtășite și de istoricii literari B. Knös¹⁹⁶, A. Mirambel¹⁹⁷ și B. Lavagnini¹⁹⁸ în ale căror lucrări începuturile literaturii neogrecești sînt plasate cu mult înainte de anul 1453.

În istoriografia românească ideile decurgînd din concepția lui Nicolae Iorga asupra „Bizanțului după Bizanț” constituie un prețios îndreptar și uneori puncte de plecare pentru noi cercetări. Tezele sale asupra perpetuării așezămintelor¹⁹⁹, dar mai ales a civilizației bizantine, prin biserică, școală și literatură, în țările române sînt preluate de cercetările actuale. Un rol deosebit de însemnat a acordat Nicolae Iorga școlilor grecești din țările române pentru întreg sud-estul Europei. În acest sens cităm importante lucrări ale lui Victor Papacostea asupra înființării școlilor grecești din Țara Românească, cu care prilej face și prețioase constatări asupra prezenței culturii grecești în țările române în veacul al XVII-lea, punîndu-le în legătură cu renașterea economică și culturală a elenismului²⁰⁰. Amintim de asemenea însemnatele cercetări ale lui Cl. Tsourkas²⁰¹ asupra școlilor grecești din Principate și a influenței culturii grecești în general în Moldova și Țara Românească.

D. Russo, N. Bănescu, V. Grecu²⁰² au arătat în lucrările lor importanța influenței literaturii bizantine asupra dezvoltării culturii românești, alăturîndu-se tezelor lui Nicolae Iorga în această problemă. Referîndu-se la cultura scrisă moldovenească din veacul al XV-lea, prof. E. Stănescu observa că aceasta „își păstrează caracterul bizantino-slavo-român, permanentizînd o continuitate care era una de cultură, dar și de ideologie cu lumea sud-slavă și bizantină, parte componentă a unei arii de civilizații din care făcea parte și Moldova...”²⁰³.

În cercetările sale asupra epocii postbizantine, profesorul Alexandru Elian se referă și la concepția lui Nicolae Iorga asupra supraviețuirii

¹⁹⁵ *Istoria literaturii neo-grecești*, București, 1968, p. 11.

¹⁹⁶ *L'Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'à 1821*, Stockholm, 1962.

¹⁹⁷ *La littérature grecque moderne*, Paris, 1965.

¹⁹⁸ B. Lavagnini, *Storia della letteratura neellenica*, Milano, 1955.

¹⁹⁹ Vezi în acest sens, lucrările lui V. Al. Georgescu, *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)*, în culegerea *Droit romain et sociologie juridique. Mélanges Levy Bruhl*, Paris, 1958, p. 445—463; Gh. Cronț, *Dreptul bizantin în țările române. Pravila Moldovei din 1646*, în „Studii”, XI (1958), nr. 5, p. 33—59; idem, *Dreptul bizantin în țările române. Îndreptarea legii din 1652*, în „Studii”, XIII (1960), nr. 1, p. 57—82 etc.

²⁰⁰ *La fondation de l'Académie grecque de Bucarest des origines et l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*, în „Revue des études sud-est européennes”, IV (1966), nr. 1—2.

²⁰¹ *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Theophile Corydaleu*, Salonica, 1967.

²⁰² Vom menționa numai cîteva lucrări ale autorilor citați. De pildă, D. Russo în *Studii greco-române*, vol. I—II, București, 1939; N. Bănescu, *Contribuții la istoria literaturii bizantine*, în „Convorbiri literare”, XLIX (1915), iulie-august, p. 747—764; V. Grecu, *Influența bizantină în literatura românească*, 1933 etc. pentru a nu aminti decât cîteva din lucrările istoricilor citați.

²⁰³ *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în culegerea *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1965, p. 13.

Bizanțului în țările române. „Si l'on peut parler suivant l'heureuse expression de Nicolas Iorga, d'un « Byzance après Byzance » — ne spune profesorul Alexandru Elian — c'est surtout au nord du Danube qu'on doit le chercher, dans ces principautés où la civilisation byzantine ne cesse de s'affirmer longtemps après la catastrophe de 1453”²⁰⁴. Aducînd precizări asupra rolului culturii bizantine în țările române în veacul al XVI-lea și al XVII-lea, prof. Al. Elian ajunge la deosebit de importanta concluzie asupra caracterului diferit al „celor două faze ale influenței bizantine la noi: cea veche, alimentată de contacte directe, de străvechi tradiții locale și de elemente vehiculate de cultura sud-slavă; cea nouă, de inspirație cărturărească și, în general, eclesiastică, pe care greitatea post-bizantină cu rosturi tot mai însemnate în viața noastră de stat, a izbutit prin răspîndirea la noi mai ales a limbii și culturii grecești, să ne-o impună, amplificînd și sporind elementele bizantine prezente în vechea cultură românească”²⁰⁵.

Acestea sînt numai cîteva din ecurile pe care concepția lui Nicolae Iorga le-a avut în istoriografia ce i-a urmat. În recenzia pe care o făcea cărții sale *Byzance après Byzance*, Louis Bréhier sublinia că „Nicolae Iorga a avut excelenta idee de a studia supraviețuirea civilizației bizantine și influența sa după cucerirea turcească de la 1453”²⁰⁶. Desigur că, așa cum era și firesc, cercetările istorice s-au îmbogățit cu noi date și interpretări, care nu confirmă întotdeauna tezele savantului român. Dar, originalitatea concepției lui Nicolae Iorga asupra supraviețuirii Bizanțului după anul 1453 este de necontestat și ca urmare multe din tezele sale enunțate în studiul de față merită să fie adîncite, fiecare dintre ele poate să constituie tema unei cercetări aparte.

„BYZANCE APRÈS BYZANCE“ DANS LA CONCEPTION DE NICOLAË IORGA

RÉSUMÉ

La formule de „Byzance après Byzance”, employée pour la première fois par Nicolae Iorga au Congrès international d'études byzantines de Sofia, en 1934, allait devenir le titre d'un livre, paru une année plus tard à Bucarest. Dans l'étude présente on a analysé la signification que cette

²⁰⁴ Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains*, comunicare prezentată la Conferința de studii bizantine de la Praga, 27 octombrie—2 noiembrie 1957, în „Byzantinoslavica”, XIX, 2/1958, p. 212. Asupra supraviețuirii Bizanțului în țările române se pronunță prof. Al. Elian și în comunicarea ținută la al XIII-lea Congres de studii bizantine, intitulată *Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Age*, în *The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Londra, 1967, p. 195—203.

²⁰⁵ *Moldova și Bizanțul în sec. al XV-lea*, în culegerena citată, p. 178.

²⁰⁶ Recenzia publicată în „Revue historique”, t. CLXXXIV, Paris, 1938, p. 351—352.

formule a eue pour le savant et la manière dont l'historiographie — tant contemporaine que postérieure — s'en est emparée.

Les limites chronologiques de „Byzance après Byzance” (jusqu'au début du XIXe siècle) et l'aire géographique de la survivance byzantine après 1453 (le Sud-Est de l'Europe, l'Asie mineure, la Serbie, la Géorgie, le Nord de l'Afrique) font l'objet d'un premier paragraphe de l'ouvrage.

Par la suite, on présente les thèses de Nicolae Iorga qui tendant à démontrer les idées maîtresses de sa conception, selon laquelle l'Empire byzantin n'aurait pas disparu avec la chute de Constantinople. Il s'agit de *l'idée de la résurrection* de l'Empire byzantin par une croisade antiturque (des actions des dirigeants grecs — laïques et ecclésiastiques — en exil, ou bien celles des grandes puissances occidentales); *l'idée de la continuité* de l'Empire byzantin par l'intermédiaire de l'Empire ottoman; *l'idée de l'héritage* de l'Empire byzantin par l'Empire russe; *l'idée de la substitution* de l'Empire disparu par l'Eglise orthodoxe et le patriarche de Constantinople.

D'autres problèmes étudiés dans cet ouvrage sont : le rôle des autonomies locales des communautés et des centres laïques et ecclésiastiques comme formes de la survivance byzantine, les grandes familles byzantines (les archontes) qui peuplaient le Phanar, en tant que représentants de la Byzance disparue, mais aussi en tant que représentants de la bourgeoisie balkanique qui faisait son apparition.

La première partie de cette étude s'achève par un aperçu sur la présence de la culture byzantine dans la vie spirituelle des peuples sud-est européens.

C'est dans la seconde partie de l'ouvrage qu'on présente la thèse de Nicolae Iorga concernant le caractère de successeurs de l'Empire byzantin des Pays roumains. Les aspects analysés sont les suivants : le caractère de continuateurs des empereurs byzantins des princes roumains; le rôle des représentants des grandes familles byzantines établies dans les Pays roumains et leurs relations avec le Phanar, les rapports des Pays roumains avec l'Eglise orthodoxe; l'influence de la culture byzantine sur la culture roumaine à l'époque postbyzantine.

Dans la partie finale de l'étude, on présente brièvement la position des historiens au sujet de la conception du savant et la manière dont on a adopté et continué ses thèses sur „Byzance après Byzance” dans l'historiographie contemporaine.

Bibliografia lucrărilor lui N. Iorga referitoare la Bizanț și cruciade

de ANDREI PIPPIDI

În această bibliografie nu sînt semnalate decît selectiv studiile cu privire la perioada post-bizantină. Se știe că N. Iorga dădea termenului de „cruciadă” o accepție personală, cuprinzînd și lupta antiotomană din secolul al XVII-lea. Totuși, orice referire la această epocă tîrzie — în articole ca, de exemplu, *Deux ouvrages sur les croisades* (RHSEE, XVIII, 1941, p. 26—30) — lipsește din bibliografia de față.

I. IZVOARE

1. *Une collection de lettres de Philippe de Maizières. Notice sur le ms. 499 de la Bibliothèque de l' Arsenal*, Revue historique, XLIX, 1892, p. 1—36.
2. *Une lettre apocryphe sur la bataille de Smyrne (1346)*, Revue de l'Orient latin, III, 1895, p. 1—3.
3. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle*. I, Paris, 1899, 581 p.; II, Paris, 1899, IX+597 p.; III, Paris, 1902, 394 p.; IV, București, 1915, VI+379 p.; București, 1915, 349 p.; VI, București, 1916, 217 p.
4. *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Buc., 1902, 360 p.
5. Banul MIHAI CANTACUZINO, *Genealogia Cantacuzinilor*, Publicată și adnotată de N. Iorga, Buc., 1902, XI+565 p.+9 pl.
6. *Documente grecești privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki, XIV*. I, 1320—1716, Buc., 1915, XLV+776 p.; II. 1716—1777, Buc., 1917, XXVII+769 p.
7. *L'épître de Philippe de Mézières à son neveu*, Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale, VIII, 1921, p. 27—40.
8. *Encore un traité de croisade (1308), ses renseignements sur l'Europe orientale*, ibidem, VIII, 1921, p. 59—64.
9. *Le testament de Philippe de Mézières*, ibid., VIII, 1921, p. 119—140.
10. *Une lettre de „faire-part” du roi Janus de Chypre*, Revue historique du sud-est européen, III, 1926, p. 168—170.
11. *Du nouveau sur la campagne turque de Jean Hunyadi en 1448*, ibid., III, 1926, p. 13—27.
12. JEAN de WAVREIN, *La campagne des croisés sur le Danube (1445)*, Buletinul Comisiei istorice a României, VI, 1927, p. 57—148.

13. *Deux documents byzantins du XV-e siècle*, RHSEE, IV, 1927, p. 281—282.
14. ANTOINE du PINET, *Exhortation à la croisade*, ibid., IV, 1927, p. 130—132.
Buletinul Comisiei istorice a României, VI, 1927, p. 57—148.
15. *Une source négligée de la prise de Constantinople*. Communication faite au second Congrès d'études byzantines de Belgrade, Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, XIII, 1927, p. 1—70.
16. *Deux inscriptions grecques inédites de Silistrie*, RHSEE, VIII, 1931, p. 226—227.
17. *O mențiune neobservată a românilor la bizantini*, Revista istorică, XIX, 1933, p. 159.
18. *Documents sur les villes de Coron et de Modon*, RHSEE, XI, 1934, p. 152—166.
19. *Noi știri bizantine despre istoria românilor*, Rev. ist., XX, 1934, p. 45—47.
20. *Du nouveau sur l'usurpation d'Andronic IV Paléologue*, RHSEE, XII, 1935, p. 105—107, și *Etudes byzantines*, II, Buc., 1940, p. 329—333.
21. *Nouveaux documents sur l'Orient vénitien, d'après des registres de notaires aux Archives de Venise*, RHSEE, XII, 1935, p. 217—225.
22. *Documents concernant les Grecs et les affaires d'Orient tirés des registres des notaires de Crète*, ibid., XIV, 1937, p. 89—114.
23. BASILE VATATZES, *Persica. Histoire de Chah-Nadir*. Publiée par N. Iorga, Buc., 1939, XXV+312 p. + 2 pl.
24. *Textes post-byzantins. I. Chronique de Constantin Maurocordato et de son fils Alexandre; II. Lettres des patriarches d'Antioche aux princes roumains du XVIII-e siècle*, Buc., 1939, 86 p.

II. LUCRĂRI GENERALE

1. *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății-Albe*, Buc., 1899, 419 p.
2. *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*. I. Gotha, 1908, XIX+486 p.; II. Gotha, 1909, XVII+453 p.
3. *Chestiunea Dunării. Istoria Europei răsăritene în legătură cu această chestie*. Lecții ținute la Școala de Război (*Studii și documente privitoare la istoria românilor*, XXVI), Vălenii-de-Munte, 1913, 262 p.
4. *Istoria statelor balcanice în epoca modernă (Studii și documente*, XXVII), Văleni, 1913, IV+413 p.
Histoire des états balcaniques à l'époque moderne, Buc., 1914, 496 p. *Histoire des états balcaniques jusqu'en 1924*, Buc., 1925, 575 p.

5. *Chestiunea Mării Mediterane. Istoria Europei de miază-zi în legătură cu această chestie. Lecții ținute la Școala de Război (Studii și documente, XXVIII)*, Văleni, 1914, 264 p.
6. *Cărți reprezentative în viața omenirii*, I, Văleni, 1916, 361 p. (ed. II, București, 1924, 307 p.).
7. *Brève histoire de l'Albanie et du peuple albanais*, Buc., 1919, 68 p.
8. *Istoria românilor din Peninsula Balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia, etc.)*, Buc., 1919, 64 p.
Histoire des Roumains de la Péninsule des Balcans (Albanie, Macédoine, Epire, Thessalie, etc.), Buc., 1919, III+64 p.
9. *Prolegomene de istorie universală. Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, I, *Evul Mediu*, Buc., 1920, 271 p.; II, *Epoca modernă*, Buc., 1921, 175 p.
10. *Prolegomene de istorie universală. Elementele de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane. I. Papi și Împărați*, Buc., 1921, 311 p.; II. *State și dinastii*, Buc., 1922, 141 p.
11. *Roumains et Grecs au cours des siècles, à l'occasion des mariages princiers de MDCCCXXI*, Buc., 1921, 55 p.+20 pl.
12. *Istoria artei medievale și moderne în legătură cu dezvoltarea societății*, Buc., 1923, 298 p.
13. *Les formes politiques dans le sud-est de l'Europe. Trois leçons données à l'Université de Genève, în Cinq conférences sur le sud-est de l'Europe*, Bucarest-Paris, 1924.
14. *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité. I. Histoire ancienne*, Paris, 1926, X+390 p.; II. *Histoire du Moyen Age*, Paris, 1927, 570 p.
15. *Livres populaires dans le sud-est de l'Europe et surtout chez les Roumains. Quatre conférences données en Sorbonne, Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XIV, 1928, p. 7—72.
16. *Le caractère commun des institutions du sud-est de l'Europe*, Paris, 1929, 138 p.
17. *Școală și cultură. Rezumat de lecții la Universitatea din București*, Buc., 1934, p. 19—24, 40—42.
18. *La place des Roumains dans l'histoire universelle. I. Antiquité et Moyen Age*, Bucarest, 1935, 201 p.; II. *Epoque moderne*, Buc., 1935, 216 p.
19. *Istoria românilor. II. Oamenii pământului (pînă la anul o mie)*, Buc., 1936, 346 p.; III. *Ctitorii*, Buc., 1937, 364 p.; IV. *Cavalerii*, Buc., 1937, 452 p.
Histoire des Roumains et de la romanité orientale. II. Les maîtres de la terre (jusqu'à l'an mil), Buc., 1937, 426 p.; III. *Les fondateurs d'Etat*, Buc., 1937, 424 p.; IV. *Les chevaliers*, Buc., 1937, 537 p.

III. STUDII SPECIALE

1. *Un auteur de projets de croisade, Antoine Marini*, Revue de l'Orient latin, IV, 1896, p. 445—457.
2. PHILIPPE de MÉZIÈRES, *1327—1405, et la croisade au XIV-e siècle*, Paris, 1896, XXXV+555 p.
3. *Despre Cantacuzini. Studii istorice bazate în parte pe documentele inedite din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino*, București, 1902, CLXIII p.
4. *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342—1362)*, Byzantinische Zeitschrift, XV, 1906, p. 179—222, și *Etudes byzantines*, II, p. 277—328.
Orsakerna till det Ottomanska Rikets Utträngande ur Europa, Svensk Tidskrift, 1913, p. 253—262.
5. *The Byzantine Empire*, translated from the French by Allan H. Powles, Londra, 1907, VIII+236 p.
6. *Der lateinische Westen und der byzantinische Osten in ihren Wechselbeziehungen während des Mittelalters. Einige Gesichtspunkte*, Studium lipsiense, *Ehrengabe Karl Lamprecht dargebracht*, Berlin, 1909, p. 89—99.
7. *Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani*, Analele Academiei Române, memoriile secțiunii istorice, seria a II-a, tomul XXXV, 1913, p. 117—158.
Notes d'un historien relatives aux évènements des Balcons, BSH, 1913, p. 1—45, și *Etudes byzantines*, I, Buc., 1939, p. 3—48.
8. *La survivance byzantine dans les pays roumains*, în *Deux communications faites, le 7 et 8 avril 1913, au troisième Congrès international d'études historiques, à Londres*, Bucarest, 1913, p. 21—49, și *Etudes byzantines*, II, p. 255—276.
9. *Două tradiții istorice în Balcani: a Italiei și a românilor*, MSI, s. II, t. XXXV, 1913, p. 413—428.
Deux traditions historiques dans les Balcons: celle de l'Italie et celle des Roumains, BSH, 1913, 4, p. 155—174.
10. *Privilegiul lui Mohammed al II-lea pentru Pera (1 iunie 1453)*, MSI, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 71—92.
Le privilège de Mohammed II pour la ville de Péra (le 1-er juin 1453), BSH, I, 1914, p. 11—32.
11. *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinopol și a bisericii ortodoxe*, MSI, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 206—236.
Basile Lupu, prince de Moldavie, comme successeur des empereurs d'Orient dans la tutelle du patriarcat de Constantinople et de l'église orthodoxe (1640—1653), BSH, 1, 1914, p. 88—123.

12. *Veneția în Marea Neagră*. I. *Dobrotici*, MSI, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 1043—1070 ; II. *Legăturile cu turcii și cu creștinii din Balcani de la lupta de la Cosovo pînă la cea de la Nicopole (1389—1396)*, ibid., p. 1 071—1 118 ; III. *Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, ibid., t. XXXVII, 1914, p. 1—76.
La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire, BSH, I, 1914, 2—4, p. 289—370.
13. *Dardanelele, amintiri istorice*, MSI, s. II, t. XXXVII, 1915, p. 385—413.
Les Dardanelles : réminiscences historiques (trad. H. Stahl), BSH, III, 1915, p. 65—99.
14. *Sur les relations des ducs de Bourgogne avec l'Orient : quelques notices*, Bulletin de l'Institut, III, 1917, p. 113 a — 117 a.
15. *Cele dintîi cristalizări de stat ale românilor*, Rev. ist., V, 1919, p. 103—113.
Les premières cristallisations d'Etat des Roumains, BSH, 1920, p. 33—46.
16. *Critobul din Imbros*, „Neamul românesc”, 1918, *Oameni cari au fost*, II, București, 1935, p. 341—344 (ed. II, 1967, II, p. 93—95).
17. *Deux ouvrages sur l'histoire de Byzance*, Bulletin de l'Institut, VI, 1919, p. 21—35.
18. *Unchiul lui Ștefan cel Mare*, Rev. ist., V, 1919, p. 367—370.
19. *Formes byzantines et réalités balcaniques*, leçons à la Sorbonne, Bucarest-Paris, 1922, 191 p., și *Etudes byzantines*, I, p. 51—157.
20. *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen-Age*, conférences données à la Sorbonne, Paris, 1923, 181 (—183) p., și *Etudes byzantines*, I, p. 165—297.
21. *Brève histoire des croisades et de leurs fondations en Terre Sainte*, Paris, 1924, XIX+195 p.
22. *Croisade latine et byzantine dans le sud-est de l'Europe*, din *Choses d'Orient et de Roumanie*, conférences données aux Universités de Varsovie, de Wilno, de Poznan, de Cracovie et de Lwow, Bucarest-Paris, 1924, p. 36—41.
23. *Le Danube d'Empire*, *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, membre de l'Institut, à l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance, I, Paris, 1924, p. 13—22, și *Etudes byzantines*, II, p. 199—210.
24. *Les origines de l'iconoclasme* (communication au Congrès d'Etudes byzantines à Bucarest), BSH, XI, 1924, p. 143—155, și *Etudes byzantines*, II, p. 225—244.
25. *La „Romania” danubienne et les barbares au VI-e siècle*, Revue belge de philologie et d'histoire, III, Bruxelles, 1924, p. 35—50.
26. *Les plus anciens états slavo-roumains sur la rive gauche du Danube (VII-e siècle)*, Revue des études slaves, V, 1925, p. 171—176.
27. *I Genovesi nel Mar Nero* (extras din Bollettino Municipale „Il Comune di Genova”, 6, 1925), 4 p.

28. *La littérature byzantine — son sens, ses divisions, sa portée*. Conférences données à l'Université de Genève, RHSEE, II, 1925, p. 370—397, și *Etudes byzantines*, II, p. 65—94.
29. *Une nouvelle histoire de l'Empire byzantin*, RHSEE, II, 1925, p. 1—41, 72, și *Etudes byzantines*, II, p. 21—64.
30. *Quelques observations sur les rapports entre le monde oriental et les croisades*, *Mélanges d'histoire du Moyen-Age offerts à M. Ferdinand Lot*, Paris, 1925, p. 268—274.
31. *Un prinț portughez cruciat în Țara Românească*, MSI, s. III, t. V, 1925, p. 1—5.
Un prince portugais croisé en Valachie au XV-e siècle, RHSEE, 1926, p. 8—13.
Un princepe portugues cruzado om pais rumeno no seculo XV, Latinitas (Congrès de la presse latine, Bucarest, octobre 1927), Buc., 1927, p. 66—74.
32. *Médaillons d'histoire littéraire byzantine*, „Byzantion” II (1925), Paris—Liège, 1926, p. 237—298; III (1926), Paris—Liège, 1927, p. 17—27.
33. *Tot Țamblac*, Rev. ist., XI, 1925, p. 13.
34. *Le „nouvel hellénisme” et l'icônoclisme*, L'Acropole, I, 1926, p. 5—12, și *Etudes byzantines*, II, p. 245—253.
35. *Romanité populaire au Moyen-Age*, Die Romanität des Mittelalters, 1926, p. 271—273.
36. *Les variations du type de la dormition de la Vierge dans le vieil art roumain*, în *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov*. Archéologie. Histoire de l'Art. *Etudes byzantines*, Praga, 1926, p. 29—34.
37. *Les aventures „sarrazines” des Français de Bourgogne au XV-e siècle*, în *Mélanges d'histoire générale*, Cluj, 1927, p. 7—57 (există și un extras cu data: 1926).
38. *L'histoire romantique de Yakoub-Tchélebi*, RHSEE, IV, 1927, p. 308—314, în *Contributions catalanes à l'histoire byzantine*, Paris, 1927, p. 3—8, și *Ramon Muntaner i l'imperi bizantí*, Barcelona, 1961, p. 53—59.
39. *Ramon Muntaner et l'Empire byzantin*, RHSEE, IV, 1927, p. 325—355, în *Contributions catalanes à l'histoire byzantine*, Paris, 1927, p. 9—39, și *Etudes byzantines*, II, p. 343—372; *Ramon Muntaner i l'imperi bizantí* (trad. Ferran Soldevila), p. 9—51.
40. *Y a-t-il eu un Moyen-Age byzantin?* Communication faite au second Congrès d'études byzantines à Belgrade, BSH, XIII, 1927, p. 1—9, și *Etudes byzantines*, I, p. 299—311.
41. *Byzantske kroniky v Rumunsku, Sbornik venovany Jaroslava Bidlovi*, Praga, 1928, p. 107—110.
42. *Dobrotitch (Dobrotić, Dobrotici), quelques observations*, RHSEE, V, 1928, p. 133—136.

43. *Exilés grecs en France au XV-e siècle*, *ibid.*, p. 34.
44. *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Age* (communication présentée au VI-e Congrès international d'histoire à Oslo), BSH, XV, 1928, p. 15—52, și *Études byzantines*, II, p. 95—136.
45. *Les narrateurs de la première croisade*, RHSEE, V, 1928, p. 1—31, 105—133, 185—213, și în volum, Paris, 1928, 93 p.
46. *Quelques observations sur l'histoire de Byzance*, *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII, 1928, p. 273—277, și *Études byzantines*, II, p. 137—144.
47. *Un projet de Corpus des sources arabes sur les croisades*, RHSEE, V, 1928, p. 357.
48. *Une icône byzantine au Portugal dans la bibliothèque d'Evora*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, XXII, 1929, p. 88—89.
49. *Définir „Byzance”*, *Festgabe A. Heisenberg*, „Byzantinische Zeitschrift” XXX, 1929—1930, p. 416—420.
50. *Brève histoire de la Petite Arménie. L'Arménie cilicienne, conférences et récit historique*, Paris, 1930, 153 p.
51. *Epoque et caractère de l'établissement des Slaves dans la Péninsule des Balcans*, RHSEE, VII, 1930, p. 1—17.
52. *Di alcune formazioni popolari nel Medio Evo*, „Studi medievali”, n. s. III, 1930, p. 72—81.
53. *Moyen-Age et Antiquité*, Scientia, 1930, p. 187—196.
54. *Rapports italo-orientaux dans l'art du Moyen-Age*, *Mélanges Charles Diehl*, II, Paris, 1930, p. 59—69.
55. *Entre Slaves et Roumains*, în *Orient et Byzance. Etudes d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet*, IV, Paris, 1930, p. 41—49.
56. *Les débuts de Venise et Byzance*, în *Les commencements de Venise*, BSH, XVIII, 1931, p. 17—31.
57. *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*, communication faite au Congrès d'études byzantines à Athènes, BSH, XVIII, 1931, p. 3—23.
58. *France de Chypre*, Paris, 1931, 214 p. (ed. II, anastatică, Paris, 1966). ‘Η Φραγκοκρατία ἐν Κυπρῶ, μετὰφρασις’ A. K. Αἰμιλιανίδου, *Leucosia Kypros*, 1938, 128 p.
59. *Rhodes sous les Hospitaliers, conférences données à la Sorbonne*, Paris-Bucarest, 1931, 77 p. (extras din RHSEE, VIII, 1931, p. 32—51, 78—113, 169—187).
60. *The Byzantine in Roumanian and the Roumanian in Byzantine Art*, în *My American Lectures*, Bucharest, 1932, p. 131—137.
61. *La continuation des hôpitaux byzantins par les hôpitaux roumains*, communication au IX-e Congrès d'histoire de la médecine à Bucarest, Buc., 1932, VIII p.
62. *Un livre sur les rapports de l'Empire byzantin avec l'Occident au XV-e siècle*, RHSEE, IX, 1932, p. 209—212.

63. *Cîteva note bizantine în vederea unei reluări a epocii lui Mircea cel Bătrîn*, Rev. ist., XVIII, 1932, p. 301—306.
64. *Pages sur Byzance*, RHSEE, IX, 1932, p. 342 (rezumatul conferinței *Orient și Occident. Un pretendent român la Madrid*, ținută la 20 noiembrie 1929 și publicată de „Conferentia Club” în *Conferencias de l'año 1929*, Barcelona, 1931).
65. *Problems of Byzantine Art and the Art of South-Eastern Europe*, în *My American Lectures*, p. 88—96.
66. *Deux siècles d'histoire de Venise*, conférences données en Sorbonne, I. *Venise d'Empire*; II. *Venise de croisade*; III. *Venise dominante*, RHSEE, IX, 1932, p. 1—62.
67. *L'avenir des études byzantines*. Conférence donnée aux „Amis de l'Université de Paris”, RHSEE, X, 1933, p. 52—66, și *Études byzantines*, II, p. 3—18.
68. *Hypothèses slaves et avars*, RHSEE, X, 1933, p. 1—2.
69. *Une inscription grecque sous le sultan Mousa, 1407—1408, dans la région d'Ochrida*, RHSEE, X, 1933, p. 11—12.
70. *La „Macédoine” dace*, RHSEE, X, 1933, p. 340—342.
71. *Despre Paristrion*, Rev. ist., XIX, 1933, p. 207.
72. *Vieți de sfinți*, Rev. ist., XIX, 1933, p. 313—346.
73. *I più antichi trattati pubblici bizantini*, în *Studi in memoria di Aldo Albertoni*, I, Padova, 1934, p. 27—31.
74. *La France de Terre Sainte, considérations synthétiques*. Conférences données en Sorbonne, RHSEE, XI, 1934, p. 177—249, 297—337 (și în volum, Buc., 1934, 116 p.).
75. *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation, d'après les sources*. I. *L'Empire œcuménique (527—641)*, 298 p.; II. *L'Empire moyen de civilisation hellénique (641—1081)*, 282 p.; III. *L'Empire de pénétration latine (1081—1453)*, 361 p., Bucurest, 1934.
76. *Noi știri bizantine despre istoria românilor*, Rev. ist., XX, 1934, p. 45—47 (cf. RHSEE, XI, 1934, p. 68—69).
77. *Origine et développement de l'idée nationale, surtout dans le monde oriental*, RHSEE, XI, 1934, p. 1—23, și *Études byzantines*, II, p. 173—198.
78. *Byzance après Byzance, considérations générales pour le Congrès d'études byzantines de Sofia*, Buc., 1934, 11 p. (cf. nr. următor, p. 5—13).
79. *Byzance après Byzance, continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Buc., 1935, 272 p.
80. *France de Constantinople et de Morée*, conférences en Sorbonne, RHSEE, XII, 1935, p. 81—105, 177—217, 324—356 (și în volum, Buc., 1935, 102 p.).
81. *Între bizantini și unguri. Cîteva idei generale*, Rev. ist., XXI, 1935, p. 313—315.
82. *Par rapport à l'Union entre Grecs et Latins à Florence*, RHSEE, XII, 1935, p. 147—149, și *Études byzantines*, II, p. 335—339.

83. *Les Balcanes et l'Empire byzantin*, Revue internationale des études balcaniques, IV, 1936, p. 398—406, și *Études byzantines*, II, p. 211—223.
84. *Byzance en Occident* (conférence donnée à l'Institut d'Histoire de l'Art d'Utrecht), RHSEE, XIII, 1936, p. 323—333, și în *Deux conférences sur la vie byzantine données en Hollande*, Paris, 1936, p. 15—25 (= *Études byzantines*, I, p. 327—338).
85. *L'homme byzantin* (conférence donnée à l'Université de Leyde), RHSEE, XIII, 1936, p. 313—323, și în *Deux conférences sur la vie byzantine données en Hollande*, p. 3—13 (= *Études byzantines*, I, p. 313—325).
86. [*Contribuții la iconografia lui Ioan VIII Paleologul*] Compte rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1936, și RHSEE, XIII, 1936, p. 386—388.
87. *Une nouvelle théorie sur l'origine et le caractère de l'Empire de Trébizonde*, *ibid.*, p. 172—176.
88. *Une Pietà roumaine et les types de la Vierge en Roumanie*, „La Gazette des Beaux-Arts”, 1936, p. 230—234.
89. *La vie de province dans l'Empire byzantin* (communication au Congrès d'études byzantines a Rome), RHSEE, XIV, 1937, p. 1—25, și *Études byzantines*, II, p. 145—171.
90. *Les voies nouvelles des études sur Byzance* (communication devant être lue à la réunion des byzantinologues à Naples), în *Congreșele de istorie de la Veneția și de la Roma*, MSI, s. III, t. XVIII, 1937, p. 344—346.
91. *Études byzantines*, I, Buc., 1939, 344 p.; II, Buc., 1940, 450 p.
92. *Ce e Bizanțul*, conferință la Universitatea liberă, Buc., 1939, 22 p.
93. *La couronne de Hongrie : nouvelles considérations*, RHSEE, XVI, 1939, p. 105—106.
94. *Les découvertes portugaises et la croisade*, în *Congresso do mundo portugues*, I, Lisabona, 1940, p. 49—53.
95. *Une nouvelle histoire de l'Empire byzantin*, RHSEE, XVIII, 1450, p. 20—25.

IV. RECENZII

1. AIMILIANIDES, ACHILLE C., 'Η συνθήκη Ειρήνης 7-ης Σεπτεμβρίου 1459 μεταξύ του βασιλέως τῆς Κύπρου-Ιωάννου Β' καὶ τοῦ ἐμίρου τοῦ Κανδηλέρου, Nicosia, 1940 — RHSEE, XVII, 1940, p. 283.
2. AMANTOS, CONST., 'Ιστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, I (395—867), Atena, 1939—RHSEE, XVI, 1939, p. 372—374.
3. ANDREADES, A., *La population de Constantinople sous les empereurs byzantins*, Metron, I, 2, 1920 — Bulletin de l'Institut, VIII, 1921, p. 87.
4. Idem, *Le montant du budget byzantin*, Revue des études grecques, 1922 — RHSEE, I, 1924, p. 173.

5. ATIYA, AZIZ SURYAL, *The Crusade of Nicopolis*, Londra, 1934 — RHSEE, XI, p. 275—278.
6. Idem, *The Crusade in the Later Middle Ages*, Londra, 1937 — RHSEE, XVI, 1938, p. 88—90.
7. BABINGER, FRANZ, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927 — Byzantinische Zeitschrift, 1928, p. 144—146.
8. BAILLY, AUGUSTE, *Byzance*, Paris, 1939 — RHSEE, XVII, 1939, p. 76—78.
9. BAYNES, NORMAN H., *The Byzantine Empire*, New York—Londra, 1926 — RHSEE, IV, 1927, p. 355—361.
10. BĂNESCU, N., *Contribuții la istoria literaturii bizantine*, Convorbiri literare, XLIX, 1915, p. 747—764 — Bulletin de l'Institut, II, 1915, p. 188.
11. Idem, *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, III, 1922, p. 287—310 — Bulletin de l'Institut, X, 1923, p. 80—81.
12. Idem, *Changements politiques dans les Balkans après la conquête de l'Empire bulgare de Samuel (1018). Nouveaux duchés byzantins : Bulgarie et Paristrion*, BSH, X, 1923, p. 49—72 — Bulletin de l'Institut, X, 1923, p. 80—81.
13. BERNOULLI, AUGUST, *Ein Reisebüchlein für Jerusalempilger*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, XXXVIII, 1 — Bulletin de l'Institut, VIII, 1931, p. 26.
14. BOLLATI de SAINT-PIERRE, F., *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amadeo VI, il Conte Verde*, Torino, 1900 — Convorbiri literare XXXV, 1901, p. 575—576.
15. BORDOY-TORRENTS, P. M., *La civilizaciò bizantina* (extras din *Enciclopedia catalana*, XV), Barcelona, 1919 — Bulletin de l'Institut, IX, 1922, p. 76—78.
16. BRĂTESCU, C., *Dobrogea în secolul XII, Bergean, Paristrion*, Analele Dobrogei, I, 1 — Bulletin de l'Institut, VII, 1920, p. 29—30.
17. BRĂȚIANU, G. I., *Vicina, contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, BSH, X, 1923 — RHSEE, I, 1924, p. 152—153.
18. Idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea-Albă*, Buc., 1935 — RHSEE, XII, 1935, p. 161—164.
19. Idem, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938 — RHSEE, XVI, 1939, p. 175.
20. BRÉHIER, LOUIS, *Une nouvelle théorie de l'art byzantin*, Journal des Savants, XII, 1 — Bulletin de l'Institut, I, 1914, p. 38—39.
21. Idem, *La fondation de Constantinople*, Revue historique, LXXII, 1915 — Bulletin de l'Institut, II, 1915, p. 228.
22. Idem, *Les trésors d'argenterie syrienne et l'école artistique d'Antioche*, Paris, 1920 — Bulletin de l'Institut, VII, 1920, p. 73—74.
23. Idem, *Un évêque du Puy à la première croisade, Adhémar de Monteil*, Bulletin de la société académique du Puy, Le Puy-en-Velay, 1923 — RHSEE, I, 1924, p. 171.

24. Idem, *L'art byzantin*, Paris, 1924 — RHSEE, II, 1925, p. 149—152.
25. Idem, *L'art chrétien, son développement iconographique des origines à nos jours*, Paris, 1928 (ed. II) — RHSEE, V, 1928, p. 78—81.
26. Idem, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris, 1936 — RHSEE, XIII, 1936, p. 382.
27. BURY, J. B., *Selected Essays*, ed. H. Temperley, Cambridge, 1930 — RHSEE, VII, 1930, p. 120—121.
28. BYRON, ROBERT, *The Byzantine Achievement on Historical Perspective*, A. D. 330—1453, Londra, 1929 — RHSEE, VII, 1930, p. 162—164.
29. *The Cambridge Medieval History: The Eastern Roman Empire (717—1453)*, Cambridge, 1923, v. supra, III 29.
30. CESSI, ROBERTO, *Venezia e l'acquisto di Nauplia e di Argo*, Nuovo Archivio Veneto, XV, 1915 — Bulletin de l'Institut, III, 1916, p. 171 și RHSEE, I, 1924, p. 91.
31. Idem, *Amadeo di Acaia e la rivendicazione dei domini sabaudi in Oriente*, Nuovo Archivio Veneto, XIX, 1919 — RHSEE, I, 1924, p. 89—91.
32. CHALANDON, FERDINAND, *Histoire de la première croisade jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon*, Paris, 1925 — RHSEE, VIII, 1931, p. 56—58.
33. CHAPMAN, CONRAD, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin (1261—1282)*, Paris, 1926 — RHSEE, III, 1926, p. 255—257.
34. CAHEN, CLAUDE, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940 — RHSEE, XVII, 1940, p. 283—285.
35. CONSTANTINESCU-IAȘI, P., *Narhexul în artele bizantine, sud-slave și române*, Iași, 1926 — RHSEE, III, 1926, p. 359—365.
36. Idem, *Din relațiile artistice româno-bulgare*, Chișinău, 1928 — Rev. istorică, XV, 1929, p. 78—81.
37. *Contributions à l'histoire de Byzance et des pays post-byzantins*, BSH, XIII, 1927 — RHSEE, V, 1928, p. 237—238.
38. COTTAS, VÉNÉZIA, *Le théâtre a Byzance*, Paris, 1931 — RHSEE, VIII, 1931, p. 227—230.
39. DARKÓ, EUGEN, *Die letzten Geschichtsschreiber von Byzanz*, Ungarische Rundschau, II, 1913 — Bulletin de l'Institut, I, 1914, p. 12.
40. DAWKINS, R. M. (ed.), *Leontios Makhairas, Chronicle*, Oxford, 1932, 2 vol. — RHSEE, IX, 1932, p. 427.
41. DER NERSESSIAN, SIRARPIE, *Two Slavonic Parallels of the Greek Tetraevangelia Paris 74*, The Art Bulletin, IX, 3, New York, 1927 — RHSEE VI, 1929, p. 89.
42. DIEHL, CHARLES, *Byzance, grandeur et décadence*, Paris, 1919 — v. supra III 17.
43. Idem, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1919 — Bulletin de l'Institut, VII, 1921, p. 9—12.

44. Idem, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1925 (ed. II) — RHSEE, III, 1926, p. 345—354.
45. Idem, *Choses et gens de Byzance*, Paris, 1926 — RHSEE, V, 1928, p. 149—153.
46. Idem, *L'art chrétien primitif et l'art byzantin*, Paris-Bruxelles, 1928 — RHSEE, V, 1928, p. 89—90.
47. DÖLGER, FRANZ, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, Byzantinische Zeitschrift, XXXII, 1932 — RHSEE, X, 1933, p. 81.
48. Idem, *Corpus des griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in München und Wien, Reihe A : *Regesta*, Abteilung I : *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 3 Teil : *Regesten von 1204—1282*, München-Berlin, 1932 — RHSEE, IX, 1932, p. 218.
49. Idem, *Bulgarisches Cartum und Byzantinisches Kaisertum*, in *Actes du IV-e Congrès International d'Etudes byzantines*, Sofia, 1935 — RHSEE, XII, 1935, p. 168—169; XIII, 1936, p. 96—97, 226—227.
50. DVORNIK, FR., *Les légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance*, Byzantino-slavica, supplementa, t. I, Praga, 1933 — RHSEE, X, 1933, p. 368.
51. EBERSOLT, J., *La miniature byzantine*, Paris, 1926 — RHSEE, IV, 1927, p. 61—62.
52. Idem, *Orient et Occident, recherches sur les influences byzantines et orientales en France avant les croisades*, Bruxelles, 1928 — RHSEE, VI, 1929, p. 76—77.
53. Idem, *Orient et Occident, recherches sur les influences byzantines et orientales en France pendant les croisades*, Paris-Bruxelles, 1929 — RHSEE, VII, 1930, p. 45—46.
54. FELLMAN, ARNO, *Voyage en Orient du roi Erik Ejegod et sa mort à Paphos*, Helsinki, 1938 — RHSEE, XVI, 1939, p. 175—176.
55. FILOV, BOGDAN D., *Les miniatures de l'Evangile du roi Jean Alexandre à Londres*, Sofia, 1934 — RHSEE, XI, 1934, p. 375—376.
56. GENNADIOS, mitropolit de Heliopolis, Φωτεινός βιβλιοθήκη ἤτοι ἐπίτιμα καὶ ἰδιωτικά ἔγγραφα καὶ ἀλλαμνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, I, Constantinopol, 1933 — RHSEE, XI, 1934, p. 67.
57. GERLAND, ERNST, *Die Genesis der „Notitia episcopatum“*, Halkidon, 1931 — RHSEE, IX, 1932, p. 109.
58. GRABAR, ANDRÉ, *L'église de Boiana*, Sofia, 1924 — RHSEE, III, 1926, p. 120—121.
59. Idem, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936 — RHSEE, XIV, 1937, p. 166—167.
60. Idem, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928 — RHSEE, VI, 1929, p. 82—88.

61. Idem, *La Sainte Face de Laon, le mondyllion dans l'art orthodoxe*, Praga, 1931 — RHSEE, IX, 1932, p. 109—110.
62. GRANIĆ, B., *Das Klosterwesen in der Novellen gesetzgebung Kaiser Leons des Weisen*, Byzantinische Zeitschrift, XXXI, 1931 — RHSEE, X, 1933, p. 79.
63. GRONDIJS, L. H., *Asceten, Hellenen, Barbaren*, Haga, 1935 — RHSEE, XIII, 1936, p. 214—216.
64. GRUMEL, VENANCE, *Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, Paris, 1939 — RHSEE, XVI, 1939, p. 176—180.
65. GRÜNWARD, ALOIS, *Byzantinische Studien, zur Entstehungsgeschichte des pariser Psalters, ms. grec 139*, Brno, 1929 — RHSEE, VIII, 1931, p. 45.
66. GUILLAND, RODOLPHE, *Essai sur Nicéphore Grégoras: l'homme et l'œuvre*, Paris, 1926 — RHSEE, IV, 1927, p. 387—389.
67. Idem, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris, 1927 — RHSEE, IV, 1927, p. 385—386.
68. GYONI, MATHIAS, *Ungarn und das Ungarum im Spiegel des byzantinischen Quellen*, Budapest, 1938 — RHSEE, XVII, 1940, p. 79—81.
69. HAGENMEYER, H., *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088—1100*, Innsbruck, 1902 — Convorbiri literare, XXXVI, 1902, p. 95—96.
70. HALECKI, OSCAR, *Un empereur de Byzance à Rome*, Varşovia, 1930 — RHSEE, VII, 1930, p. 248—249 (v. și *supra*, II 64).
71. JIRECEK, C. J., *Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, I, 1920 — Bulletin de l'Institut, VII, 1920, p. 76—77.
72. JUGIE, M., *La vie et les œuvres d'Euthyme, patriarche de Constantinople. I. Vie d'Euthyme*, Echos d'Orient, XVI, — Bulletin de l'Institut, I, 1914, p. 40.
73. KEUPRULU-ZADÉ, MEHMED-FOUAD, *Remarques sur l'influence des institutions byzantines sur les institutions ottomanes*, Revue d'histoire juridique et économique turque, — RHSEE, IX, 1932, p. 337.
74. LA MONTE, JOHN L., *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100 to 1291*, Cambridge-Massachussets, 1932 — RHSEE, XI, 1934, p. 262—266.
75. Idem, *Some Problems in Crusading Historiography*, Speculum, XV, 1 — RHSEE, XVII, 1940, p. 383—384.
76. Idem, *The Wars of Frederick II against the Ibelins in Syria and Cyprus by Philip de Novare*, N.-York, 1936 — RHSEE, XIII, 1936, p. 299—300.
77. LAMPROS, SPYRIDON, 'Ιωάννου ζ' Παλαιόλογου ἐκχώρησις τῶν ἐπὶ τῆς κοσβυζαντια αὐτοκρατορίας δικαιομάτων εἰς τὸν βασιλεῖα τῆς Γαλλίας Καρόλου 'Νέος Ἑλληνομνήμων, X, 3 — Bulletin de l'Institut, I, 1914, p. 39.

78. Idem, *Αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου χρυσόβουλλα καὶ χρυσὰ γράμματα, Ἑλληνομνήμων, XI, 1—2, 3* — *Bulletin de l'Institut, II, 1915, p. 38—39.*
79. Idem, *Συνθήκη μεταξύ Ἰωάννου ἡ' Παλαιολόγου καὶ... Φραγκίσκου Φοσκάρη σιγίλλιον, Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 2* — *Bulletin de l'Institut, II, 1915, p. 246—247.*
80. Idem, *Βησσαρίωνος ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα, Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII, 2* — *Bulletin de l'Institut, V—VI, 1919, p. 13—14.*
81. Idem, *Ὁ Βυζαντιακὸς οἶκος Γουδελη (Ν. Ἐ., XIII, 2)* — *ibid., p. 14—15.*
82. Idem, *Λεύκομα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Atena, 1931* — *RHSEE, IX, 1932, p. 110—112.*
83. LEIB, BERNARD, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du X-e siècle. Rapports religieux des Latins et des Gréco-Russes sous le pontificat d'Urbain II (1088—1099)*, Paris, 1924 — *RHSEE, III, 1926, p. 331—333.*
84. LONGNON, JEAN, *Les Français d'Outremer au Moyen-Age. Essai sur l'expansion française dans le bassin de la Méditerranée*, Paris, 1929 — *RHSEE, VII, 1930, p. 242—243.*
85. LOT, FERDINAND, *La fin du monde antique et le début du Moyen-Age*, Paris, 1927 — *Rev. ist., XIV, 1928, p. 410—411*; *RHSEE, V, 1928, p. 264—265.*
86. MARANGONI, LUIGI, *L'architetto ignoto di San Marco*, Archivio Veneto, 1933 — *RHSEE, XI, 1934, p. 166—167.*
87. MEUNIER, HENRI, *Les Nouvelles de Léon le Sage*, Bordeaux, 1923 — *RHSEE, I, 1924, p. 172—173.*
88. MILLER, WILLIAM, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921 — *Bulletin de l'Institut, IX, 1922, p. 1—15.*
89. Idem, *The Gattilusi of Lesbos (1355—1462)*, *Byzantinische Zeitschrift, XXII, 3—4* — *Bulletin de l'Institut, I, 1914, p. 41.*
90. Idem, *Trebizond, the Last Greek Empire*, Londra, 1926 — *RHSEE, III, 1926, p. 261—267.*
91. MILLET, GABRIEL, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916 — *Bulletin de l'Institut, VIII, 1921, p. 49—50.*
92. MILLINGEN, A. van, *Byzantine Churches in Constantinople, their History and Architecture*, Londra, 1912 — *Bulletin de l'Institut, I, 1914, p. 103—104.*
93. MIROT, LÉON, *Une expédition française en Tunisie au XIV-e siècle. Le siège de Mahdia*, Paris, 1932 — *RHSEE, X, 1933, p. 306—309.*
94. MITCHISON, NAOMI, *Anna Comnena*, Londra, 1928 — *RHSEE, VI, 1929, p. 174.*
95. MORAVCSIK, GYULA, *The Holy Crown of Hungary*, *The Hungarian Quarterly, 4, 1938, p. 656—667, v. supra, III 92.*
96. MURATOFF, PAUL, *La peinture byzantine* (trad. Jean Chuzeville), Paris, 1928 — *RHSEE, VI, 1929, p. 172—174.*

97. NORDEN, WALTER, *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*, Berlin, 1898 — *Revue critique d'histoire et de littérature*, XXXII, 1898, p. 341—342.
98. OLIVEIRA MARTINS, J. P., *Os filhos de D. João I*, Lisabona, 1926 (ed. V) — *RHSEE*, III, 1926, p. 115—117.
99. OSTROGORSKY, G., *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940 — v. *supra*, III 94.
100. PETRESCU, I. D., *Etude de paléographie musicale byzantine. Les idiomèles et le canon de l'office de Noël (d'après des mss. grecs des XI-e, XII-e, XIII-e et XIV-e siècles)*, Paris, 1932 — *RHSEE*, X, 1933, p. 378.
101. RECOURA, GEORGES, *Les Assises de Roumanie*, Paris, 1930 — *RHSEE*, VIII, 1931, p. 120—121.
102. ROUILLARD, GERMAINE, *L'administration civile de l'Égypte byzantine* (pref. Ch. Diehl), Paris, 1928 (ed. II) — *RHSEE*, V, 1928, p. 262—263.
103. RUBIO i LLUCH, A., *La Grecia catalana de 1370 a 1377*, Anuari de l'Institut d'Estudis catalans, I, 1914 — *Bulletin de l'Institut*, VIII, 1921, p. 110—115.
104. Idem, *La Grecia catalana de la mort de Frederic III a la invasio navarresa (1377—1379)*, Anuari de l'Institut d'Estudis catalans, VI, 1920 — *RHSEE*, I, 1924, p. 156—157.
105. Idem, *La Companya catalana soto el comandament de Teobald de Cepoy (campanyes de Macedonia y de Tessalia, 1307—1310). Miscellania Prat de la Riba*, Barcelona, 1923 — *RHSEE*, I, 1924, p. 94, 178.
106. Idem, *Paquimeres i Muntaner*, Anuari de l'Institut d'Estudios catalans, XIII, 1927 — *RHSEE*, IV, 1927, p. 394.
107. Idem, *Los Catalanes in Grecia*, Barcelona, 1928 — *RHSEE*, V, 1928, p. 98—100.
108. RUNCIMAN, STEVEN, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign, a Study of Tenth Century Byzantium*, Cambridge, 1929 — *RHSEE*, VII, 1930, p. 244—245; *ibid.*, VIII, 1931, p. 313; *ibid.*, IX, 1932, p. 96—99.
109. Idem, *Byzantine Civilization*, Londra, 1933 — *RHSEE*, X, 1933, p. 180—184.
110. SANTIFALLER, LEO, *Beiträge zur Geschichte des lateinischen Patriarchats von Konstantinopel (1204—1261) und der venetianischen Urkunde* — *RHSEE*, XV, 1938, p. 394—395.
111. SCHRAMM, PERCY ERNEST, *Kaiser, Rom und renovatio*, Leipzig, 1929 — *RHSEE*, VIII, 1931, p. 54—55.
112. USPENSKI, F. I., *Очерки из истории Трапезинтской истории*, Leningrad, 1929 — *RHSEE*, VII, 1930, p. 46.
113. VASILIEV, A. A., *History of the Byzantine Empire*, I, Madison, 1928 — *RHSEE*, VI, 1929, p. 373—376; *History of the Byzantine Empire*, II, Madison, 1929 — *RHSEE*, VII, 1930, p. 119—120.

114. Idem, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, 2 vol. — RHSEE, IX, 1932, p. 427—431.
115. Idem, *The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century*, Seminarium Kondakovianum, IX, 1937 — RHSEE, XV, 1938, p. 293—294.
116. WHITTEMORE, THOMAS, *Mosaics of Saint-Sophia at Istanbul. The Mosaics of the Southern Vestibule*, Oxford, 1936 — RHSEE, XIII, 1936, p. 380—381.
117. ZAKYTHINOS, D. A., *Le despotat grec de Morée*, Paris, 1932 — RHSEE, IX, 1932, p. 222—224.
118. Idem, *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène, empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens*, Paris, 1932 — RHSEE, IX, 1932, p. 325.
119. ZERLENTIS, PERICLÈS G., Γράμματα τῶν τελευταίων φράγκων δούκων τοῦ Αἰγαίου πέλαγους (1438—1565). Ἰωσήφ Νάζης, Ἰουδαίος δούξ..., τὸ σάντζακ τῶν νήσων (1579—1621), Hermopolis-Syra, 1924 — RHSEE, II, 1925, p. 166—170.
120. ZLATARSKI, V. N., *Geschichte der Bulgaren*, Leipzig, 1918 — Bulletin de l'Institut, V—VI, 1919, p. 5—7.

V. ALTE TEXTE

1. *Cuvîntare de deschidere la primul congres internațional de studii bizantine, la București*, Neamul românesc, nr. 86, 17 aprilie 1924 ; RHSEE, I, 1924, p. 179—184.
2. *Il primo congresso di studi bizantini a Bucarest. Considerazioni ed appunti*, Studi bizantini, II, 1927, p. 3—6.
3. *L'Institut français d'études byzantines à Bucarest*, RHSEE, XVI, 1939, p. 299—302.

4. *Aldo Albertoni*, RHSEE, VII, 1930, p. 51.
5. *J. B. Bury*, RHSEE, IV, 1927, p. 409—410.
6. *August Heisenberg*, RHSEE, VII, 1930, p. 251 ; *Oameni cari au fost*, II¹, p. 337—338 (=II², p. 257—258).
7. *Karl Krumbacher*, Neamul românesc, 10 decembrie 1909 ; *Oameni cari au fost*, I¹, p. 377—378 (=I², p. 232—233).
8. *Gustave Schlumberger*, RHSEE, VI, 1929, p. 181

SIGLE ȘI PRESCURTĂRI

Bulletin de l'Institut = Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale.

BSH = Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine.

MSI = Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice.

Rev. ist. = Revista istorică.

RHSEE = Revue historique du sud-est européen.

Redactor: NICULINA FLOREA
Tehnoredactor: MAGDALENA IACOB

*Bun de tipar 15. 07. 1971. Htrtie scris I A, format
70 × 100/16, de 80 G/m² — coli de tipar 15,50.
C. Z. pentru biblioteci mari 90 (IORGA, N.) (10:9)
(495. 02) (082) 9 (495. 02) (0:90) (IORGA, N.) (082).
C. Z. pentru biblioteci mici: 90 (IORGA, N).*

Întreprinderea poligrafică INFORMAȚIA, București,
str. BREZOIANU, nr 23 — 25

Republica Socialistă România

Clarificări importante au fost aduse de Nicolae Iorga problemelor veacului al XIII-lea și, mai ales, statului de la Niceea, în care Nicolae Iorga a văzut un exemplu tipic al vitalității sintezei bizantine, capabilă să-și înnoiască parțial componentele prin adaptarea lor la cerințele vremii. Cruciadele târzii, altă temă care s-a bucurat de preferințele lui Nicolae Iorga, învederează, conform ideilor sale, că oricât de precară ar fi fost situația Bizanțului, deschiderea spre Occident nu putea fi înlăturată. La fel capitoul atât de important al relațiilor bizantino-otomane pune în lumină părerile lui Nicolae Iorga cu privire la deschiderea bizantină spre o Asie care nu l-a putut cuceri niciodată în întregime, altfel decât, pur teritorial. Literatura, ca și arta bizantină așa cum le-a văzut Nicolae Iorga, dau contur concret sintezei de civilizație umană a Bizanțului, explicînd-o și explicîndu-se prin aceasta. Și, în sfîrșit, atât de fructuoasa concepție despre un *Bizanț după Bizanț* subliniază vitalitatea unei supraviețuiri dincolo de moartea propriu-zisă, dovedind încă o dată puterea rolului pe care îl joacă ideile în istorie. Iată ceea ce am vrut să considerăm, prin prisma Bizanțului lui Nicolae Iorga, ca un fel de justificare a stabilirii problematicii acestui volum.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA